

મુદ્રણસ્થાન આદિત્યમુદ્રણાલય, રાયખડરોડ, અમદાવાદ
મુદ્રકઃ પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક.

હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ ગ્રંથમાળાનો
ઉપોદ્ઘાત

સુરતના વતની અને ધંધાર્થે મુંબાઇ નિવાસી સ્વર્ગવાસી શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસે તા. ૧૬ સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૭૭ને રોજ વીલ કર્યું છે, તે અન્વયે પ્રથમ સને ૧૮૮૦ માં રૂ. ૨૦૦૦) સોસાઇટીને મળ્યા, એવી શરતથી કે તેના વ્યાજમાંથી સામાજીક સુધારો થાય એવાં પુસ્તકો તૈયાર કરી છપાવવા.

મરહુમ વીલની શેઠ હરિવલ્લભદાસે અમુક પ્રસંગ બન્યા પછી બાકી રહેલી તમામ મિલકત, પુસ્તક પ્રચારને માટે સોસાઇટીને અર્પણ કરેલી છે. તે અન્વયે ૧૮૯૪ માં રૂ. ૧૮૦૦૦) ની સરકારી નોટો સોસાઇટીને મળી છે. આ રીતે કુલ રૂ. ૨૦૦૦૦) ની નોટો પુસ્તક તૈયાર કરાવવા તથા તે પ્રસિદ્ધ કરાવવા માટે મરહુમ વિદ્યાવિલાસી અને પરોપકારી ઉદાર ગૃહસ્થ તરફથી મળી છે. તેમાંથી આજ પર્યંત નીચેના પુસ્તક "શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ ગ્રંથમાળા" તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા છે:—

(૧) કેયી કરી ન્યાતો કન્યાની અછતથી નાની થતી જાય છે, તેના કારણો તથા સુધારો કરવાના ઉપાય નિબંધ	
(૨) માને શિખામણ	૦—૬—૦
(૩) નીતિ મંદિર	૦—૧૨—૦
(૪) બાળલગ્નથી થતી હાનિ	૦—૬—૦
(૫) પુનર્વિવાહ પક્ષની પુરેપુરી મેળોમેળ આના ફજેતી	૦—૫—૦
(૬) ભોજન વ્યવહાર સાં કન્યા વ્યવહાર	૦—૪—૦
(૭) ધાર્મિક પુરૂષો	૦—૪—૦
(૮) ઉદ્યોગી પુરૂષો	૦—૪—૦
(૯) બેન્જામીન ફ્રાન્કલીન	૨—૦—૦
(૧૦) બોધક ચરિત્ર	૦—૪—૦
(૧૧) સદ્વર્તન	૦—૪—૦

આમુખવાક્ય.

प्रज्ञाविवेकं लभते भिन्नैरागमदर्शनैः
कियद्वा शक्यमुन्नेतुं स्वतर्कमनुधावता ।
तत्तदुत्प्रेक्षमाणानां पुराणैरागमैर्विना
अनुपासितवृद्धानां विद्या नातिप्रसीदति ॥

(वाक्यपदीय)

પ્રસ્તાવના.

" હિંદતત્ત્વજ્ઞાનનો " ઇતિહાસ ગુજરાતી ભાષામાં લખવાનો આ પ્રથમ જ પ્રયાસ છે. ગુજરાતી ભાષામાં આપણા તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તનું સરલ પ્રાચીન પદ્ધતિથી પ્રતિપાદન પરમાત્મા શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી પ્રણીત "સિદ્ધાન્તસિન્ધુ" ગ્રંથમાં છે. આ ગ્રન્થ ચૌદરત્નમાં બહાર પડવાનો હતો, પરંતુ તે મહાત્માશ્રીના હાથે બે " રત્નો " સિન્ધુમાંથી બહાર આવ્યા, અને પછી તેઓશ્રી સ્વરૂપસ્થ થવાથી અન્ય કોઇએ તે પદ્ધતિથી ઉંડી ડુબકી મારી રત્ન બહાર લાવવા પ્રયત્ન કર્યો નથી.

અર્વાચીન વિવેચકપદ્ધતિથી બ્રહ્મનિષ્ઠ શ્રી મણિલાલ નભુભાઇ દ્વિવેદીનો " સિદ્ધાન્તસાર " ગુજરાતી ભાષાના વિચારમય સાહિત્યગગનમાં સૂર્યવત્ અદ્યાપિ પ્રકાશે છે. તે વિદ્વદ્રત્નના દેહવ્ય પછી આપણી ભાષામાં તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી મનનવાળા લેખો શ્રી મહાકાલમાં બ્રહ્મનિષ્ઠ પ્રોફેસર જેઠીમનદાસભાઇ ક્રણિઆ, શ્રીમન્ છોટાલાલ ' માસ્તર ' વિગેરે વિદ્વાનોની કલમથી પ્રકટ થયેલા છે, અને ગુજરાતના વિદ્યમાન સાક્ષર શિરોમણિ પ્રોફેસર શ્રી આનંદશંકરભાઇના અપૂર્વ જ્ઞાનગંભીર લેખોવડે " વસંત "ના શાખાવૃક્ષો સારી રીતે પલ્લવિત થયા છે.

જ્ઞાનવૃદ્ધ અને વયોવૃદ્ધ ગુરુજનોના ઉપરના પ્રયત્નના ફળો ગુજરાતીમાં પ્રકટ થયા છતાં હિંદતત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ લખવાનું સાહસ મેં કેમ વહોર્યું, તે સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થાય તેમ છે. આનું ઉત્તર પણ તેજ ગુરુજનોના સંકેત વશ વર્તી:—

स्वाध्याय प्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

સ્વાધ્યાય અને પ્રવચનમાં પ્રમાદ સેવવો નહિ—એ આદેશ સૂત્રમાં કહ્યું છે.

સંવત્ ૧૯૭૯ ના માઘ માસના વસંતમાં પ્રોફેસર આનંદશંકરભાઈ ધ્રુવ એક અંગ્રેજી તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસનું વિવેચન કરતાં લખે છે:—

"મને લાગે છે કે આપણા દર્શનોને મૂલ આન્તરવિચારના સંબંધથી સારી રીતે સાંકળી શકાય તેમ છે. (જુઓ 'વસંત' માર્ગશીર્ષ ૧૯૭૦. "આપણો ધર્મ" પૃ. ૩૨૫) પરંતુ અહીંના તત્ત્વજ્ઞાનનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ એ રીતે સાંકળી શકાતો નથી એમ જે દેખાય છે તેનું કારણ એ છે કે સાંકળની કડીઓ ઓળખવામા ભૂલ થાય છે. અત્રે સમગ્ત તત્ત્વજ્ઞાનની એક સાકળ નથી પણ વિવિધ દર્શનોના જૂદા જૂદા પ્રવાહ છે,' એજ જો કે પ્રત્યેક દર્શનનો ઇતિહાસ હેગલે માનેલા કલ્પિત ચોકઠામાં ગોઠવાતો નથી, તોપણ પ્રત્યેક દર્શનના ઇતિહાસમાં એક અખણ્ડધારા જોઈ શકાય છે. તેમા ઇતિહાસકારની એ ફરજ છે કે પ્રત્યેક ગ્રન્થકારનો તેના પૂર્વજ સાથે સંબંધ બતાવવો. અને તત્તત્કાલીન દર્શનાતરના પ્રતિપાદનથી એના પર થયેલા સ્વીકાર વા વિરોધરૂપ અસર પણ નજરે પડે તો તે પણ પ્રકટ કરવી. આ કર્તવ્ય કરવામાં આવે તોજ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ વર્ણનાત્મક થઈ ન રહેતા ચિન્તનાત્મક થાય. ભવિષ્યનો કોઇ ઇતિહાસકાર આ દષ્ટિબિન્દુથી ઇતિહાસ લખશે તો તે એક મોટી સેવા ગણાશે."

મારો આ પ્રયત્ન વર્ણન અને ચિંતન એવા મિશ્ર પ્રકારનો છે. વર્ણન વિનાનું ચિંતન ધ્યેયને સિદ્ધ કરી શકતું નથી.

હિન્દના તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમા પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસ કરતા વિલક્ષણતા એ છે કે પશ્ચિમમાં તત્ત્વજ્ઞાનની શ્રેણીનો પ્રવાહ ચાલતો ચાલતો શમી જાય ત્યારે એક મહા વિચારકના શ્રમથી પુનઃ બાલ પ્રવાહરૂપે નવા દેહમા નીકળી આવે; પુનઃ તે આગળ ચાલતાં લોપ પામે, અને નવા વિચારકના બળથી વળી નવા દેહમા જાગે—એમ સરસ્વતીનો લુપ્ત—અલુપ્ત પ્રવાહ હિમાલયથી માંડી પશ્ચિમ મહાસમુદ્રમા ભળે હિંદુસ્તાનનો તત્ત્વ જ્ઞાનનો પ્રવાહ ગંગા નદી જેવો પૂર્વગામી છે, અને તે અનંત નાની-મોટી નદીઓના પ્રવાહોથી મિશ્રિત થયેલો સમૃદ્ધ બની પૂર્વ સાગરમા ભળે છે. તે ગંગાનદીના પ્રયાગાદિ સંધિસ્થાનોમા તે તે નાની મોટી નદીના પ્રવાહના તરંગો આછા આછા ઓળખાય છે. તે તે નદીઓ ગંગામાં મળતા પહેલાં પોતપોતાના ભિન્ન અસ્તિત્વ અને તેની ભવ્યતા અથવા

રમ્યતાને ત્યજતી નથી. તત્ત્વજ્ઞાનની આ ભિન્ન પ્રસ્થાનશ્રેણીઓ ગંગા, યમુના અને સરસ્વતી વડે ઉત્પન્ન થયેલી ત્રિવેણી જેવી છેઃ—

(૧) બ્રાહ્મણ દર્શનની શ્રેણી, (૨) બૌદ્ધ દર્શનની શ્રેણી, (૩) આર્હત દર્શનની શ્રેણી. આ ત્રણ, ભિન્ન પ્રવાહવાળી નદીઓ છતાં, ભારતવર્ષના ઉંચા નીચા સર્વ પ્રદેશોને પાવન કરતી અદ્યાપિ ચાલે છે. જેવી રીતે સુંદર સ્ત્રીની વેણી ત્રણ વળથી ગુંથાય છે ત્યારે તેના મસ્તકને શોભા આપે છે, અને છૂટાં લટીઆં સૌન્દર્યને લજાવે છે તેમ બ્રાહ્મણોના, બૌદ્ધોના અને જૈનોના વિચારોનો જેઓ સમન્વય કરી જાણતા નથી તેને મારી અલ્પ મતિ તત્ત્વજ્ઞ કહી શકતી નથી; પરંતુ ધર્માન્ધ કહે છે.

સંસ્કૃત ભાષામાં તત્ત્વજ્ઞાનનો રૂઢ શબ્દ દર્શન છે. તે શબ્દ સાથે શાસ્ત્ર શબ્દ જોડી "દર્શનશાસ્ત્ર"–એવો પારિભાષિક શબ્દ–"ફીલસુફી"નો વાચક મનાય છે. શાસ્ત્રશબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરતાં એક આગમ ગ્રન્થ કહે છે કેઃ—

शासनाच्छंसनाच्छास्त्रं शास्त्रमित्यभिधीयते
शासनं द्विविधं प्रोक्तं शास्त्रलक्षणवेदिभिः।
शंसनं भूतवस्त्वेकविषयं न क्रियापरम् ॥

શાસ્=આજ્ઞા કરવી અને શંસ્=પ્રકટ કરવું, વર્ણન કરવું. એ બે ધાતુમાંથી શાસ્ત્ર શબ્દ વ્યુત્પન્ન થયો છે. શાસન કરનાર શાસ્ત્ર બે પ્રકારનું છે (૧) વિધિરૂપ, (૨) નિષેધરૂપ એટલે અમુક કર્તવ્ય છે અમુક અકર્તવ્ય છે અથવા ત્યાજ્ય છે એવી આજ્ઞા કરે છે. શાસ્ત્ર લક્ષણના ભેદ જાણનારા એવા બે ભાગ શાસનશાસ્ત્રના પાડે છે. શંસનશાસ્ત્ર એટલે બોધકશાસ્ત્ર એક વસ્તુના વાસ્તવ સ્વરૂપને જણાવનાર હોવાથી તેનું તાત્પર્ય ક્રિયામાં નથી પરંતુ જ્ઞાનમાં છે.

આથી જે શાસ્ત્ર વિધિ–નિષેધ વડે શાસન કરે તે કર્મશાસ્ત્ર; અને જે શાસ્ત્ર યથાભૂત વસ્તુનું ભાન કરાવે તે જ્ઞાનશાસ્ત્ર. કર્મશાસ્ત્ર–ધર્મનું પ્રતિપાદન કરે; જ્ઞાનશાસ્ત્ર–વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરે. વસ્તુસ્વરૂપનું પ્રતિપાદક શાસ્ત્ર તે દર્શનશાસ્ત્ર કહેવાય છે, અને તે વસ્તુતન્ત્ર છે. એટલે કે

પ્રમાણુ વડે જે વસ્તુ સ્વરૂપ જણાય તેવું દર્શન થાય. પછી તે ગમે વા ન ગમે. આ કારણથી દર્શનશાસ્ત્ર વિદ્યાત્મક કહેવાય છે. ધર્મ પ્રતિપાદક શાસ્ત્ર જેવો વ્યવહાર છે તેવો માની લઇ ક્રિયા અને ફલના સંબંધ અને ઉપાયોનું પ્રતિપાદન કરે છે, અને તે શાસ્ત્ર પુરુષપરતન્ત્ર છે. એટલે કે અમુક કર્મનું અમુક ફળ એવો બોધ થયા પછી તે કર્મમાં પ્રવૃત્ત થવું, કે નિવૃત્ત થવું, કે અન્યથા કરવું એમાં કર્તા પુરૂષનું સ્વાતંત્ર્ય છે, અને તેમાં કર્તાના ચિત્તની રાગદ્વેષાદિ વાસનાઓ પ્રેરક થયા છતાં પુરુષ પોતાના સ્વાતંત્ર્યની છાયાને ધારણ કરી રાખે છે. સારૂં અથવા ખોટું કર્મ કરનાર અંદરથી કંઇક સમજે છે કે ક્રિયા શુભ છે કે અશુભ છે, પરંતુ પ્રત્યક્ષ ઇષ્ટ ફળની વાસનાથી પ્રેરાઇ તે પ્રસંગે શુભ ફળને ઇચ્છતો છતાં અશુભકર્મ કરે છે; અને પ્રસંગે અશુભ ફળને નહિ ઇચ્છતો છતાં અથવા ત્યાગ કરવો માગે છે તેમ છતાં શુભ કર્મ કરી શકતો નથી. વ્યાસ ભગવાન કહે છે કે 'હું હાથ ઉંચા કરી કહું છું કે પુણ્ય કર્મ સુખને લાવે છે, અને પાપકર્મ દુઃખને લાવે છે. તો પણ મનુષ્યો પુણ્ય કર્મ કરતા નથી અને પાપકર્મ પ્રયત્નપૂર્વક કરે છે.' ઉપદેષ્ટા આ પ્રમાણે શાસન કરતા છતાં જેને ઉપદેશ કરવામાં આવે તે જ્યારે જ્ઞાન થયા છતાં પરવશપણે શુભાશુભ કર્મ કરે છે ત્યારે **केनापि देवेन हृदिस्थितेन यथा प्रयुक्तोऽस्मि तथा करोमि**—એમ કોઇ પણ હૃદયસ્થ અન્તરાત્માથી જે પ્રકારે પ્રેરણા થાય છે તેમ હું કરૂં છું-એવું વાક્ય જાણ્યે અજાણ્યે બોલે છે. ક્રિયાતન્ત્ર આ પ્રમાણે પુરૂષ પરતન્ત્ર હોવાથી અને પુરુષ સદોષ ઘણે ભાગે હોવાથી તે શાસ્ત્રને પ્રાચીનો અવિદ્યા કહે છે.

દર્શનશાસ્ત્ર જો કે વસ્તુતન્ત્ર છે એટલે પ્રમાણુ અને પ્રમેયનો સંબંધ થતાં વસ્તુ સ્વરૂપ પ્રકટ થાય છે; પરંતુ દૃષ્ટિમાં અથવા દ્રષ્ટામાં દોષ હોય તો વસ્તુસ્વરૂપ કાંતો નથી એમ અથવા અવળું દેખાય છે. વસ્તુ સ્વરૂપનું જેવું છે તેવું સ્પષ્ટ ભાન થવું તે સમ્યક્દર્શન, તેનું અભાવરૂપે ભાન થવું તે અજ્ઞાન; તેનું અન્યરૂપે ભાન થવું તે ભ્રમ અથવા વિપર્યય. દર્શનશાસ્ત્રથી પ્રકટ થતી સત્યદૃષ્ટિનું નામ ' વિદ્યા " અથવા પ્રમાણવૃત્તિ છે-અને

તેના પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, શબ્દ, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ, અનુપલબ્ધિ–એવા ક્રમશઃ-એકથી ૭ સુધીના વિભાગ પડે છે.

અસત્ય દૃષ્ટિ અથવા " અવિદ્યા '–આ હશે કે તે હશે એવી દોલાયમાન મનની સ્થિતિ અથવા સંશયરૂપ હોય છે; પ્રસંગે અવળું જ ગ્રહણ કરનારી વિપર્યયરૂપ હોય છે, પ્રસંગે મનોરાજ્ય અથવા સ્વપ્ન જેવી ભ્રમરૂપ હોય છે, પ્રસંગે અસદ્ગ્રહ એટલે જાણ્યા છતાં ખોટાને વળગી રહેવાના દુરાગ્રહરૂપ પણ હોય છે,

દર્શનશાસ્ત્રના ત્રણ વિભાગ પડી શકે:–(૧) દૃષ્ટિના સ્વરૂપ, તથા તેના ઉદય, અસ્ત વિગેરેના નિયમોનું ભાન કરાવનાર (Epistemology or Theory of Knowledge) (૨) દૃશ્ય સ્વરૂપનો નિર્ણય કરનાર (Ontology or Theory of Being); (૩) દ્રષ્ટૃ સ્વરૂપનો નિર્ણય કરનાર (Theology or Theory of Spirit) આ પ્રમાણે દૃષ્ટિ, દૃશ્ય અને દૃષ્ટા–જ્ઞાન, જ્ઞેય જ્ઞાતા એ ત્રણ વ્યૂહમાં દર્શનશાસ્ત્ર વહેંચાય છે, પરંતુ જ્યારે ભૌતિકશાસ્ત્ર (Physics) માત્ર અનુભવાતા દૃશ્યના ઉદય તથા અસ્તનું સ્વરૂપ અને તેમાં પ્રવર્તતા નિયમો વર્ણવે છે, ત્યારે આ દર્શનશાસ્ત્ર (Metaphysics) એ ત્રણ પ્રતીતિઓનું (Phenomena) એટલે કે દૃષ્ટા, દૃશ્ય અને દૃષ્ટિ,–જ્ઞાતા, જ્ઞેય અને જ્ઞાન એ ત્રિપુટીનું વસ્તુતઃ કેવા પ્રકારનું સ્વરૂપ (Noumenon) છે તે સમજાવવા પ્રયત્ન કરે છે.

સામાન્ય લૌકિક બુદ્ધિ દૃષ્ટા, દૃશ્ય અને દૃષ્ટિ અથવા જ્ઞાતા, જ્ઞેય અને જ્ઞાન એ ત્રિપુટી સ્વતંત્ર અસ્તિત્વવાળા પદાર્થો છે એમ સ્વીકારી પ્રવૃત્ત થાય છે, ત્યારે વિચારકદૃષ્ટિ તેનો પ્રાતીતિક સદ્ભાવ (Phenomenal-existence) સ્વીકારી પ્રવૃત્ત થાય છે એ ત્રણ પદાર્થો સ્વતસિદ્ધ સત્ય (Real) કે પ્રતીતિરૂપ સત્ય (Ideal) છે એ સંબંધમાં દર્શનશાસ્ત્રોની સંભાવનાઓ જૂદી જૂદી હોય છે. આર્યાવર્તના દર્શનશાસ્ત્રોની વિચારશ્રેણીઓના બે મુખ્ય વિભાગ પાડવામાં આવે છે:–(૧) આસ્તિક દર્શનો એટલે વેદશાસ્ત્રને પ્રમાણભૂત માની પ્રવૃત્ત થનારાં દર્શનો

અને (૨) નાસ્તિક દર્શનો એટલે વેદશાસ્ત્રને પ્રમાણભૂત ન માની પ્રવૃત્ત થનારાં દર્શનો. પ્રથમ વિભાગમાં—(૧-૨) સાંખ્ય અને યોગ, (૩-૪) ન્યાય અને વૈશેષિક, (૫-૬) પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા; અને બીજા વિભાગમાં —(૧-૪) ચાર બૌદ્ધ મત. સૌત્રાન્તિક, વૈભાષિક, યોગાચાર અને માધ્યમિક, (૫) જૈન અને (૬) લોકાયતિક (ચાર્વાક). પરંતુ આ બે વિભાગની વ્યવસ્થા બ્રાહ્મણોએ ઉભી કરેલી છે, કારણ કે તે વેદના પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્ય ઉપર ઘડાયલી છે. કાલક્રમથી જોતાં દર્શનોની વિભક્ત શ્રેણીઓ બ દરાયણનાં બ્રહ્મસૂત્ર, જે ઈ. સ. ના બીજા સૈકામાં રચાયાનું અનુમાન છે, તેમાં નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટ થયેલી જણાય છેઃ—(૧) જૈમિનીય (પૂર્વમીમાસા), (૨) સાંખ્ય (કાપિલ), (૩) યોગ (પાતંજલ), (૪) વૈશેષિક (કાણાદ) (૫) બૌદ્ધ જેમાં સર્વાસ્તિવાદી વિજ્ઞાનવાદી અને શૂન્યવાદીના અવન્તર ભેદો સમાય છે, (૬) જૈન (આર્હત) (૭) પાશુપત (શૈવ) અને (૮) પાંચરાત્ર (ભાગવત અથવા વૈષ્ણવ) (૯) ચાર્વાક (લોકાયતિક) આટલી વિચાર શ્રેણીઓ વેદાન્તની અથવા ઔપનિષદ દર્શનની ન્યૂનાધિક અંશે પ્રતિપક્ષી જણાવવામા આવે છે.

પરન્તુ બ્રહ્મસૂત્ર અથવા ઉત્તરમીમાસા જેના ઉપર ઘડાયું છે તે ત્રયી દર્શન અથવા શ્રૌત દર્શન ભગવાન્ ગૌતમબુદ્ધ અને ભગવાન્ મહાવીર સ્વામી (જૈન)ના પહેલાં અસ્તિત્વમા આવી ગયું હતુ એમ બૌદ્ધ અને જૈન સાહિત્ય જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે. તે ઉપરાંત સાખ્ય અને યોગનુ અમુક પ્રકારનું રૂપ પણ તે બે મહાપુરૂષોના ધર્મપ્રર્વતન પહેલાં ઘડાઈ ચૂક્યું હતું એમ નિર્વિવાદ સાબીત થાય છે. તે બે મહાપુરુષોએ બ્રાહ્મણોને પોતાના ધર્મ વિચારમાં લાવવાના જે પ્રયત્નો કર્યા છે તેની અન્ત પરીક્ષા કરતાં સમજાય છે કે ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામા નીચેના વિષયો ઉપર પ્રાચીન કાલમાં ભિન્ન ભિન્ન સંભાવનાઓ ઉભી થઇ હતી.—(૧) જીવ સંબંધમાં, (૨) કર્મ સંબધમાં, (૩) શરીર સંબધમાં, (૪) પંચભૂત સંબંધમાં, (૫) સદસદુત્પત્તિ સંબંધમાં, (૬) બંધ-મોક્ષ સંબંધમા, (૭) દેવસૃષ્ટિ સંબંધમા, (૮) નરક સૃષ્ટિ સંબંધમા, (૯) પુણ્ય-અપુણ્ય સંબંધમાં (૧૦) પરલોક

સંબંધમાં અને (૧૧) નિર્વાણ સંબંધમાં.+ જૈનોના આવશ્યક નિર્યુક્તિના છઠ્ઠા ભાગની ગાથાઓમાં ગણધર નામનો વિષય આવે છે, તેમાં અગીઆર વિદ્વાન બ્રાહ્મણોએ પવાપામના સ્થાનમાં સોમિલે આરંભેલા યજ્ઞમાં ભાગ લીધો હતો, અને તેમનું સમાધાન શ્રી મહાવીરે કરેલું, અને તેઓએ જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો એવું લખાણ છે આ અગીઆર ગણધરોના સંશયસ્થાનોનાં અવતરણ જોતા સમજાય છે કે (૧) લોકાયતિક અથવા ચાર્વાકમત, (૨) ઉપનિષદ્ વાદીનો બ્રહ્માત્મમત, (૩) કપિલાગમનો સાંખ્યમત, (૪) વેદના ક્રિયાકાંડનો સંસારી આત્મમત અને (૫) સુગતનો ક્ષણિક વિજ્ઞાનાત્મમત એ શ્રીમહાવીરના પહેલાં પ્રચલિત હતા. તે વિચારોની શ્રેણીઓનું વિશિષ્ટ શાસ્ત્રનું રૂપ તે સમયમાં ઘડાયું ન હતું, પરંતુ વિચાર શ્રેણીઓ તો હતી જ.

દર્શનશાસ્ત્રોની ઘટનાનો કાલક્રમ વિચારતા સમજાય છે કે ઇ. સ ના બીજા સૈકામાં, ચોથા સૈકામાં, આઠમા સૈકામા, અને તેરમા સૈકામા પ્રસિદ્ધ દર્શનો નીચે પ્રમાણે હતા:—

ઈ. સ. ના બીજા સૈકામા.	ચોથા સૈકામા.	આઠમા સૈકામા.	તેરમા સૈકામા.
(બાદરાયણ બ્રહ્મસૂત્રઉપરથી)	(હરિભદ્રસૂરિના ષડ્દર્શન સમુચ્ચય ઉપરથી)	(શ્રી શંકરાચાર્યના નામે આરોપાયલા 'સર્વ વેદાન્ત સંગ્રહ' ઉપરથી)	(શ્રી માધવાચાર્યના સર્વદર્શનસંગ્રહ ઉપરથી)
૧ લોકાયતિક (ચાર્વાક અનાત્મવાદી	૧ બૌદ્ધ	૧ લોકાયતિક	૧ ચાર્વાક } નિરીશ્વરવાદી.
૨. જૈમિનીય (કર્મ કારણવાદી)	૨ નૈયાયિક	૨ આર્હત	૨ બૌદ્ધ
	૩ સાંખ્ય	૩ બૌદ્ધ ચાર પેટા મત સહે	૩ આર્હત

+ જુઓ "પ્રોફેસર લ્યુમેન અને આવશ્યક સૂત્ર"–આ વિષય ઉપર જૈન સંશોધક ખંડ ૨ અંક ૧ પૃ. ૮૧–૯૧ માં છપાયેલો લેખ.

૩ સાંખ્ય ૪ યોગ	કેવળ પ્રકૃતિ કારણવાદી અને અજડ છતાં અકર્તૃ આત્મવાદી	૪ જૈન ૫ વૈશેષિક	૪ વૈશેષિક ૫ નૈયાયિક	૪ રામાનુજ ૫ પૂર્ણપ્રજ્ઞ	વૈષ્ણવ મત.
૫ વૈશેષિક (અર્ધવૈનાશિક આત્મવાદી)		૬ જૈમિનીય	૬ પ્રભાકર (પૂર્વ મીમાંસા.)	૬ નકુલીશ પાશુપત	
૬ બૌદ્ધ (પૂર્ણ વૈનાશિક)			૭ ભટ્ટાચાર્ય (કીતા)	૭ શૈવ	
૭ આર્હત (અનેકાન્તવાદી)		ચૌદમા સૈકાનાં જૈનસૂરિરાજશેખર આ દર્શનો તે નીચે પ્રમાણે અનુક્રમમાં ગોઠવે છેઃ-	૮ સાંખ્ય	૮ પ્રત્યભિજ્ઞા	શૈવ મત અથવા સેશ્વર વાદી
૮ પાશુપત (નિમિત્તકારણ ઇશ્વરવાદી)			૯ પતંજલિ	૯ રસેશ્વર	
૯ ભાગવત (પ્રકૃતિ કારણ ઇશ્વરવાદી)			૧૦ વેદવ્યાસ	૧૦ ઔલુક્ય	
૧૦ વેદાન્ત (ઔપનિષદ)		૧ જૈન	૧૧ વેદાન્ત	૧૧ અક્ષપાદ	
(અભિન્ન નિમિત્તોપાદન બ્રહ્માત્મવાદી)		૨ સાંખ્ય		૧૨ પાણિનિ	શબ્દ બ્રહ્મવાદી
		૩ જૈમિનીય ૪ યોગ		૧૩ સાંખ્ય ૧૪ પાતંજલ	નિરીશ્વર સેશ્વર
		૫ વૈશેષિક ૬ સૌગત		૧૫ શાંકર	બ્રહ્માદ્વૈત-

ઉપરનાં વર્ગીકરણોમાં વિભાજક નિમિત્ત જુદાંજુદાં જણાય છે. બાદરાયણે જગત્કારણ સર્વજ્ઞ બ્રહ્મ છે કે અન્ય કંઈ છે તે ઉપર બીજાં તંત્રોનો ક્રમ લઈ વર્ગીકરણ કર્યું છે. તેમા લોકાયતિકમત જેમાં સ્વતંત્ર આત્મરૂપ પદાર્થ નથી અને જડ ભૂતોના સંયોગના ફલરૂપે આત્મચેતન પ્રકટે છે—એ સ્થૂલ વિચારને સામાન્ય લોકમતરૂપે સ્વીકારવામાં આવ્યો છે, તેને ગણી સ્વતંત્ર પ્રતિપક્ષી તરીકે ઉભો કર્યો નથી, પરંતુ જીવાત્માના સ્વરૂપનિર્ણયના પ્રસંગમા અવાન્તર રીતે તેનું ખંડન કર્યું છે. જૈમિનિના મતમા સંસારી આત્માનો સ્વીકાર છતાં જગત્કારણ કેવલ અપૂર્વ (કર્મ) છે, અને નિત્યસિદ્ધ ઈશ્વરાત્મા નથી તેથી પૂર્વપક્ષ રૂપે ઉભો કર્યો છે; સાંખ્ય મત બલવાન્ પ્રતિપક્ષી ગણી ખંડન કર્યું છે તેમા જો કે આત્માનું શુદ્ધત્વ સ્વીકાર્યું છે તોપણ તેનું અનેકત્વ માન્યું છે તેથી, અને જડ પ્રધાનનું સ્વાતંત્ર્ય કર્તૃત્વ માન્યુ છે તેથી, બ્રહ્માત્મૈક્ય અને બ્રહ્મકર્તૃત્વનું પ્રતિપક્ષી ગણાયુ છે. યોગનો સાધન તરીકે સ્વીકાર છતા પ્રધાન-પ્રકૃતિ-કારણવાદને લીધે તેનું પ્રતિપક્ષીપણું ગણાયુ છે. વૈશેષિકમત પરમાણુકારણવાદને લીધે અને અર્ધવૈનાશિક છે તેથી પ્રતિપક્ષી ગણ્યો છે; બૌદ્ધમત પૂર્ણ વૈનાશિક અને અનાત્મવાદી ગણી પ્રતિપક્ષી થયો છે; આર્હત મત અનેકાન્તવાદને લીધે અને આત્માના દેહસમા પરિણામવાદને લીધે પ્રતિપક્ષી ગણાયો છે; પાશુપત મત પરમેશ્વર કેવલ જગત્નું નિમિત્ત કારણ છે એવા સ્વીકારને લીધે પ્રતિપક્ષી બન્યો છે; ભાગવતમત અથવા પાંચરાત્રમત વાસુદેવ (પરમેશ્વર) ઉપાદાન કારણ છતાં જીવની ઉત્પત્તિના સ્વીકારને લીધે પ્રતિપક્ષી બન્યો છે; અને સિદ્ધાન્તનો સમન્વય પરમાત્મા અથવા પરમેશ્વર એકજ સર્વભૂતનો સત્ય આત્મા છે; અને તે આ જગત્નું નિમિત્ત તથા ઉપાદાન કારણ છે— એ રીતે કરવામા આવ્યો છે. સારાંશ બાદરાયણનું વર્ગીકરણ જગત્ કારણત્વ ઉપર બંધાયેલું છે.

હરિભદ્રસૂરિ તથા રાજશેખરના સમુચ્ચયોમા આચાર, વિચાર, અને નિમિત્ત ભેદને લઇ વર્ગીકરણ થયું છે. તેમાં ઐતિહાસિક પ્રકાશ એ પડે છે કે મીમાંસા દર્શન ને વિચારકોના અભિપ્રાય પ્રમાણે ભિન્ન નહતું, પણ

એકનત્વરૂપ હતું. અને તેનું ભિન્નત્વ શ્રીશંકરાચાર્યના સમયમાં પ્રગટ થયું જણાય છે. વસ્તુવિચારથી પૂર્વમીમાંસા એ સ્વતંત્ર તત્ત્વદર્શન નથી પરન્તુ વેદવાક્ય ઉપર બંધાયેલા દર્શનના તાત્પર્યનિર્ણયની, કર્મમીમાંસકોએ ઘડેલી ન્યાયપ્રતિપાદક શ્રેણી છે; અને તે તાત્પર્યનિર્ણયપદ્ધતિ બ્રહ્મમીમાંસકોને સ્વીકૃત હોવાથી તે સમયમાં મીમાંસાદર્શન વિષયના ભેદવાળું છતાં ન્યાયનિર્ણયમા એક ગણાતું હશે.

સર્વસિદ્ધાન્તસંગ્રહમાં વેદવ્યાસમત અને વેદાન્તમત જુદા દર્શાવ્યા છે તે ઉપરથી વેદવ્યાસ અને બાદરાયણ ભિન્ન વિચારકો હતા અને એક વ્યક્તિ નહતી તે સ્પષ્ટ થાય છે.

દર્શનશાસ્ત્રોનું વિપુલ વર્ગીકરણ શ્રી માધવાચાર્યે (ઇ. સ. ૧૩૩૧–૧૩૭૧) સર્વદર્શનસંગ્રહમાં કર્યું છે. તેમા દર્શનોની ગણના ઐતિહાસિક રીતે નથી, તેમ આચાર–વિચારોના ભેદને અવલંબીને પણ નથી, પરંતુ તત્ત્વ વિચારમા સ્થૂલસૂક્ષ્મતાના તારતમ્ય ઉપર ઘડાયેલી છે. તેમનો ગ્રન્થ ચાર્વાકમતથી માંડી કેવલ બ્રહ્માત્મૈક્ય પ્રતિપાદક શાંકરમત ઉપર વળતો જાય છે, અને શાંકરમત પોતાને સિદ્ધાન્તરૂપે ઇષ્ટ હોવાથી, પૂર્વ વિચાર શ્રેણીને ઉત્તર ઉત્તર વિચારશ્રેણી ખંડિત કરતી ચાલે છે, અને છેવટના મંડન રૂપે તે શાંકરમતને મૂકે છે. તે ઉપરાન્ત જાણે અજાણ્યે પણ નિરીશ્વર અને સેશ્વર વિચારોના ક્રમ ઉપર પણ દર્શનવ્યવસ્થા કરી જણાય છે. ચાર્વાક, બૌદ્ધ અને આર્હત–એ ત્રણ નિરીશ્વરવાદી છે; રામાનુજ અને પૂર્ણપ્રજ્ઞ વિષ્ણુસંજ્ઞાવાળા ઇશ્વરવાદી છે; પાશુપત, શૈવ, પ્રત્યભિજ્ઞા રસેશ્વર, ઔલૂક્ય (વૈશેષિક) અને અક્ષપાદ (ન્યાય)–એ સર્વ શિવસંજ્ઞાવાળા ઇશ્વરવાદી છે; જૈમિનિ અને પાણિનિનાં દર્શન અપૌરુષેય શબ્દબ્રહ્મવાદી છે; સાંખ્ય–યોગ ક્રમશઃ અનીશ્વરવાદી અને નિત્યસિદ્ધ ઇશ્વરવાદી છે (નોટ—સાંખ્ય દર્શન કેવળ નિરીશ્વરવાદી મૂળમાં નથી એ તે દર્શનનું પ્રકરણ જોવાથી સમજાશે); અને શાંકર દર્શન (વેદાન્ત) અભિન્ન નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ રૂપે પરમાત્માનો સદ્ભાવ સ્વીકારનાર હોવાથી પરમેશ્વરવાદી છે.

હિન્દુસ્થાનનાં તત્ત્વ દર્શનો–બ્રાહ્મણ ધર્મ (વેદ ધર્મ), બૌદ્ધ ધર્મ અને જૈન ધર્મને ક્રમશઃ આચાર શ્રેણીમાં સ્પર્શ કરાવનારાં છે. તેથી વિચારશ્રેણી સ્વતંત્ર છતાં આચારમાં તે તે ધર્મને અનુસરતાં રહે છે. તે ઉપરાન્ત

વિલક્ષણના એ છે કે કલિયુગના પહેલાં બ્રાહ્મણોએ ત્રયીદર્શન પ્રકટાવ્યું હશે, વેદવ્યાસાદિ મહર્ષિઓએ તેનું વર્દ્ધમાહતા, ઇતિહાસ, પુરાણોમા તેને અપૂર્વ ગુથ્યુ હશે, તોપણ આ ત્રણ ધર્મની વિચાર શ્રેણી ત્રણ ઐતિહાસિક ક્ષત્રિય વીરો વડે અંકિત થયેલી છે. બ્રાહ્મણ ધર્મ અને વિચાર શ્રેણી શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર સાથે જોડાયેલા છે; બૌદ્ધ ધર્મ અને તેની વિચાર શ્રેણી રાજપુત્ર ગૌતમ બુદ્ધ સાથે જોડાયેલાં છે, જૈન ધર્મ અને વિચાર શ્રેણી રાજપુત્ર મહાવીર સાથે જોડાયેલાં છે. બ્રાહ્મણોના ધર્મના અને તત્ત્વના રહસ્યો વેદદ્વારા રુન થયા છતાં તે શ્રુતિના અનન્ત સ્વરો હાલ સંભળાતા નથી, પરંતુ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનથી ગવાયેલી ગીતા સ્મૃતિની વીણાવડે તે લુપ્ત સ્વરો આપણે સ્મરણમાં લાવી શકીએ છીએ. તેવીજ રીતે ભગવાન્ ગૌતમ બુદ્ધનો લોકભાષામાં અપાયેલો ઉપદેશ, અને શ્રી મહાવીર સ્વામિનો ઉપદેશ તેમના વચનામૃતનાં સંગ્રહદ્વારાથી સ્મૃતિપટમા ઉકેલી શકીએ છીએ સારાશ તત્ત્વજ્ઞાનના-વૃક્ષને ઉછેરવામા બ્રાહ્મણ જાતિએ જેવો શ્રમ લીધો છે, તેવો જ શ્રમ, તે વૃક્ષનું બીજ યોગ્ય દેશકાલમા રોપવામાં, ક્ષત્રિય જાતિના મહાપુરુષોએ સેવ્યો છે. ભારતવર્ષના ત્રણ નદીઓ ખરી રીતે શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર, શ્રીગૌતમ અને શ્રી મહાવીર એ ત્રણ મૂલસ્થાનમાંથી જાગી છે અને ત્યાં સુધીજ આપણી માનુષી અથવા પૌરષેય ઇતિહાસદૃષ્ટિ પહોચે છે. તે પહેલાંની આપણી દૃષ્ટિ **ઇતિહાસ રૂપ** નથી, પરંતુ અપૌરષેય. "શબ્દબ્રહ્મ" ની આંખી છે. સ્પષ્ટ તત્ત્વદૃષ્ટિ આ ત્રણ રાજર્ષિઓથી ઉઘડી છે, અસ્પષ્ટ દૃષ્ટિ બ્રહ્મર્ષિઓથી ઉઘડી છે એમ કહેવામા આપાતતઃ નિરોધ જણાશે, પણ વસ્તુસ્થિતિયા વધાવી લેવા જેવો નિર્ણય છે. જ્યારે શ્રીકૃષ્ણના કુટિલ રાજ્ય વ્યવહારવાળા જીવનમાં તેમની સત્ય જ્ઞાન દૃષ્ટિ અનાવૃત રહી હતી, ત્યારે શ્રીગૌતમની અને શ્રીમહાવીરની તત્ત્વદૃષ્ટિ વૈરાગ્ય અને ત્યાગ ઉપર ભાર મૂકનારી છે. નિવૃત્તિના સ્વરૂપના રહસ્યજ્ઞાન સાથેની પ્રવૃત્તિ ઉપર શ્રીકૃષ્ણનો ધર્મોપદેશ છે; ત્યારે નિવૃત્તિપર ચલું એવો શ્રીગૌતમ અને શ્રીમહાવીરને ધર્મો દેત છે. ઇતિહાસકાલના બ્રાહ્મણધર્મ, બૌદ્ધધર્મ અને જૈનધર્મ પ્રવર્તક રાજર્ષિઓ હતા એટલુંજ નહિ પરંતુ સાધનશ્રેણી પણ ત્રણેમાં લગભગ મળતી છે; બ્રાહ્મણ ધર્મ-કર્મ ઉપાસના અને જ્ઞાન અથવા કર્મયોગ, ભક્તિયોગ અને જ્ઞાનયોગને સાધન રૂપે લે છે; બૌદ્ધ ધર્મ-શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞાનો સાધન રૂપે સ્વીકાર કરે છે; અને જૈન ધર્મ-

જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને ચારિત્ર્યને સાધન રૂપે સ્વીકારે છે, ટુંકામાં આચાર અને વિચારનો સમન્વય કરવાથી 'એટલે કે—" વાણી, રહેણી ને કરણી વડે પાર ઉતરણી " એ એક લક્ષ્ય સિદ્ધ કરવાથી આ ત્રણે ધર્મો મોક્ષ સિદ્ધ કરાવવા મથે છે.

વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ આ ગ્રન્થ લખવાની મને સૂચના કરી ત્યારે ૨૦૦ પૃષ્ઠનો લેખ લખવાનું જણાવ્યું હતું. પરંતુ વિષયમર્યાદા હિન્દ તત્ત્વચિંતનની એટલી વિપુલ જણાઇ કે આ ગ્રન્થ બે વિભાગમાં વહેંચવાની અગત્ય મને લાગી છે. પૂર્વાર્ધમાં (૧) વેદદર્શન અથવા શ્રૌત દર્શન, (૨) સાંખ્ય–યોગ દર્શન, (૩) બાદ્ધ દર્શન, (૪) જૈન દર્શન, અને (૫) ન્યાય–વૈશેષિક દર્શન એટલાનો સમાસ કરવામાં આવ્યો છે. ઉત્તરાર્ધમાં:—[૧] પાશુપત અથવા શૈવ દર્શનો. [૨] તન્ત્રાગમ અથવા શાક્તદર્શન [૩] ભાગવત (સાત્વત) અથવા વૈષ્ણવ દર્શનો (૪) કર્મમીમાંસા અને (૫) બ્રહ્મમીમાંસા.

પાશ્ચાત્ય તત્ત્વવિદ્યાના પ્રસ્થાનો સાથે આપણા હિન્દના તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રસ્થાનોની સરખામણી કરી અમુક સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરવું એ ઇતિહાસનું લક્ષ્ય હોઇ શકે નહિ, પરંતુ તે તે પ્રકરણોમાં અને ગ્રન્થના અવધિએ પશ્ચિમની અને પૂર્વની તત્ત્વદૃષ્ટિમાં સાધર્મ્ય વૈધર્મ્ય ક્યાં આવે છે તેનો યથામતિ પ્રકાશ કરવા પ્રયત્ન કરવામાં આવશે.

ગ્રન્થની રચનામાં મેં ઇંગ્રેજી પુસ્તકોનો આશ્રય ઘણે ભાગે લીધો છે, પરંતુ બને ત્યાં સુધી મૂલ સંસ્કૃત સાહિત્યનું અવલોકન કરી સારસંગ્રહ કર્યો છે. ઉત્તરાર્ધના અવધિએ સંદર્ભ ગ્રન્થ (Bibliography) તે તે પ્રકરણોને લગતો આપવામાં આવશે; જેથી અધિક અભ્યાસકને સ્વતંત્ર અધ્યયનના દ્વાર ઉઘાડાં થશે.

પુસ્તકની આદર્શ પ્રત કરવામાં મારા મિત્ર શ્રી ગોવિંદરામ ગણપતરામ બી. એ. અને શ્રી રમણલાલ ગાંધી બી. એ. એમણે ઘણો શ્રમ લીધો છે; અને વર્નાક્યુલર સોસાઇટીના આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી શ્રી હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ, બી. એ; એમણે પ્રુફ તપાસણીમાં અને પ્રેસને સૂચનાઓ આપવામાં ઘણી સાહાય્ય આપી છે. હું મારા સરકારી કામના વ્યવસાય સાથે જે આ સાહિત્ય સેવા કરી શકયો છું તેનું માન આ ત્રણ વિદ્વાનોને જ ઘટે છે, અને હું તેઓનો જેટલો આભાર માનું તેટલો ઓછો છે.

અમદાવાદ,
શાહીબાગ,
તા. ૨૨–૨–૨૪.

નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા.

વિષયાનુક્રમણી.

પ્રકરણ ૧.

ત્રયીદર્શન અથવા શ્રૌતદર્શન.

પ્રકરણ ૨.

સાંખ્ય-યોગ.

ચરમ્મહિતામા સમાવેલુ સાખ્યદર્શન—અત્રિમુનિના પ્રાચીન સાખ્યવિચારો—સાખ્ય તથા યોગદર્શનના સિદ્ધાન્તોનુ વર્ણન—વિવેકખ્યાતિપૂર્વક સાખ્ય, વૃત્તિનિરોધરૂપ યોગ—વૃત્તિઓના સ્વરૂપ—યોગના દૃષ્ટફલ તથા અદૃષ્ટફલ—ગ્રાહ્યવિષયને લગતો યોગ, ગ્રહીતૃને લગતો યોગ, ગ્રહણને લગતો યોગ—ચિત્પુરુષ અથવા પરમેશ્વરને લગતો યોગ.—સમાપત્તિનું લક્ષણ—સવિતર્ક અને નિર્વિતર્ક સમાપત્તિ—સવિચાર અને નિર્વિચાર સમાપત્તિ, સાસ્મિતા સમાપત્તિ—સાનન્દા સમાપત્તિ—આ સર્વ સમાપત્તિઓનો સબીજ સમાધિ અથવા સપ્રજ્ઞાત યોગમા અતર્ભાવ—તે સમાધિના વિધો, ભૂમિકા અને ફલનુ વર્ગીકરણ—અપરવૈરાગ્ય અને તેના ચાર વિભાગ—પરવૈરાગ્ય—ભૂતજય, કાયસપત્તિ, ઇન્દ્રિયજય, અવ્યાતપ્રકૃતિજય, ઋતભરાપ્રજ્ઞાનો ઉદય, મૂલ પ્રકૃતિજય, વિવેકખ્યાતિ અને તેના સર્વજ્ઞત્વાદિ ફલ—મધુમતીભૂમિકા—મધુપ્રતીકા ભૂમિકા, પ્રજ્ઞાજ્યોતિભૂમિકા, વિશોકા જ્યોતિષ્મતી ભૂમિકા, અતિક્રાન્તભાવનીય ભૂમિકા, નિર્બીજસમાધિ અથવા અસપ્રજ્ઞાત સમાધિ—મૌલિકસાખ્ય સેશ્વર હોવાના પ્રમાણો—પુરુષસામાન્ય, પુરુષવિશેષ—ઈશ્વરસ્વરૂપ લક્ષણ—પ્રણિધાનયોગ—ક્લેશોનુ વર્ગીકરણ અને તેની અવસ્થાઓ—કર્મસ્વરૂપ—કર્માશય અથવા કર્મકોશ—કર્મના ફલપ્રસવના નિયમો—કર્મવિપાક અને જન્મમરણાદિ પરિણામો—દેવ, માનુષ અને તિર્યગ્યોનિનો સર્ગ—આત્મપ્રસરનો વિસર્ગ એક પ્રકારનો માનુષસર્ગ અને પાચ પ્રકારનો તિર્યગ્યોનિનો સર્ગ—નાગવિસર્ગ અને સ્થાવરગત યોનિ—જન્મ, આયુ અને ભોગનાળા ત્રિવિપાક કર્માશયો—દૃષ્ટજન્મમા ભોગવવા (વેદનીય) કર્માશયો, અદૃષ્ટ જન્મમા ભોગવવા લાયક કર્માશયો નિયતવિપાક કર્માશય, અનિયતવિપાક કર્માશય—અવિપક્વ કર્માશયોની ત્રણ પ્રકારની ગતિ નાશ, આવાપગમન, અને મુક્તિ—મુક્તપુરુષના કર્માશયોની ફલવ્યવસ્થા—સુખદુખ સ્વરૂપ—

દુઃખપ્રધાન સંસાર-દુઃખના પ્રકારો, પરિણામદુઃખ, તાપદુઃખ, સંસ્કારદુઃખ, ક્ષણભગુરતાદુઃખ-સાંખ્યયોગ વિચારકો-મહર્ષિ કપિલમુનિ-કપિલ કલ્પિત હિરણ્યગર્ભ કે ઐતિહાસિક વ્યક્તિ તે સંબંધી મીમાંસા-આસુરિ-પંચશિખ-"ષષ્ટિતંત્ર" પ્રણેતા કોણ-લોપ પામેલા ષષ્ટિતંત્રમાં શું સમાયેલું હતું-બત્રીસ પ્રકૃતિમંડલ, અઠ્ઠાવીસ વિકૃતિમંડલ-ઇશ્વરકૃષ્ણ સાંખ્ય કારિકા ગૌડપાદ-વાચસ્પતિમિશ્ર-વિજ્ઞાનભિક્ષુ—વાચસ્પતિમિશ્ર અને વિજ્ઞાનભિક્ષુના સ્વતંત્ર વિચારો યોગનું અત્યંત પ્રાચીનત્વ-યોગનું મૂલ શાસન દ્વૈતાનુસારી હિરણ્યગર્ભનું, અદ્વૈતાનુસારી મહેશ્વરનું— દ્વૈતપ્રમાણે અનુશાસન કરનાર પતંજલિ, અદ્વૈતપ્રમાણે અનુશાસન કરનાર યોગીશ્વર યાજ્ઞવલ્ક્ય-લુપ્તમાહેશ્વર યોગશાસ્ત્ર-તેમાં સમાયેલા આઠ કાંડો-યોગસૂત્રકાર પતંજલિ તેજ વ્યાકરણ ભાષ્યકાર કે અન્યવ્યક્તિ-"વાર્ષગણ્ય"નું રચેલું યોગસંબંધી સાહિત્ય લોપ પામ્યુ ગણાય છે-લુપ્ત યોગશાસ્ત્રમાં ચાર કર્મયોગનાં, અને બાર નિરોધયોગના તંત્રો હતાં-બ્રહ્મવાદી યોગીઓ જેમાંના અસિતદેવલ ભગવાન્ ગૌતમબુદ્ધના જન્મ સમયે જીવતા હતા ... ... પૃ. ૭૬-૧૧૫

પ્રકરણ ૩ જું.

બૌદ્ધદર્શન.

તત્ત્વજ્ઞાનનાં પ્રસ્થાનો-વેદને પ્રમાણ માની પ્રવૃત્ત થનારાં-વેદ વિના સ્વતંત્ર અનુભવ અથવા તર્ક ઉપર બંધાયેલાં-પ્રથમનાં પ્રસ્થાનોની આસ્તિકમાં ગણના બીજાની નાસ્તિકમાં ગણના-પશ્ચિમનાં અને પૂર્વનાં (હિંદનાં) તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રસ્થાનમાં સ્વરૂપમાં તથા પ્રયોજનમાં ભેદ-પશ્ચિમમાં આપ્તવાક્યનું પ્રામાણ્ય નથી, પૂર્વમાં અનુભવીના વાક્યનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારાય છે-આસ્તિક દર્શનોમાં

પ્રકરણ ૪ થું

જૈનદર્શન.

જૈનધર્મ બૌદ્ધધર્મથી પૃથક્ છે-જૈનોના, બૌદ્ધોનાં અને વૈદિકોના ત્યાગીઓના આચારનું સામ્ય-જૈનોના પ્રાચીન તીર્થંકરો શ્રીપાર્શ્વનાથ (ઇ. સ. પૂ. ૮૦૦)-ચોવીસમા તીર્થંકર શ્રી મહાવીર સ્વામી (ઇ. સ. પૂ. ૪૨૮)-તેમનું જીવનવૃત્ત અને ધર્મ પ્રચારણુ-જૈનધર્મ અને બૌદ્ધધર્મના ભેદવાળા સિદ્ધાન્તો—જૈનો આત્મવાદી છે, અને તેથી વૈદિકોને મળતા છે, બૌદ્ધો અનાત્મવાદી છે-બૌદ્ધ મતમા દેહદમન ગૌણ છે, જૈનોમા તે મુખ્ય છે-બૌદ્ધોમા દયાધર્મનો સ્વીકાર છે, પરંતુ અહિંસાનો જૈન જેવો સિદ્ધાન્ત નથી-બૌદ્ધો અને જૈનોનો સમકાલીન વિચારભેદ-જૈન સંઘના શ્વેતાંબર અને દિગંબર સપ્રદાયનો ઇતિહાસ-જૈનોની વિચાર અને આચારની પ્રણાલિકામા અદ્યાપિ ફેર પડ્યો નથી-બૌદ્ધધર્મે મહાયાનમા વિકાસનું રૂપ પકડ્યું છે-શ્વેતાંબર અને દિગંબરના મતભેદ—જૈનદર્શનનું પ્રમાણ સાહિત્ય-તેમનાં અગો, ઉપાગો, સૂત્રો-ઐતિહાસિકક્રમથી ઉદય પામેલું સાહિત્ય અને વિચારકો-જૈનદર્શનના ત્રણ રત્નો-જ્ઞાન, શ્રદ્ધા, અને ચારિત્ર્ય-જૈનોનું તત્ત્વજ્ઞાન-જીવતત્ત્વ, અજીવતત્ત્વ ચૌદ પ્રકારનાં જીવસ્થાનો-અવ્યવહારિક જીવો (નિગોદ), પ્રસ સપતિત જીવો (માર્ગણ)-તેમના ચૌદ ગુણસ્થાનો-અજીવતત્ત્વના વિભાગ-ધર્મ, અધર્મ આકાશ, કાલ, પુદ્ગલ-તેમના સ્વરૂપ-આસ્રવ (બંધહેતુ) સંવર-નિર્જરા (મોક્ષહેતુ)-બંધતત્ત્વ, મોક્ષતત્ત્વ-જૈન આગમનું બીજું રત્ન શ્રદ્ધા-ત્રીજું રત્ન ચારિત્ર્ય ચારિત્ર્ય રચનાર-મહાવ્રતો, ગુણવ્રતો, અણુવ્રતો-જૈનોનો અનેકાન્તવાદ અથવા સાતભંગી સ્યાદ્વાદ-બ્રાહ્મણો અને જૈનોની એકવાક્યતા પૃ. ૧૮૭-૨૬૯

પ્રકરણ ૫ મું.

ન્યાય-વૈશેષિક દર્શન.

હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ.

પ્રકરણ ૧.

ત્રયીદર્શન અથવા શ્રૌતતત્ત્વદર્શન.

ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत ॥ (ऋग्वेद)

(૧) મંત્રબ્રાહ્મણકાલ (ઈ સ પૂ ૧૭૦૦ થી ઈ સ પૂ ૬૦૦)

વેદસંહિતાનાં અવ્યક્તચિંતનો

વેદધર્મના કર્મકાંડ અને જ્ઞાનકાંડ જ્યારે વિવિક્ત થયા ન હતા તેવા શ્રૌત સમયમાં તત્ત્વના ચિંતનો થતાં હતાં યજ્ઞક્રિયાઓ પ્રચલિત હોવાથી ચિંતનો યજ્ઞના અંગો ઉપર ઘડાયેલાં હતાં પરમેશ્વર બ્રહ્માંડપુરમાં એટલે શરીરમાં શરીરી તરીકે વસે છે, અને તેથી 'પુરુષ' સંજ્ઞાથી ઓળખવામાં આવતા જગતનું સર્જન આ સંસાર યજ્ઞના પ્રસારણરૂપે ગણાતું અને આત્મા હિરણ્યગર્ભ વૈશ્વાનર અગ્નિરૂપે આ વિશ્વમાં અધ્યક્ષ સ્થાને રહે છે, અને તે અગ્નિદ્વારા મનુષ્યો સ્વર્લોકમાં જાય છે એવી ભાવના સમાજમાં પ્રસરેલી હતી આ ભૂલોકમાં યજન કરવાનું અગ્નિ એ પ્રતીક મનાતું અને નિત્ય અગ્નિહોત્ર, અથવા નૈમિત્તિક યજ્ઞોમાં અગ્નિનું યજન શુદ્ધિના પ્રસારનું નિમિત્ત મનાતું આ યજ્ઞકાંડમાંથી બ્રાહ્મણ અને આરણ્યકોમાં અગ્નિરહસ્યનું પ્રકરણ પ્રવેશ પામ્યું અને તેમાંથી અંતર્યામી ઈશ્વરની ભાવના ઊભી થઈ હતી વેદમાર્ગમાં ઘણા દેવોની ભાવના પ્રચલિત છતાં પ્રત્યેક દેવ એક મહદ્વસ્તુના અનંત રૂપો પૈકીનું એકરૂપ છે એ ભાવના

ઋષિઓના અંતઃકરણમાં સત્વર જાગી ઉઠી હતી. શ્રૌતસંહિતાકાલમાં તત્ત્વ-ચિંતન ત્રણ પદાર્થોને સ્પર્શ કરતું ચાલતું હતુંઃ—

ચિંતનોના ત્રણ પ્રકાર– આધિભૂત, અધિદૈવ, અધ્યાત્મ–તેનાં ઉદાહરણો.

(૧) અધિભૂત–એટલે પંચભૂતથી ઘડાયેલા વિશ્વ અથવા જગત્ સંબંધી.

(૨) અધિદૈવ–આ વિશ્વને આત્મા સાથે સંબંધ કરાવનાર ઇન્દ્રિયાદિ જ્ઞાનસાધન ઉપર ઉપકાર કરનાર અધિકારી દેવો સબંધી.

(૩) અધ્યાત્મ—અનુભવ કરનાર આત્મા સંબંધી.

જગત, ઈશ્વર અને જીવ—એ ભવિષ્યમાં વિવિક્ત થનારી ત્રિપુટીના ત્રણ અંશો આડાઅવળા તાણાવાણા તરીકે વેદસૂક્તમાં પ્રવેશ પામેલા આપણા જોવામાં આવે છે. સુપ્રસિદ્ધ "પુરુષસૂક્ત" માં આ ત્રણે ભાવનાઓ વડે એક સુંદર પટ ગુંથાયેલુ જણાય છે.

નીચેનાં ત્રણ સૂક્તના અનુવાદ અધિભૂત, અધિદૈવ અને અધ્યાત્મ ભાવને પ્રધાનપણે પ્રકાશ આપનાર ઉદાહરણો છેઃ—

અધિભૂતભાવના પ્રાધાન્યવાળું

નાસદીય સૂક્ત*

ન્હોતું "અસત્ નવ હતું સત્ કંઇ સમે, તે,
ના અંતરિક્ષ, નવ વ્યોમ, હતું પરે કે;
શું આવરે, કવણ કોણ તણા સુખાર્થે,
ને શું હતું ગહન પાણી ગભીર આ કે. ૧

---

* આ અનુવાદ "અભ્યાસી" નો તા. ૧૩–૧૦–૧૧ નો "વસંતમાં" પ્રસિદ્ધ થયેલો લીધો છે. **नासदासीत्**–એ આરંભના શબ્દ ઉપરથી આ સૂક્તનું નામ **नासदीय** પડ્યું છે.

ન્હોતું વળી મરણ ને અમૃતે નહોતું,
ના રાત કે દિવસ કાંઈ કળાય એવું;
ને શ્વાસ લેતું નિજ શક્તિથી વાયુ વીણ,
તે એકલું, અવર તેથી ન કાંઇ બિન્ન. ૨
આરંભમાં તમ હતું તમથી નિગૂઢ,
કહેવાતું ભેદ વિણ જે જળ માત્ર સર્વ;
તે માત્ર "આભુ" વળી છાદિત તુચ્છથી જે,
તે તત્ત્વ એક પ્રકટયું તપના પ્રભાવે. ૩
તેનું હતું પ્રથમ જે મન કેરૂં રેત,
આરંભમાં સબળ તે થયું કાર્યરૂપ;
તે કાન્તદર્શી કવિઓ નિજ બુદ્ધિ યોગે,
ભખે "અસત્" તણી રહ્યું "સત્" એમ જાણે. ૪
તે બીજના કિરણ જે પથરાયલાં તે,
આડા તળે ઉપર ને પણ જે હતાં તે;
તેમાંથી કો બીજ રૂપે થઇ કોઈ ઉગ્યાં,
શક્તિ રહી અહીં અને પ્રભુતા ગઇ ત્યાં. ૫
કો જાણનાર નહિ કો સમજાવનાર,
ક્યાંથી જગત્ પ્રકટ વિસ્તૃત ક્યાથી થાય;
દેવો થયા પણ હતા, પ્રકટયા પછી આ,
ક્યાંથી થયું, કવણ તો પછી જાણનારા. ૬
આ સૃષ્ટિ સર્વ વિવિધ પ્રકારી જ જેથી,
તે ધારનાર અથવા ધરનાર નાહીં;
અધ્યક્ષ જે પરમ વ્યોમ વિષે વિરાજ્યા,
તે જાણતા કહીં હશે નવ જાણતા વા. ૭

(ऋ. मं. १०·अ. ११, सू. १३०)

અધિદૈવભાવપ્રધાન વૈશ્વાનર.

વૈશ્વાનર અગ્નિની જ્યોત.

આ વેદરાશિથી ભરેલ ઘૂમી રહ્યા છે,
વીંટાયલા દિવસ રાત્રિ તણા પટેથી;
દ્યાવાપૃથિવી ઝળકે કંઇ શુભ્ર રંગે.
ને ગુપ્ત થાય ઘન અંજન રંગ ધારી. ૧

તેમાં સ્ફુરે સંકલમંડલમા વસેલા,
ગર્જાર્ષિ અગ્નિ પ્રકટી વળી દિવ્ય જ્યોતે,
"વૈશ્વાનરેતિ" સુરહસ્ય ભર્યા જ નામે,
નીવારતા ઘન તિમિર તણી છટાને. ૨

આડા અને વળી ઉભા ખ્પખરાયલાં શા,
સંસારના વિકટ વિગ્રહમા ગુંથેલા;

---

(૧) વૈશ્વાનર—સઘળા વિશ્વાભિમાનીઓના સમૂહમા મુખ્યાભિમાની તરીકે વ્યાપી રહેલો ચિદ્ અગ્નિ તેનું બાહ્ય અગ્નિ પ્રતીક છે.
દ્યાવાપૃથિવી—તેનું શરીર છે અને તેમા રહેલો સઘળો "વેદગનિ" તેના અવયવો છે.
અહોરાત્ર—ધોળા તથા કાળા તેના વસ્ત્રો છે. તે વડે દ્યાવાપૃથિવી ઢંકાયેલા છે.

(૨) શરીરીનું નામ વૈશ્વાનર છે. વ્યુત્પત્તિ રહસ્યનામની ઉપર આપી છે. પ્રત્યેક "વિશ્વ" અભિમાનીના સ્થૂલ જગત્નું અજ્ઞાન ઇન્દ્રિય વિજ્ઞાન વડે તે દૂર કરે છે.

જ્યોતિતણાં અતિ મનોહર અંશુજાળો,
શી રીતથી દુઃખદ સંસૃતિમાં જ પેસાં ? ૩
આ મર્મને સમજી લે જગમાં જ કોઇ,
તે પુત્ર હોય તદપિ જ ગણાય પૂજ્ય;
પિતૃપદે વિહરતા જ ગણાય પુત્ર,
જો મર્મહીન રહીને વય માત્ર ધારે. ૪
આદી અને વળી ઉભી કિરણાવલિને,
તે બાલ સર્વ શ્રાહને સમજાવતો શો ?
સત્યાર્થથી છલકતા પ્રભુ! વાક્ પ્રવાહે,
રક્ષી રહો અમૃતકુંભ જ એ પરાર્થે. ૫
મોટા ! લજ્જાઓ જડ ભાવથી છો ભરેલા,
પ્રત્યક્ષ ચિદ્દ્યુતિ છતા ન ગ્રહી શકો છો;
બાલપ્રબોધથી પરોક્ષ જ ઝાંખી માધો,
નીચે રહી અગમ ભૂમિની વાત જાણો. ૬

---

(૩) વૈશ્વાનર—આમના—વિરાટ અભિમાનીના—વિજ્ઞાનના કિરણજાલો સ્થૂલ સૂક્ષ્મ જગતમાં વિસ્તરી રહેલા છે. સંસાર અનર્થનું કારણ છતાં તે પુરૂષાર્થના હેતુભૂત હોવાથી સમજવા યોગ્ય છે.

(૪) વિરાટ શરીરમાં સર્વત્ર સૂત્રાત્મારૂપે પ્રસરેલા ચૈતન્યમય કિરણજાલો જેઓ પકડી સમજે છે, તે વયે નાનો હોય તો પણ પિતારૂપ છે, અને ન સમજનાર પિતા હોય તો પણ બાલક જેવો છે.

(૫) "પુત્ર" જેવો બાલક અંતર્મુખ થઇ આ કિરણજાલોને પકડે છે; સમજે છે.

(૬) અને અન્યને જ્ઞાનગર્ભ વાણીમાં સમજાવે છે. જગતના મોટા જડ હોવાથી ચિતિ જ્યોતિને દેખી શકતા નથી; માત્ર તત્વજ્ઞ બાલકના બોધથી કંઇક પરોક્ષ જ્ઞાન મેળવે છે, અને અગમ ભૂમિની વાતો નીચે રહી કર્યા કરે છે.

આ જાણનાર વળી માનસપુત્ર પ્હેલો,
દીક્ષા ધરી ધ્રુવ પદે જ રમી રહેલો;
દેખી રહ્યો અમર જ્યોતિ સદાય મર્ત્યે,
તેનું તનું અમરભાવથી વૃદ્ધિ પામે. ૭
એ જ્યોતિ ધ્રુવપદમાં વિરમી રહેલું,
દોડી જતું મનથી પાર અગમ્ય વેગે;
હૃત્પદ્મમા વિલસતું અતિ અંતરાલે,
જે જે સુભાગિ સુખકંદથી તે ઉદેલું, ૮
તે એક યજ્ઞ કરીને સુસમિધ્ ધરીને,
દેવો સમસ્ત રમતા મનના નિરોધે;
જે દિવ્ય જ્યોતિ પ્રભુનું હૃદયે મુકેલું,
કર્ણો સુણો મમ પ્રતાપ જ દિવ્ય તેનો. ૯
નેત્રો સદા નિરખજો નવરૂપ તેનું,
ને મારું ચિત્ત ફરતું સ્થિર ભાવ પામો;
શું શું જણાવું અનુભૂતિ તણા જ મર્મ,
કેવી રીતે મનનથી પકડું હું સર્વ? ૧૦

(૭) સસાર યજ્ઞમાં પ્રથમ દીક્ષા ધરનાર હોતા તે બાલક છે. બ્રહ્માના માનસપુત્ર જેવો તે "વૈશ્વાનર"ના અંતર્ જ્યોતિ મનથી પણ આગળ દોડે છે. છતા હૃદયમાં અત્યંત નજીક છે. ત્યા તે સ્થિર પ્રકાશે છે અને "સુખકંદ" પરમાત્મામાંથી તે જ્યોતિ ઉભી થયેલી લાગે છે.

(૮) આ વિરાટ શરીરના "પુરુષયજ્ઞ" માં "વિશ્વેદેવા" પોતપોતાનાં નિયત કર્મો કરવા રૂપ સમિધ્ હોમે છે, અને ચિત્તનિરોધ વડે તેના સ્વરૂપને ઝંખે છે; ઋષિ ઇચ્છે (૯) છે કે મારાં નેત્ર, કર્ણઅને મન તે જ્યોતિને-ગ્રહણ કર્યાં કરો.

(૧૦) ઋષિ અનુભૂતિના મર્મને સમજાવવાની અશક્તિ દર્શાવે છે.

અગ્રે ઉભેલ તિમિરાંશુકને ધરીને,
અગ્ને પ્રભો ! નમન આ તમને કરે છે;
દેવો સમસ્ત બળહીન થઈ રહેલા,
રક્ષા કરો અમર આ જગના જનોની. ૧૧
(ऋ. मं. ६. सू. ९)

અધ્યાત્મભાવવાળું વાક્સૂક્ત.

"હું વિશ્વદેવ બનીને જગમાં રમું છું,
આદિત્ય[1] રુદ્ર[2] વળી હું વસુ[3] રૂપ નમુ;

(૧૧) વૈશ્વાનર અગ્નિના બાહ્ય પ્રતીક અગ્નિની સ્તુતિ કરે છે. તે અગ્નિ અંધારાનું વસ્ત્ર પહેરી ઉભા છે. બાહ્ય અગ્નિ ધૂમથી વીંટાયલો હોય છે તેથી અજ્ઞાનતિમિર તેનું વસ્ત્ર છે. તે વસ્ત્રને લીધે–અજ્ઞાનના આચ્છાદનને લીધે–વિશ્વેદેવો તેનાથી બ્હીએ છે, જો કે આત્મા છે તોપણ સંસારિજનોની અંતઃપ્રજ્ઞા ઉઘાડનાર અગ્નિદેવ છે. તે અજ્ઞાનથી રક્ષણ કરો અને જ્ઞાનનેત્ર ઉઘાડો એ છેવટની પ્રાર્થના છે.

આ સૂક્ત ભરદ્વાજ ઋષિનું છે.

ટિપ્પણ. ૧–૨–૩. દ્વાદશ આદિત્ય, એકાદશ રુદ્ર, અને અષ્ટ વસુ, ઇંદ્ર અને પ્રજાપતિ મળી ૩૩ દેવ કોટિ અર્થાત્ વર્ગ ગણાય છે. કોટિનો કરોડ અર્થ થઈ તેત્રીસ કરોડ દેવની પ્રથા લોકમા ચાલે છે.

નાશ ન પામે તેવી અદિતિ ના બાર માસમા નવા નવા ભાવથી પ્રકટ થતા બાર પુત્રો સૂર્યો અથવા આદિત્યો ગણાય છે. અને તેના પ્રતીકો દ્વાદશ માસનાં સૂર્યબિંબો છે. માનુષ શરીરમાં દશ પ્રાણ અને અગીઆરમુ મન મળી એકાદશ રુદ્ર છે. તેમના ઉત્ક્રમણ સમયે લોકો મરણના નિમિત્તે રડે છે માટે રુદ્ર કહેવાય છે. પૃથિવી અને તેના દેવ અગ્નિ; અંતરિક્ષ અને તેના દેવ વાયુ; દ્યૌઃ અને તેના દેવ સૂર્ય; નક્ષત્ર મંડળ અને તેના દેવ ચંદ્ર—મળી આઠ વસુ ગણાય છે, કેમકે તેમાં ચૈતન્ય શક્તિ વાસ કરી રહેલી છે; અને સઘળો નિધિ પણ તેમા રહેલો છે.

હું મિત્રને[૪] વરુણને[૫] ભરીને રહી છું,
ઇન્દ્રાગ્નિને જગનું હું વળી અશ્વિનોને. ૧
જે રાજધાની વસુની ચિતિ જ્યોતિવાળી,
યજ્ઞોવડે પ્રથમ સંગમની[૬] ગણાતી;
દેવો પ્રવેશી બહુ પૌરજનો ગણાતા,
તે દિવ્યરૂપ મુજનું ઝળકાવતા આ. ૨
હું સ્પષ્ટ વાણી વદું છું અનુભૂતિની આ,
દેવો તથા મનુજના હિતની ગણાતી;
જેનો પ્રકર્ષ કરવા મનમાં હું ધારું,
તેને બનાવું ઋષિ હું વળી આપ્તદષ્ટા. ૩

અંતરિક્ષમાં વિદ્યુત્ શક્તિથી ભરપુર દૈવી બલ-ઇન્દ્રનું છે; અને પૃથ્વીમાં ધર્મપ્રવર્તાવનાર યજ્ઞ નારાયણ પ્રજાપતિ છે. ઇન્દ્ર-પ્રજાપતિનો પરસ્પર યોગ છે. પ્રજાપતિ પાસે ઇન્દ્રે બ્રહ્મવિદ્યા મેળવી હતી એવી આખ્યાયિકા છે અર્થાત્ ધર્મદ્વારાજ બ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે એ રહસ્ય છે.

૪-૫. આ બે દેવોનું વેદમાં જોડકા તરીકે વારંવાર વર્ણન છે. પુરાણ અને આગમમાં પરમેશ્વરના ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય ઉપરાંત અથવા ત્રિગુણ મૂર્તિ ઉપરાંત અનુગ્રહ અને તિરોધાન કરવાના બે ગુણોનું વર્ણન આવે છે. મિત્ર નામથી પરમેશ્વરની અનુગ્રહ કરનારી સત્તા; અને કર્મની ગહનવાસનાજાલમાં આપણા પાપ-પુણ્યને ઢાંકી (વૃ=ઢાંકવું) વર્તમાન પુરૂષાર્થમાં પ્રેરનાર સત્તા વરૂણની છે. *મિત્રનો* સૂર્ય સાથે અભેદારોપ; અને વરૂણનો સમુદ્ર સાથે અધ્યારોપ તેમના ગુણસામ્યથી થયો છે.

૬ સંગમની—નામ વસુની રાજધાનીનું છે. ઉપર જણાવેલા અષ્ટ વસુનો સુશ્લિષ્ટ સંઘાત (organic whole)-સંગમની શબ્દથી વિવક્ષિત છે. તેમાં દેવનો અધિવાસ છે.

શ્રદ્ધા તમારી શ્રુતિ ૭વાક્ય મહીં વસે જે,
તે હું વદુ શ્રુતિમુખે શ્રવણે ધરો આ,
જે શ્વાસ ધારી જીવ આ મુજ બીજ૮ મંત્ર,
માત્ર રહસ્ય સ્વરને સુણતા રહે છે. ૪

જેઓ વિચારરત થઇ મનમાં જુએ છે,
તે જાણતા મુજ બળે ભુવનો રગે છે,
જેઓ બહિર્મુખ બની ભમતા ફરે છે,
તે ક્ષીણ થાય બલયોગ વિના સુકાતા ૫

હું રુદ્રને૯ ધનુષ અર્પું અમોઘ વીર્ય,
બ્રહ્મદ્વિષો ઝટ હણાય શર પ્રહારે,

---

૭ વાસ્તવ "શ્રુતિ" કોને કહેવી તેનો મર્મ આ વાક્યમાં છે. બ્રહ્માત્મૈક્યનો અનુભવ જેને જાગૃત્ થયો છે તેની ઉક્તિ નૈસર્ગિક શ્રુતિ છે

૮ ઈં–ઍ—એ વાગ્બીજ છે. તંત્રમાં આ અક્ષરનો મહિમા બહુ વર્ણવ્યો છે. વેદમાં માત્ર ઈં નિપાત છે પણ સ્વાનુભવની ખાત્રી કરવામાં જેમ ગુજરાતીમાં "હુ" એટલે ખરું એવા ભાવવાળા શબ્દનો ઉચ્ચાર કરીએ છીએ તેમ વેદ,વાણીમાં ઈં–નિપાત અનુભવના સત્યપણાને જણાવનાર છે. તેથી સત્યાર્થ વહન કરનાર તરીકે પાછળથી તેનો બીજમંત્ર તરીકે ઉપયોગ થયેલો લાગે છે.

૯ વેદાર્થનું જેઓ હનન કરે છે અર્થાત્ જેઓ ધર્મ અને બ્રહ્મનો તિરસ્કાર કરે છે તેઓ બ્રહ્મદ્વિષ્ કહેવાય છે. તેઓ વિશ્વતંત્રના વિરોધી થવાથી ઈશ્વરના સંકલ્પના અનુરૂપ નથી, અને તેથી રુદ્ર તેને હણે છે અર્થાત્ દેહાન્તર પરિણામ પમાડે છે. બ્રહ્માને પણ પોતાની દીકરી ઉપર વિકારી દૃષ્ટિ કરતાં રુદ્રે મસ્તક છેદ કર્યાની પૌરાણિક કથા આ બાબતનું પ્રતિપાદન કરે છે.

અંતર્ પ્રવેશી કરૂં છું જનને સુમસ્ત,
ધાવાપૃથિવી ધરીને રહ્યું છું સમર્થ. ૬
હું સોમની વિકલતા હણીને બનાવું
પૂર્ણેન્દુ રૂપ વળી મંડલ[10] સૂર્યનાને;—
ત્વષ્ટા બનાવું વળી પૂષણ નામ આપું,
તેના વિનાશી બલથી ભગનામ આપું. ૭
જે અર્પતાં હવિપૂને રસ સોમ કાઢી,
તેને ઘણું દ્રવિણ અર્પું જગે અગાધ;
ચૈતન્ય વાર્ણુ કરી પિતૃને[11] પ્રબોધું,
અંતઃ સમુદ્ર[12]જલમાં મુજ યોનિ રાખું. ૮
ત્યાથી સચેત કરૂં છું ભુવનો અનંત,
વિશ્વાત્મ રૂપ ધરીને પ્રતિઅંડ યોગી;
વાયુની યુક્તિ ધરીને સઘળે ફરૂં છું,
વિશ્વે અનંત ભુવનો મહિં હું રમું છું. ૯
આલોકથી પર અને પૃથિવીથી પાર,
મારા અખંડ માહમા સમજો રસાળ—"

(ऋ. मं. १०. १२६.)

---

૧૦ સૂર્યના ત્વષ્ટા, પૂષણ અને ભગ એ ત્રણુ નામ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરવાના ધર્મને અવલંબી ઘડાયાં છે. પાછળથી તે ત્રિમૂર્તિમા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રૂદ્રમાં સમાઈ ગયા છે.

૧૧ "હું પિતાને પણુ જન્મ આપુ છું"—એવો શબ્દાર્થ છે. જીવચેતન થી પર ઇશચેતન છે અને તે વસ્તુતઃ પિતૃસ્થાને છે. તે સગુણુ ઇશ્વર પણુ મારા સ્વયં જ્યોતિ સ્વરૂપના વર્ણનથી પ્રકટ છે.

૧૨ બ્રહ્માંડમા માયારૂપ યોનિમાં, અને પિંડમા બુદ્ધિરૂપ યોનિમાં ચૈતન્યનું વીર્ય-બલ પડવાથી સઘળાં ભુવનો સચેતન થાય છે.

આ સૂક્ત રમ્ય અનુભૂતિતણું વિશાલ,
વાક્‌નામ[13] ધારી મુનિ અંભૃણની કુમારી;
તેના વિશુદ્ધ હૃદયે સ્ફુટ ભાવ પામી,
આ ગુર્જરી મહિં સ્ફુરે કિરણાવલિથી.

આ સૂક્તોના મંત્રદ્રષ્ટાઓના ઐહિક જીવન સંબંધી કંઈ માહિતી આપણને મળી આવતી નથી, માત્ર ઋષિનાં નામો પરંપરાથી ચાલ્યાં આવે છે તે પણ ક્રમશઃ લોપ થવા પામ્યાં છે.

નાસદીયસૂક્ત—પરમાત્માને નામે આરોપાયું છે. ઋષિના નામનો લોપ થયો છે.

વૈશ્વાનરસૂક્ત—ભરદ્વાજ ઋષિની દૃષ્ટિમાં ઝળક્યું જણાય છે.

વાક્સૂક્ત—અંભૃણ મુનિની દુહિતા વાક્ નામની બ્રહ્મ વિદુષી હતી એટલું આપણે જાણીએ છીએ. મંત્રદ્રષ્ટ્રીનું નામ વાક્-સરસ્વતી સાથે ભેળસેળ થવાથી પાછળથી આ સૂક્ત સરસ્વતી દેવીનું મનાવા લાગ્યું છે.

બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં તત્વદર્શનની અભિવ્યક્તિ.

યજ્ઞકાંડના આ સંહિતા વિભાગના અસ્તવ્યસ્ત ચિંતનોએ બ્રાહ્મણ વિભાગમાં કંઈક વ્યવસ્થા ધારણ કરી, અને પાછળના દર્શનકાળની સિદ્ધાન્ત પદ્ધતિરૂપે નહિ, પણ અમુક ઋષિનું ચોક્કસ શું મન્તવ્ય છે તેનું ભાન બ્રાહ્મણ વિભાગમાં થવા લાગ્યું. જેમ નીહારિકામાંથી અવ્યક્ત જગત્ વ્યક્તાકાર પરિણામને પામે છે તેમ સંહિતા કાળનાં અવ્યક્ત ચિંતનોના તંતુઓમાંથી બ્રાહ્મણ કાળના તત્ત્વવિદ્યાને લગતા વસ્ત્રો વણાવા

૧૩. મૂલ સૂક્ત-અંભૃણ મુનિની કન્યા બ્રહ્મવિદુષી વાક્ નામની હતી તેના દર્શનનું છે. પાછળથી વર્ણમાલાના આદ્ય અને અંત અક્ષરોના સંપુટમાં અ+હમ્‌માં વાક્શક્તિનો સમાસ કરી સરસ્વતી સૂક્ત તરીકે આનો ઉપયોગ થાય છે. પ્રત્યેક મંત્રનું આદ્યપદ **અહમ્** છે.

લાગ્યાં, તેમા જાત બાતનો વિવેક થયો, પરંતુ સ્વતંત્ર ઓઢવા પાથરવા લાયક હજુ તે વસ્ત્રો નહનાં. ચિંતનોની કસોટી યજ્ઞને લગતી પરિષદોમાં* (ધર્મની સામાજિક બેઠકોમાં) થતી હતી, પરંતુ તેને આચરણમાં મૂકવાની કુંચી ઋષિઓ પોતાના શિષ્યોને ગુપ્ત બેઠકમાં–ઉપનિષદોમાં+ આપતા–પાને બેસી રહસ્ય વિદ્યાનો બોધ આપવાના ક્રમ ઉપરથી એકાન્ત બેઠકનો વાચક ઉપનિષદ્ શબ્દ રહસ્ય ગ્રંથોનો વાચક થયો. અને અવિદ્યાનો નાશ કરવાના તેના બીજા ધાત્વર્થ ઉપરથી તે બ્રહ્મવિદ્યાનો બોધક થયો.

ઉપનિષદ્ ગ્રંથોનો ઉદય.

તત્ત્વ વિદ્યાના રહસ્ય ગ્રંથો (ઉપનિષદો) ને વેદના જ્ઞાનકાંડનું નામ આપવામા આવે છે. આ ગ્રંથો સંહિતા, બ્રાહ્મણ અને તેના અંતર્ગત આરણ્યક ખંડમા ગોઠવાયલા છે, અથર્વવેદના ઘણા ઉપનિષદો જેનુ સંહિતા અથવા બ્રાહ્મણમા કયા સ્થાન છે તે હાલ પકડી શકાતુ નથી તે બાતલ કરવામા આવે તો આ ગ્રંથો પોતાના મૂલ સંદર્ભના પૂર્વાપર સંબંધથી અધિક સ્પષ્ટ અર્થનું ભાન કરાવે તેવા છે.

(૨) ઉપનિષદ્ કાલ

ઉપનિષદોનો બે પ્રકારનો સમુચ્ચય. શબ્દરચનાનુસાર વેદાનુસાર અને વિષયાનુસાર ઉપનિષદોનું વર્ગીકરણ.

યજ્ઞકાંડના કર્મ વિભાગમાંથી જ્ઞાનકાંડના ચિંતન વિભાગના આ ઉપનિષદ્ નામના ગ્રંથોની પાછળથી સંહિતા અથવા સમુચ્ચય થયો છે. આ સમુચ્ચયના બે પ્રકાર છે (૧) ઉત્તર ભારત વર્ષમા ગોઠવાએલો, અને (૨) બીજો દક્ષિણાપથમા ગોઠવાયેલો. પ્રથમના સમુચ્ચયમા ૫૨ ઉપનિષદ્ આવે છે, અને બીજામા ૧૦૮ આવે છે. પહેલા સમુચ્ચયના ઉપર શ્રીનારાયણની દીપિકાઓ છે, અને ગોઠવણ પણ નારાયણે રચેલી હોય એવુ અનુમાન થાય છે બીજો સમુચ્ચય પાછળથી થયેલો જણાય છે.

---

* પરિષદ્= परि+सद् =સર્વત્ર બેસવુ–મોટી પ્રસિદ્ધ બેઠક.

\+ ઉપનિષદ્=उप+नि+सद=(૧) ઘણુ નજીક બેસવું (ગુપ્ત વિદ્યા સમજવા સારૂ) (૨) નિઃશેષ અવિદ્યાનું કાપવું.

શ્રી શંકરાચાર્યના સમયમાં ઉપનિષદ્ તરીકે સ્વીકારાયેલા ગ્રંથો કેટલા હશે તેનો નિર્ણય થઇ શકે તેમ નથી તોપણ તેમના ગ્રંથોની પરીક્ષા ઉપરથી સમજાય છે કે તેઓ ચૌદ ઉપનિષદોનો આશ્રય લે છેઃ—(૧) છાન્દોગ્ય., (૨) બૃહદારણ્યક., (૩) તૈત્તિરીય, (૪) મુણ્ડક., (૫) કાઠક., (૬) કૌષીતકી, (૭) શ્વેતાશ્વતર (૮) પ્રશ્ન., (૯) ઐતરેય., (૧૦) જાબાલ., (૧૧) મહાનારાયણ., (૧૨) ઈશાવાસ્ય., (૧૩) પૈંગી., (૧૪) કેન. આ ઉપરાન્ત માણ્ડૂક્ય ઉપરની ગૌડપાદકારિકા નામના ગ્રંથને પ્રકરણ ગણવામાં આવતું, અને કેવળ ઉપનિષદ્ તરીકે ગણાતો ભાગ તે પ્રકરણ ગ્રંથનો આગમ ભાગ ગણાતો.

રચના ઉપરથી પ્રસિદ્ધ ઉપનિષદો નીચે પ્રમાણે ગોઠવાય છે:—

(अ) પ્રાચીન ગદ્ય ઉપનિષદો.	(ब) વચલા સમયના પદ્યાત્મક ઉપનિષદો.	(क) શ્રૌતકાલના અંતભાગના ગદ્યાત્મક ઉપનિષદો
બૃહદારણ્યક	કાઠક	...
તૈત્તિરીય	ઈશ	પ્રશ્ન
ઐતરેય	...	
કૌષીતકિ	શ્વેતાશ્વતર	મૈત્રાયણી
કેન	મુણ્ડક	...
છાન્દોગ્ય	મહાનારાયણ	માણ્ડૂક્ય

શાંકર વિચારના વિષયભૂત થનાર ચૌદ (અને માણ્ડૂક્ય સાથે પંદર) ઉપનિષદો વેદશાખા પ્રમાણે નીચેના વર્ગીકરણમાં આવે છે —

ઋગ્વેદના	યજુર્વેદના	સામવેદના	અથર્વવેદના
(૧) ઐતરેય (આરણ્યકમાંથી)	(૧) તૈત્તિરીય (કૃષ્ણ યજુર્વેદ)	(૧) છાન્દોગ્ય (તાણ્ડ્ય શાખા)	(૧) મુણ્ડક
(૨) કૌષીતકી	(૨) મૈત્રાયણી (શુકલ યજુઃશાખા)	(૨) તલવકાર અથવા કેન (જૈમિનીય શાખા)	(૨) પ્રશ્ન

(૩) કાઠક (યજુઃશાખા હાલ લુપ્ત થયેલી)	(૩) નૃસિંહ-તાપનીય.
(૪) શ્વેતાશ્વર (યજુઃશાખા હાલ લુપ્ત થયેલી)	(૪) માંડૂક્ય.
(૫) બૃહદારણ્યક (કાણ્વ શાખા]	
(૬) ઇશાવાસ્ય (શુકલ યજુર્વેદ સંહિતા વાજસનેયિ શાખા.)	
(૭) મહાનારાયણ (કૃષ્ણ યજુઃ શાખા તૈત્તિરીયોની)	

અથર્વવેદના નારાયણની દીપિકાવાળાં ૬૮ ઉપનિષદોનું વિષયાનુસાર વર્ગીકરણ નીચે મુજબ છેઃ—

(૧) તત્વપ્રધાન.	(૨) યોગપ્રધાન.	(૩) સન્યાસ પ્રધાન.	(૪) દેવતાપ્રધાન.	
મુંડક	બ્રહ્મવિદ્યા	બ્રહ્મ		
પ્રશ્ન	ક્ષુરિકા	સન્યાસ	અથર્વશિરસ	શિવમાર્ગનાં
માંડૂક્ય	ચુલિકા	આરૂણેય	અથર્વશિખા	
ગર્ભ	નાદબિંદુ	કંથાશ્રુતિ	નીલરૂદ્ર	
પ્રાણાગ્નિહોત્ર	બ્રહ્મબિંદુ	પરમહંસ	કાલાગ્નિરૂદ્ર	
પિંડ	અમૃતબિંદુ	જાબાલ	કૈવલ્ય	
આત્મા	ધ્યાનબિંદુ	આશ્રમ	મહાનારાયણ	વિષ્ણુમાર્ગનાં
સર્વોપનિષદ્સાર	તેજોબિંદુ		આત્મબોધ	
ગારૂડ	યોગશિખા		નૃસિંહપૂર્વતાપનીય.	
	યોગતત્વ		નૃસિંહઉત્તરતાપનીય	
	હંસ		રામપૂર્વભાવનીય	
			રામઉત્તરતાપનીય.	

શ્રૌતકાળ પછી તે મુસલમાનોના અર્વાચીન રાજ્ય સમય સુધીમા ઉપનિષદ્નો વિસ્તાર ઘણો થયેલો લાગે છે. अल्लोपनिषद् પણ પેહું છે.

तांत्रिक ઉપનિષદો — वज्रसूचि ઉપનિષદ્ બૌદ્ધમાર્ગની છાયાનું પણ પેહું છે. તથા શાક્ત આગમના त्रिपुरा, काली, अन्नपुर्णा, भावना, देवी, ઇત્યાદિ ઘણા ઉપનિષદો પ્રવેશ થયા છે. આ સર્વને કોઇપણ વેદશાખાની સહિતા અથવા બ્રાહ્મણ ગ્રંથમા સ્થાન સપ્રમાણ દર્શાવી આપવામા ન આવે ત્યાં સુધી તે ગ્રંથો શ્રૌત ગણાવા જોઇએ નહિ.

કેટલાક વિદ્વાનો તરફથી હાલ એવુ પ્રસિદ્ધ થાય છે કે અથર્વવેદનો એક સૌભાગ્ય કાંડ હતો, અને તેમાં ઘણા ઉપનિષદો શાક્તમાર્ગના હતા, આ કાંડ જ્યા સુધી પ્રસિદ્ધ ન થાય તથા તેની પ્રતોની પરીક્ષા ન થાય ત્યા સુધી આ ઉપનિષદો વેદમાર્ગના નહિ પણ તંત્રમાર્ગના ગણાવા ઘટે છે. વેદમાર્ગ અને તત્રમાર્ગ નિગમ અને આગમની, રહસ્ય ધર્મની પ્રણાલિકાઓ સમાંતર લીટીઓની પેઠે ચાલી આવે છે, અને તેથી તત્રમાર્ગના ઉપનિષદ્ હોય તેમા કંઇ આશ્ચર્ય નથી. પરંતુ બન્નેની વિચારશ્રેણી મૂળથીજ જુદી ચાલતી આવી છે. વેદમાર્ગની રહસ્ય વિચાર શ્રેણી પ્રસિદ્ધ યજ્ઞ ધર્મમાથી વિકાસ પામી છે, ત્યારે તંત્રમાર્ગની રહસ્યવિચારશ્રેણી ગોપ્ય ગૃહધર્મ, કુલધર્મ અને આચારધર્મમાથી પ્રકટેલી છે.

જેવી રીતે અશ્રૌત ઉપનિષદો શ્રૌત ઉપનિષદ્સમૂહમા પેઠા છે, તેવી રીતે કેટલાક વાસ્તવિક શ્રૌત ઉપનિષદ્ શાખાના અધ્યયનના અભાવે વિદ્વાનો અને વિચારકોની દૃષ્ટિમર્યાદા બહાર ગયા છે. અને તંત્ર જેવા ગણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે —

તૈત્તિરીય આરણ્યકનું.	आरुणोपनिषद्
ઐતરેય આરણ્યકનુ	प्राणोपनिषद्.
અથર્વવેદના ગોપથ બ્રાહ્મણનું	प्रणवोपनिषद्.
અથર્વવેદના ગોપથ બ્રાહ્મણનું	गायत्र्युपनिषद्.

(૩) શ્રૌતસમયના મુખ્ય અધિભૂત ચિંતકો:—

શ્રૌતગ્રંથોનું અવલોકન કરતાં સમજાય છે કે પ્રથમ ચિંતન તત્ત્વવિદ્યાના સંબંધમાં **અધિભૂત** દૃષ્ટિબિંદુથી થતું હતું. જગતના આદિકારણના અનંત નામો આપવામાં આવતાં. પ્રસંગે તેને **અસત્** કહેવામાં આવતું, પરંતુ એ અભાવના અર્થમાં નહિ, પણ જેના ભીતરમાં સમાયેલા ભાવિ પ્રાણીપદાર્થોના નામરૂપ વ્યક્ત નથી થયા એવા દ્રવ્યને તેઓ **અસત્** કહેતા. તેમનો તે મર્મ સમજાય તેટલા સારૂ પ્રસંગે તેને તેઓ **સત્** કહેતા, તેમનું તે નામ વધારે પાછળથી પસંદગીમાં પડ્યું લાગે છે. અવ્યક્ત નામરૂપવાળા દ્રવ્યને **ऋत** કહેતા અને વ્યક્ત થવાના ક્રમમાં પડેલા દ્રવ્યને **सत्य** કહેતા. આ આદિકારણ સ્વયંભૂ અને અવિનાશિ છે એ જણાવવા તેને **अक्षर** પણ કહેતા. આ જગદ્ધાતુ—અસત્, સત્, ઋત, સત્ય, અક્ષર ઇત્યાદિ ઘણા નામથી ઓળખાતું, અને તે મોટામાં મોટું સઘળા વિશ્વને પ્રકટ કરવાના સામર્થ્યવાળું બ્રહ્મ–શબ્દથી છેવટે રૂઢ થયું. બ્રહ્મતત્ત્વ બે ભાવથી ઓળખાતું—(૧) વિશ્વથી પર અથવા વિશ્વોત્તીર્ણ જેને પરબ્રહ્મ નામ અપાયું અને (૨) વિશ્વનું અંતર્ગત અથવા વિશ્વમય જેને અપર બ્રહ્મનામ અપાયું

અધિભૂત ચિંતકો બ્રહ્મના પરત્વ ઉપર જેટલો ભાર મૂકતા તેના કરતાં બ્રહ્મના અપરત્વ ઉપર વધારે વિચાર કરતા હતા. કેમકે તે અપર બ્રહ્મજ ચિંતનના, અથવા શ્રૌત પરિભાષામાં કહીએ તો ઉપાસનાના, વિષયરૂપ થઇ શકે છે.

શ્રૌતકાલમાં અધિભૂત ચિંતકોમાં **શાંડિલ્ય** અને શ્વેતકેતુના પિતા ઉદ્દાલક આરૂણિ પોતાના સ્વતંત્ર વિચારોને જણાવે છે—

શાંડિલ્ય મહર્ષિના નામે એક સ્વતંત્ર વિદ્યાનું વિધાન છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં કરવામાં આવે છે. તે મહર્ષિએ પોતાના વિચારો નીચેની વાણીમાં દર્શાવ્યા છે —

"આ સર્વ વિશ્વ ખરેખર બ્રહ્મ છે. તે બ્રહ્મને સમજવા तज्जलान्–એ રહસ્ય મંત્રવડે શાંત થઇ તેની ઉપાસના કરવી. 'જે તત્ત્વમાંથી જગત્ જન્મે છે તે तज्ज: જેમાં તે જીવે છે અથવા જેમાં રહી પ્રાણ ધારણ કરે છે તે तदन्; અને જેમાં લય પામે છે તે तल्ल. આ ત્રણેનો સમન્વય तज्जलान् એ સમસ્ત પદથી વર્ણવ્યો છે.' આ પુરુષ યજ્ઞમય છે. જેવો યજ્ઞ અથવા જેવા કર્મવાળો આ લોકમાં પુરુષ હોય તેવો તે મરણ પછી થાય છે. તેથી પુરુષે કર્મનિષ્ઠ થવું જોઇએ. આ પુરુષ સ્વભાવે મનોમય છે, પ્રાણમય શરીરવાળો છે, જ્યોતિરૂપ છે, સત્યસંકલ્પ છે, આકાશાત્મા છે, સર્વ કર્મ કરનાર, સર્વ કામને સિદ્ધ કરનાર, સર્વગંધ સર્વરસ–અને ટુંકામાં આ બાહ્ય જગતમાં પ્રવેશી રહેલો છે, તે અક્ષુબ્ધ છે, અને વાગાદિ ઇન્દ્રિયોથી પર છે. આવો મારો આત્મા હૃદયની અંદર છે. તે ડાંગર, યવ, સર્ષપ, ચોખા કિંવા ચિંમેરના દાણા કરતાં પણ નાનો છે, તે હૃદયની અંદર વાસ કરી રહેલો છતાં પૃથ્વીથી મોટો, અંતરિક્ષથી મોટો, સ્વર્લોકથી પણ મોટો, અને સર્વ લોકોથી પણ મોટો છે. સર્વકર્મા, સર્વકામ સર્વગંધ, સર્વરસ, અને ટુંકામાં આ વિશ્વરૂપ જે આત્મા કહ્યો, અને જે અક્ષુબ્ધ તથા વાગાદિશૂન્ય છે, તે હૃદયવાસી આત્મા તેજ આ બ્રહ્મ છે, અને તે બ્રહ્મરૂપ હું આ દેહ છોડ્યા પછી થઇશ એવો નિશ્ચય જેને થાય તે સત્યનિષ્ઠ છે. તેમાં શંકા ધરવાનો સંભવ નથી એ પ્રકારે શાંડિલ્યનું કહેવું છે.'

આ અવતરણથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે શાંડિલ્યાદિ મહર્ષિઓ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના કારણરૂપ બ્રહ્મને માને છે, અને તે પુરુષ વસ્તુતઃ જગત્ કારણ બ્રહ્મથી અભિન્ન છે અને તેમાં સર્વ સામર્થ્ય રહેલાં છે.

શ્વેતકેતુના પિતા ઉદ્દાલક આરુણિએ પોતાના પુત્રને આરંભમાં સમજણ એવી આપી છે કે જગત્ કારણ सत्=બ્રહ્મ જે એક અને અદ્વિતીય છે તેણે જગદાકાર થવાનો સંકલ્પ કર્યો અને તે પ્રથમ તેજરૂપ, પછી જલરૂપ અને છેવટે પૃથિવી (अन्न) રૂપ થયું. આ ત્રણમાં મૂલ વસ્તુ જીવાત્મારૂપે પ્રવેશ પામી અને બ્રહ્માંડમાં અને પિંડમાં તે ત્રણ તત્ત્વોના વિકારો

વ્યાપી રહેલા છે. અગ્નિમાં, સૂર્યમા, ચંદ્રમાં તથા વિદ્યુતમાં જે લોહિતરૂપ છે તે તેજસનું છે, શુક્લરૂપ છે તે જલનું છે, અને કૃષ્ણરૂપ છે તે અન્નનું (પૃથિવીનું) છે; તેવી રીતે પિંડમાં લીધેલા અન્નનો સ્થૂલ ભાગ મલ બને છે; સૂક્ષ્મ ભાગ માંસ બને છે, અને કારણ ભાગ મન બને છે; પીધેલા જલનો સ્થૂલ ભાગ મૂત્ર બને છે, સૂક્ષ્મભાગ રક્ત બને છે, અને કારણ ભાગ પ્રાણ બને છે; પિંડમાં ગયેલા તેજસ્ તત્ત્વનો સ્થૂલ ભાગ અસ્થિ બને છે, સૂક્ષ્મ ભાગ મજ્જા બને છે, અને કારણ ભાગ વાણી બને છે. આ પ્રમાણે સ્થાવર જંગમ સર્વ પદાર્થ પૃથિવી જલ અને તેજના વિકારો છે, અને જૂદાં નામ અને રૂપો છે. અને સત્ય વસ્તુ તે તત્ત્વો છે. વળી તે ત્રણ તત્ત્વો સદ્બ્રહ્મરૂપ છે. અને ભિન્ન નામરૂપવાળાં છે. સદ્બ્રહ્મ સર્વના આત્મા છે, પરમસત્ છે, અને તે સદ્બ્રહ્મ–આત્મા–એ તારૂં સાચું સ્વરૂપ છે–એ પ્રકારનો આદેશ શ્વેતકેતુને થયેલો છે.

આ ઉપદેશમાં બ્રહ્મતત્ત્વમાંથી આવિર્ભાવ અને તે વડે સ્થાવર જંગમ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ બતાવી પિંડસ્થ આત્માને બ્રહ્માંડના આત્મા સાથે એકપણાનું ભાન કરાવ્યુ છે.

બંને મહર્ષિઓના ચિંતનનો આરંભ **અધિમૂત** છે અર્થાત્ બાહ્ય જગત્ના અવલોકનથી જાગેલો છે; અને **અધ્યાત્મ** દર્શનમાં પરિણમે છે. સૃષ્ટિનો સ્વીકાર છે અને તેવડે દૃષ્ટિનો ઉદય માન્યો છે. અધિભૂત-સૃષ્ટિના સમૂહને–વિરાટ્–એવુ નામ આપવામા આવે છે.

(૪) અધિદૈવચિંતકો.

અધિદૈવ ચિંતકોના ચિંતનનો આરંભ દેવતાથી થાય છે. શ્રૌત વાઙ્મયમા દેવતા શબ્દ મન, બુદ્ધિ અને પ્રાણ તથા તેના સર્વ વિસ્તારનો વાચક છે. સ્થૂલ શરીરનો ચાલક આત્મા સઘળી ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ છે; અને તે તે ઇન્દ્રિયોની ઉપકારક સામગ્રી બ્રહ્માંડના તે તે ઇન્દ્રિયોનાં પ્રેરક તત્ત્વોમાથી મળે છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય કાંડમાં પ્રાણબ્રહ્મવાદીના લક્ષ્યબિંદુથી યાજ્ઞવલ્ક્યે દેવતાનાં વર્ગીકરણ કર્યાં છેઃ—

તેત્રીસ દેવના	છ દેવતા	ત્રણ દેવતા	બે દેવતા	એક દેવતા
૮ અગ્નિ, પૃથ્વી, વાયુ, અંતરિક્ષ, આદિત્ય દ્યુલોક ચંદ્રમા, નક્ષત્રો. વસુશબ્દ વાચ્ય કેમકે તેમા સર્વ ભૂમ્યવાળી વસ્તુઓ રહેલી છે.	અગ્નિ-પૃથિવી, વાયુ-અંતરિક્ષ. આદિત્યદ્યુલોક ૬	ભૂ ભુવર્ સ્વર્ (ત્રિલોકી) ૩	અન્ન (ભોગ્ય સૃષ્ટિ) પ્રાણ (ભોક્તૃ સૃષ્ટિ) ૨	પ્રાણ (ભોક્તૃ ચેતન) ૧
૧૧ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો. પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને મન. મળી રુદ્રશબ્દવાચ્ય. કેમકે તે ઉઠે છે ત્યારે મૃત્યુથી સંસારીને રોવડાવે છે.				
૧૨. દ્વાદશ માસાત્મક. આદિત્ય શબ્દ વાચ્ય. કેમકે તેઓ સર્વ કર્મને સંસ્કારરૂપે લઇ સંગ્રહ કરી ફલ આપે છે.				
૧ ઇન્દ્ર–પર્જન્યદેવ.				
૧ પ્રજાપતિ–"યજ્ઞ" જેવડે પ્રજાનો વિસ્તાર થાય છે.				

૩૩ આને તેત્રીસ કોટિ એટલે તેત્રીસ વર્ગના દેવ કહે છે.

આ સઘળા દેવોમા તેત્રીસ છમા અંતર્ભાવ પામે, છ ત્રણમાં પામે, ત્રણ બેમા પામે, અને બે એકમા અંતર્ભાવ પામે. આ પ્રાણદેવતા મુખ્ય અને ગૌણ એમ બે પ્રકારના સ્વીકારવામા આવે છે. ગૌણ પ્રાણો ઇન્દ્રિયો છે, અને મુખ્ય પ્રાણ જીવન આપનાર તત્ત્વ છે, અને તે ગૌણ પ્રાણોને

ટકાવે છે. શ્વાસ પ્રશ્વાસ તે મુખ્ય પ્રાણની પ્રકટ કરનારી ક્રિયા (function) છે, પરંતુ તે ક્રિયાનુ પ્રેરક તો એક સ્વતંત્ર તત્ત્વ છે.

જ્યારે ગૌણપ્રાણો (ઇન્દ્રિયો પાપવડે હણાય છે ત્યારે મુખ્ય પ્રાણ પાપથી સ્પર્શ પામતો નથી પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને પાચ કર્મેન્દ્રિયો અને અંતઃકરણ—એ અગીઆર પ્રાણો અથવા રુદ્રો શુભ અને અશુભ વિષયોથી સબંધ પામી શુભ અને અશુભ બને છે; પણ મુખ્ય પ્રાણ શુભ અશુભ ધર્મથી પર રહે છે અને તેથી તેને સૂત્રાત્મા એવુ નામ આપી અધિદૈવ ચિતકો તેને સ્તવે છે—પિપ્પલાદ મુનિના છ શિષ્યોને આપેલા પ્રશ્નોપ નિષદ્‌ના સરલ ઉપદેશમા અને પંડિતમન્ય શાકલ્યના યાજ્ઞવલ્ક્ય સાથેના વિવાદના સારમા અધિદૈવ બ્રહ્મવાદના મર્મો પ્રકટ કરવામા આવ્યા છે.

સ્થૂલ સૃષ્ટિને જીવન આપનાર પ્રાણ—બ્રહ્મની અભિવ્યક્તિના બે સ્થાનો, પિંડ અને બ્રહ્માંડમા અધિદૈવ ચિતકો સ્વીકારે છે. પિંડમા, હૃદયમા અને બ્રહ્માંડમા આદિત્ય મંડલમા પ્રાણની વિશેષ કલા તેઓ સ્વીકારે છે. જ્યારે પ્રાણીના હૃદયમા અને બ્રહ્માંડશરીરના આદિત્યમંડલમા પ્રાણ જ્યોતિર્મય એટલે સવિશેષ જાગતો જણાય છે, ત્યારે બીજી અધિભૂત સૃષ્ટિમા તે કેવલ સુષુપ્ત ગણાય છે. પરંતુ સૃષ્ટિનો કોઈપણ સ્થાવર જંગમ પદાર્થ પ્રાણના સ્પર્શ વિનાનો નથી આથી તેને હિરણ્યગર્ભ—એવુ નામ પાછળથી આપવામા આવ્યુ છે.

વેદનો સઘળો ઉપાસનાકાંડ આ અધિદૈવ બ્ર. સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

(૮) अध्यात्म चिंतको

પરંતુ શ્રૌતચિતકો ક્રમશ અધિભૂત અને અધિદૈવ ખંડમાથી અધ્યાત્મ ખંડમા પોતાના પરમ મંતવ્યને લઈ જતા થયા છે અને તેથી ઉપનિષદોમા ભૂતસૃષ્ટિ, અને પ્રાણસૃષ્ટિના જો કે ચિંતનો છે અને તેમા ભવિષ્યના દર્શનશાસ્ત્રોના બીજ તેમણે નાખ્યા છે, તોપણ તેમના ચિંતનના પરિણામમા અધ્યાત્મદર્શન ઉદય પામ્યુ જણાય છે.

બ્રહ્મ, ભૂતસૃષ્ટિમાં ખરૂં—વિરાટ્ શરીરમાં વ્યાપી રહેલું ખરૂં; વળી તે પ્રાણસૃષ્ટિમાં ભૂતસૃષ્ટિના ચાલક રૂપે—સૂત્રાત્મા અથવા હિરણ્યગર્ભરૂપે પ્રવર્તતુ ખરૂ. પરંતુ તે બંને રૂપો ભૂતાત્મક અને પ્રાણાત્મક (સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ) વિકારી અને છાયારૂપ છે. પરંતુ તે જે અધિકરણમાં વિકાર રૂપે જણાય છે, જેની વડે છાયારૂપે તરવરે છે, તે અધિકરણના તેઓ સાથ રહ્યા છે. અધિભૂત સૃષ્ટિના અધિદૈવ પ્રાણો નાડીરૂપ–જીવનરૂપ ખરા. તે પ્રાણોવડેજ સ્થૂલ જગતની ચેષ્ટા અને જીવન, અને તેથી તેઓ સત્યે ખરા; પરંતુ **सत्यस्य सत्यम्** એવું એક આત્મતત્ત્વ તે બ્રહ્મનુ પરમ સત્વરૂપ છે. ઋષિઓની પરિભાષામાં કહીએ તો “પૃથ્વી, જલ અને તેજ—એ બ્રહ્મના અધિભૂત મૂર્ત–રૂપો, અને વાયુ, તથા આકાશ એ અમૂર્ત રૂપો છે ”

મૂર્તના પરિણામો મર્ત્ય, અને અમૂર્તના પરિણામો ઘણો સમય રહેનારા તેથી અમર્ત્ય. મૂર્ત બ્રહ્મના પરિણામો જ્યારે સ્થિર અથવા સ્થાવર, ત્યારે અમૂર્તના પરિણામો ચલ અથવા જંગમ.

મૂર્ત પરિણામો જગતની દૃષ્ટિથી સત્ અથવા ખરા (Real), ત્યારે અમૂર્ત પરિણામો ત્યત્—એટલે વધારે ખરા (Ideal). મૂર્ત—પરિણામોમાં—“ આ ” પણાનુ અભિમાન બંધાય, મમ–મારા–એવુ અભિમાન બંધાય, ત્યારે અમૂર્તમાં “ હું ” પણાનું અભિમાન જાગે· મૂર્તસમૂહ તે સ્થૂલપ્રપંચ, અને અમૂર્તસમૂહ તે વાસનાપ્રપંચ.

પરંતુ આ વિસ્તાર અથવા પ્રપંચ **सत्यस्य सत्यम्** એવુ આત્મભાને ઓળખાવતા બ્રહ્મનો મહિમા. તે મહિમામાં–તે વિભૂતિમાં–ભૂમા (બ્રહ્મ) રહેલુ, અને તેમાં તેની પ્રતિષ્ઠા.'

આ અધ્યાત્મ દર્શન પિંડસ્થ મર્યાદિત આત્માનુ નહિ. પરંતુ બ્રહ્માંડસ્થ અમર્યાદિત આત્માનુ. તેથી આત્માનું અનેકપણું શ્રૌતકાલના અધ્યાત્મચિંતકોએ સ્વીકાર્યું નથી. **योऽसावादित्ये सोऽसावहम्**–એ સૂત્ર પ્રાચીન મુખ્ય ઉપનિષદોનું તાત્પર્ય સ્વતંત્ર અભ્યાસકોને સ્ફુરી આવે તેમ છે. ભૂતાત્મ દર્શન કરનાર કૃપણ–શોચનીય; પ્રાણાત્મ દર્શન કરનાર

વધારે ઐહિક અને પારલૌકિક સુખ મેળવે, પરંતુ બ્રહ્માત્મ દર્શન કરનાર અહીંજ જીવતો અમૃતભાવ ભોગવે અને તેજ બ્રાહ્મણ, ભૂતાત્મા, અને પ્રાણાત્મા કરતા ચઢીઆતો પુરુષ–મસાર શરીરમા વાસ કરી રહેલો–તેનીજ શોધ તત્ત્વચિંતકોએ કરવાની છે–એ રહસ્ય ઉપર યાજ્ઞવલ્ક્યકાંડમા છેવટે શાકલ્યના સઘળા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપ્યા પછી પ્રતિસ્પર્ધી સામો પ્રશ્ન–યાજ્ઞવલ્ક્યે પૂછ્યો –

तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि–"હું તને તે ઉપનિષદ્–ગમ્ય પુરુષનુ સ્વરૂપ પૂછું છું" તેનુ ઉત્તર શાકલ્ય આપી શક્યો નહિ, અને તે હાર્યો–ઉપનિષદ્ ભાષામા મરણ પામ્યો યાજ્ઞવલ્ક્ય મર્મ વાક્યોથી છેવટે સભાજનોને નમસ્કાર કરી કહે છે —

'મોટા વૃક્ષ જેવો આ પુરુષ છે. જેવાં વૃક્ષના પર્ણો તેવા પુરુષના લોમ, જેવી વૃક્ષની છાલ તેવી પુરુષની ત્વચા, જેવી રીતે છાલના ભેદથી રસ ઝરે તેમ પુરુષની ત્વચાના ભેદથી રુધિર નીકળે, વૃક્ષની ગ્રંથિઓ તેવી પુરુષની માંસલ પેશીઓ, વૃક્ષના લાકડાની અંદરની ગિરાઓ તેવા પુરુષના સ્નાયુઓ વૃક્ષનો સખત ભાગ તેવા પુરુષના હાડકા વૃક્ષના પલ્લવો છેદાય તોપણ તે નવા નવા વધે તેવા પુરુષના મર્ત્ય અણુઓ છેદાય–નાશ–પામે તોપણ તે વધે કયા મૂલમાંથી આ પુરુષ જીવનમય મેળવે છે? વીર્યમાંથી આ પુરુષ ઉગે છે અથવા નવ જીવન મેળવે છે એવુ કહેવાનુ સાહસ કરશો નહિ તે વીર્ય તો જીવતા પુરુષમાંથી પ્રકટે છે, અને તેથી પુરુષનુ મૂલ શી રીતે કહેવાય? એકવાર જન્મ્યા પછી પુનઃ શી રીતે જન્મે? આ પુરુષનુ મૂલ ચિન્મય અને આનન્દમય બ્રહ્મ છે, જેઓ એ બ્રહ્મની 'લ્હાણી' કરે છે તેઓ બ્રહ્મમૂલમા વસે છે અને પોતે જાણી જીવે છે, અને અન્યને જીવાડે છે"

ભવિષ્યમા થનારા દર્શનના ત્રણેનો પાયો આ ત્રણ પ્રકારના શ્રૌતચિંતનોમા છે.

(૯) ત્રણ દૃષ્ટિબિંદુની સમાલોચના

શ્રૌતચિંતનો ત્રણ દૃષ્ટિબિંદુથી જે તાત્પર્યનિર્ણય ઉપર ગયા છે તે આપણે વિચારી જોયુ પરંતુ ત્રણ દૃષ્ટિબિંદુવડે જગત્ જીવ અને ઇશ્વરની સંભાવનાઓ ભિન્ન ભિન્ન બંધાઈ, અને ભવિષ્યના દર્શનશાસ્ત્રોનો પાયો આ ચિંતનોમા નખાયો નીચેના કોઠાથી તે સ્પષ્ટ થશે.

ત્રણ દૃષ્ટિબિંદુથી જગત્ જીવ અને ઈશ્વર સંબંધી ભિન્ન ભાવનાઓ.

	અધિભૂત દૃષ્ટિબિંદુ	**અધિદૈવ દૃષ્ટિબિંદુ.**	**અધ્યાત્મ દૃષ્ટિબિંદુ.**
1	જગદ્બીજ-સદ્ અથવા બ્રહ્મ ભૂતરૂપે પરિણમે છે તેમાં વિશ્વની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય થાય છે. અને પોતે વિશ્વમય બને છે	જગદ્બીજ વિશ્વમય બને તે, ખરું પરંતુ તેના મૂર્ત તથા અમૂર્ત મર્ત્ય-અમર્ત્ય, સત્ તથા ત્યત્—એવા વિભાગ પડે છે, અને પ્રાણસૃષ્ટિ ચાલક આત્મા છે ભોગ્ય તથા ભોક્તારૂપ સૃષ્ટિનો વિવેક છે	મૂર્ત અમૂર્તાત્મક બ્રહ્મ તે અપર, અને તેના ભાવથી રહિત પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. આથી વિશ્વમય છતાં વિશ્વોત્તીર્ણ બ્રહ્મ ખરું વિશ્વમય બ્રહ્મ સત્ય, પરંતુ વિશ્વોત્તીર્ણ તો सत्यस्य सत्यम्
	પરિણામ પામેલું જગત્ વિશેષ રચના અને શોભા વાળું વિરાટ છે.	પરિણામ પામેલા જગતના વિરાટ શરીરનો ચાલક આત્મા હિરણ્યગર્ભ (પ્રાણશરીર મનોમય ઈત્યાદિ સંજ્ઞા વાળો) ચાલક છે	મૂર્ત તથા અમૂર્તથી ચઢીઆતું જગત્કારણ મૂળકારણ **નાસદીય સૂક્તમાં** જણાવેલું, 'તમથીનિગૂઢ' છતાં અવિદ્યા કામ કર્મના સંબંધથી બનેલું જગ દાખલ થવાના અવસરે, ચેતોમુખ ઈશ્વરનામના અભિમાનીની સત્તાનું ખ
	જેમ અગ્નિમાંથી વિસ્ફુલિંગો પ્રકટે તેમ ભાવોની (જીવોની) ઉત્પત્તિ છે,	જીવોની વાસ્તવ ઉત્પત્તિ નથી, પણ જીવ ભાવે ભોગ્ય સૃષ્ટિમાં બ્રહ્મ પ્રવેશે છે જેમ નાડી એમાં જળ પ્રવેશે છે	જીવોની વાસ્તવિક ઉત્પત્તિ બ્રહ્મમાંથી નથી. જીવો પોતે અવિકૃત બ્રહ્મજ ઈશ્વરાત્મા એકજ સાચો આત્મા

	તેમ, એટલે પોતાનું શરીર ઘડવાની સાથે પોતે તેમાં પ્રવેશે છે, બહારથીઆવતો નથી તેમ બહારથી કોઇ ઘાલતું નથી.	છે; અને જેમ એક સૂર્યનું કિરણ ઝુમરના પાસાઓમાં પ્રવેશી અનંતાકાર દેખાય તેમ એક જ ઇશ્વરાત્મા અનંતરૂપે ભાસે છે.
૪ જીવો અણુ અને જન્માંતર પરિણામ પામનાર ભોક્તાઓ છે. તે ભોક્તાઓ ક્રતુમય-યજ્ઞમય-ક્રિયામય છે. કર્માનુસાર તેની ઉન્નતિ અવનતિ છે.	જગત્ કારણ એક રીતે વિશ્વમય અને તેથી નાના જીવ રૂપે પ્રકટ થાય તે ખરૂં, પણ તે સાથે બ્રહ્માંડના મુખ્ય શરીરમાં, ગઢીઆતી ઉપાધિમા-આદિત્યાદિ મંડલમા, સવિશેષ પ્રકાશે છે, અને વિશ્વના આંતર્યામી રૂપે પણ રહે છે. અને તે નાના જીવનું પ્રેરક છે. તેથી તે જીવોનો ઉપાસ્ય છે. યજ્ઞકર્મ આ વિદ્યા સાથે થાય તો વધારે ઉચું ફલ આપે છે.	જીવોની વાસ્તવિક ઉત્પત્તિ નહિ તેથી અણુભ વવાળા, વિકારી, જન્માંતર પરિણામ પામનાર—ઇત્યાદિ ભાવનાઓ અવિદ્યામય છે. વસ્તુસ્થિતિ તેવું સૃષ્ટ નથી, પણ વસ્તુ તેવી દૃષ્ટ થાય છે. ભાવનાનુસાર સૃષ્ટિ જણાય છે; જીવત્વની રૂઢ ભાવના જો અળપાય તો બ્રહ્મત્વની ભાવના ઉદય થાય, પરંતુ બ્રહ્મભાવ ઉદય થવો તે કંઇ ઉપાસનાનું અથવા ધ્યાનનું ફલ નથી, પરંતુ શ્રવણ મનન અને નિદિધ્યાસનથી જન્ય જ્ઞાનનું ફલ છે. આ ફલ ઉપાસનાના પરિણામની પેઠે પારલૌકિક નથી, પણ

(૬) શ્રૌતતત્ત્વવિચારકો

શ્રૌતકાલના સ્વતંત્ર વિચારકો.

શ્રૌનકાલના ચિંતકો ઘણે ભાગે નામમાત્રાવશેષ રહ્યા છે. અમુક વિદ્યાના અમુક દ્રષ્ટા અથવા ઋષિ એટલું આપણે હાલ જાણી શકીએ છીએ. અધિભૂત ચિંતકોમાં શાંડિલ્ય, પ્રવાહણ જૈવલિ, અને ઉદ્દાલક આરુણિના નામો ઇતિહાસ સમુદ્રમાં તરતા કાષ્ઠ ઉપર આવી પડ્યા છે, અધિદૈવ ચિંતકોમાં પિપ્પલાદ મહર્ષિ અગ્રપદ ભોગવે છે, અને બાલાકિ તથા શાકલ્ય પાંડિત્યમાં પ્રકાશે છે, પરંતુ નિષ્ઠામાં નહિ, અધ્યાત્મ ચિંતકોમાં મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્કય અગ્રેસર પદ ભોગવે છે શંકરાચાર્યની પહેલાં જો કોઇ પણ અધ્યાત્મ–વિદ્યામાં **સ્વતંત્ર શ્રૌત વિચારક** થયા હોય તો તે યોગીશ્વર યાજ્ઞવલ્કય જ છે. તેમના વિચારના સ્વાતંત્ર્યવડે, મન ઉપરના અદ્ભુત સંયમ બલવડે, નિરીક્ષણશક્તિના પ્રભાવવડે અને સંસારના પૂર્ણ અનુભવવડે, તેઓ શ્રૌત વિચારકોમાં સૂર્ય જેવા પ્રકાશે છે.

યાજ્ઞવલ્કય મહર્ષિ પરમ અધ્યાત્મ ચિંતક.

મિથિલાનગરીમાં દેવરાત નામનો એક બ્રાહ્મણ હતો તે અન્નદાન કરવામાં પ્રસિદ્ધ હતો તેથી તેની ખ્યાતિ 'વાજસનિ"—(અન્ન આપનાર) તરીકે પ્રસરેલી હતી ઘણા યજ્ઞો કર્યા પછી તેને એક પુત્ર થયો અને તેથી તેનું નામ યાજ્ઞવલ્કય પાડયું, યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર મળ્યા પછી યાજ્ઞવલ્કયે ઋગ્વેદનો અભ્યાસ બાષ્કલ પાસે કર્યો, યજુર્વેદ પોતાના કાકા વૈશંપાયન પાસે શીખ્યા, અને સામવેદ તથા અથર્વવેદ જૈમિનિ તથા આરુણિ (ઉદ્દાલક) પાસે શીખ્યા વિદ્યાભ્યાસના સમયમાં વૈશંપાયનને હાથે અજાણ્યે હિંસા થઇ તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપવાની કોઇને હિંમત ચાલી નહિ, અને યાજ્ઞવલ્કયે પ્રાયશ્ચિત્તનું/ વિધાન કર્યું, અને આથી ગુરુ સાથે વિગ્રહ થયો, અને પરિણામ એવું આવ્યું કે યજુ–શાખાના અધ્યયનમાંથી તેમને બાતલ કરવામાં આવ્યા.

તેઓ હિમાલયમાં ગયા, અને સૂર્ય ભગવાનનું તપ કર્યું. તે તપના પ્રભાવથી તેમણે યજુર્વેદની સ્વતંત્ર શાખા પ્રવર્તાવી. તેમની શાખાને યજુર્વેદની વાજસનેયિ શાખા કહે છે. તેમની શાખામાં મંત્રભાગ અને બ્રાહ્મણ વિવિક્ત એટલે તદ્દન નિરાળા હોવાથી તે વેદને શુક્લ યજુર્વેદ કહે છે; અને પ્રાચીન યજુર્વેદ મંત્ર–બ્રાહ્મણના મિશ્રણવાળો હોવાથી " કૃષ્ણ " સંજ્ઞાને પામ્યો છે. આ મિશ્રણને લીધે તે વેદ તિત્તિરિશાખાનો કહેવાય છે. તેતર પક્ષીની પાંખો મિશ્ર રંગવાળી હોય છે તે ઉપરથી આ સંજ્ઞા પડી હશે એવું અનુમાન જાય છે. યાજ્ઞવલ્ક્યે મૂળ ભણેલો યજુર્વેદ ઓકી નાખ્યો, અને તે વેદને તિત્તિર પક્ષીનું રૂપ ધરી બ્રાહ્મણો લઇ ગયા અને તેથી તેઓ તૈત્તિરીય કહેવાયા એવી વાતમાં વાજસનેયિ બ્રાહ્મણોએ પાછળના બ્રાહ્મણો કરતા પોતાની મહત્તા વર્ણવવાની અતિશયોક્તિ કરી જણાય છે.

યાજ્ઞવલ્ક્યને મૈત્રેયી અને કાત્યાયની નામની બે પત્નીઓ હતી. તેમા મૈત્રેયી બ્રહ્મવાદિની હતી. તેણે પોતાના પતિના સંન્યાસ લેવાના પ્રસંગે તેમની પાસેથી બ્રહ્મવિદ્યા મેળવી પ્રવ્રજ્યા ધારણ કરી હતી. કાત્યાયની વ્યવહારમા ઘણી કુશલ હતી. તેને ચંદ્રકાન્ત, મહામેઘ, અને વિજય નામના ત્રણ પુત્રો હતા તે સર્વને માથે સંસારયજ્ઞનો ભાર મૂકી યાજ્ઞવલ્ક્ય વિદ્વત્સંન્યાસી થયા હતા.

તેમના શ્રૌત ગ્રંથોમાં શુક્લ યજુર્વેદની મંત્રસંહિતા ચાલીસ અધ્યાયની છે; તથા શતપથ નામનું મોટું બ્રાહ્મણ છે. તે બ્રાહ્મણના આરણ્યક વિભાગમાં છેવટે મોટું ઉપનિષદ્ આવે છે, અને તેનું નામ **बृहदारण्यक** ઉપનિષદ્ છે. આ ઉપનિષદ્ જેવું વિસ્તૃત અને ગંભીર ઉપનિષદ્ બીજું નથી. શતપથ બ્રાહ્મણના અંતમાં **शुक्लानि यजूंषि याज्ञवल्क्येन आख्यायन्ते** આવું સ્પષ્ટ વાક્ય છે. તેથી સમજાય છે કે તે બ્રાહ્મણ ગ્રંથની રચના યાજ્ઞવલ્ક્યેજ કરેલી છે. વળી શ્રૌતવાઙ્મયના અંગ તરીકે **याज्ञवल्क्यशिक्षा** અને **प्रतिज्ञासूत्र** નામના વેદાંગના ગ્રંથો પણ યાજ્ઞવલ્ક્યના છે.

યાજ્ઞવલ્ક્યે સ્વતંત્ર યોગશાસ્ત્ર રચ્યું હતું, અને તેઓ સમર્થ યોગી

હતા તેઓ સ્મૃતિકાર પણ હતા અને હાલની ઉપલબ્ધ **याज्ञवल्क्य स्मृति** જેના ઉપર મિતાક્ષરા નામની ટીકા છે તે જો કે મૂલ ગ્રંથ નથી, તોપણ યાજ્ઞવલ્કયના મૂલ ધર્મસૂત્રોને અવલંબી આ સ્મૃતિ ઘડાયેલી છે. યાજ્ઞવલ્કય ઉપનિષદ્ નામનો ગ્રંથ યોગશાસ્ત્ર તરીકે રજુ થાય છે, પરંતુ તે આધુનિક જણાય છે.

યાજ્ઞવલ્કયના કાલની ચર્ચા

યાજ્ઞવલ્કય કાંડમા જનકવૈદેહ અને યાજ્ઞવલ્કયનો સંબંધ દર્શાવ્યો છે તેથી તેઓ રામરાજ્યમા થયા એવું અનુમાન પ્રવેશ થવા પામ્યુ છે પરંતુ રા. બા. પી. બી. જોશી એવા અનુમાન ઉપર આવ્યા છે કે યાજ્ઞવલ્કય યુધિષ્ઠિરના સમકાલીન હતા તેઓ જણાવે છે કે ધર્મસૂત્રકાર મનુ વસિષ્ઠ પછી થયા છે, વસિષ્ઠના ધર્મસૂત્રોમાથી મનુએ અવતરણો લીધા છે, યાજ્ઞવલ્કય મનુ પછીના છે રામચંદ્રજીના કુલ ગુરુ વસિષ્ઠ હતા તેથી યાજ્ઞવલ્કય રામચંદ્રના સમયમા થયાનું અનુમાન પાયા વિનાનું છે, વળી પાણિનિના વ્યાકરણ સૂત્ર ઉપર મહાભાષ્યકાર પતંજલિ ઇસવી સન પૂર્વે ત્રીજા સૈકામા થઇ ગયાનો સર્વમાન્ય નિશ્ચય છે. તેથી પાણિનિ ઇસવી સન પૂર્વે ચોથા સૈકાથી ઓરા પ્રાચીન તો નથી પાણિનિ પહેલા યાસ્ક થઇ ગયા અને યાસ્કના પહેલા વીસ નિરુક્તકારો થઇ ગયા છે આ નિરુક્તકારોમા શાકટાયન અને શાકલ્યના નામ આવે છે. તેમા શાકલ્ય યાજ્ઞવલ્કયનો પ્રતિસ્પર્ધિ હતો તે બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્થી સ્પષ્ટ સમજાય છે.

પાણિનિ વળી પારસ્કરનો નિર્દેશ કરે છે, અને યાસ્ક પણ પારસ્કરનો નિર્દેશ કરે છે, કાત્યાયન અને પારસ્કર મિત્રો હતા. શ્રૌત–સંપ્રદાયમા એવી વાત ચાલે છે કે કાત્યાયનની દેખરેખ નીચે પારસ્કરે શ્રૌત અને ગૃહ્ય સૂત્રો રચ્યા હતા. શુકલ યજુર્વેદના પ્રાતિશાખ્યના ટીકાકાર કાત્યાયનનો બહુ માનથી ઉલ્લેખ કરે છે, અને તેને યાજ્ઞવલ્કયના પ્રસિદ્ધ શિષ્ય તરીકે વર્ણવે છે. (આ શ્રૌત સૂત્રકાર કાત્યાયન પાણિનિના વ્યાકરણ સૂત્રના વાર્તિકકાર કરતા જુદા છે). આ ઉપરથી કાલ પરંપરા નીચે પ્રમાણે આવે છે.—

પતંજલિ ઇસવિસન પૂર્વે બીજા સૈકામા, તેના પહેલા પાણિનિ પાણિનિ પહેલા શાકટાયન અને યાસ્ક,* તેમના પહેલા પાગ્ગર, અને શ્રૌત સૂત્રકાર નાત્યાયન કાત્યાયનના ગુરુ યાજ્ઞવલ્ક્ય

વળી મહાભારતના સભાપર્વ–અધ્યાય ૩૩ ઉપરથી જણાય છે કે યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞમા વ્યાસ બ્રહ્મા હતા, સુમન્ત ઉદ્ગાતા હતા પૈલ હોતા હતા અને યાજ્ઞવલ્ક્ય અધ્વર્યુ હતા વળી હરિવંશ–અધ્યાય–૧૪૨ ઉપરથી જણાય છે કે યાજ્ઞવલ્ક્યના શિષ્ય બ્રહ્મદત્ત શ્રી કૃષ્ણના પિતા વાસુદેવના પુરોહિત અને મિત્ર હતા અને વાસુદેવના અશ્વમેધ યજ્ઞમા વ્યાસ, યાજ્ઞવલ્ક્ય, સુમન્તુ બ્રહ્મદત્ત જૈમિની અને દેવલ હાજર હતા આથી મહાભારતના યુદ્ધ પહેલા યાજ્ઞવલ્ક્યનુ જીવન હતુ

યાજ્ઞવલ્ક્યે ૧૦૧ શાખામા યજુર્વેદનો પ્રસાર કર્યો હતો તેમા કણ્વ મુનિની એક કાણ્વી શાખા છે આ કણ્વ શકુંતલાના રક્ષક પિતા કે અન્ય તે ચોક્કસ કહી શકાય તેમ નથી પરન્તુ શ્રૌત વાઙ્મયમા અગ્રપદ ભોગવતા યાજ્ઞવલ્ક્યથી રચાયેલા શતપથ બ્રાહ્મણમા શકુંતલાની આખ્યાયિકાનુ વિસ્તર પહેલુજ વર્ણન છે

ઉપર પ્રમાણે મહાભારતના યુદ્ધ પહેલા વાસુદેવકૃષ્ણ બ્રહ્મદત્ત અને યુધિષ્ઠિરના સમકાલમા યાજ્ઞવલ્ક્યની મૂકવાની ગ[illegible]ણ્યા પી બી જોશીની સભાવના પ્રમાણુજન માનના પહેલા બાહ્ય પ્રમાણની વિશેષ અપેક્ષા રહે છે નીચેના મુદ્દાઓ તે સભાવના સ્વીકારતા પહેલા વિચારના યોગ્ય છે –

(૧) જનક વૈદેહ તે જેમ શતપથ બ્રાહ્મણના બૃહદારણ્યકમા આવે છે આ જનક વૈદેહ સીતાના પિતા નહિ પણ બીજા હતા તે શા આધારે માનવુ ? એ વાત ખરી છે કે સીતાના પિતા જનકના પૂર્વજોમા પણ જનક નામના ગજા થયા છે રામાયણમા પ્રથમ જનકનો ઉલ્લેખ છે

*યાસ્કાચાર્ય ૧૮ સ પૂ ૫૦૮ પહેલા થઇ ગયા જુઓ Introduction to Nirukta by I Sa up 1? e'[illegible]

આપણાં કવિજનોનાં સંપ્રદાયમાં સીતાના જનકવૈદેહને યાજ્ઞવલ્ક્ય સાથે સંબંધ થયેલો એવું મનાતું ચાલ્યું છે. ભવભૂતિ વીરચરિતમાં કહે છે કેઃ-

> स एष राजा जनको मनीषी
> पुरोहितेनांगिरसेन गुप्तः ।
> आदित्यशिष्यः किल याज्ञवल्क्ये ।
> यस्मै मुनिर्ब्रह्म परं विवव्रे ॥

આ શ્લોકમાં બૃહદારણ્યકના યાજ્ઞવલ્ક્યકાંડની સ્પષ્ટ સ્મૃતિ છે. કદાચ ગ. બા. જોશીની સંભાવના સ્વીકારીએ તો બૃહદારણ્યકના જનક તે સીરધ્વજ અથવા કુશધ્વજ જનક નહિ પણ બહુલાશ્વજનક હોય, પરંતુ તે અનુમાનને ટેકો આપનાર બાહ્ય પ્રમાણ નથી.

(૨) બીજું શતપથ બ્રાહ્મણમાં "અશ્વમેધયાજી પારીક્ષિતો કયાં વસે છે" એવો પ્રશ્ન મદ્રદેશની (Country betweeen Rabi and Chinab Capital—Sakala) ગંધર્વગૃહીત પતંજલ કાપ્યની દીકરીને ભુજ્યુ લાહ્યાયનિએ ભૂતકાલમાં પ્રશ્ન પૂછેલો તેનો અનુવાદ કરી યાજ્ઞવલ્ક્યને પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે. આ ગંધર્વગૃહીત સ્ત્રીનો ઉલ્લેખ યાજ્ઞવલ્કયકાંડમાં ઉદ્દાલક આરુણિના મુખમાં પણ થયો છે. આ પારીક્ષિતો કોણ? સામાન્ય બુદ્ધિથી પાંડવોના વંશજો માનીએ તો યુધિષ્ઠિર સમકાલીન યાજ્ઞવલ્ક્ય હતા તેવી રા. બા. જોશીની સંભાવના કદી બંધ બેસે નહિ. આ પ્રશ્નનો પ્રસંગ સ્પષ્ટ જણવે છે કે પારીક્ષિતો અશ્વમેધયાજી હતા, અને તેઓનો કયા લોકમાં વાસ છે એ પ્રશ્ન ભારતયુદ્ધને કેટલોક સમય વીત્યા પછીનો બંધ બેસે છે. આ પ્રશ્ન યાજ્ઞવલ્કયને પૂછવામાં આવેલો તેમાં ભૂતસ્મૃતિ છે. એટલે પારીક્ષિત પછી યાજ્ઞવલ્કયનો જીવનકાલ આવે કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે જેમ ચંદ્રવંશી પારીક્ષિતો છે તેમ સૂર્યવંશી પણ પારીક્ષિતો છે. જો તે સૂર્યવંશી પારીક્ષિતોનો ઉલ્લેખ આ પ્રશ્નમાં ગણીએ તો સીતાના જનકવૈદેહ સાથે યાજ્ઞવલ્કયના સંબંધનું પરંપરાગત મંતવ્ય કદાચ ખરૂં પણ ગણાય.

(૩) ત્રીજું મહાભારતના શાન્તિપર્વ અને હરિવંશને કાલનિર્ણયમાં બહુ પ્રમાણભૂત માની શકાય તેમ નથી હરિવંશ મૂલ ભારતનો ભાગજ નથી

(૪) ચોથું શતપથ બ્રાહ્મણની અને છાન્દોગ્યની અંતઃપરીક્ષા ઉપરથી સમજાય છે કે છાન્દોગ્યઉપનિષદ વધારે પ્રાચીન છે તે છાન્દોગ્યમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલા ઉદ્દાલક આરુણિ શ્વેતકેતુના પિતા થાય, અને તે યાજ્ઞવલ્ક્યના વિદ્યાગુરુ થાય છે બૃહદારણ્યકના છેવટના ભાગમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય ઉદ્દાલક આરુણિના અંતેવાસી હતા એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. આ ઉદ્દાલક અને તેના પુત્ર શ્વેતકેતુ વિદ્યાના ઘણા રસિક હતા તેઓ જ્યાં ત્યાંથી નવી વિદ્યા મેળવવા કાળજી ધરાવતા હતા. આ પિતાપુત્ર પ્રવાહણ જૈવલિ પાસે પંચાગ્નિ વિદ્યા શીખ્યા હતા અને અશ્વપતિ કૈકેય પાસે વૈશ્વાનર વિદ્યા શીખ્યા હતા. આ જૈવલિ પ્રવાહણ જૈવલિ રાજપુત્ર હતા, અને અશ્વપતિ રાજકર્તા હતા પ્રવાહણના કહેવા ઉપરથી સમજાય છે કે બ્રાહ્મણોને પંચાગ્નિવિદ્યા પહેલ વહેલી ક્ષત્રિયવર્ગમાંથી તેની મારફત મળે છે આ પંચાગ્નિવિદ્યાનું પ્રકરણ શતપથ બ્રાહ્મણમાં એટલે યાજ્ઞવલ્ક્યના પોતાના ગ્રંથમાં છે તેથી અશ્વપતિ કૈકેયના રાજ્યસમયમાં ઉદ્દાલક આરુણિ અને તેમના અંતેવાસી યાજ્ઞવલ્ક્ય હતા તે નિર્વિવાદ છે, જો અશ્વપતિ કૈકેયનો કાલનિર્ણય થાય તો યાજ્ઞવલ્ક્યનો થાય

સામાન્ય યુધિષ્ઠિરના કાલમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય થયાના વાક્યો ભારતાદિમાંથી મળે છે તેવાં રામચન્દ્રના સમયમાં થયાના પણ વાક્યો પણ મળે છે. તેથી જ્યાં સુધી બહારના વિશેષ ઐતિહાસિક પ્રમાણો મળે નહિ ત્યાં સુધી યાજ્ઞવલ્ક્યનો કાલનિર્ણય ગ. બા પી બી જોશીના અભિપ્રાયને અનુસાર કરવો તે સાહસ માત્ર છે તોપણ તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં એટલું તો ચોક્કસ છે કે આ યાજ્ઞવલ્ક્ય કંઇ કલ્પિત મૂર્તિ નથી, પરન્તુ ઐતિહાસિક માનુષી વ્યક્તિ છે, અને તે પાણિનિ પહેલાંની ઘણી સૈકા ઉપરની છે.

(૭) મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્કયના તત્ત્વજ્ઞાનના સંબંધમાં ત્રણ સ્વતંત્ર વિચારો

શ્રૌત સાહિત્યમાંથી યાજ્ઞવલ્કયના સ્વતંત્ર નિર્ણયો તારવી શકાય તેવા છે; કારણ કે એમના વિચારો બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં તેમના પોતાના મુખવડેજ વર્ણવાયા છે —

(૧) યાજ્ઞવલ્કયના પહેલાં જગત્ કારણ સંબંધી નિર્ણયો અધિભૂત અને અધિદૈવ દૃષ્ટિથી થતા હતા. વિશ્વના કારણ રૂપે અથવા વિશ્વના નિયંતા ઇશ્વરરૂપે અન્ય તત્ત્વ સમજવામાં આવતું. પરંતુ તે વિશ્વનું કારણ, અને વિશ્વનો નિયંતા એ પણ સર્વનો આત્મા જ છે, અને અન્ય પદાર્થ અથવા તત્ત્વ નથી એવો નિશ્ચય સ્વતંત્ર તર્કવડે જેવો યાજ્ઞવલ્કયે કર્યો છે તેવો અન્ય કોઇ ઋષિએ કર્યો નથી. યાજ્ઞવલ્કયની વાણીમાં કહીએ તો:—

"આ લોકપ્રસિદ્ધ આત્માજ બ્રહ્મ છે. તે આત્મા વિજ્ઞાનની ઉપાધિથી વિજ્ઞાનમય, મનની ઉપાધિથી મનોમય, ચક્ષુની ઉપાધિથી ચક્ષુર્મય, શ્રોત્રની ઉપાધિથી શ્રોત્રમય, પૃથ્વિની ઉપાધિથી પૃથ્વીમય, જલની ઉપાધિથી જલમય, વાયુની ઉપાધિથી વાયુમય, તેજની ઉપાધિથી તેજોમય, આકાશની ઉપાધિથી આકાશમય, કામની ઉપાધિથી કામમય, વૈરાગ્યની ઉપાધિથી અકામમય, ક્રોધની ઉપાધિથી ક્રોધમય, શાંતિની ઉપાધિથી શાંત, ધર્મની ઉપાધિથી ધર્મમય, અધર્મની ઉપાધિથી અધર્મમય,—સંક્ષેપમાં જે જે ઉપાધિથી તે જોડાય તે તે ઉપાધિમય જણાય છે. તેજ આત્મા સ્વેચ્છાચારી છે, અને તેજ આત્મા સાધુ આચરણવાળો છે; તેજ આત્મા પાપકર્મવડે પાપી, અને પુણ્યકર્મ વડે પુણ્યવાન્ ગણાય છે. વિદ્વાનો કહે છે કે જેવો જેવો કામ અથવા સંકલ્પ તેવો તેનો આત્મા અથવા પુરુષ. જેવી કામનાવાળો પુરુષ તેવી તેની કર્મવાસના, અને તે કર્મવાસનાને અનુસરતા તેના નવાં પ્રત્યક્ષ કર્મો, અને જેવાં કર્મ તેવી તેની ગતિ. જે જે આસક્તિથી બંધાયેલો જે જે કર્મ કરે તે તે કર્મના સંસ્કારને અનુસાર કર્મ ફલ ભોગવે છે. કર્મના અવસાન સમયે તે તે ફલ ભોગવી તે લોકમાંથી આ લોકમાં પુનઃ કર્મ કરવા આસક્તિથી રંગાયેલું લિંગ આવે છે. આ પ્રકારે સંસારનું મૂલ કામ

અથવા તૃષ્ણા છે. જેઓ નિર્વાસન છે તેઓ નિષ્કામ છે તેમની સઘળી કામનાઓ સિદ્ધ હોવાથી તેઓ આપ્તકામ છે તેઓ આપ્તકામ એવા કારણથી ગણાય છે કે આત્મા વિના અન્ય કોઈપણ પદાર્થમા તેમની કામના હોતી નથી એટલે આત્મકામ હોવાથી તેઓ આપ્તકામ ગણાય છે, વળી તેઓ આત્મકામ એવા કારણથી હોય છે કે આત્માથી જૂદી કોઈપણ વસ્તુ તેને સત્ય અનુભવાતી નથી આ પ્રમાણે આત્મકામ હોઇ આપ્તકામ થાય છે, આપ્તકામ થઇ નિષ્કામ બને છે, અને નિષ્કામ થવાથી કોઈપણ વિષયની તાણમા તણાતા નથી તેમના પ્રાણ લોકલોકાતરમા અથવા દેહાન્તર પરિણામ માટે ઉડીને ગતિ કરતા નથી પરતુ આ લોકમા પૂર્ણબ્રહ્મ રૂપ છતા દેહમાત્રથી અબ્રહ્મ જેવા જણાતા હોય છે. તે દેહના અવસાને સત્ય પૂર્ણ બ્રહ્મરૂપ થાય છે અનુભવીઓ કહે છે કે—આ ઘણો ઝીણો સનાતન જ્ઞાનમાર્ગ મને ઉઘડેલો છે, એટલુજ નહિ પણ મારી તેમા નિષ્ઠા બધાઇ છે. આજ માર્ગે ધીર બ્રહ્મવિદ્ પુરુષો મુક્તાવસ્થાવાળા છતા દેહ પડ્યા પછી સ્વર્ગલોકને મેળવે છે".

યાજ્ઞવલ્ક્યના અભિપ્રાય પ્રમાણે કામનાવાળો પુરૂષ સંસારી જીવ, અને કામના વિનાનો અસસારી મુક્ત બ્રહ્મ.

(૨) આ શુદ્ધ અસસારી બ્રહ્માત્મા સ્વત આનદ રૂપ છે એના સબધવડે સ્ત્રી પુત્ર શરીર વિગેરે પ્રિય લાગે છે અને તે પોતે સ્વત પ્રિય રૂપ છે—આ નિશ્ચય ઘણા મહત્વનો યાજ્ઞવલ્ક્યનો પોતાનોજ છે, અને તેનો પ્રબોધ પોતાની પત્ની મૈત્રેયી પ્રતિ કરેલો છે

(૩) વળી આ આત્મા સ્વયજ્યોતિ વિજ્ઞાનઘન છે એ ત્રીજો નિશ્ચય પણ યાજ્ઞવલ્ક્યનો પોતાનો છે.

---

(૮) સૂત્રકાલીન તત્ત્વદર્શન

(ઈ. સ. પૂ. ૬૦૦ થી ઇ. સ. પૂ. ૫૦)

સંહિતા અને બ્રાહ્મણના સમય પછી લગભગ ૮૦૦ વર્ષનો કાળ ઈ. સ. પૂ. ૬૦૦ થી તે ઇ. સ. પછીના બીજા સૈકા સુધીનો બૌદ્ધ સમય સાથે સંમિશ્ર થયેલો છે પરંતુ ગૌતમબુદ્ધના જન્મ પહેલા (એટલે કે ઇ. સ. પૂ. ૫૬૩ પહેલાં) બ્રાહ્મણોના કેટલાક પ્રસિદ્ધ સૂત્રકારો થઈ ગયા છે. તેમને કાલક્રમમાં ગોઠવતાં ગૌતમ, બૌધાયન, વસિષ્ઠ, અને આપસ્તંબ એમ આવે છે તે ધર્મસૂત્રકારો પૈકી બૌધાયન મહર્ષિ બાદરાયણના બ્રહ્મસૂત્રના ભાષ્યકાર હતા એમ રામાનુજાચાર્યના વિશિષ્ટ અદ્વૈતના ભાષ્યના ઉલ્લેખથી સમજાય છે. તેમના ભાષ્યની અથવા વૃત્તિની ઉપલબ્ધિ થઈ નથી પરંતુ આપસ્તંબ મુનિના ધર્મસૂત્રના પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રકરણમાં તત્ત્વવિદ્યાનું નિરૂપણ છે અને તે ખંડને અધ્યાત્મપટલ કહે છે.

હિંદુસ્થાનમાં આ સૂત્ર સમયના ઉત્તર ભાગમાં સાર્વભૌમ રાજ્ય મૌર્યવંશનું સ્થપાયું હતું એલેક્ઝાન્ડરે (ઇ. સ. પૂ. ૩૩૬–૩૨૩) ચઢાઈ કરી પૌરસને હરાવી તેને પંજાબમાં યવન રાજ્યના આશ્રિત રાજા તરીકે પુનઃ ગાદીએ બેસાર્યો, તે અરસામાં મગધમાં ચંદ્રગુપ્ત (ઇ. સ. પૂ. ૩૨૯ ૨૯૭) સાર્વભૌમ સત્તાનું બીજ નાખતા હતા, અને અશોક મહારાજા (ઇ. સ. પૂ. ૨૬૪–૨૩૭) ના સમયમાં બુદ્ધધર્મ જે માત્ર પ્રાંતધર્મ હતો તે સાર્વભૌમધર્મ તરીકે વિસ્તાર પામ્યો હતો.

આ સૂત્ર સમયમાં નવીન તત્વવિદ્યાનો જન્મ થયો જણાતો નથી. પરંતુ ઉપનિષદના દર્શનને બ્રહ્માત્મવાદનું રૂપ અપાયું હતું આપસ્તંબ* મુનિ જેઓ ઇ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકામાં આર્યદેશમાં થયા જણાય છે

* ડૉ. બ્યુલરના અભિપ્રાય પ્રમાણે આપસ્તંબ ધર્મસૂત્ર ઇ. સ. પૂ. ૩૦૦ થી ૫૦૦ સુધીમાં મૂકી શકાય તેમ છે (જુઓ S. B. E. Series V. XIV. P. XLII)

તેમણે વેદના તત્ત્વજ્ઞાનનો અધ્યાત્મપટલમા સક્ષેપ કર્યો છે. આ સક્ષેપના ૭ સૂત્રો આ પ્રમાણે છે —

(૧) આત્મલાભ કરતા બીજો કોઈ ચઢીઆતો લાભ નથી

(૨) આત્મા એટલે દેહાદિ મર્યાદામા પ્રકટ થતુ ચેતન નહિ, પરન્તુ સર્વ સચેતન પ્રાણીઓ જેનુ શરીર છે, જે તે પ્રાણીઓની બુદ્ધિરૂપ ગુહામા ગુપ્ત થઈ ગુહાશય બને છે, જે હણાતો નથી, જે ધર્માધર્માદિના એટલે અપૂર્વના પરિણામોથી લેપાતો નથી, જે સ્વય અચલ છતા ચલ પ્રદેશમા નિવાસ કરે છે તેજ સત્ય પદાર્થ છે. તેને પર આત્મા કહે છે.

(૩) આ સર્વ પ્રાણીઓના અરૂપ આત્મામા હુ પોતે છુ એવો અનુભવ જાગવો તેનુ નામ આત્મલાભ છે.

(૪) સર્વભૂત પ્રાણીમા આ નિત્ય, જ્ઞાનવાન્, અનગ અશબ્દ, અશરીર, અસ્પર્શ, અત્યત પવિત્ર આત્મા પ્રત્યેક વિભક્ત શરીરમા અવિભક્તભાવે પ્રકાશે છે એવો અનુભવ જાગવો એ પરમ પુરુષાર્થ છે.

(૫) આ જગત્ કારણ પરમેશ્વરનો આત્મરૂપે લાભ પ્રાપ્ત કરવામા પ્રતિબધ કરનાર અનાદી રોગ છે, અને તે ક્રોધ વિગેરે છે. તેનો નાશ કરવો જોઇએ

(૬) આ ભૂતદહન કરનાર દોષોનો નાશ કરવાનો ઉપાય તે યોગ છે. તે વડે સર્વગામિત્વ અને સર્વાનુભવ થાય છે

આપસ્તબ મુનિ આ ૭ સૂત્રોમા ૭ અધ્યાત્મ સિદ્ધાન્તો દર્શાવે છે — (૧) પ્રાપ્તવ્યનો નિર્દેશ (૨) પ્રાપ્ત થતુ લક્ષણ, (૩) પ્રાપ્તિનુ સ્વરૂપ, (૪) પ્રાપ્તિનુ લક્ષણ, (૫) અપ્રાપ્તિનો હેતુ, અને (૬) અપ્રાપ્તિનુ નિવારણ આ અધ્યાત્મપટલ ઉપર આદ્ય શકરાચાર્યનુ ભાષ્ય ઉપલબ્ધ થયુ છે.

પ્રકરણ ૨ જું
सांख्य योग.

—————

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरधिगम्यते
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति
(भ. गीता.)

(૧) શ્રૌતકાલનો સાંખ્ય-યોગ.

શ્રૌત તત્વવિચારોના આપણે ત્રણ ખંડ પાડયા છે. (૧) અધિભૂત, (૨) અધિદૈવ અને (૩) અધ્યાત્મ. યોગીશ્વર યાજ્ઞવલ્કયના સ્વતંત્ર અધ્યાત્મવિચારોના તારાઓથી શ્રૌતકાલનું દિવ્ય અંબર ઝળકે છે. પરંતુ તે ગગન કૃષ્ણપક્ષની રાત્રિ જેવું છે, તેમાં હજુ સૂર્યબિંબનો અથવા ચંદ્રબિંબનો પ્રકાશ થયો જણાતો નથી. અધિભૂત, અધિદૈવ અને અધ્યાત્મવિચારોના તારાઓએ આકાશ-ગંગાનો પટ પ્રકટ કર્યો છે; પરંતુ આ આકાશગંગા શંકરની જટામાં ગુંચાઇ રહેલી છે; તેનો પ્રપાત ઝીલી ભૂમંડલ ઉપર લાવવાનો ભગીરથ જેવો-આદિ પ્રયાસ કરવાનું માન ભગવાન્ કપિલાચાર્યને છે. આ કપિલમુનિ કોઇ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હતી કે આદિ પુરૂષનું અગ્નિદેવનું-પિંગલ જટાવાળું શ્રૌતરૂપક છે તે સંબંધી વિવેચન આપણે આગળ કરીશું. હાલ તો સાખ્ય અને યોગ એ નામના યુગ્મ દર્શનનો આવિર્ભાવ કેવા ક્રમથી થયો તે વિચારીએ. તત્વોની સંખ્યાના નિરૂપણવડે. અથવા સમ્યક્ખ્યાતિવર્ણન-બુદ્ધિનું પ્રકટ કરનાર હોવાથી **સાંખ્ય** એ નામ પડેલું જણાય છે; અને તે સિદ્ધાન્તનો મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થસિદ્ધિમાં શો ઉપયોગ કરવો તેનું નિરૂપણ કરનાર દર્શન તે **યોગ** ગણાય છે. સાંખ્યયોગને પૃથક્ માનનાર બાલકો છે.—એવું ગીતા વાકય ઘણા પુરાતન નિશ્ચયને જણાવે છે. સાખ્ય એ સિદ્ધાન્તોનું શાસ્ત્ર છે, ત્યારે યોગ તેની ઉપયોગી સાધનપદ્ધતિ છે. એક જ્ઞાનમય છે; બીજું ક્રિયામય છે. પ્રત્યેક દર્શન પરસ્પરની પૂર્તિ કરે છે. તેઓ ભિન્ન દર્શનરૂપ નથી. બે આંખથી જેમ

એકજ વસ્તુનો અનુભવ થાય છે તેમ સાંખ્ય-યોગથી એકજ દુઃખાન્તરૂપ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થાય છે.

મંત્રસંહિતા કાલમાં જગતનાં આવિર્ભાવોને લગતાં ચિંતનોમાં સાંખ્યનાં બીજકો આપણે તારવી કાઢી શકીએ. ઋગ્વેદના **नासदीय** સૂક્તમાં **तमसा गूढं तम आसीत्**—અંધારાથી ઢંકાયેલું તમસ્ હતું–એ વાક્યમાં જગતનું આદિકારણ દ્રવ્ય કેવલ અવ્યક્ત દશામાં હતું. તે **अप्रे प्रकेतं सलिलम्** આગળ પડતા અને ચળકતા પ્રવાહાત્મક જલ જેવું થયું, તથા **तपस्तन्महिना पकमजायत**—અને તે જ્યોતિર્મય જળ તપના મહિમાથી એક આકારવાળું થયું અને **कामस्तदग्रे समवर्तत**–તે એકત્રિત જ્યોતિર્મય જલમાં 'કામ' અથવા સંકલ્પનો વેગ જાગ્યો; અને તે વડે વિચિત્ર સૃષ્ટિ–**विसृष्टि** થઈ. આ વિગેરે ગહન વાણીમાં આપણે સાંખ્ય સિદ્ધાંતના અનુક્રમે (૧) પ્રધાન અથવા પ્રકૃતિનાં, (૨) મહત્ નામના બુદ્ધિતત્ત્વના, (૩) તેજોમય અહંકારતત્ત્વના, અને (૪) તેની ત્રણ શાખાઓ વૈકારિક, તૈજસ અને ભૂતાદિનાં બીજકો દાણા જેવાં આપણને જણાય છે.

જેવી રીતે પ્રકૃતિના " અવ્યક્ત " અને " વ્યક્ત" એવા પૂર્વભાવિ નામો સંહિતામાં છે, તેવું સાંખ્યનું પરિભાષિક ચેતનને લગતુ નામ 'પુરુષ' પણ આપણને પુરુષસૂક્તમાં સ્પષ્ટ જણાય છે.

તાંડય અને વાજસનેયિ શાખાના બ્રાહ્મણોમાં જગત્કારણનું નામ **सत्** અને **असत्** એવું આપવામાં આવે છે. ત્યાં **असत्** શબ્દ વડે અવ્યક્ત દશાવાળું કારણ દ્રવ્ય, અથવા સાંખ્યની મૂલ પ્રકૃતિનો બોધ થાય છે; અને **सत्** વડે વ્યક્ત દશાવાળાં અહંકાર અથવા અભિમાન તત્વનો બોધ થાય છે; જો કે શ્રૌતભાષામાં આ શબ્દો કેવલ અચેતન કારણના વાચક નથી પરંતુ અંતર્ગત ચેતનથી સ્પંદ પામતા કારણના વાચક છે. **असत्** **अव्यक्त**, **अव्याकृत**, **सत् व्यक्त**: **व्याकृत** ઇત્યાદિ શ્રૌતનામોમાં ભાવિ સાંખ્યશાસ્ત્રના **प्रधान**, **प्रकृति** અને તેની **प्रकृति-विकृति** રૂપ **महत्** અને **अहंकार**ની આરંભભાવનાઓ ઉકેલી શકીએ તેમ છે. જો તેની

ભાવનાઓ, આ શ્રૌત શબ્દોમાં ગુંથાયેલી—ન હોત તો તે તે શબ્દોમાં અર્થનિરૂપણમાં બ્રહ્મસૂત્રકાર, બ્રહ્મ અથવા પરમેશ્વરમાં તે શબ્દોનું તાત્પર્ય છે એવું પ્રતિપાદન કરવા શ્રમ લેત નહિ પરંતુ તે શબ્દો ઉપર સાંખ્યના પ્રધાન અથવા પ્રકૃતિના અર્થનો દાવો ઉભો થઈ શકે તેમ હોવાથી, અને પાછળથી તેવો થયેલો જણાયાથી જ બ્રહ્મસૂત્રકાર અને તે સૂત્રના ભાષ્યકારોને તે મતનું ખંડન કરવાની જરૂર જણાઈ છે.

સાંખ્યની મૂળપ્રકૃતિ ત્રણ ગુણમયી છે એવી ભાવના પણ શ્રૌત વિચારોમાં ગુંથાયેલી આપણને સમજાય છે. આરંભનું **तमस्** "તમથી ગૂઢ" હતું, અને તે સમયે **रजस्** ન હતું, અને તે **तमस्**થી એકાગ્ર થઈ કામરૂપ થયું—એ **नासदीयसूक्त**ની ભાવનામાં ભાવિ વેદાન્તશાસ્ત્રના અવિદ્યા (અવ્યાકૃત), કામ અને કર્મ પદાર્થોની જેવી છાયા છે, તેવી ભાવિ સાંખ્યશાસ્ત્રની **तमस्**, **रजस्** અને સત્ત્વની છાયા છે. "જગત્ કારણ જે **तमस्** એટલે અત્યંત અવ્યક્ત હતું, તે અંત પ્રેરણાથી વિષમતાને પામ્યું, અને તે **रजस्** થયું, અને તે **रजस्**નો ક્ષોભ ચાલુ રહેવાથી **सत्त्व** થયું, અને તે **सत्त्व**ના ચેતનમય અંશથી સંકલ્પ, નિશ્ચય અને અભિમાનવાળા ત્રણ રૂપો (મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર) જાગ્યા," આવી સ્પષ્ટ વાણીમાં **મૈત્રાયણી** ઉપનિષદ્ સાંખ્યશાસ્ત્રમાં ત્રણ ગુણોનો પાયો નાખે છે.

सन्मूला सौम्य इमा' प्रजा—"હે શ્વેતકેતુ! આ પ્રજાના મૂલ સત્‌માં છે.' એવી રીતે છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્‌માં જે નામવાચક **सत्** છે તેમાં ગુણવાચક **सत्त्व**ની ભાવના ગુંથાયેલી જોઈ શકાય એમ છે. જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો ભાવ **सत्त्वमां**, ક્રિયા અને કર્મનો ભાવ **रजस्**માં, અને ઇચ્છા અને સંકલ્પનો ભાવ તપયુક્ત આદ્ય **तमस्**માં ગુંથાયેલો છે. આ ત્રણ ભાવો જ્યારે એક તંત્રમાં ગુંથાય, જ્યારે તેના કિરણો આડાં અવળાં વણાઇ એક પટ જેવા દ્રવ્યરૂપ થાય, ત્યારે તે **प्रधान** થાય, અથવા **नासदीयसूक्त**ની પરિભાષામાં **स्वधा** (પોતાના રૂપમાં ગોઠવાયેલું) નામની શક્તિ બને જે વડે નીચેનું જગત્ જાગે. કૌષીતકી ઉપનિષદ્‌માં ભૂતમાત્રા પ્રજ્ઞામાત્રામાં

સમાયેલી છે—એવા વર્ણનમાં ભૂતોત્પત્તિ પહેલા પ્રજાના તત્ત્વો જાગે છે, એ સાંખ્યની છાપ છે.

અવ્યક્ત-અસત્ શબ્દવાચ્ય જગત્કારણ જ્યારે તમસ્ રજસ્ અને સત્ત્વના અંતર્ગત ક્ષોભથી વ્યક્ત અથવા સત્ થાય ત્યારે જે દ્રવ્ય પ્રકટે તેને મુંડક અને કાઠક ઉપનિષદ્‌માં મહાન્ આત્મા એવા નામથી ઓળખવામાં આવ્યું છે.

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः
पुरुषान्न परं किंचित् सा काष्ठा सा परा गति

એ કાઠક ઉપનિષદ્‌વાક્યમા મહતથી અવ્યક્ત પર છે, અને અવ્યક્તથી પુરુષ પર છે, અને પુરુષ એ છેવટની મર્યાદા છે, અને તે પરંગતિ છે એવું કહી સાંખ્યશાસ્ત્રનાં સહિતોદ્ભિદના બીજકો આપણે પલ્લવિત થયેલાં જોઈ શકીએ છીએ.

જ્યારે ઉપનિષદ્‌ગ્રંથોની એક વિચારશ્રેણી જગત્કારણ બ્રહ્મને આત્મવસ્તુરૂપે ઓળખાવવા પ્રતિ વળે છે, અને તેમાંથી સ્વતંત્ર વેદાન્તદર્શન ઉદ્‌ભવે છે, ત્યારે જગત્કારણ અવ્યક્તને (પ્રકૃતિને) પુરુષથી (આત્માથી) પૃથક્‌પણાનું ભાન કરાવનારી બીજી વિચારશ્રેણીમાંથી સાંખ્યદર્શન ઉદ્‌ભવે છે. એક વિચારશ્રેણી બ્રહ્મના અને આત્માના અદ્વૈતસાક્ષાત્કારમાં પુરુષાર્થ જુએ છે, ત્યારે બીજી વિચારશ્રેણી પ્રધાન અને પુરુષના અત્યંત વિવેકસાક્ષાત્કારમા પુરુષાર્થ જુએ છે. કાઠકઉપનિષદ્‌ની વિચારશ્રેણી ભાવિસાંખ્યના તત્ત્વોનો નામવડે નિર્દેશ કરે છે, પરંતુ તેમાં આત્મશબ્દ જોડે રાખી તે તત્ત્વોનો પર્યાવધિ સાંખ્યની પેઠે પ્રકૃતિમા લાવી મૂકવામા આવતો નથી; પરંતુ ચિન્મય પરમાત્મામાં લાવી મૂકે છે. કાઠક ઉપનિષદ્ અભિમાનીને વિજ્ઞાનાત્મા, સાક્ષીઆત્માને મહાન્ આત્મા, અને પરપુરુષને શાન્ત આત્મા એવા નામથી ઓળખાવે છે; અને તેથી અહંકાર, મહત્ અને પ્રકૃતિ એ ત્રણ તત્ત્વોના નામો તે પરિભાષામાં આત્મારૂપે ઝળકે છે. સાંખ્યના પારિ-

બાધિક અર્થમાં તે વપરાયા નથી. પરંતુ જ્ઞાનાત્મા, મહાન્ આત્મા, અને અને શાંત આત્માની જ્ઞાન, મહત્ અને શાન્તિ—એ ત્રણ ઉપાધિમાં સાંખ્યશાસ્ત્રના આદિનાં ત્રણ તત્ત્વોની સંખ્યા તો ઓળખાઇ આવે તેવી છે.

વળી મૂલપ્રકૃતિનું નામ એ જ ઉપનિષદ્‌માં "દેવતામયી અદિતિ" એવું આપવામાં આવ્યું છે. પ્રકૃતિથી પર દેવતાનો સ્વીકાર નહિ, પરંતુ પ્રકૃતિની અંતર્યામી દેવતા ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે છે.

વાજસનેયી સંહિતોપનિષદ્ એટલે **ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ્**માં સંભૂતિ અને અસંભૂતિ શબ્દોમાં આપણે વિકૃતિ અને પ્રકૃતિના પર્યાય શબ્દો પહેલા જોઇએ છીએ. અને શ્વેતાશ્વતરોના મંત્રોપનિષદ્‌માં તો સાંખ્ય-શાસ્ત્રનાં તત્ત્વો ઔપનિષદ ભાષામાં રૂઢ થયેલાં જણાય છે. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્‌માં જગત્કારણ શું એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં "સ્વગુણોથી નિગૂઢ દેવાત્મશક્તિ" વર્ણવવામાં આવી છે; બ્રહ્મચક્રના વર્ણનમાં સઘળાં સાંખ્ય-દર્શનનાં તત્ત્વો તે ચક્રના ત્રણ વૃત્તમાં, સોળ છેડામાં, પચાસ આરામાં, અને વીસ અવાન્તર આરામાં ગુંથ્યાં જણાય છે;-વળી ક્ષર અને અક્ષર, વ્યક્ત અને અવ્યક્ત તત્ત્વો, ક્ષર તે પ્રધાન, અને અમૃતાક્ષર તે હર; લોહિત, શુક્લ અને કૃષ્ણ વર્ણવાળી અજા (પ્રકૃતિ) તેમાં પુરુષ (જીવ) લોભાય છે; સ્થૂલરૂપો, સૂક્ષ્મરૂપો, ગુણોનાં વેષ્ટન ભાવસંસૃષ્ટિ—ઇત્યાદિ શબ્દપરંપરામાં સાખ્યદર્શન જાણે, આદિ વિદ્વાન્ કપિલના સૂત્રમાં ઉક્ત જ થઇ ગયું ના હોય એવું જણાય છે. આ ઉપનિષદ્ સાપ્રદાયિક પદ્ધતિમાં અગીઆરમા આંકે આવે છે, અને તેની રચના ઉપરથી તે છાન્દોગ્યાદિ જેવું પ્રાચીન નથી તો પણ તે યજુઃશાખાનું મંત્રોપનિષદ્ છે. એટલે બ્રાહ્મણના કેટલાક ભાગ કરતાં તથા અથર્વવેદનાં ઉપનિષદો કરતાં તો પ્રાચીન છે તેમાં કંઈ વિવાદ નથી. આ ઉપનિષદ્‌ની પદાર્થ સિદ્ધાન્તની પ્રક્રિયા સાંખ્યાનુસારિ જણાય છે, પરંતુ તે ચોખ્ખું સેશ્વરવાદનું પ્રતિપાદન કરે છે.-તેમાં પતંજલિના "યોગાનુશાસન"ના પૂર્વભાવી "હિરણ્યગર્ભ"ના શાસનની ઇશ્વરવિષયક છાયા છે, અને તે સાથે "પાશુપત યોગ"ને વધારે મળતું છે.

શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્ પછીનાં ઉપનિષદો ઘણે ભાગે બૌદ્ધ કાલ અને મધ્યકાલની ઘટનાવાળાં જણાય છે, અને તેથી તેમાં સાંખ્યશાસ્ત્રની પરિભાષા આવે તો કંઇ આશ્ચર્ય જેવું નથી, પરંતુ ગૌતમબુદ્ધ પહેલાં જે શ્રૌત વાઙ્મય વિદ્યમાન હતું તેની અંતઃપરીક્ષા કરતાં આપણને સમજાય છે કે સાખ્યદર્શન વેદાન્તદર્શનની અત્યંત નજીકનું દર્શન છે, એટલું જ નહિ પણ તેનાં તત્ત્વોનો આવિર્ભાવ ઋષિ જનોને શ્રૌત સમયમાં સારી રીતે થયો હતો.

દુઃખાન્તની અથવા મોક્ષની સિદ્ધિમાં જેવું તત્ત્વજ્ઞાન ઉપયોગી છે, તેવો યોગ પણ જરૂરનો છે, અને વિશ્વમાયાની નિવૃત્તિ "અભિધ્યાન" "યોજન" (યોગ) અને "તત્ત્વભાવ" થી થાય છે એવું સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન શ્વેતાશ્વતરમાં છે. અને તે "અભિધ્યાન" અને "યોજન" (યોગ) ના પ્રકારોનું પણ સવિસ્તર વર્ણન, કાઠક, શ્વેતાશ્વતર, મુંડકાદિ ઉપનિષદોમાં છે.

શ્રૌત ગ્રંથોના ઉપરના પર્યાલોચનથી નીચેના નિર્ણયો ઉપર આવી શકાય તેમ છે:—

(૧) ગૌતમબુદ્ધના જન્મ પૂર્વેલાં સાખ્યદર્શનનું એકરૂપ ભારતવર્ષમાં ઉત્પન્ન થયું હતું.

(૨) તેમાં સાખ્યનાં તત્ત્વોનાં બીજકો નંખાયાં હતા, અને સાખ્યની પરિભાષા જો કે રૂઢ થઇ નહતી તો પણ તત્ત્વોની ઓળખ ઘણા નામોથી થતી હતી.

(૩) તેમાં નિરીશ્વરતાની છાયા ન હતી, પરંતુ અંતર્ગત દેવતાની ભાવના હતી.

(૪) તે અંતર્ગત દેવતાનો યોગવડે સાક્ષાત્કાર કરવો અને તેથી જ મોક્ષ થાય એવું દૃઢ મંતવ્ય રચાયુ હતું.

(૨) બૌદ્ધકાલીન સાંખ્ય—યોગ.

શ્રૌતસાંખ્ય સેશ્વરવાદવાળું છે એ આપણે સંહિતા, બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદોની પર્યાલોચનાથી જોઇ ગયા. આ સેશ્વરસાંખ્ય જેમાં "પ્રધાનપતિ" અને "ક્ષેત્રજ્ઞપતિ" એટલે જગત્કારણ પ્રકૃતિ અને જીવચેતનના અધ્યક્ષ

તરીકે ઇશ્વરનું રૂપ સ્વીકારવામાં આવે છે, તે બૌદ્ધધર્મના ઉદય પહેલાં અસ્તિત્વમાં હતું.

ગૌતમબુદ્ધના પોતાના સિદ્ધાન્તો ઉપરે જાણે અજાણે સાંખ્ય વિચારોનો પાસ લાગ્યો છે. અશ્વઘોષના બુદ્ધચરિત ઉપરથી સંભવ છે કે શ્રીગૌતમના પૂર્વાવસ્થાનાં ગુરુ અરાડનો વિચારો ઘણુ ભાગે સાંખ્યાનુસારી હતા. અરાડના વિચારોમાં ગુણમયી પ્રકૃતિની છાયા નથી, પરંતુ તેના વિચારો, ચિદ્ અને અચિદ્‌થી વિશિષ્ટ પરમેશ્વરના સિદ્ધાન્તને એટલે વિશિષ્ટ અદ્વૈતને મળતા છે.

અરાડ અને ગૌતમબુદ્ધના સંવાદના પ્રસંગ ઉપરાંત બીજું બળવાન કારણ બૌદ્ધધર્મમાં સાંખ્યવિચારોની છાયા પેઠાનું એ છે કે તે ધર્મના સિદ્ધાન્તો સાંખ્ય–સિદ્ધાંત સાથે કેટલાક અંશમાં બહુ મળતા છે.

(૧) બૌદ્ધધર્મ આ સંસારચક્રના હેતુરૂપે એક કાર્યકારણની માળા સ્વીકારે છે. અવિદ્યા (૧), સંસ્કાર (૨), વિજ્ઞાન (૩), નામરૂપ (૪), ષડાયતન (૫), સ્પર્શ (૬), વેદના (૭), તૃષ્ણા (૮), ઉપાદાન (૯), ભવ (૧૦), જાતિ (૧૧), જરામરણ (૧૨), શોક (૧૩), પરિદેવના (૧૪), દુઃખ (૧૫), દુર્મનસ્ત્વ (૧૬).

આ સોળ પદાર્થો લોકયાત્રાના નિર્વાહ કરનારા બૌદ્ધ શાસનમા સ્વીકારવામાં આવે છે. આ ધારામા સસારના આદિકારણ રૂપે અવિદ્યા, અને અંતમા દુર્મનસ્ત્વ અથવા ક્લેશ–એ ભાવનામાં સાંખ્યનો નિર્વેદ ઉઘાડો ઝળકે છે. જેમ આયુર્વેદ અથવા વૈદકશાસ્ત્ર, રોગ, રોગનું નિદાન, આરોગ્ય અને ભૈષજ્ય—એ ચારનું પ્રતિપાદન કરે છે, તેમ સાંખ્ય પણ હેય, હેયહેતુ, હાન, હાનહેતુનું પ્રતિપાદન કરે છે. તેમાં હેય (ધજવા યોગ્ય અથવા જેમાંથી છુટકારો થવાની અગત્ય છે તે "અનાગત દુઃખ"—એટલે ભાવિ દુઃખ છે; અને તેનુ કારણ અવિદ્યા એટલે પુરુષ પ્રકૃતિનો અવિવેક છે. આ બે વસ્તુઓ બૌદ્ધચક્રની સાંકળની બે જોડાજોડની કડીઓ છે. એટલે કે અવિદ્યાવડે ક્રમશઃ પંદર પરિણામો પ્રકટ થઇ દુર્મનસ્તા થાય અને તે દુર્મનસ્ત્વયુક્ત

અવિદ્યા વડે પુનઃસંસ્કારાનુસાર ભવચક્ર ચાલે. આ સંસારચક્રની સાંકળની ઘણીખરી કડીઓ તો ઔપનિષદ સાહિત્યમાંથી જ ગૌતમબુદ્ધે લીધી જણાય છે. અવિદ્યા તો ઉપનિષદ્‌માં જગતના કારણ તરીકે જ પ્રતિપાદન થયેલી છે, અને તે જગત્કારણરૂપે અવ્યક્ત, 'પ્રધાન પ્રકૃતિ—એ નામથી વ્યવહારાય છે. સંસ્કાર—એ શબ્દ રૂઢ થયેલો નથી, પરંતુ **विद्या कर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च**—એ બૃહદારણ્યક વાક્યમાં મરનાર પ્રાણીની સાથે ઉપાસના અને ક્રિયાની વાસના. અને પૂર્વજન્મની બુદ્ધિ વળગેલી જાય છે એ સિદ્ધાન્તમાં જન્માન્તરપરિણામમાં નિમિત્તકારણ સંસ્કારનો ઉઘાડો સ્વીકાર છે. સાંખ્યપરિભાષામાં તે સંસ્કાર શબ્દ રૂઢ છે. જ્યારે બદ્ધ પુરુષને ક્લેશ, કર્મ, વિપાક અને આશયો વળગેલા છે ત્યારે તેના સંસ્કારોનો મુક્ત પુરુષને અને નિત્યસિદ્ધ (યોગ દર્શનાનુસારી પુરુષવિશેષ) ઈશ્વરને સ્પર્શ નથી એવું યોગદર્શનમાં સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન છે, 'નામરૂપ" શબ્દ ઉપનિષદોમાં જાણીતો છે અવિદ્યામાં 'નામરૂપ' દબાયેલાં તે સૃષ્ટિના આરંભમાં વ્યક્ત થાય છે. એવું બૃહદારણ્યમાં અવિદ્યાસૂત્રને લગતા પ્રકરણમાં નિરૂપણ છે, 'ષડાયતન'—પાંચ ઇંદ્રિયો અને છઠું મન. આ છ ઇન્દ્રિયો અને તેના વિષયોનો સંબંધ તે "સ્પર્શ",. આ શબ્દ ઉપનિષદોમાં રૂઢ નથી. તોપણ શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્‌માં જન્મના કારણોની પરંપરામાં **संकल्पन स्पर्शनदृष्टिमोहैः** '**ग्रासाम्बुवृष्ट्यात्मविवृद्धजन्म**—એ વાક્યમાં ઇન્દ્રિયો અને તેના અર્થના સંનિકર્ષ અથવા સંબંધને **स्पर्शन** શબ્દવડે ઓળખાવવામાં આવ્યું છે ત્યાર પછી સુખદુઃખનું ભાન—અથવા 'વેદના' એ પણ શ્રૌત વિચાર છે.

આ સંસારચક્રની સાંકળના, પ્રોફેસર ડ્યુસન ત્રણ ખંડ માને છે, પહેલા ખંડમાં અવિદ્યા મૂકે છે, બીજા ખંડમાં સંસ્કારથી વેદનાપર્યંતની કડીઓ આવે છે, અને ત્રીજા ખંડમાં તૃષ્ણાથી દુર્મનસ્તાસુધીની કડીઓ આવે છે.

તેમાં સંસારના આદિકારણ તરીકે અવિદ્યાનો સ્વીકાર કરવામાં બૌદ્ધધર્મે જાણ્યે અજાણ્યે ઉપનિષદ્‌નો સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો છે; સંસ્કારથી વેદના પર્યંતની ધારામા સાખ્યની લિંગસૃષ્ટિ અને ભાવસૃષ્ટિની છાયા છે; અને ત્યાર પછી તૃષ્ણાથી દુર્મનસ્તા સુધીમાં ગૌતમ બુદ્ધે પોતાની સ્વતંત્ર નિર્વેદમયી માળા ગોઠવી છે.

આ સંસાર માલાના મણકા એક ભવની કાર્યકારણપરંપરા જણવે છે કે અનેક ભવનું રૂપ વર્ણવે છે, તે સંબંધમાં બૌદ્ધ વિચારકોમા મતભેદ છે પરંતુ એટલું તો સ્પષ્ટ છેકે ગૌતમબુદ્ધને સંસારના ક્લેશનુ કારણ અવિદ્યા છે અને તેની નિવૃત્તિ અથવા નિર્વાણ એ પુરુષાર્થ છે એ દૃઢ કર્યું હતું. આ નિશ્ચય પાયામાં સાખ્યનો છે, વેદાન્તનો નથી એ સહજ સમજાય એમ છે. તેથી બૌદ્ધ દર્શન સાખ્ય તરફ વધારે વળતું છે, વેદાન્તદર્શનથી તે આઘું જાય છે.

ગૌતમબુદ્ધના સમયપહેલાનું અને વેદકાલ પછીનું આપણું સાહિત્ય હજુ સર્વાશ ખેડાયેલું નથી. તેથી ઉપરના નિર્ણયો કરતા વધારે ખાત્રીલાયક નિશ્ચયો સાખ્ય-યોગના ઇતિહાસમાથી હાલ તારવી શકાય તેમ નથી.

પરંતુ એટલુ તો અર્વાચીન શોધથી આપણને જણાયુ છે કે ઇશ્વરકૃષ્ણની સાખ્યકારિકા (ઇ. સ. ૧૦૦) માં જે સાખ્ય સિદ્ધાન્તનું ચિત્ર છે તે કરતા કંઇક જૂદા પ્રકારનું પ્રાચીન સાખ્યદર્શન હતું. આ દર્શન સેશ્વરવાદવાળું હતું. ગુણરત્ન (ઇ. સ. ૧૪૦૦) ષડ્દર્શનસમુચ્ચયની તર્કરહસ્યદીપિકામા મૌલિક્ય એટલે મૂલભૂત અને ઉત્તર એટલે પાછળના સાખ્યનો ઉલ્લેખ કરે છે. વળી મહાભારતમા સાખ્યદર્શનની ત્રણ શાખાઓ ચિતરેલી જણાય છે. (૧) ચોવીસ તત્ત્વનું નિરૂપણ કરનારી (૨) પચ્ચીસ તત્ત્વનું નિરૂપણ કરનારી અને (૩) છવીસ તત્ત્વનું નિરૂપણ કરનારી.

તેમા આદ્ય શાખા ચોવીસ તત્ત્વને નિરૂપણ કરનારી હતી અને તેનું ચિત્ર આપણને આયુર્વેદના ચરકસંહિતાના શારીર—સ્થાનમાંથી મળી આવે છે. આ ગ્રંથ વૈદકનો હોવાથી તેમાં સમાએલા સાખ્ય સિદ્ધાન્તપ્રતિ ઘણા થોડા વિચારકોનું ધ્યાન ખેંચાયું છે.

ચરકમુનિ (ઈ. સ ૭૮) જે ચિત્ર શારીરસ્થાનમા આપે છે તેમા અત્રિમુનિ (ગુરુ) અને અગ્નિવેશ (શિષ્ય) નો સવાદ છે ગુણરત્નના કહેવા પ્રમાણે માથરભાષ્ય અને આત્રેયતત્ર નામના સાખ્યદર્શનના બે ગ્રંથો હતા. તેમા માથરભાષ્ય હાલ જ ઉપલબ્ધ થયુ છે આત્રેયતત્ર જાણવામા આવ્યુ નથી, પરતુ ચરકસહિતા ઉપરથી અત્રિમુનિના સાખ્યનિયમો આપણે તારવી શકીએ એમ છે ગૌતમબુદ્ધના જીવનસમયમા જે સાખ્ય પ્રચલિત હતુ તેને ઘણે ભાગે મળતુ આ સાખ્યદર્શનનુ રૂપ છે

શારીરસ્થાનમા અગ્નિવેશે તેત્રીસ પ્રશ્નો આત્રેયભગવાનને પૂછ્યા છે, અને તેના ઉત્તરમા સાખ્યદર્શનને અનુસરતુ સમાધાન છે તે પ્રશ્નોત્તરી સક્ષેપમા વિચારી શકાય તેવા રૂપમા નીચે પ્રમાણે છે

✓ પ્રશ્ન ૧—આ પુરુષ ધાતુભેદવડે કેટલા પ્રકારનો થાય છે ?

ઉત્તર—પૃથ્વી, જલ, તેજ વાયુ અને આકાશ એ પાચ ધાતુ, અને ચેતના ધાતુ મળી છ ધાતુઓ છે તેમા ચેતનાધાતુ તે પુરુષ સજ્ઞાવાળો છે વળી આ પુરુષ ચોવીસ ધાતુઓના ભેદવડે ચોવીસ તત્ત્વાત્મક મનાય છે. આ ધાતુઓ (૫) જ્ઞાનેન્દ્રિયો, (૫) કર્મેન્દ્રિયો (૧) મન (૫) શબ્દાદિ અર્થો, અને (૮) પચભૂત, અહકાર, મહત્ (બુદ્ધિ) અને અવ્યક્ત મળી, આઠ પ્રકૃતિ મળી ચોવીસ ગણાય છે

/ ચોવીસ ધાતુઓના રાશિરૂપ પુરુષ રજસ્ અને તમસ્ના યોગથી અનત પ્રકારનો થાય છે પરતુ તે બે ગુણવિનાની સત્વબુદ્ધિવડે તેનો ભેદ શમે છે. આ પુરુષમા કર્મફલ અને જ્ઞાન પ્રતિષ્ઠા પામેલુ છે. સુખ, દુખ અને મોહ, જીવન અને મરણ તે પણ પુરુષમા પ્રતિષ્ઠિત છે આવુ જાણનાર તત્ત્વવિદ્ પ્રલય અને ઉત્પત્તિ સમજે છે

પ્રશ્ન ૨—શા કારણથી પુરુષને જગત્કારણ કહેવામા આવે છે ?

ઉત્તર—જો પુરુષ જ્ઞાતા નહોત તો લોક પરલોક પરાનુ જ્ઞાન, ચિકિત્સા જ્ઞાન, આ સઘળુ જ્ઞેયજગત, જ્ઞાનપ્રકાશ, અજ્ઞાનનો અધકાર, શુભાશુભ

કર્મ, કર્તા, જ્ઞાતા ઇત્યાદિ વ્યવસ્થા શી રીતે થાય? વળી આવા પુરુષના સદ્ભાવવિના આશ્રય, સુખ, દુઃખ, ગતિ, આગતિ, વાક્યજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, શાસ્ત્ર, જન્મ, મરણ, બંધ, મોક્ષ વગેરે વ્યવસ્થા બની શકે જ નહિ. પૃથ્વી આદિ જે સ્વભાવથી જડ છે તે આત્માની કારણતા વિના પ્રકટ થાત નહિ એટલું જ નહિ પણ તેમા જ્ઞાનનો સંભવ નથી, તેઓ નિષ્પ્રયોજન ઉભા થયા મનાત. જેમ માત્ર દંડચક્ર વગેરે નિમિત્ત સામગ્રીવડે કુંભારવિના ઘડો થતો નથી, વળી જેમ માટી ઇંટોમાત્રથી ગૃહ રચનાર કારીગરવિના ઘર થતું નથી તેમ આ અનંત ધાતુઓની વિશિષ્ટ રચનાવાળો દેહ પણ એકલા જડ પરમાણુઓના સમૂહમાત્રથી ઉત્પન્ન થઇ શકતો નથી જે કર્તાની અપેક્ષા રાખે છે તે કર્તા તે પુરુષ છે. સર્વ પ્રમાણોવડે અને આગમવડે આ પુરુષની સિદ્ધિ થાય છે.

કેટલાક એમ માને છે કે ભાવો અથવા પદાર્થો પરંપરાથી સમાન આકારવાળા ઉત્પન્ન થાય છે, અને સાદૃશ્યવડે તેના તે જ પુરુષો એમ કહેવાય છે. આવા ભાવો અથવા પુરુષોનો ઉદય સત્વસંજ્ઞાવાળો થાય છે અને તે ઇશ્વરવિનાનો સંભવે છે. અને કર્તા ભોક્તા—એવો કોઇ પુરુષ નથી. આવું માનનાર જેઓ આત્માનો ઉપદેશ કરતા નથી, અથવા અની શ્વરવાદી છે તેમના મત પ્રમાણે અમુક ભાવસમૂહે એટલે નરે કરેલા કર્મો અન્યભાવસમૂહ જે મૂલના સદૃશ છે તેને ફલે એવું માન્યા વિના ચાલે નહિ એટલે કે એક વ્યક્તિ કર્મ કરે અને તેને સદૃશ વ્યક્તિ તેનું ફલ ભોગવે—આ વિચિત્ર પરિણામ પ્રકટ થાય પરંતુ કર્તા તેના તે જ કારણો વડે સર્વ કર્મનું કારણ બને છે. ભાવો કાળે કરીને બદલાય છે, અને બદ- ભાવો નવા ભાવને, નવા રૂપને અથવા જન્મને ધારણ કરે છે. આવી રીતે બદ- લાતા ભાવોમા કરણવડે કર્તા થનારો તે જ ક્રિયાના ઉપભોગને ભોગવે છે અને તે શાશ્વત પુરુષ છે એવું તત્ત્વવિદોનું માનવું છે. આવા સ્થિર કારણરૂપ પુરુષવિના અહંકૃતિ. કર્તા : ર ગતિ, સ્મૃતિ, વગેરે એક દેહમા અનુભવાય નહિ.

પ્રશ્ન: ૩-પુરુષની ઉત્પત્તિ એટલે શું?

ઉત્તર:—આવો પુરુષ જે પરમાત્મ શબ્દવડે ઓળખાય છે તેનો પ્રભવ અથવા ઉત્પત્તિ નથી; પરંતુ ધાતુના સમૂહ અથવા પ્રકટ રાશિરૂપ પુરુષ, મોહ, ઇચ્છા, દ્વેષ અને કર્મવડે જન્મે છે એટલે પ્રકટ થાય છે.

પ્રશ્ન: ૪-૫ પુરુષ જ્ઞાનવાન છે કે અજ્ઞ છે?

ઉત્તર:—આત્મા સ્વયં જ્ઞાનવાન્ છે; પરંતુ કારણોના સંબંધ વડે તેનુ જ્ઞાન પ્રકટ થાય છે, કરણોની મલિનતાથી અથવા કરણોનો યોગ ન થવાથી તે અસ્પષ્ટ જ્ઞાનવાળો અથવા અજ્ઞાની દેખાય છે. જેમ સ્વયં દેખનાર પુરુષનું પ્રતિબિંબ મેલા જળમા જોવા છતા દેખાતું નથી, તેમ જેમનુ ચિત્ત દૂષિત છે તેમને પુરુષનું શુદ્ધ દ્રષ્ટારૂપ, તે દેખતો છતા દેખાતુ નથી. મન, બુદ્ધિ, જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા કર્મેન્દ્રિયો તે કરણ છે. કર્તા-પુરુષની સાથે આ સબંધમા આવે છે ત્યારે કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે, અને વેદનાનું ભાન પણ ભોગરૂપે થાય છે. કરણ સબંધવિનાનો આ <u>ભૂતાત્મા</u> (ધાતુઓના રાશિરૂપ પુરુષ) પ્રવૃત્તિ કરતો નથી, તેમ ફલ પણ ભોગવતો નથી. કરણોના સબંધવડે જ સર્વ પ્રવૃત્તિ અને સર્વ ફલ પ્રકટ થાય છે.

કોઇ પણ ભાવ-પદાર્થ-એકલો હોતો નથી. તેમ કારણ વિનાનો પણ હોતો નથી; તે શીઘ્ર ગતિમા રહેલો હોવાથી પોતાના સ્વભાવથી ભ્રષ્ટ પણ થતો નથી. (એટલે કે એક ઉબાડીયુ શીઘ્ર ગતિમા મૂકવાથી વર્તુલાકાર દેખાય તેમા તેનુ અસ્તિત્વ નિવૃત્ત થતુ નથી તેમ ભાવ સદૃશ ચાલ્યા કરે છે. પરંતુ પુરુષ છાયાવિના રહેતા નથી.)

પ્રશ્ન: ૬-૭ તે પુરુષ નિત્ય છે કે અનિત્ય છે?

ઉત્તર: જે અનાદિ પુરુષ છે તે નિત્ય છે. જે કારણોવડે પ્રકટ થાય છે તે અનિત્ય છે. જે કારણરહિત છે તે નિત્ય છે; જે કરણવાળો છે તે અનિત્ય છે જે નિત્ય છે તે કોઇ પણ ભાવથી અગ્રાહ્ય નથી. અર્થાત્ સર્વ વસ્તુ તેના વડે સમજાય છે.-સર્વમા તે પેઠેલો છે. જે ભાવવડે—સત્તાવડે સમજાય છે તે અવ્યક્ત અને અચિંત્ય છે. જે અચિન્ત્ય છે

એટલે ભાવ ઉપરાંત બીજા ગુણધર્મવડે સમજાય છે તે વ્યક્ત છે. આ પ્રમાણે જે અવ્યક્ત એટલે માત્ર ભાવગ્રાહ્ય આત્મા છે ને ક્ષેત્રજ્ઞ કહેવાય છે. તે નિત્ય, વિભુ અને નિર્વિકારી છે તેથી જૂદો તે વ્યક્ત છે. જે વ્યક્ત આત્મા છે તે ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે એટલે ઐન્દ્રિયક છે; જે અવ્યક્ત છે તે માત્ર લિંગગ્રાહ્ય છે અને અનિન્દ્રિય છે.

પ્રશ્ન—૮-૯ પ્રકૃતિ એટલે શુ ? વિકૃતિ એટલે શું ?

ઉત્તર—ભૂતપ્રકૃતિ આઠ પ્રકારની છે. પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ, અહંકાર, બુદ્ધિ, અને અવ્યક્ત, એ આઠ ભૂત પ્રકૃતિ છે; અને સોળ વિકારો અથવા વિકૃતિ છે. તે સોળ વિકૃતિ એ પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાચ કર્મેન્દ્રિયો, મન અને શબ્દાદિ પાચ અર્થો છે અવ્યકત વિનાના તેવીસ તત્ત્વો–એ ક્ષેત્ર છે; અવ્યકત તે ક્ષેત્રજ્ઞ છે.

પ્રશ્ન—૧૦. પુરુષના અસ્તિત્વના શા લિંગ અથવા ચિન્હો છે ?

ઉત્તર—અવ્યક્તથી બુદ્ધિ પ્રકટે છે, બુદ્ધિવડે હું છુ એ પ્રકારનું અભિમાન જાગે છે, અને અહંકારથી આકાશાદિ પંચભૂત પ્રકટ થાય છે. આઠ પ્રકૃતિનુ ઉપાદાન અથવા ગ્રહણ કરનાર પુરુષ સર્વાંગ ઉત્પન્ન થયેલો મનાય છે, પ્રલયકાળે આ પુરુષ ઇષ્ટભાવોથી છૂટો પડે છે, અવ્યક્તમાથી તે વ્યક્ત થાય છે, વ્યક્ત દશામાથી તે અવ્યક્ત દશામા જાય છે. રજસ્ અને તમસ્‌વડે આ વ્યક્ત અવ્યક્ત દશામા તે ચક્રવત્ ભ્રમણ કરે છે. એટલે જન્મ મરણાદિ દેહાન્તરપરિણામ પામે છે; જાગ્રત્, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ વગેરે અવસ્થાન્તરપરિણામ પામે છે. જેઓ આ પ્રકૃતિ અને વિકૃતિમા આસકત છે અર્થાત્ અહભાવવાળા છે, તેમની ઉત્પત્તિ અને લય છે; જેઓ તેવા અહભાવવાળા નથી, તેમને ઉત્પત્તિ નથી, તેમ લય પણ નથી તેઓ મુક્ત છે. પ્રાણાપાનગતિ, ઉન્મેષનિમેષ, જીવન, મનની ગતિ, મનનુ બીજી ઇંદ્રિયોમા પેસવું, પ્રેરણા કરવી, દેશાતર ગતિ સ્વપ્નમા કરવી, તથા મરણનુ ભાન કરવું, જમણી આખે જોયેલી ચીજને ડાબી આખે એકપણાથી જોવી, ઇચ્છા, દ્વેષ, સુખ દુ:ખ, પ્રયત્ન, ચેતના, ધૃતિ, બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, અહંકાર–

વગેરે અવ્યક્ત આત્માને ઓળખવાના લિંગો છે. આ સર્વ જીવતા પુરુષમા જણાય છે, મૃત શરીરમા જણાતા નથી. આથી તેને " આત્માના ચિહ્‌ન " મહર્ષિઓ કહે છે.

પ્રશ્ન—૧૧-૧૨-૧૩ આત્મજ્ઞો જ્યારે આત્માને નિષ્ક્રિય[૧૧], સ્વતંત્ર[૧૨], ૧૪-૧૫-૧૬ ૧૭ વશી[૧૩] સર્વવ્યાપક[૧૪] વિભુ[૧૫], ક્ષેત્રજ્ઞ[૧૬] અને સાક્ષી[૧૭] એવો વર્ણવે છે, ત્યારે નિષ્ક્રિય પુરુષની ક્રિયા શી રીતે થાય છે? સ્વતંત્ર છે તો અનિષ્ટ યોનિમા કેમ જન્મે છે? વશી છે તો દુઃખભાવથી કેમ દબાય છે? સર્વવ્યાપક છે તો સર્વ વેદનાઓનો ભોગ તેને કેમ થતો નથી? જો વિભુ છે તો પર્વત ભીંત વગેરેથી ઢંકાયેલા પદાર્થોને કેમ અનુભવી શકતો નથી? જો ક્ષેત્રજ્ઞ છે તો ક્ષેત્ર તેની પહેલાનુ છે કે કેમ? ક્ષેત્ર પ્રથમથી ન હોય તો તે ક્ષેત્રજ્ઞ શી રીતે કહેવાય? અને ક્ષેત્ર પ્રથમ હોય તો ક્ષેત્રજ્ઞ અનિત્ય જ કહેવાય, અને સાક્ષીરૂપ હોય તો તેના વિના અન્ય કર્તા નહિ હોવાથી તે કોનો સાક્ષી કહેવાય?

ઉત્તરઃ—મન પોતે અચેતન છે અને ક્રિયાવાળુ છે, અને આત્મા ચેતન છે. જ્યારે ક્રિયાવાળા મનનો યોગ આત્મા સાથે થાય છે ત્યારે આત્મા ક્રિયાવાળો થાય છે. ચેતન આત્માનુ હોવાથી કર્તૃત્વ તેમા આરોપાય છે, મન ક્રિયાવાળું એટલે ક્રિયાના આશ્રયવાળુ છતા ક્રિયાનુ પ્રેરક નહિ હોવાથી કર્તા ગણાતુ નથી આત્મા સ્વતંત્ર છે, કારણ કે સર્વ મનને સર્વયોનિમાં પ્રાણોવડે તે બાંધે છે, તે અન્યથી પ્રેરાયેલો બંધાતો નથી

તે વશી છે કારણ કે કર્મ સ્વેચ્છાથી કરી ફલ ભોગવે છે. સ્વેચ્છાથી મનને વશ વર્તાવે છે, અને સ્વેચ્છાથી કર્મત્યાગ કરે છે.

સર્વવ્યાપક છતા તે તે ઇન્દ્રિયોનો આશ્રય લેઇ તે તે વેદનાનો અનુભવ કરે છે. ઇન્દ્રિયો પ્રતિશરીરમા જુદી છે. તેથી સર્વ વેદનાનો એકી વખતે અનુભવ કરતો નથી

તે વિભુ આત્મા મનને સમાધિમા લાવે છે તો પર્વતાદિથી ઢંકાયેલી વસ્તુને જોઈ શકે છે. વળી તે તે દેહના કર્મને અનુસાર ચાલતા મનના રૂપ સાથે અનુબંધ કરવામાં આવે તો એક યોનિમા જન્મ્યા છતા અનન્ત યોનિના વૃત્તાન્તને જાણી શકે છે. આત્મા અનાદિ છે. તેમ ક્ષેત્ર પણ પરંપરાથી અનાદિ છે તેથી કોણ પ્રથમ અને કોણ પછી એ પ્રશ્ન યોગ્ય નથી.

જે જાણનાર છે તે સાક્ષી છે, ન જાણનાર સાક્ષી બનતો નહિ. સર્વ પ્રાણીઓની સર્વ વાતોને આત્મા જાણે છે માટે સાક્ષી છે.

પ્રશ્ન. ૧૮—જો પુરુષ નિર્વિકાર છે તો વેદનાજન્યવિશેષ અથવા વિકાર તેને શાથી થાય છે?

ઉત્તર—જે એક કેવલ આત્મા છે, અને જે ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય નથી તેમા વેદનાજન્ય વિકાર છે જ નહિ પરંતુ જે સંયોગજ પુરુષ છે એટલે રાશિમય અભિમાની છે તેનામા વેદનાજન્ય વિશેષ થાય છે.

પ્રશ્ન ૧૯—આર્ત અથવા રોગી પુરુષની ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યવેદનાપૈકી કોની ચિકિત્સા વૈદ્યે કરવી? ભવિષ્યવેદના દેખાતી નથી; અતીતવેદના પાછી આવતી નથી, અને વર્તમાન વેદનાને તો પુરુષના લક્ષણનો વિચાર કરતા સ્થાન નથી તેથી આ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે.

ઉત્તર—ફરી તે જ માથાની પીડા આવી, ફરી તે જ તાવ આવ્યો, ફરી તે જ બળવાન ખાસી થઇ, ફરી તેજ ઉલટી આવી—આવા વચનોથી વ્યતીત વેદનાનુ પાછુ આગમન મનાય છે. આવી વેદનાને અતીત સમયનો ઉદ્દેશ કરી ભૂતવેદનાની ચિકિત્સા થાય છે. વળી જે જળવડે ખેતી પ્રથમ નાશ પામે તે જ જળ ફરી આવશે એમ માની જળને રોકવા પાળો બંધાય છે. તેમ રોગોના પૂર્વરૂપને જોઇ ભવિષ્યવેદનાની ચિકિત્સા થાય છે. જેવી રીતે સુખાકારી આચરણોથી પરંપરાગત દુ:ખ અટકે છે, અને સુખની પ્રવૃત્તિ થાય છે તેમ સમ ધાતુઓ સામ્યને પ્રકટ કરે છે; વિષમ ધાતુઓ વૈષમ્યને પ્રકટ કરે છે. આ નિયમને લક્ષ્યમા રાખી નિષ્કપટ ભાવથી વૈદ્યો નૈષ્ઠિકી ચિકિત્સા કરે છે.

પ્રશ્ન ૨—વેદનાનું કારણ શું?

ઉત્તર—આત્માને ઉપાધિ લાગવો, તે જ દુઃખ અને દુઃખના આશ્રયનું કારણ છે. સર્વ ઉપાધિનો ત્યાગ થાય તો સર્વ દુઃખનો નાશ થાય. જેમ રેશમનો કીડો પોતાની મેળે તંતુઓ ઉત્પન્ન કરી પોતાના વધના કારણને ઉભું કરે છે તેવી રીતે અજ્ઞાની પુરુષ વિષયોમાં તૃષ્ણાને વધારે છે, અને દુઃખી થાય છે. જેઓ અગ્નિના સરખા વિષયોને જાણી તેથી અળગા રહે છે તેઓ સંસર્ગના અભાવને લીધે દુઃખને ભોગવતા નથી.

દુઃખના હેતુઓ, બુદ્ધિભ્રંશ, ધૈર્યભ્રંશ, સ્મૃતિભ્રંશ, કાલ અને કર્મની વિષમતા, અને અયોગ્ય વસ્તુઓનું સેવન કરવું એટલા છે. નિત્યમાં અનિત્યભાવ માનવો, હિતમાં અહિતબુદ્ધિ બાંધવી, અને અનિત્ય તથા અહિતમાં નિત્ય તથા હિતબુદ્ધિ બાંધવી એનું નામ બુદ્ધિભ્રંશ છે. સમતા એ બુદ્ધિનું શુદ્ધ લક્ષણ છે, વિપર્યય એ બુદ્ધિનો ભ્રંશ છે. વિષયમાં દોડતું ચિત્ત ન રોકી શકવું એનું નામ ધૃતિભ્રંશ છે. નિયમમાં રહેવું એનું નામ ધૃતિ. નિયમની બહાર જવું એ ધૃતિનો લોપ છે. રજસ અને મોહને લીધે તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી ભ્રષ્ટ થવું એ સ્મૃતિભ્રંશ છે. સ્મૃતિ એ તત્ત્વમાં સ્થિતિ છે. આ બુદ્ધિ, ધૃતિ અને સ્મૃતિના ભ્રંશથી જે અશુભ કર્મ થાય તેનું નામ પ્રજ્ઞાપરાધ છે અને તે સર્વ દોષોને વધારે છે.

ઉપસ્થિત નહિ થયેલા મળમૂત્રના વેગને હઠપૂર્વક દૂર કરવા, ઉપસ્થિત થયેલા વેગોને રોકવા, સાહસમાં પ્રવૃત્ત થવું, અતિ મૈથુન કરવું, સમયસર કાર્ય ન કરવું, નિરર્થક કામ કરવું, વિનય અને સદાચારનો ત્યાગ કરવો, પૂજ્યોનો અનાદર કરવો, અહિત પદાર્થોને જાણવા છતાં સેવન કરવું, ઉન્માદના હેતુઓનું સેવન કરવું, અગમ્ય દેશમાં તથા સમયમાં ફરવું, દુષ્ટો સાથે મૈત્રી કરવી. ઈર્ષ્યા, માન, મદ, ક્રોધ વગેરે દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલાં કર્મ, દૈહિક ક્લેશ આપનાર કર્મ, રજોગુણ અને તમોગુણથી ઉત્પન્ન થયેલાં કર્મ,—આ સર્વ પ્રજ્ઞાપરાધજન્ય વ્યાધિનાં કારણો છે.

પ્રશ્ન: ૨૧. વેદનાનું અધિષ્ઠાન શું ?

ઉત્તર:—કેશ, રૂવાં, નખનો અગ્રભાગ, અન્ન, મલ, દ્રવ, તથા ગુણ-વિનાનો ઇન્દ્રિય તથા મનયુક્ત દેહ, વેદનાનું અધિષ્ઠાન છે.

પ્રશ્ન: ૨૨. કઇ રીતે સર્વ વેદના આત્યંતિક નિવૃત્ત થાય ?

ઉત્તર:—સુખનુ કારણ કેવલ સમયોગ છે. મિથ્યાયોગ, અતિયોગ અને હીનયોગ વેદનાનાં કારણો છે. ઇન્દ્રિયો તથા અર્થ, સુખદુઃખના કારણો નથી. પરંતુ આ ચાર પ્રકારનો યોગ સુખદુઃખનું કારણ છે. વળી આત્મા, મન બુદ્ધિ અને ઇંદ્રિયમાં કર્મવિના સુખદુખ થતા નથી આ શી રીતે થાય છે તેનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે:-વિષય સાથે ઇંદ્રિયસ્પર્શ અને માનસ સ્પર્શ-થાય છે. તે સુખદુઃખાદિ વેદનાનો પ્રવર્તક છે, સુખદુઃખની વેદના જાગ્યા પછી સુખની તૃષ્ણા અને દુઃખત્યાગનો વેગ જાગે છે. અને તે તૃષ્ણા સુખ-દુખનુ પુન કારણ બને છે. તે તૃષ્ણાવડે વેદનાના આશ્રયભૂત ભાવોને પુરુષ પકડે છે એટલે તેનુ ઉપાદાન કરે છ. આ ઉપાદાનવડે માનસસ્પર્શ થાય છે જેઓ વિષયોનુ ઉપાદાન કરતા નથી, તેને સ્પર્શ નથી, અને તેમને સુખદુઃખનો ઉદય નથી.

પ્રશ્ન ૨૩—સર્વ સંયોગથી રહિત, સર્વવિત સંન્યાસી અને પ્રશાન્ત પુરુષ કયા લક્ષણોથી ઓળખી શકાય ?

ઉત્તર:—યોગમાં અને મોક્ષમાં સર્વ વેદનાઓનો અભાવ થાય છે. યોગ મોક્ષને પ્રવર્તાવે છે, અને મોક્ષ દુઃખની નિઃશેષ નિવૃત્ત કરે છે. આત્મા, મન, ઇંદ્રિયો અને અર્થોનો સંબંધ થતા સુખ દુઃખ પ્રકટ થાય છે. જ્યારે આત્મામાજ મન સ્થિર થાય છે- ત્યારે પ્રવૃત્તિના અનારંભને લીધે સુખ અને દુઃખ બન્ને નિવૃત્ત થાય છે, અને વશિત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. સશરીર પુરુષને આવું વશિત્વ ઉત્પન્ન થવું તેને ઋષિઓ યોગ કહે છે. આ યોગવડે નીચેના આઠ પ્રકારનું ઐશ્વર્ય મળે છે. ચિત્તનો ઇચ્છામા આવે તે વિષયમા આવેશ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે; અર્થોનું સર્વાંશ જ્ઞાન

મેળવી શકાય છે સ્વચ્છંદ ક્રિયા કરી શકાય છે, દિવ્ય દૃષ્ટિ દિવ્ય શ્રવણ દિવ્ય સ્મૃતિ, દિવ્ય કાન્તિ અને સ્વેચ્છાથી અદૃષ્ટ થવાનું બળ મળે છે રજોગુણ ને તમોગુણનો અભાવ થવાથી અને બળવાન પ્રતિબંધક કર્મનો નાશ થવાથી અને ભાવિકર્મના સંયોગનો ઉચ્છેદ થવાથી ફરીથી ઉદય ન થવાની સ્થિતિ અર્થાત્ મોક્ષ રૂપ થાય છે

સજ્જનોની સેવા દુર્જનોનો ત્યાગ વ્રતચર્યા તપશ્ચર્યા, નિયમોનું પાલન ધર્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ વિજ્ઞાન એકાન્તવાસમા પ્રીતિ વિષયોમા વૈરાગ્ય, મોક્ષપ્રાપ્તિનો ઉદ્યોગ અત્યંત ધૈર્ય નવા કર્મોનો અનારંભ કૃત કર્મોનો નાશ ભાવિકર્મના લેપથી રહિત થવું અહંકારરહિત થવું સંયોગથી ડરવું, મન અને બુદ્ધિનું સમાધિસ્થ થવું, અર્થના તત્ત્વનું પરીક્ષણ કરવું,-આ ઉપાયોવડે કરીને તત્ત્વની સ્મૃતિ જાગે છે, અને તેવડે સંસારના દુઃખથી છૂટાય છે

આ તત્ત્વસ્મૃતિ નીચેના આઠ ઉપાયોવડે ઉત્પન્ન થાય છે.

(૧) નિમિત્તોના રૂપનું ગ્રહણ કરવાથી (૨) સાદૃશ્ય ભાવથી (૩) વિસદૃશ ભાવ ગ્રહણ કરવાથી (૪) સત્ત્વમા મનને જોડી રાખવાથી (૫) અભ્યાસથી (૬) જ્ઞાનયોગથી (૭) વારંવાર શ્રવણ કરવાથી (૮) પૂર્વે સાંભળેલા જોયેલા તથા અનુભવેલા વિષયોને સ્મરણમા લાવવાથી સ્મૃતિલાભ થાય છે

જેઓ તત્ત્વસ્મૃતિવાળા છે તેઓનો મોક્ષ છે જેઓ તત્ત્વસ્મૃતિ વિનાના છે તેઓ પુનર્જન્મને પામે છે યોગિઓએ આને યોગનો માર્ગ કહ્યો છે અને સાંખ્યવેત્તાઓએ આને મોક્ષમાર્ગ કહ્યો છે સઘળુ કાર્ય દુઃખમય છે અનિત્ય છે અને તે મારૂં રૂપ નથી જેને કાર્ય છે તે આત્મા નથી-આવી મંગબુદ્ધિ-અહં મમત્વભાવવિનાની જેને ઉત્પન્ન થાય છે તે જ્ઞાની પુરુષ સર્વથી છુટે છે આ અંતિમ ત્યાગવડે સર્વ વેદનાઓ સમૂલ નાશ પામે છે અને જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનવડે તે અશેષ નિવૃત્તિને મેળવે છે આનું

પદ પ્રાપ્ત થયા પછી પુરુષ બ્રહ્મભૂત થવાથી તે ભૂતાત્મા પેઠે જણાતો નથી, કારણ કે સર્વ બંધનથી મુક્ત થયેલા તે પુરુષનું ચિહ્ન રહેતું નથી બ્રહ્મભૂત પુરુષોની ગતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી અને બ્રહ્મઅલગ તથા અલિંગ હોવાથી બ્રહ્મવિદ્ તેને ઓળખે છે, અને અજ્ઞાની તેને ઓળખી શકતા નથી. ચરકસંહિતાના આ સાંખ્યના અવતરણથી સમજાય છે કે બૌદ્ધસમયમાં જે મૂળ સાંખ્યદર્શન હતું તેમાં પાછળના સાંખ્યદર્શન કરતાં નીચેના અગત્યના ભેદ હતા —

(૧) પુરુષ એ પ્રકૃતિ અને વિકૃતિથી રહિત એવું પચ્ચીસમું તત્ત્વ નથી પરંતુ અવ્યક્તનો એક ભાગ છે

(૨) ચાલીસ તત્ત્વોમાં તન્માત્રાઓ ગણતા નથી

(૩) અવ્યક્તના એક અચેતન પ્રકૃતિરૂપ તત્ત્વના સ્પર્શથી બીજા તત્ત્વો અથવા ધાતુઓ રાશિ-ભૂતાત્મા-રૂપ થાય છે

(૪) રજસ્ અને તમસ્—એ બે ચિત્તના અશુદ્ધ ધર્મ છે અને સત્ત્વ એ શુભ ધર્મ છે, પરંતુ તે ત્રણ વિશ્વના ત્રણ ગુણ-રૂપે જણાતા નથી

(૫) મુક્ત ભૂતાત્માની બ્રહ્મભૂત સ્થિતિ કે જે નિર્વાણ અથવા અલિંગી સ્થિતિ છે તેમાં ચેતના જેવું છે એમ કહી શકાતું નથી

(૬) ઇન્દ્રિયો ભૌતિક છે અને પાછળની જેમ સાત્ત્વિક અભિમાનના પરિણામરૂપે ઉપજેલી છે તેવી નથી

(૭) અવ્યક્તની એક દશા જે શુદ્ધ સ્વરૂપ છે તે મોક્ષ છે

આ ઉપરાંત બૌદ્ધ ધર્મની ભવચક્રની સાંકળની સ્પર્શ, વેદના, તૃષ્ણા અને ઉપાદાન—એ ચાર કડીઓ, વેદના શી રીતે ઉત્પન્ન થાય અને નિવૃત્ત થાય તે પ્રશ્નના નિર્ણયમાં ગુંથેલી છે તે ન તો બૌદ્ધ-ધર્મની સ્વતંત્ર ભાવના હો કે પ્રાચીન સાંખ્યની શાખા હો.

(૩) સાંખ્ય તથા યોગ—દર્શન.

ગૌતમસમયમાં બૌદ્ધકાલમાં અને ભારતસમયમાં સાંખ્યદર્શનનાં રૂપ કેવાં હતાં તે આપણે વિચારી ગયા હવે આ પ્રકૃતિ અને પુરુષના વિચા

ગોએ કેવું વિશિષ્ટ રૂપ પકડ્યું, અને ઈશ્વરકૃષ્ણની સાંખ્યકારિકા (ઈ. સ. ૧૦૦) થી માંડી વિજ્ઞાન-ભિક્ષુ (ઈ. સ. ૧૬૦૦) ના સાંખ્યપ્રવચનભાષ્યપર્યંતમાં કેવી રીતે તે વિચારોએ સ્વતંત્ર શાસ્ત્રપદ્ધતિનું રૂપ પકડ્યું તે અવલોકી જઈએ.

તત્ત્વવિદ્યાના ત્રણ પ્રમેયો—જીવ, જગત્ અને ઈશ્વર, તે ઉપર વિલક્ષણ પ્રકાશ નાખનાર સાંખ્યશાસ્ત્ર અને તેને સાધ્ય કોટિમાં લાવવાના ઉપાયોનું વર્ણન કરનાર યોગશાસ્ત્ર હિંદુઓના તત્ત્વજ્ઞાનનો અપૂર્વ ભંડાર છે. લોકોક્તિ જણાવે છે કે સાંખ્ય જેવું જ્ઞાન નથી, અને યોગ જેવું બલ નથી. ત્યારે સાંખ્યજ્ઞાન શું?

સંસારનો અનુભવ કરનાર જીવ તેનું પારિભાષિક નામ સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં પુરુષ છે, અને સંસારના એ અનુભવમાં આવતા જગતના મૂલ કારણનું પારિભાષિક નામ એ શાસ્ત્રમાં પ્રકૃતિ અથવા પ્રધાન છે. આ બે તત્ત્વો અત્યંત પૃથક્ છે એવું જે સાક્ષાત્ ભાન—સ્પષ્ટ થવું તેને વિવેકજ્ઞાન કહે છે. આ વિવેકજ્ઞાનથી ઊલટું જ્ઞાન તેનું નામ અવિદ્યા છે. વિકારી પ્રકૃતિ અને તેના ગુણધર્મો પુરુષમાં વસ્તુતઃ નથી, પુરુષ કેવળ ચિતિરૂપ છે અને નિર્વિકાર છે. આનો સ્પષ્ટ અનુભવ જાગવાથી અવિદ્યાનો નાશ થાય છે. અને અવિદ્યાનો નાશ થતાં તેના પરિવારરૂપ ક્લેશો અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ, અભિનિવેશ (મરણભય) નિર્મૂલ થતાં ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોનો અવધિ આવે છે, અને પુરુષ મુક્ત થાય છે. આ પ્રમાણે હેય એટલે ત્યજવા યોગ્ય ભાવિદુઃખ, તેનું કારણ અવિદ્યા, ભાવિદુઃખનો ત્યાગ અથવા આત્યંતિક લય, અને તેનો ઉપાય વિવેકજ્ઞાન, આ ચાર મુદ્દાનું પ્રતિપાદન કરવું એ સાંખ્યશાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે. જેમ રોગ, રોગહેતુ, આરોગ્ય અને ભૈષજ્ય એ દેહના રોગના ચાતુર્વ્યૂહ અથવા વૈદક શાસ્ત્રના પ્રયોજનો છે, તેમ મનુષ્યના મન અથવા સત્ત્વના અવિદ્યાદિક, તેનો ઉદય શાથી થાય છે, તે અને તેની પરંપરામાં ઉત્પન્ન થતાં ભવદુઃખ અને તે શી રીતે શમે—આ ચાર મુદ્દા સાંખ્યદર્શન ચર્ચે છે.

દશ્યમા આત્મ-બુદ્ધિ બાધવાના મૂલદોષને અવિદ્યા કહે છે. આ અવિદ્યાવડે કર્તૃત્વાદિ મર્યાદાવાળું અભિમાન જાગે છે, તેવડે રાગ અને દ્વેશ થાય છે; તેથી ઇષ્ટ પદાર્થોને મેળવવા અને અનિષ્ટનો નાશ અથવા ત્યાગ કરવા મનુષ્ય પ્રવૃત્ત થાય છે; મનુષ્યની આ પ્રવૃત્તિ ધર્મ અને અધર્મને અથવા પુણ્ય અને પાપને પ્રકટ કરે છે, તે શુભાશુભ કર્મવડે જન્મ, આયુ્ અને ભોગરૂપ વિપાકો થાય છે, અને આ પ્રમાણે એક ભવમાથી બીજા ભવમા, બીજામાથી ત્રીજામા,—એમ ઘટિયંત્રવત્ સંસારી પુરુષનું ભ્રમણ થાય છે. જો પુરુષ કેવળ ચૈતન્યરૂપે સ્વરૂપનિષ્ઠિત અને પ્રકૃતિ પોતાના વિકારોવાળી પુરુષની સાથેના અવિદ્યામય સંબંધથી વિખૂટી પડે તો અવિદ્યારૂપ મૂળનો ઊચ્છેદ થવાથી ભવચક્ર અટકે, ત્યારે એવા કયા તત્ત્વો છે કે જેમા આત્મબુદ્ધિ બાધવારૂપ અવિદ્યાવડે પુરુષ બદ્ધ થાય છે, અને જેમા અનાત્મબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરી તેનાથી પૃથક્ પડી પુરુષ મુક્ત થાય છે તેનો વિચાર કરવાનો પ્રાપ્ત થાય છે.

આ તત્ત્વો કેટલાક પ્રકૃતિરૂપ એટલે કારણરૂપ છે, કેટલાક પ્રકૃતિ-વિકૃતિરૂપ છે એટલે કારણરૂપ છે અને તે સાથે કાર્યરૂપ પણ છે; કેટલાક કેવળ વિકૃતિરૂપ છે એટલે કાર્યરૂપ છે અને એક પુરુષ જ એવું તત્ત્વ છે કે જે પ્રકૃતિ પણ નથી, તેમ વિકૃતિ પણ નથી આ પુરુષરૂપ કાર્યકારણથી પરતત્ત્વનો કાર્યકારણાત્મક જગતથી પૃથક અનુભવ કરવામા સાખ્યાચાર્યો ચોવીસ તત્ત્વોનો ઉપદેશ કરે છે.

તેમા આદિકારણ મૂલ પ્રકૃતિતત્ત્વ સ્વયંભૂ છે. સાક્ષાત્ અથવા પરંપરાએ સઘળા વિકારોના ઉપાદાન કારણરૂપે તે રહે છે, અને તે સર્વોત્તમ કૃતિ અથવા પરિણામને પ્રકટ કરી, પુરુષના ભોગ અને મોક્ષ એ પુરુષાર્થને સાધે છે, માટે તેને પ્રકૃતિ એવુ નામ આપવામાં આવે છે. તેનાં બીજાં નામ શક્તિ, અજા, પ્રધાન, અવ્યક્ત, તમસ , માયા, અવિદ્યા વગેરે છે. સર્વ બલ તેમા સમાયલા છે તેથી તે શક્તિ કહેવાય છે; તે કોઇમાંથી જન્મેલી નથી તેથી અજા કહેવાય છે, સઘળું જગત્ તેમાં અંતર્ગત એટલે

સમાઈ રહેલું છે તેથી પ્રધાન કહેવાય છે, વળી પુરુષ જે પ્રભુસ્થાને છે તેની મંત્રશક્તિ આમાં રહેલી હોવાથી તે પ્રધાન કહેવાય છે સામાન્ય જનોને તે સ્પષ્ટ થતી નથી તેથી અવ્યક્ત કહેવાય છે, અંધારા જેવી અને સર્વને આવરણ કરનારી હોવાથી તે તમસ્ કહેવાય છે સર્વનું માપ માટે છે, તથા સર્વને ભ્રમમાં નાખે છે તેથી તે માયા કહેવાય છે પુરુષને પોતાના મય બનાવી સંસારભ્રમમાં લાવી મૂકે છે તેથી અવિદ્યા કહેવાય છે

આ આદિકારણ સત્વ રજસ અને તમસ્—આ ત્રણ દ્રવ્યોની સામ્યાવસ્થાવાળી સ્થિતિ છે જેમ એક વસ્ત્ર સર્વ બાજુથી સરખું ખેંચાયેલું તંગ અવસ્થામાં સમ રહે છે તેમ આ ત્રણ દ્રવ્યો એકમત ન થઈ સામ્યભાવ પ્રકટ કરે છે ત્યારે તે પ્રકૃતિ એ નામથી ઓળખાય છે સાગરા પ્રકૃતિ એ સત્વ રજસ્ અને તમસ્‌ની અમુક પ્રમાણની સામ્ય અવસ્થા છે

સંસ્કૃત ભાષામાં ગુણ શબ્દ ત્રણ અર્થમાં વપરાય છે (૧) દોરી અથવા સૂત્ર (૨) ધર્મ (૩) મુખ્ય નહિ તેવું પુરુષને બંધનમાં લાવી મૂકે છે એટલે પાશરૂપે વર્તે છે તેથી સત્વાદિ ગુણ કહેવાય છે વળી સુખ દુઃખ મોહ વગેરે ધર્મોને પ્રકટ કરે છે માટે સત્વાદિ ગુણ કહેવાય છે અને પુરુષના અર્થે તેમનું અસ્તિત્વ છે એટલે કે તેઓ પરાર્થે છે, સ્વાર્થે નથી તેથી સત્વાદિ ગૌણ એટલે પુરુષથી બીજી પંક્તિના અમુખ્ય ગણાય છે

વિજ્ઞાનભિક્ષુના અભિપ્રાય પ્રમાણે (અને સાખ્યાચાર્યે મા વિજ્ઞાનભિક્ષુ જેવા સ્વતંત્ર સૂક્ષ્મ વિચારક બીજા ભાગ્યે જ મળી આવે છે) સત્વાદિ જે ગુણ શબ્દથી ઓળખાય છે તે કેવળ ધર્મ નથી પરંતુ ધર્મી અથવા દ્રવ્ય છે પુરુષ ઉપર કેવા પ્રકારની છાપ અસર કરે છે તે ઉપરથી સાખ્યાચાર્યોએ તે તે દ્રવ્યને ગુણપ્રધાન નામ આપ્યા છે સત્ એટલે હોવાપણું અથવા શુભભાવ પુરુષને પ્રતીત કરાવે તે દ્રવ્ય ઉત્તમ અથવા ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી સત્વ એવા નામવાળા ગણમાં આવે છે પુરુષને રાગવડે રંગે તે મધ્યમ દ્રવ્યને રજસ ગણવામાં આવે છે અને પુરુષને અંધારામાં લાવી મૂકે તે તમસ્ અથવા અધમ દ્રવ્ય ગણાય છે પ્રત્યેક પુરુષને અથવા

અભિમાનીને આ બાહ્યદ્રવ્ય અનંતભાવે અનુભવાય છે તેથી સત્ત્વાદિ દ્રવ્ય અનંત વ્યક્તિ અથવા અણુઓનો સમુદાય કહેવાય છે આ અનંત પરમાણુઓ અથવા વ્યક્તિઓના સમૂહરૂપ દ્રવ્ય ત્રણ પ્રધાનધર્મને લઈ ત્રણ પ્રકારનું—સત્ત્વ, રજસ્ તમસ્ એમ કહેવાય છે જ્યારે આ ત્રણ ભાવો સામ્ય અવસ્થામાં હોય ત્યારે પ્રકૃતિતત્ત્વ જ્યારે તે વૈષમ્યને પામે ત્યારે વિકૃતિતત્ત્વ બને આ દ્રવ્ય ધર્મવિનાનું કદી હોતું નથી તેથી ન્યાય વૈશેષિકના પરમાણુઓ કરતા જૂદા પ્રકારનું છે તે સમરસ બની વિભુ થાય વિષમતાને પામી અલ્પપરિણામવાળુ થાય અથવા મધ્યમ પરિમાણ વાળુ પણ થાય સુખ દુઃખ અને મોહવાળા પદાર્થો અનુભવાય છે તેથી તે ધર્મવાળું મૂળ કારણ હોવું જોઈએ પુરુષો તે તત્ત્વનો અનુભવ થાય છે, અને તેથી ચિત્તના સત્ત્વાદિ પ્રકારો જ, બાહ્ય અર્થના તે ધર્મો નથી—એવી શંકાને સ્થાન નથી કારણ કે સાંખ્યદર્શનના ચિત્ત અને અર્થ આદિ કારણ દ્રવ્યના જ પરિણામો છે આ બંને પદાર્થો સ્થી

અસંખ્ય વ્યક્તિવાળા સત્ત્વાદિ દ્રવ્ય જ્યારે સામ્યપણામાં આવે ત્યારે પ્રકૃતિ કહેવાય આ પ્રકૃતિ જો કે અનંત ભાગ અથવા વ્યક્તિઓથી ભરપૂર છતાપણું સામ્ય થવાથી લીધે અપરિચ્છિન્ન એટલે અનાદિ અનંત કહેવાય છે અનંત પુરુષો અથવા આત્માઓના સંબંધમાં આવતા છતા તથા અનેક સર્ગોમાં પરિણામો થતા છતા તે કારણદ્રવ્ય પોતાના મૂળ શક્તિમતિને લઈ વ્યૂનાધિક થતું નથી તથા એક કહેવાય છે, તો નિશ્ચય અપરિણામી રહે ક્રિયાઓ તેમાં ઉત્પન્ન થતી નથી તે અક્રિય કહેવાય છે

આ પ્રકૃતિમાથી જેમ દૂધમાથી પ્રથમ તર ગરમી લાગવાથી ઊંચે તેમ વૈષમ્ય થતા જે પ્રથમ તત્ત્વ જાગે છે તેનું નામ બુદ્ધિ અથવા મહત્ છે સાંખ્યના આત્મભાવના રૂપમાં તેમાં સામર્થ્ય છે તે જગતના મહાન આત્મા તેમાં રહ્યો બીજા તત્ત્વોનો વ્યવહાર થાય છે ધર્મ, જ્ઞાન વૈરાગ્ય ઐશ્વર્ય વગેરે સત્ત્વગુણ તેમાં સમાવેલા હોવાથી આ દ્રવ્યને મહત્—બુદ્ધિ નામ આપવામાં આવ્યું છે નવ્ય સાંખ્યો નિ ર

સિદ્ધ ઈશ્વર નથી માનતા, પરંતુ વ્યવસ્થાપક ઈશ્વરનું રૂપ માને છે, અને તે સર્ગારંભે પ્રકટ થાય છે. આ ઈશ્વરનો ઉપાધિ તે આ મહત્ તત્ત્વ છે. તેમાથી ગુણમૂર્તિઓ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર ઊભી થાય છે. પરંતુ સમગ્ર ઐશ્વર્યનું અધિષ્ઠાન આ મહત્ તત્ત્વ છે એ લક્ષબહાર જવું જોઈએ નહિ. આ મહત્ જે સ્વતઃ શુદ્ધ સત્ત્વરૂપ છે, તેમા રજસ્ અને તમસ્‌ના અંશોવડે વિકૃતિ થાય ત્યારે તે વ્યષ્ટિ જીવ અથવા પુરુષનો ઉપાધિ બને છે. જેમ સ્વચ્છ સુવર્ણ ધાતુમા તાંબુ મિશ્ર થવાથી સુવર્ણ ઉતરતી પંક્તિનું થાય છે તેમ આ મહત્ મલિન સત્ત્વ બની પુરુષની બુદ્ધિ નામની પ્રથમ ઉપાધિ બને છે. તેમા અધર્મ અજ્ઞાન, અવૈરાગ્ય અને અનૈશ્વર્ય, રજસ્ તમસ્ અંશના મિશ્રણથી પ્રવેશ પામે છે.

આ શુદ્ધસત્ત્વ અથવા મલિન સત્ત્વવાળા મહત્ તત્ત્વનો સ્વભાવ નિર્ણય કરવાનો-અધ્યવસાય કરવાનો-હોય છે એટલે જે જે પદાર્થના સંબંધમા તે આવે તે તે પદાર્થને યથાર્થ રૂપમા પુરુષને તે દર્શાવે છે

આ મહત્‌ના એકદેશમા હુંપણાનું પ્રથમ ભાન જાગે છે આ મમા-ન્તિ ભાન અથવા અભિમાનવાળા તત્ત્વને સાંખ્યદર્શનમા અહંકાર કહે છે. જ્યારે મહત્ બીજસ્થાને છે ત્યારે અહંકાર અંકુરસ્થાને છે અને પ્રકૃતિ મૂલક્ષેત્ર છે

આ અહંકાર દ્રવ્યની ત્રણ શાખા થાય છે એક શાખા જેમા સત્ત્વ ગુણનો પ્રભાવ હોય છે તેનું નામ વૈકારિક બીજી શાખા જેમા રજોગુણનો પ્રભાવ હોય છે તેનું નામ તૈજસ્ અને ત્રીજી શાખા જેમા તમોગુણનું પ્રાધાન્ય હોય છે તેનું નામ ભૂતાદિ. આથી બ્રહ્માંડના પ્રત્યેક વિભાગમા અહંકાર તત્ત્વનો સદ્‌ભાવ હોવાથી વિશ્વમાત્ર ચૈતન્યથી ભરપૂર છે પ્રત્યેક અણુમા અહંકારદ્રવ્ય પ્રકટ અથવા અપ્રકટ રૂપમા વિદ્યમાન હોય છે.

વૈકારિક અહંકારદ્રવ્યમાથી દશ ઇન્દ્રિયોની ઉપકારક દેવતાઓ, તૈજસમાથી જ્ઞાન અને કર્મ ઇન્દ્રિયોનું સહાયક મન તથા છ્રી પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને પાચ કર્મેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે અને ભૂતાદિમાથી પાચ શબ્દાદિ તન્માત્રાઓ પ્રકટ થાય છે.

મહત્, અહંકાર અને પંચતન્માત્રઓ પોતે નવા કાર્યોને પ્રકટ કરે છે, અને પોતે અન્યના કાર્યરૂપ છે તેથી પ્રકૃતિ-વિકૃતિરૂપ ગણાય છે.

પંચ તન્માત્રાઓ ક્રમશ પંચ મહાભૂતને ઉત્પન્ન કરે છે ભૂતાદિ અહંકાર પ્રથમ શબ્દતન્માત્રાને જન્મ આપે છે, અને તેમાથી એક શબ્દ-ધર્મવાળુ આકાશ પ્રકટે છે, આકાશદ્રવ્યના બીજરૂપમા રહેલા ભૂતાદિના બલથી સ્પર્શતન્માત્રા જાગે છે, અને તેમાથી બે ગુણવાળો વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે વાયુના અંતર્ગત ભૂતાદિ અહંકારની પુનર્વિકૃતિથી રૂપતન્માત્રા જાગે છે અને તેમાથી ત્રણ ગુણવાળુ તૈજસ ઉત્પન્ન થાય છે, તૈજસના અંતર્ગત ભૂતાદિ અહંકારના અધિક ક્ષોભથી રસતન્માત્રા જાગે છે અને તેમાથી ચાર ગુણવાળુ જલતત્ત્વ પ્રકટે છે, જલના અંતર્ગત ભૂતાદિના પુનઃ ક્ષોભથી ગંધતન્માત્રા જાગે છે, અને તેમાથી પાંચ ગુણવાળી પૃથિવી ઉત્પન્ન થાય છે આ પ્રમાણે ભૂતાદિ અહંકાર તન્માત્રાદ્વારા પંચભૂતને ઉત્પન્ન કરે છે

અગીઆર ઇંદ્રિયો અને પંચભૂત એ નવા તત્ત્વને પ્રકટ કરતા નથી તેથી પ્રકૃતિરૂપ નથી પરંતુ કેવળ વિકૃતિરૂપ છે

પ્રકૃતિ મહત્, એકાદશ ઇંદ્રિયો, પંચતન્માત્રા, અને પંચભૂત મળી ચોવીસ તત્ત્વોમા પ્રકૃતિ અનાદિ છે, અને મહદાદિ ત્રેવિસ તત્ત્વો આદિ છે આ ત્રેવિસ તત્ત્વોમા મહત્, અહંકાર, અને મન-એ ત્રણ અંતઃકરણ છે, અને દશ ઇંદ્રિયો બહિઃકરણ છે પંચભૂત બાદ કરી, અને અહંકારને મહત્મા અંતર્ગત કરી, ત્રેવિસમાથી છ તત્ત્વો કમી કરી, સત્તર તત્ત્વો પુરુષની અભિવ્યક્તિ કરાવનાર હોવાથી લિંગ શરીર કહેવાય છે

સાંખ્યદર્શનમા પ્રાણને સ્વતંત્ર તત્ત્વ માન્યુ નથી પણ તેનો બુદ્ધિમા સમાસ કર્યો છે

સત્તર તત્ત્વોની રચનાવાળુ લિંગશરીર સર્ગના આદિમા ઉત્પન્ન થઈ પ્રત્યેક પુરુષની સ્વતોપાધિ બને છે અને તે પ્રાકૃત પ્રલયપર્યંત ટકે છે, અને મોક્ષ થાય તો મૂળકારણમા શમે છે

જેમ ભીંત અથવા કેન્વાસ વિના ચિત્ર આલેખી શકાતુ નથી, તેમ સૂક્ષ્મ પંચભૂતની પીઠ અથવા નિતંબિના લિંગ શરીર વ્યાપાર કરી શકતુ નથી, તથા લોકલોકાન્તરમા જન્માદિ પરિણામોને પ્રાપ્ત કરી શકતુ નથી

આ આદિ પરમાત્મા ઈશ્વર અથવા સ્વભાવના આતર ઉપાધિ તરીકે તત્ત્વ તત્ત્વોના સારભૂત લિંગશરીર મુખ્ય એક અનિમનીના નિયરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે શરીરના અંશભૂત તત્ત્વોમાથી વ્યષ્ટિજીવોના ઉપાધિભૂત વ્યષ્ટિરૂપ લિંગ શરીરો છૂટા પડે છે જેમ પિતાના સ્થૂળ શરીરમાથી માતાના ગર્ભાશયના વિપાકવડે પુત્રનુ સ્થૂળ શરીર પૃથક્ વ્યવહાર કરતુ જન્મે છે તેમ વ્યષ્ટિલિંગ શરીર પણ પિતામહના લિંગશરીરના અંશભૂત પ્રાપ્ત થઈ તે તે શરીરીને પ્રાપ્ત થાય છે

મહત્ તત્ત્વના દશમા ભાગમા અહંકારદ્રવ્ય અહંકારના દશમા ભાગમા આકાશ આકાશ તત્ત્વના દશમા ભાગમા વાયુ વાયુના દશમા ભાગમા તેજ તેજના દશમા ભાગમા જળ જળના દશમા ભાગમા પૃથિવી રહે છે આ પ્રમાણે અનંત મર્યાદાવાળા પ્રકૃતિપ્રદેશના અંતરાળમા આવરણોના પરંપરાન્તરમા પૃથિવી તત્ત્વરૂપ બીજમા પ્રાચીનતત્ત્વોના સર્વ અંશો સૂક્ષ્મ સ્થૂળ શરીરનુ ઉપાદાનકારણ ધરાય છે અને તે અંડાકાર પરિણામ પામે છે, અને તેની આગળ પાછળ દશગુણ પૃથિવી તત્ત્વનુ આવરણ વિદ્યમાન રહે છે આમા ચતુર્દશ ભુવનવાળુ સ્વયંભૂનુ સ્થૂળ શરીર સંકલ્પબળથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે શરીરના ધારણ કરવાવાળે સ્વયંભૂ નારાયણ શબ્દથી વ્યવહારાય છે કારણ કે તેમા ભારે નરો અથવા જીવોના સાગરરૂપ દ્રવ્યનુ પરમ ગત ય અથવા પ્રામ યપદઅયન સમાયેલુ છે તેના લિંગ શરીરના અંશોમાથી આપણ સર્વ સ્થૂળ શરીરાભિમાનીના શરીરો ગુણકર્માનુસાર ઉત્પન્ન થાય છે

આ સૃષ્ટિક્રમમા જે જે દ્રવ્ય વિકાર પામી તત્ત્વાન્તર પરિણામ પામે છે અને તેમાથી અવસ્થાન્તરપરિણામ થાય છે, તે તે દ્રવ્ય પોતાના ઉપરના કારણદ્રવ્યમાથી વિકૃતઅંશની ખોટ પુરી કરતુ જાય છે એટલે પ્રકૃતિનો મર્યાદ

વિનાશ થાય ત્યારે પણ તે તે પ્રકૃતિવિકૃતિરૂપ તત્ત્વો પોતાના મૂળ બલથી ભરપૂર રહે છે, અને પ્રત્યેક વિકૃતિ પોતાની પ્રકૃતિના આવરણમાંથી પરિણામ બલ મેળવતી જાય છે આથી સંહારક્રમ શરૂ થાય ત્યારે તે તે પરિણામો અને વિકારો પોતપોતાની નિયત પ્રકૃતિના આવરણમાં સમી જઈ લીન થતા જાય છે સ્થિતિસમયે પણ પરિણામો અથવા વિકારો સૃષ્ટિના વ્યક્ત આવરણમાંથી યોગ્ય બળ મેળવતા રહે છે આ પ્રકારે સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને સંહાર પિંડના તેમ બ્રહ્માંડના ચાલ્યા જ કરે છે

આ સ્થૂલ પરિણામો અને પ્રતિક્ષણ થતા સૂક્ષ્મ પરિણામોમાં પુરુષ સ્વતન્ત્ર અવિકૃત કૂટસ્થ રહે છે આ પ્રમાણે સર્વ દૃશ્ય જગત્ પરમાર્થતઃ સર્વદા અસત્ છે કારણ કે તે પ્રતિક્ષણ લયક્રમમાં હોય છે અને તેથી આ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિનો પરિણામક્રમ વિવેકીને વૈરાગ્યના સાધનરૂપ થાય છે

આ પ્રકારે પ્રકૃતિ અને તેના ત્રિવિધ પરિણામોમાંથી પુરુષનો પૃથક્ પાડવો અને તેની સ્પષ્ટ વિવેકબુદ્ધિ ઉદય થવી તેને સાંખ્યો વિવેકખ્યાતિ કહે છે પુરુષનું સ્વરૂપ સાંખ્યના અભિપ્રાય પ્રમાણે ચિતિરૂપ છે ઉપનિષદ્‌માં પુરુષ શબ્દ પુરમાં—દેહનગરમાં—સૂનારો થાય છે અને તેની વિભુતાને લક્ષમાં લઈ તે પૂર્ણ હોવાથી પુરુષ એવી પણ વ્યુત્પત્તિ થાય છે

જ્યારે ન્યાય અને વૈશેષિક દેહીને કર્તા અને ભોક્તાતરીકે વર્ણવે છે ત્યારે સાંખ્યમાં દેહી અથવા પુરુષને ભોક્તા તથા દ્રષ્ટાતરીકે ચિતરે છે જે જેને અનુભવે તે તેનાથી જૂદો—આ ન્યાયને અનુસાર જેવી રીતે ઘડાને જોનાર નેત્રઇંદ્રિય નેત્રથી જૂદી, તેવી રીતે દેહ, ઇંદ્રિય, પ્રાણ મન અને બુદ્ધિના વ્યાપાર અને ચેષ્ટાને જોનાર પુરુષ દેહાદિથી જૂદો બાહ્ય અર્થથી પુરુષનું પૃથક્પણું સામાન્ય બુદ્ધિને પણ સમજાય છે તેમ ઇન્દ્રિયોથી પર પ્રાણોથી પણ પર અને સંકલ્પ-વિકલ્પાત્મક મનથી પણ પર આપણું જૂદાપણું સમજી શકાય છે પરંતુ મહત્—બુદ્ધિના પરિણામોથી પુરુષની પરતા સમજવી ઘણી કઠિન છે આથી સાંખ્યાચાર્યો પોતાના વિવેકજ્ઞાનને માત્ર ભેદજ્ઞાન અથવા જડચૈતન્યનો વિવેક એવું નામ નહિ આપતા,

"સત્ત્વપુરુષ અન્યતાખ્યાતિ" એટલે સત્ત્વ એટલે બુદ્ધિતત્ત્વ અને પુરુષ એ એના ભેદનું સ્પષ્ટ ભાન એવું પારિભાષિક નામ આપે છે.

આપણું જ્ઞાન રૂપ્ય અને અસ્વાદ્યું આપણે અનુભવીએ છીએ, અને આપણે તે જ્ઞાનની ધારામાં એટલા તો તન્મય થઈએ છીએ કે તે ધારા જે પીઠરૂપે ચાલે છે તેનું ભાન ભૂલીએ છીએ. આપણે બાહ્ય ઘટાદિ અર્થોને ખરી રીતે આપણા બુદ્ધિના વૃત્તિરૂપ વેષ્ટનવિના મૂળરૂપમાં—નગ્નભાવે—કદી અનુભવી શકતા નથી. આપણી બુદ્ધિના આકારમાં જ આપણે બાહ્યાર્થનું ભાન કરીએ છીએ. વળી આપણા આન્તરવેદ્ય—જેવા કે સુખદુઃખ રાગદ્વેષ ઇત્યાદિ સર્વ ભાવચિત્રો પણ બુદ્ધિના પરિણામો છે, અને તેની આકૃતિ અને ગુણભેદને લઇ આપણે તેને અમુક ભાવ એવું નામ આપીએ છીએ. આથી બુદ્ધિતત્ત્વની વૃત્તિઓ અથવા સાકાર પરિણામોની પરંપરા અથવા ધારા એને આપણું સચેતન અવસ્થા કહીએ છીએ. બૌદ્ધોનું એમ માનવું છે કે આ બુદ્ધિવૃત્તિની—વિજ્ઞાનની ધારા અથવા સંતાનને જ વૈદિકો અને બીજા વિચારકો આત્મા—પુરુષ એવો સ્થિર પદાર્થ માને છે, પણ વસ્તુતઃ એવો સ્થિર વિજ્ઞાનમય પુરુષ અથવા આત્મા નથી. જૈનદર્શનમાં જીવરૂપ પદાર્થ અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત સુખ, અને અનંત વીર્યવાળો સ્વીકાર્યો છે, પરંતુ તે કર્મના દોષથી મર્યાદાવાળા જ્ઞાનાદિ ધર્મવાળો, અને દેહમર્યાદા—વાળો—સંકોચવિકાસવાળો થઇ જાય છે. સાંખ્યાચાર્યોનું એમ કહેવું છે કે આ બન્ને મંતવ્યો ખોટા છે. બુદ્ધિવૃત્તિ અને પુરુષના સ્વરૂપનું સાચું જ્ઞાન નહિ થવાથી આ ભ્રમરૂપ નિશ્ચયો થયા છે.

વાત ખરી છે કે આપણે બુદ્ધિવૃત્તિના મિશ્રણવાળુંજ જગત્ અનુભવીએ છીએ. પરંતુ બુદ્ધિ સ્વયંપ્રકાશ નથી. આપણે અંતઃકરણના વ્યાપારોને તેના ઉદય, સ્થિતિ અને લયને જાણીએ છીએ. જેમ વિચિત્ર રંગથી ચિતરેલું કૅનવાસ ક્રમશઃ પ્રકાશમાં મૂકીએ તો આપણને નેત્રદ્વારા ક્રમરૂપે ચિત્રોનું ભાન થાય છે. તેમ બુદ્ધિના મર્યાદિત થતા ગુણકર્માનુસાર આકારો પુરુષના

સ્થિર પ્રકાશની છાયાથી રંગાયેલા સચેતન થયેલા વેદ્યરૂપે અનુભવાય છે વેદ્યના અભાવે અથવા વેદ્યના ભાવે પ્રકાશનો અભાવ અથવા ભાવ થતો નથી. જેમ રંગભૂમિઉપર મૂકેલો દીપક પાત્રો, પ્રેક્ષક અને જડ સામગ્રીમાત્રને પ્રકાશે છે, અને તે ખસતા જાય તો પણ સ્વયંપ્રકાશ શેષ રહે છે, તેમ પુરુષનો ચિતિપ્રકાશ, જડ બાહ્યાર્થ, આતર વેદ્યરૂપ પાત્રો, અને અહંકારના ભાનવાળો પ્રેક્ષકભાવ–આ સર્વને પ્રકાશે છે, અને તે ખસી જાય તો પણ શેષ રહે છે. તેથી જેમ વિદ્યુ સૂર્યાદિનો પ્રકાશ તે તે પ્રકાશ્ય અર્થસાથે સબંધમા આવતા તે તે અર્થાકાર ભાસે છે, તેમ ચિતિરૂપ પુરુષનો પ્રકાશ વૃત્તિરૂપ વેદ્યોમા સાક્ષાત્ રીતે અને બાહ્યાર્થરૂપ વેદ્યમા વૃત્તિદ્વારા પ્રવેશ પામી ને તે આકારમય ભાસે છે. વળી સૂર્યપ્રકાશ દર્પણમા પ્રતિબિંબિત થઇ સ્ફુરત્ પ્રકાશવાળા બિંબને જણાવે છે, અને દર્પણવિના બીજા પદાર્થોમા ગુંચાઇ મંદ મધ્યમ અને ઉત્તમ છાયાવાળો થાય છે, પણ સ્ફુરતરૂપ ધારણ કરતો નથી, તેમ બુદ્ધિરૂપ દર્પણમા પુરુષ સ્ફુરત્ પ્રભારૂપે પ્રતિબિંબિત થાય છે અને બુદ્ધિવૃત્તિવિનાના બીજા દ્રવ્યોના બુદ્ધિવૃત્તિના ગુણધર્માનુસાર વ્યક્ત થાય છે.

જેમ ધગધગના લોહપિંડમા અગ્નિનો વ્યવહાર થાય છે તેમ પુરુષના પ્રકાશના પ્રતિભાસને ધારણ કરનારો આપણો બુદ્ધિ–દ્રવ્યનો પિંડ અને તેના અણુમાત્રરૂપી વૃત્તિઓ ચૈતન્યરૂપ છે એવો વ્યવહાર અથવા ભાસ થાય છે. વસ્તુતઃ અગ્નિ લોહપિંડથી પૃથક્ છે, તેમ પુરુષનો ચિતિપ્રકાશ બુદ્ધિપિંડથી પૃથક્ છે. વળી જેમ અંગારામા અગ્નિવિવેક વહેલો થાય છે, અને કાષ્ઠાદિમા અગ્નિવિવેક સામાન્ય બુદ્ધિથી થઇ શકતો નથી, તેમ વૃત્તિરૂપ અંગારામા પુરુષના પ્રકાશનો વિવેક કરી શકાય છે, અને બુદ્ધિવૃત્તિવિનાનાં બીજા સઘળા પરિણામોમા પુરુષના પ્રકાશનું ભાન ઉદય થવું કઠિન છે. પરંતુ બુદ્ધિવૃત્તિ વેદ્યમાત્રથી છૂટી પડેલી હોય તોજ પુરુષનો પ્રબોધ કરે છે. કોઇ પણ વેદ્યથી રંગાયેલી હોય ત્યારે જેમ બરસાદમા દબાયલો અંગારો રાખોડીના આવરણથી અગ્નિનું ભાન કરાવી શકતો નથી તેમ પુરુષનું ભાન

ફરાવી શકતી નથી. સાંખ્ય બુદ્ધિવૃત્તિ બીજા સર્વ વેદ્યથી વિરક્ત થઇ પોતાનો સામો એટલે બહિર્મુખ વેગ બંધ કરે, અને પોતાના પ્રભુ-પુરુષના પ્રતિ પાછું વળી જુએ એટલે અંતર્મુખ થાય ત્યારે પુરુષના સ્વયંભ પ્રકાશનો ઉન્મેષ કરે છે. આથી બાહ્યાર્થના સાક્ષાત્કારમાં અને પુરુષ સાક્ષાત્કારમા વૃત્તિસારૂપ્ય જરૂરનુ છે. પરંતુ બાહ્યાર્થના ભાનમા વૃત્તિ અને પુરૂષના પ્રકાશ બંનેની જરૂર છે, તેમ પુરૂષના ભાનમા-પુરૂષની છાયા-પુરૂષના સ્વત્વની વૃત્તિજ માત્ર જરૂરની છે, ફલપ્રકાશની જરૂર નથી. બુદ્ધિસત્ત્વ અને પુરૂષનો પરસ્પર ઉપરાગ અથવા પ્રતિબિંબ અધ્યાસ થાય છે. બુદ્ધિની વૃત્તિનું પુરૂષના વ્યાપક ચિતિપ્રકાશમા પ્રતિબિંબ, અને પુરૂષના પ્રકાશનો વૃત્તિમા આભાસ,-આ બેના યોગથી પુરૂષપ્રકાશ જાણે પકડ રહેતો હોય અને વૃત્તિસ્થ આભાસ જાણે સચેતન વસ્તુ હોય એવો ભ્રમ થાય છે સૂર્યપ્રકાશ જેમ સરોવરના જલમા પ્રતિભાસ આપી તે જલસામે મૂકેલા દર્પણમા સરોવરના કાંઠાની તથા અંદરની સઘળી છાયાને ચકચકિતભાવે વ્યક્ત કરે છે તેમ પુરુષનો સ્વયંભૂ, વિભુ, પ્રકાશ બુદ્ધિદ્રવ્યના દ્રવમા પ્રતિભાસ પામી, વૃત્તિરૂપે ઊભા થયેલા દર્પણમા બુદ્ધિદ્રવ્યથી વેષ્ટિત સર્વ વેદ્યોની છાયાને સ્પષ્ટ પ્રકટ કરે છે. સરોવર શમે, દર્પણ શમે, અને તેની સાથે સરોવરના કાંઠાના અને અંદરના પદાર્થો લીન થાય તોપણ સૂર્ય વસ્તુતઃ પોતાના મૂલરૂપે વિદ્યમાન રહે છે, તેમ બુદ્ધિદ્રવ્ય અને તેના પરીણામરૂપી વૃત્તિ શમે અને બુદ્ધિમા પડતા વેદ્યના રંગો પણ શમે, તોપણ પુરુષ વસ્તુત કૂટસ્થરૂપે પ્રકાશતો રહે છે. દર્પણના અભાવે પ્રત્યક્ષ સૂર્યપ્રતિ અલક્ષ્ય રહે તો સૂર્ય વિદ્યમાન છતા નથી, અથવા સૂર્ય ઢંકાયા છે એમ કહીએ, તેવી રીતે બુદ્ધિ અને વૃત્તિના અભાવે પુરુષ વિદ્યમાન છતા પુરુષ નથી, પુરુષ પ્રકાશતો નથી એમ વ્યવહાર થાય છે

સત્ત્વ અને પુરુષનો યથાર્થ વિવેક નહી કરનાર આ કૂટસ્થ નિત્ય પુરુષના પ્રકાશને જાણે શૂન્ય હોય એમ માની સ્વરૂપે અવસ્થિતિ એ નિર્વાણ -ઓલવાવું—એવું સમજે છે, પરંતુ સાંખ્યાચાર્યો જણાવે છે કે બુદ્ધિસત્ત્વ જ્યારે બહિર્મુખ ચેષ્ટા કરી પુરુષનો વિષયોના અનુભવરૂપ ભોગ સિદ્ધ કરી

અંતર્મુખ થાય છે અને પુરુષના સ્વાભાવિક પ્રભાવને પોતામાં વ્યક્ત કરે છે ત્યારે પુરુષના સ્વયંભૂ ચૈતન્યાત્મક સ્વભાવને ઉઘાડો કરે છે એટલે અપવર્ગ સિદ્ધ કરે છે. પુરુષમાં ચિતિશિવાય બીજા કયા ગુણ ધર્મો છે તે સંબંધમાં સાંખ્યાચાર્યો કરતા, યોગાચાર્યોએ વધારે વિચાર કર્યો છે, અને વિજ્ઞાનભિક્ષુ આદિ વિચારકોએ પુરુષમાં કેવલ ચિતિરૂપરાન, સત્તા અને આનંદનો સદ્ભાવ સ્વીકાર્યો છે પ્રસિદ્ધ સાંખ્યસિદ્ધાન્ત પ્રમાણે તો દુઃખાભાવને જ અપવર્ગ અથવા મોક્ષ માનવામાં આવે છે.

જ્યારે સાંખ્યદર્શન સત્ત્વપુરુષના ભેદજ્ઞાનને અથવા વિવેકજ્ઞાનને મોક્ષનું કારણ માને છે, ત્યારે યોગદર્શન તે ઉપર વિશેષ વિચાર કરી જણાવે છે કે બુદ્ધિસત્ત્વ અને પુરુષ અત્યન્ત નિરાળા સ્વતન્ત્ર પદાર્થ છે, પરન્તુ જ્યાં સુધી બુદ્ધિસત્ત્વ અને પુરુષનો સંબંધ વિદ્યમાન રહે ત્યાં સુધી પરસ્પરની છાયાપત્તિ રહેવાની અને દુઃખનો આત્યન્તિક અભાવ થવાનો નહિ. આથી પુરુષ જે ચિતિરૂપ છે તે સ્વરૂપે પ્રતિષ્ઠિત થાય એટલે તે બુદ્ધિસત્ત્વના પરિણામોની છાયાને અથવા પ્રતિબિંબને ધારણ કરે નહિ ત્યારે તે કૈવલ્ય પામે. સાંખ્યના મહત્ અથવા બુદ્ધિતત્ત્વનું યોગમાં પારિભાષિક નામ ચિત્ત—એવું આપ્યું છે, કારણ કે તેમાં ચિતિ કેન્દ્રભાવને પામી વ્યક્ત થાય છે. આ ચિત્તની પાંચ ભૂમિકાઓ છે જ્યારે તમો ગુણ વડે નિદ્રા, આલસ્યમાં ડુબે ત્યારે મૂઢ, જ્યારે રજોગુણ વડે વિષયોમાં રોકાય ત્યારે તે ક્ષિપ્ત, જ્યારે રજસ્ અને તમસ્ વડે યુક્ત સત્ત્વના પ્રભાવથી કોઇ કોઇ ક્ષણોમાં ધ્યાનાદિવાળું થાય ત્યારે વિક્ષિપ્ત જ્યારે રજસ્ અને તમસના રજો દૂર થતા એ લક્ષ્ય તરફ વળતું થઇ જાય ત્યારે એકાગ્ર, અને જ્યારે તેની સઘળી વૃત્તિઓ અંતર શમી જાય ત્યારે નિરુદ્ધ. જે ચિત્ત મૂઢ, ક્ષિપ્ત અને વિક્ષિપ્ત ભૂમિકાનું હોય તે યોગને લાયક નથી, પરન્તુ એકાગ્ર ચિત્ત સમાધિને લાયક છે, ચિત્તનો સમાધિપરિણામ બે પ્રકારનો થાય છે, એકમાં જે વિષયને લગતી સમાધિ હોય તેનું સામાન્ય પ્રમાણથી ન જણાય તેવું સર્વ વિશેષોવાળું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે તે સંપ્રજ્ઞાત, અને જેમાં વૃત્તિમાત્ર શમી જઈ નિરિન્ધન અગ્નિની પેઠે ચિત્ત ચૈતન્યગર્ભશેષ ઝળકયા કરે તે અસંપ્રજ્ઞાત ચિત્તસ્વરૂપનો

એવો સ્વભાવ છે કે તે પોતામાંથી, જેમ અગ્નિની જ્વાલાઓ નીકળે તેમ સતત પ્રવાહરૂપી શિખાઓ કાઢે છે. આ ચિત્તની શિખાઓ અથવા પરિણામોને વૃત્તિ-એવું નામ આપવામાં આવે છે. આ વૃત્તિઓ અનંત પ્રકારની થાય છે તો પણ તેનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે, અને તે પાંચ વર્ગમાં પડી શકે છે. સત્યજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારી વૃત્તિઓ તે પ્રમાણ; દોષવડે જે મિથ્યાજ્ઞાન થવું તે વિપર્યય; શબ્દજ્ઞાનને અનુસરતો ચિત્તનો પરિણામ થાય પરંતુ વસ્તુના અભાવે પાછો પડે, જ્યાં સુધી શબ્દપ્રવૃત્તિ હોય ત્યાં સુધી વ્યવહારની ઉકેલ કરાવી શકે તે વિકલ્પ; જેમકે પુરુષનું ચૈતન્ય એ વાક્યમાં પુરુષ અને ચૈતન્ય નિરાળાં તત્ત્વો નથી, એકજ છે, છતાં છઠ્ઠી વિભક્તિવડે જુદાં હોય તેવું ભાન થાય છે તે વિકલ્પ. સુષુપ્તિસમયે લીનભાવને પામી જે વૃત્તિ ઉત્થાનસમયે હું સુખે સૂતો હતો એવી સ્મૃતિના આધારભૂત અનુભવરૂપ હોય તે નિદ્રા; અને સંસ્કારમાત્રથી ઉત્પન્ન થનારી વૃત્તિ તે સ્મૃતિ.

પ્રમાણવૃત્તિ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ એમ ત્રણ પેટા પ્રકારવાળી હોય છે. ઇન્દ્રિયોદ્વારા બુદ્ધિ, જેવો અર્થ છે તેવું ભાન કરે, તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણવૃત્તિ—જેવું કે આપણું લૌકિક ચાક્ષુષજ્ઞાન, જ્યારે કોઈ લિંગવડે લિંગીનું ભાન થાય, જેમકે પર્વત વહ્નિમાન્ છે કેમકે તેમાં ધૂમ જણાય છે એ વાક્યમાં ધૂમરૂપ ચિહ્નવડે અગ્નિરૂપ લિંગીનું ભાન સત્ય ઉદય થાય છે તે અનુમાનપ્રમાણ; આપ્ત વાક્યથી ઉત્પન્ન થનારૂં સત્યજ્ઞાન તે આગમપ્રમાણ.

આ વૃત્તિઓ પુરુષમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે, અને પુરુષની છાયા વૃત્તિમાં પડે છે જેથી પુરુષમાં વૃત્તિજન્ય ફલ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે પ્રમાણવૃત્તિ પુરુષમાં પ્રતિબિંબિત થઇ જે અર્થનું રૂપ અર્પણ કરે છે તે પ્રમાણનું ફલ પ્રમા—સત્યજ્ઞાન—કહેવાય છે.

ચિત્તના આ સતત ચાલતા પરિણામો અથવા વૃત્તિઓ નિરુદ્ધ કરવી એનું નામ યોગ કહે છે. આમાં ખરી રીતે પુરુષને સર્વ ક્લેશમાંથી છૂટા કરવામાં આવે છે તેથી ખરી રીતે સર્વ દુઃખનો વિયોગ કરનાર સાધન છતાં વિરોધી લક્ષણાથી તેને યોગ એવું નામ આપે છે.

આ વૃત્તિનિરોધ—એટલે શું? ચિત્તના પરિણામોનો નાશ કરવો

અથવા અભાવ કરવો એ અર્થ આ શાસ્ત્રમા છઃ માન્યો નથી પરંતુ ચિત્તની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ એટલે પાછુ હઠવુ-એવી બન્ને ભાવવાળી દશા તે ચિત્તવૃત્તિનિરોધ એમ સમજવાનુ છ જેવી રીતે પુરુષના પ્રયત્નથી દેહની ગતિ અને આગતિ થાય તેમ ચિત્તની બહિર્મુખ પ્રવૃત્તિ તે વૃત્તિ અને અન્તર્મુખ પ્રવૃત્તિ તે નિરોધ જેમ સગરનો અગ્નિ બાહ્ય કાષ્ઠ વગેરે બાળવા જ્વાલાઓ કાઢ તે સ્થિતિ અને અગરના કાનસો બીજાને બાળવાની જ્વાલાઓ કાઢવાને બદલે પોતાના બીનગ્ને સ ારા અગ્નિવત્ કરવાને અર્થે અને અંગારાનુ રૂપ પકડે એ સ્થિતિ ક્રમશ વૃત્તિ અને નિરોધનુ કઈક ભાન કરાવી શકશે. આથી વૃત્તિના બહિર્મુખ વેગથી જેવા વ્યુત્થાનના સંસ્કાર ચિત્તમા પડે છે તેમ અન્તર્મુખ વેગથી સમાધિના અથવા નિરોધના સંસ્કાર પડે છે

ઉપર કહી ગયા તે પ્રમાણે એકાગ્રતા ભૂમિકા પછી થનારો નિરોધ પરિણામ જેને યોગ એવુ સામાન્ય નામ આપવામા આવે છે તેના સંપ્રજ્ઞાત-અને અસંપ્રજ્ઞાત એવા બે પ્રકાર હોય છ

સંપ્રજ્ઞાત યોગની સામાન્ય પ્રમાણવૃત્તિ કરતા મહત્તા એટલા સારૂ સ્વીકારી છે કે તેમા ધ્યેય વસ્તુથી ભિન્ન કોઈ પણ વિષયન પ્રકટ કરનાર વૃત્તિ હોતી નથી તેથી ધ્યેયના અશેષવિશેષો હાથમા આમળા જેવા સ્પષ્ટ અનુભવાય છે વળી સામાન્ય એકાગ્રતાજન્ય સ્થિતિ અથવા પ્રસંગે પ્રસંગે થતી ધારણા ધ્યાન અને સમાધિનો એકકાલીન અને એક વિષયક અભ્યાસની સ્થિતિ કરતા આ સંપ્રજ્ઞાત યોગમા એક વિલક્ષણતા છે સામાન્ય એકાગ્રતા અથવા ધારણાદિ ત્રણ સાધનેના અભ્યાન સમયે વિષયાન્તર વાસનાનો પ્રતિબંધ હોય છે તથા યોગજ ધર્મવડ જ નિવૃત્તિને પામે એવા અધર્મવડે પ્રતિબંધ હોય છે આ વાસનાપ્રતિબંધ અને અધર્મપ્રતિબંધ સંપ્રજ્ઞાત યોગમા હોતા નથી તેથી ધ્યેયનુ યથાર્થ પૂર્ણ જ્ઞાન થાય છે આ મર્મ લૌકિક ચાક્ષુષજ્ઞાનના ઉદાહરણથી સમજાશે આપણી ચક્ષુરિન્દ્રિય આ પુસ્તકને અવધાન સાથે સંબંધ કરે ત્યારે પુસ્તકનુ જ્ઞાન થાય છે આ પ્રમાણ છે એટલે સત્યજ્ઞાન છે પરંતુ આખી ટિનો દોષ હોય તો પ્રમાના વ્યસમયે

પણ પુસ્તકનો આકાર જેવો જોઈએ તેવો સ્પષ્ટ થતો નથી. ઝીણી દૃષ્ટિ એ પ્રતિબંધક છે, અને તેથી યોગ્ય ચશ્મા વડે તે પ્રતિબંધ દૂર થતા નિર્દોષ દૃષ્ટિવાળાના જેવું જ્ઞાન આપણને થાય છે. આમા અમુક જ પ્રકારના દોષનિવર્તક ચશ્મા જોઈએ; તેમ એકાગ્રતા હોય અથવા અવધાન હોય તો પણ વાસના અને અધર્મના પ્રતિબંધો યોગજ ધર્મવડે જ નિવૃત્ત થાય છે. જેવો ચશ્માનો ઝીણી દૃષ્ટિવાળાને ચાક્ષુષજ્ઞાનમા ઉપકાર છે, તેમ સંપ્રજ્ઞાત યોગમા યોગજ ધર્મ અથવા વિલક્ષણ પુણ્યનો ધ્યેયસાક્ષાત્કારમા ઉપકાર હોય છે.

વૃત્તિમાત્રનો નિરોધ થવો તેને અસંપ્રજ્ઞાત કહે છે. તેમા ચિત્તસંસ્કારમાત્ર શેષ રહે છે. જેમ બળગતો અંગારો જ્વાલાવિના અને ધૂમવિના શેષ રહે તેમ ચિત્ત અવ્યક્ત પ્રકારવાળું શેષ રહે છે.

આ બન્ને પ્રકારના યોગના દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ એવા બે પ્રકારના ફલ હોય છે. વૃત્તિના નિરોધવડે વૃત્તિથી ઉત્પન્ન થનાર દુઃખભોગનો નાશ થવો આ સાધારણ દૃષ્ટ ફળ છે, વેદનાનો અભાવ કરવાનુ યોગસમાન બીજુ કોઈ પણ સાધન નથી. ઇન્દ્રિયોને ઉપચારોથી બહેરી કરવાનાં જે દુઃખનો ભોગ અટકે છે, તેના કરતા આ બાહ્ય ઉપચારોની પરવશતાવિનાનુ, દુઃખભોગનો વૃત્તિ નિરોધવડે લય કરવાનુ, અમોઘ સાધન કોણ ન ઇચ્છે ? જેમ કુશલ વૈદ્યના અભાવે ક્લોરોફોર્મ લેવાય નહિ તેમ કુશળ અનુભવી યોગિના ઉપદેશવિના આ સાધન લેવાય નહિ

સંપ્રજ્ઞાતનું અદૃષ્ટફળ ધ્યેયસાક્ષાત્કાર છે તે સાક્ષાત્કારવડે ધ્યેયસંબંધી અવિદ્યા દૂર થતા તેના પરિણામરૂપ રાગદ્વેષાદિ ક્લેશોની નિવૃત્તિ થાય છે, જો ધ્યેય પુરુષ શિવાય અન્ય હોય, અને તે સંબંધમા કામના શેષ હોય તો સંપ્રજ્ઞાનવડે ભૂતજય, ઇંદ્રિયજય અને પ્રકૃતિજય પ્રાપ્ત થાય, અને સ્વેચ્છાથી ગતિ થાય, અને મરણના ધક્કાથી પ્રાણત્યાગ નહિ, પરંતુ સ્વેચ્છાથી પ્રાણત્યાગ અને ઇષ્ટલોકની પ્રાપ્તિ થાય.

અસંપ્રજ્ઞાતનું અદૃષ્ટફળ એ છે કે તત્ત્વજ્ઞાન થયા છતા જે સંસ્કારો રહી શકે તેનો તથા પ્રારબ્ધકર્મનો સ્વેચ્છાથી સત્વર દાહ કરી ઉતાવળથી

મોક્ષસિદ્ધિ થાય. કેવલ તત્ત્વજ્ઞાનથી જ્ઞાનસંસ્કાર અને પ્રારબ્ધકર્મ નષ્ટ થઇ શકતું નથી, કેમકે તે સંસ્કાર અને પ્રારબ્ધકર્મ તત્ત્વજ્ઞાનના વિરોધી નથી, બલ્કે તેના ઉદય અને સ્થિતિના સહાયક છે. અસંપ્રજ્ઞાત યોગ, જ્ઞાનસંસ્કાર અને પ્રારબ્ધકર્મ—એ ઉભયનો વિરોધી છે. તેથી નિર્બીજ સમાધિ સત્વર મોક્ષની સિદ્ધિ કરાવવામાં તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપકારક થાય છે.

યોગરૂપ નિરોધનું સામાન્ય લક્ષણ, તેના બે પ્રકાર અને તેના દૃષ્ટ, અદૃષ્ટ ફલ વિચાર્યા પછી યોગના વિષય વિચારવા રહે છે. સાંખ્યશાસ્ત્રના પ્રમેયો યોગને ઇષ્ટ હોવાથી યોગશાસ્ત્ર યોગના વિષયરૂપે પચીસ તત્ત્વોને તથા છવીસમા ઈશ્વરરૂપ પુરુષવિશેષને લે છે. આ તત્ત્વો ચાર વ્યૂહમાં પડી શકે છે—(૧) ગ્રાહ્ય એટલે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય અર્થ (૨) ગ્રહણ એટલે જ્ઞાન-સાધન ઇંદ્રિયો. (૩) ગ્રહીતૃ—એટલે જ્ઞાન ગ્રહણ કરનાર અભિમાની, અને (૪) પરપુરુષ અથવા ઈશ્વરપ્રમાતા.

ગ્રાહ્યઅર્થો—સ્થૂલ એટલે પંચભૂતના વિશિષ્ટ અનુભવાતા રૂપો અથવા આકૃતિઓ, તે સ્થૂલના કેવલ શબ્દાદિ સ્વરૂપો, તે પંચસ્વરૂપોના કારણભૂત પંચતન્માત્રાઓ તે પંચતન્માત્રાઓની પીઠમાં રહેલા અને તેમાં ઓતપ્રોત થયેલા—અન્વય પામેલા—સત્ત્વાદિ દ્રવ્યના પરમાણુઓનું પુરુષને જે ભોગ અને અપવર્ગ આપવાનું સામર્થ્ય અથવા તેમનું અર્થવત્ત્વ.

ગ્રહણવર્ગ—જ્ઞાનેન્દ્રિયો, કર્મેન્દ્રિયો, અને મન—એ ઇન્દ્રિયવ્યૂહ, તેનો શબ્દાદિ પ્રકાશ કરવાનો ધર્મ તે તેનું સ્વરૂપ, તે સ્વરૂપના કારણભૂત અસ્મિતા અથવા અભિમાનદ્રવ્ય, તે અભિમાન દ્રવ્યના ઘટક મહત્ તત્ત્વના અન્વિત પરમાણુઓ, અને પુરુષના ભોગ અને અપવર્ગને આપવાનું તે પરમાણુ પુંજનું સામર્થ્ય.

ગ્રહીતૃ—આ ગ્રહીતા—દેહ ઇંદ્રિયોનો અભિમાની મિશ્ર રૂપમાં અને દેહ અને ઇંદ્રિયોના ભોગસંબંધથી પૃથક્ પડેલા સાક્ષીરૂપમાં એમ બે પ્રકારે અનુભવાય છે એટલે ભોક્તારૂપે અને દ્રષ્ટારૂપે.

પરપુરુષ—ઈશ્વરચેતન—જે નિત્યસિદ્ધ પ્રત્યેક જીવપ્રમાતા અથવા પ્રત્યેક ગ્રહીતૃ પુરુષની સર્વ ચેષ્ટાઓને જોઇ શકે છે, અને જે સદા સર્વદા,

ક્લેશ, કર્મ, વિપાક અને આશયથી રહિત છે તેવા નિત્ય મુક્ત મહાપુરુષ, આ ચેતનને-છવીસમું તત્ત્વ પણ કહે છે. ગ્રાહ્યવર્ગના સ્થૂલ અર્થો એટલે કે ઘટાદિ જડ પદાર્થો અને શરીરાદિ સચેતન પદાર્થો પ્રત્યેક છવીસ તત્ત્વોના સ્પર્શવાળા છે. ગ્રહણવર્ગની એકાદશ ઇંદ્રિયો પણ દેહમાં અંતર્ગત થાય છે. આથી નિરિન્દ્રિય સ્થૂલો તે ઘટાદિ, ઇન્દ્રિય સ્થૂલો તે શરીર. આ બે પ્રકારના સ્થૂલો પૈકી ગમે તે એક સ્થૂલને આલંબન રૂપે લેઇ તેના સંબંધમાં ચિત્તનો તદાકાર પરિણામ કરવો તેને **સમાપત્તિ** કહે છે. જેમ સુવર્ણના રસને મુસમાં નાખી, મુસના સમાનાકાર કરી, પછી સુવર્ણને પૃથક્ પદાર્થ તરીકે લગડીના રૂપમાં આપણે અનુભવીએ છીએ, તેમ ચિત્તના રસને સ્થૂલ આલંબનમાં તન્મય કરી જે સત્ય ઉભું કરીએ, તે સંપ્રજ્ઞાત યોગની પહેલી ભૂમિકા છે, અને તેનું પારિભાષિક નામ **સવિતર્ક** છે. આપણા સામાન્ય પ્રત્યક્ષવડે જે જે સ્થૂલના વિશેષો એટલે આકૃતિ અને ગુણો સમજાય છે, તે ઉપરથી શાસ્ત્રના અથવા ગુરુવાક્યના બોધને અનુસરી જે આકૃતિ અથવા ગુણોનો ઉત્કર્ષ બુદ્ધિ સન્મુખ ઊભો કરી (વિતર્ક) તે તે આલંબનના આકૃતિ અને ગુણોમાં તન્મય થઇ તેના અતીત વર્તમાન અને ભવિષ્યના પરિણામોને સ્પષ્ટ અંતઃકરણમાં અનુભવવા તેનું નામ "**સવિતર્ક સમાપત્તિ**" કહે છે. આ સ્થૂલ સાક્ષાત્કાર શબ્દજ્ઞાનના સંસ્કારબલવડે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે વિકલ્પવૃત્તિને અનુસાર ઉત્પન્ન થતો હોવાથી તે સવિતર્ક કહેવાય છે, અને જ્યારે શબ્દજ્ઞાનનો આશ્રય લેવો ન પડે ત્યારે નિર્વિતર્ક કહેવાય. ઉદાહરણ તરીકે હરિ એ શબ્દ હરિ-એ અર્થ, અને હરિ-એ જ્ઞાન, એ ત્રણ હરિ શબ્દથી વ્યવહરાય છે તેમ શબ્દના ઉચ્ચારવડે આપણે શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાન-એ ત્રણેનું સંયુક્ત રૂપે ગ્રહણ કરીએ છીએ. સામાન્ય પ્રત્યક્ષવડે આ શબ્દના ઉચ્ચારથી આપણે એક ચતુર્ભુજ ઘનશ્યામ વિષ્ણુ દેવતાની મૂર્તિનું ગ્રહણ કરીએ છીએ આ આપણું પ્રત્યક્ષ લૌકિક મૂર્તિને લગતું હોય છે. પરંતુ આ શબ્દ કોઇ મંત્રરૂપે પ્રાપ્ત થતાં તે શબ્દના જપવડે અથવા મંત્રની વાચ્યશક્તિવડે વાચ્ય જે વિષ્ણુદેવતા તેની સત્ય આકૃતિ, અને દૈવી વાત્સલ્યાદિ ગુણો, તેના દિવ્ય અવતાર, અને

પરાક્રમો-ભૂતકાળના વર્તમાનકાળના અને ભવિષ્યકાળના ક્રમશ કહેવાતા જાય એવો સ્થૂલ આલંબનના સ્પર્શવડે જે સાક્ષાત્કાર થાય તે **સવિતર્ક સમાપત્તિ** કહેવાય આ પ્રકારના અનુભવને યોગમા **અપર પ્રત્યક્ષ** કહે છે. હવે વિષ્ણુદેવતાની સ્થૂલ આકૃતિ, અવતાર, પરાક્રમ ઇત્યાદિનો અનુભવ હરિ-શબ્દના ઉલ્લેખવિના થઇ શકે ત્યારે તે "નિર્વિતર્ક સમાપત્તિ" કહેવાય. આનુ બીજુ નામ પરપ્રત્યક્ષ છે. અપરપ્રત્યક્ષમા શબ્દજ્ઞાનની વિકલ્પવૃત્તિ જે સ્વત ભ્રમરૂપ છે તેનો આશ્રય લેવાય છે, જ્યારે પરપ્રત્યક્ષમા વિકલ્પરૂપ અવિદ્યાવૃત્તિનો લેશમાત્ર હોતો નથી આ બને પ્રત્યક્ષ યોગજ ધર્મના ફલરૂપે હોય છે, તેથી લૌકિક પ્રત્યક્ષથી ભિન્ન પડે છે, જો કે આલંબન એક જ હોય છે. વળી આ સવિતર્ક અથવા નિર્વિતર્ક સમાપત્તિ નામનુ અપર અને પરપ્રત્યક્ષ જે સંપ્રજ્ઞાત યોગના પરિણામમા પ્રકટે છે, તે તપ આદિ સાધનોવડે પ્રસન્ન થયેલા દેવતાના અનુગ્રહજન્ય પ્રત્યક્ષથી પણ જૂદા પ્રકારનુ છે તપ આદિ સાધનથી પ્રસન્ન થયેલા દેવ સ્વયં નિર્માણકાયને રચી ભક્તઆગળ પ્રકટ થઇ તેની સાથે વન્દનાદિ વ્યવહાર કરે છે, અને આ યોગજપ્રત્યક્ષવડે તો યોગિનુ ચિત્ત જ દેવતાના સ્થૂલ લોક, સ્થૂલરૂપ, અને તેના આભ્યન્તર ગુણદોષો તે તે સ્થાનમા પ્રવિષ્ટ થઈ અનુભવી શકે છે

ઉપર પ્રમાણે સવિતર્ક અને નિર્વિતર્ક સમાપત્તિ એટલે અપર અને પર પ્રત્યક્ષ સ્થૂલ આકૃતિ, જન્મ, કર્મ, ઇત્યાદિનુ થયા પછી ગ્રાહ્યવર્ગની પંચતન્માત્રાઓ, ગ્રહણવર્ગની અસ્મિતા અને મહત્તત્ત્વ—એમ સાત પ્રકૃતિ વર્ગના વિશેષસંબંધી સાક્ષાત્કાર કરવાનો ચિત્તનો વેગ પ્રકટે છે. પરંતુ આ વેગ એમજ આલંબનને વળગતો હોવો જોઇએ સ્થૂલ આલંબનમા થયેલા અપર પ્રત્યક્ષ અને પરપ્રત્યક્ષવડે જે સવિશેષ અનુભવ થયો હોય તેનો અનુ-સન્તા શાસ્ત્રવડે શ્રુત થયેલા વિશેષો, અને નિર્મલબુદ્ધિવડે મનન થયેલા વિશેષોનુ ધારાવાહિ ચિંતન કરવુ તેનુ નામ "સવિચાર સમાપત્તિ" એટલે સૂક્ષ્મ સાક્ષાત્કાર. તેમા દેશ, કાલ અને નિમિત્તની મર્યાદાના અનુભવસાથે

જે સાક્ષાત્કાર થવો તે "સવિચાર" અને દેશકાલાદિની મર્યાદાના ઉલ્લેખવિના અનુભવ થવો તે "નિર્વિચાર."

એજ આલંબનમા વૈદિકપ્રત્યક્ષની મર્ગણીએ નામજ્ઞાનને અનુસરતા ચિત્તના સવિતર્ક સ્થૂલ સાક્ષાત્કાર (અપ૦ પ્રત્યક્ષ) પછી, નિર્વિતર્ક સ્થૂલ સાક્ષાત્કાર (પરપ્રત્યક્ષ) થયા પછી, તે સ્થૂલની આકૃતિનું ભાન કર્યાવિના તેની સૂક્ષ્મ આકૃતિનું દેશકાળની મર્યાદાના ભાનવાળું સવિચારપ્રત્યક્ષ કરી, અને તે જ સૂક્ષ્મ આકૃતિનું દેશકાલાદિ મર્યાદાના ભાનવિનાનું, નિર્વિચાર પ્રત્યક્ષ કરી યોગિનું ચિત્ત મૂલ પ્રકૃતિરૂપ ચોવીસમા તત્ત્વને ઉકેલવા સમર્થ થાય છે આ મૂલ પ્રકૃતિ અથવા ચોવીસમા તત્ત્વને યોગશાસ્ત્રમા આનંદસંજ્ઞા આપવામા આવે છે જો કે મૂલ પ્રકૃતિ સત્ત્વ ઉપરાંત રજસ્ અને તમસ્ દ્રવ્યયુક્ત છે, અને તેથી સુખ ઉપરાંત દુઃખ અને મોહ તેમા અંતર્ગત છે તોપણ સુખની તૃષ્ણા પરવૈરાગ્યવિના દૂર થતી નથી તેથી ભોગનો પરાવધિ પ્રકૃતિલીન ચિત્તને થાય છે જે આલંબનમા સવિતર્ક, નિર્વિતર્ક સાક્ષાત્કાર કર્યો, તે જ આલંબનમા સવિચાર, નિર્વિચાર સાક્ષાત્કાર કરી તેના ચોવીસમા તત્ત્વમંડળમા જે ચિત્તની તદાકારતા કરવી તેનું નામ **આનંદ સમાપત્તિ** કહે છે આ સમાપત્તિવડે જે આલંબનમા સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ તત્ત્વોનું પ્રત્યક્ષ થવું તેના જ આનંદનો સાક્ષાત્કાર થાય છે એટલે કે જો વિષ્ણુ દેવતાને લગતો યોગક્રમ સાધ્યો હોય તો તે દેવતાને જેવો અને જેવો આનંદ અનુભવાય તેટલો અને તેવો આનંદ સાયુજ્ય ભાવે મળે છે આ સાનંદસમાપત્તિમા સવિશેષ આનંદનો અનુભવ હોય છે, અને તેનું પ્રયોજન તેમા પણ દોષદર્શનવડે, દુઃખદૃષ્ટિવડે પરવૈરાગ્ય સિદ્ધ કરવો એ જ હોય છે તેથી આ સાનંદસમાપત્તિમા જેઓ લીન થઈ પરવૈરાગ્યવડે ઉત્થાન પામતા નથી તેઓ ભવમા પુનઃ પુનઃ આવે છે અને તેથી તેઓનો યોગ **ભવપ્રત્યય** (ભવ છે કારણ જેનું તેવો) કહેવાય છે. આ આનંદના સવિશેષ રસાસ્વાદથી જેઓ છુટે છે તેઓ શુદ્ધ અસ્મિતાની સમાપત્તિ કરી શકે છે અને તથી તેમનો યોગ **ઉપાયપ્રત્યય** (ઉપાયો છે કારણ જેનું તેવો) કહેવાય છે.

આલંબનના સ્થૂલ રૂપમાં, સૂક્ષ્મ રૂપમાં, અને કારણ રૂપમાં અથવા વિતર્ક, વિચાર અને આનંદરૂપ મૂર્તિમાં તદાકાર થઇ શકતું યોગિનું ચિત્તસત્ત્વ તે તે રૂપમાં અને મૂર્તિમાં સવિશેષ ગુણોસાથે સવિશેષ દોષો પણ જોઇ શકે છે, અને તેથી સામાન્ય જન જેના મોહમાં ડૂબે છે તેવા મોહમાં જો વિવેકપ્રજ્ઞા કેળવી હોય છે તો ડૂબતો નથી, અને "હું—આ સર્વ, તર્ક, વિતર્ક, વિચાર અને આનંદભાવથી જૂદો છું, હું સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણરૂપ નથી, હું સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણના પરિણામરૂપ પણ નથી પરંતુ હું તે સર્વના ગુણ અને દોષનો વ્યાપક અખંડ સાક્ષી ચેતનરૂપ છું"—આ પ્રકારનો શુદ્ધ અસ્મિતાનો—અભિમાનીનો શુદ્ધ પુરુષભાવનો સાક્ષાત્કાર થવો તેને "સાસ્મિતા સમાપત્તિ" કહે છે

જ્યારે યોગિજન ચોવીસ તત્ત્વની મૂર્તિઓ, અને પચીસમા પુરુષનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે ત્યારે આ પચીસ તત્ત્વના વિવેકવડે કેવલ છવીસમા ઇશ્વર નામના પરપુરુષ અથવા પરપ્રમાતાને અનુકૂલ દર્શન કરી શકે છે. જ્યારે સાસ્મિતયોગમાં આત્મવસ્તુના સામાન્યનું પ્રત્યક્ષ થાય છે, ત્યારે ઇશ્વિર વસ્તુને લગતા યોગમાં આત્મ વસ્તુના અશેષ વિશેષનું પ્રત્યક્ષ થાય છે.

જીવાત્મા અથવા અપર પુરુષનું પ્રત્યક્ષ "સત્ત્વ પુરુષ અન્યતાખ્યાતિ" એ નામથી ઓળખાય છે, અને સાંખ્યદર્શન તેમાં જ પરિસમાપ્ત થાય છે, ત્યારે પરમાત્માનું અથવા પરપુરુષનું પ્રત્યક્ષ કરવાનું વિધાન—**ईश्वरप्रणिधानद्वा** ત્યાથી આરંભી **तत्प्रतिषेधार्थमेक तत्त्वाभ्यासः**—તે સૂત્રપર્યંતના નવસૂત્રમાં યોગદર્શનમાં કરવામાં આવ્યું છે.

ચોવીસ તત્ત્વ અને તેની મૂર્તિઓમાં સમાપત્તિ કરનારા સપ્રજ્ઞાત યોગી ભૌતિકયોગી કહેવાય છે, પચીસમા કૂટસ્થ ચિત્સામાન્ય—પુરુષની ભાવના સિદ્ધ કરનાર યોગિ સાંખ્ય કહેવાય છે. અને પારમેશ્વરી ભાવના એટલે સવિશેષ પરપુરુષ અથવા પરપ્રમાતાના સ્વરૂપનો અનુભવ કરનાર અંતર્યામી યોગી કહેવાય છે.

સપ્રજ્ઞાત યોગ અથવા સબીજ સમાધિના અવાન્તર પ્રકારો, તેના વિષયો, તે સમાધિ સિદ્ધ કરનાર યોગીની સંજ્ઞા, અને ફલનું સારસંગ્રહ કરનાર નીચેનું કોષ્ટક ઉપયોગી જણાશે —

સંપ્રજ્ઞાત યોગ અથવા સબીજ સમાધિ.

સવિતર્ક | નિર્વિતર્ક | સવિચાર | નિર્વિચાર | સાનંદ | સાસ્મિતા

સવિતર્ક

વિષયો

સોળવિકારોના સ્થૂળ રૂપો; પાંચ શબ્દાદિ ભૂતના વિકારો અને અગીઆરઇન્દ્રિયો.

આ સોળવિકારના સ્થૂલરૂપોનું શબ્દ જ્ઞાનને અનુસરતું વિકલ્પ વૃત્તિવાળું ચિંતન. જ્યારે તે આલંબનમા તન્મય (સમાપન્ન) થાય ત્યારે સ્થૂલ સાક્ષાત્કાર અશેષ વિશેષોનો તથા ત્રણે કાલનો થાય. આને અપરપ્રત્યક્ષ કહે છે.

યોગભૂમિકાનું નામ.

પ્રથમકલ્પિક અથવામધુમતિ પ્રજ્ઞાવાળો.

ફલ.

(૧)યતમાનવૈરાગ્યસિદ્ધિ એટલેઆજગત્માસાર શુ અને અસાર શુ ને જાણવાનો ગુરુશાસ્ત્રમ બધી ફિકટ વગ.

(૨)ભૂતજય એટલેઅણિમાદિ અષ્ટ સિદ્ધિ.

(૩)કાયસંપત્ એટલે રૂપ, લાવણ્ય, બલ, વજ્રવત્ પ્રભાવ વગેરે.

(૪)ભૂતધર્મવડેહણાયનહિ અથવા દબાય નહિ.

નિર્વિતર્ક

વિષયો

સવિતર્કનાજમાત્ર વિકલ્પ વૃત્તિવિના સ્થૂલ સાક્ષાત્કાર.

યોગભૂમિકા, ફલ.

મધુમતી

(૧) વ્યતિરેક વૈરાગ્યસિદ્ધિ. આટલામારાચિત્તનાદોષો પામ્યા અનેઆટલાબાકી રહ્યાતેનું વિવેચન સ્થૂલના ગુણદોષ દર્શનથી થાય છે.

(૨)ઇંદ્રિયજય એટલેદૂરશ્રવણ દૂરદર્શન,ઇત્યાદિશક્તિતથા દેહવિના જ્યા યા ઇન્દ્રિયોને પ્રવશ પમાડી શકવું (વિકરણભાવ) ધાર્યા પ્રમાણે સ્નેહભાર દેખા (મનોજવિત્વ)

સવિચાર

(નિર્વિચાર, સાનંદ, સાસ્મિતા — બીજા પાને)

વિષયો

પંચતન્માત્રા. અહંકાર અને મહત્ અને તેના પરિણામો દેશકાળ અને નિમિત્તની મર્યાદા સાથેના.

યોગભૂમિકા

મધુપ્રતિકા

ફલ.

(૧ એકેંદ્રિય વૈરાગ્ય એટલેમનવિનાબીજા કોઇ વિષયમાં તૃષ્ણા થી તણાવું નહિ.

(૨) અવાતરપ્રકૃતિજય.

નિર્વિચાર

- **વિષયો** — સવિચારના જ પરંતુ દેશકાળ, નિમિત્ત, મર્યાદા વિનાના
- **યોગભૂમિકા** — પ્રજ્ઞા-જ્યોતિ
- **ફળ**
  - (૧) વશીકાર વૈરાગ્ય એટલે પદાર્થમાત્રમાં વૈરાગ્ય અને માત્ર મૂલ પ્રકૃતિમાં મોહ
  - (૨) અધ્યાત્મપ્રસાદ
  - (૩) ઋતંભરા પ્રજ્ઞા એટલે શુદ્ધ સત્યને જણાવનારી બુદ્ધિ

સાનંદ

- **વિષય** — સત્વપ્રધાન મુખમયી મૂલ પ્રકૃતિ
- **યોગભૂમિકા** — વિશોકા જ્યોતિષ્મતી એટલે શોકવિનાની સર્વ વસ્તુને ગ્રહણ કરનારી બુદ્ધિ
- **ફલ**
  - (૧) વશીકાર વૈરાગ્યની પરાકાષ્ઠા
  - (૨) પ્રધાનએટલેમૂલપ્રકૃતિનોજય

સાસ્મિતા

- **વિષય** — જીવચેતન અને ઇશ્વરચેતન
- **યોગભૂમિકા** — અતિક્રાન્ત ભાવનીય, એટલે જેનાધ્યાનના વિષયો શેષ રહ્યા નથી તેવો.
- **ફલ.**
  - (૧) પર વૈરાગ્ય.
  - (૨) સત્વ પુરુષ અન્યતાખ્યાતિ
  - (૩) સર્વનુ અધિષ્ઠાતૃત્વ.
  - (૪) સર્વજ્ઞાતૃત્વ
  - (૫) સર્વાનુગ્રહકારિત્વ અથવા ધર્મમેઘસમાધિ.

આ પ્રમાણે સબીજયોગ અથવા સંપ્રજ્ઞાનયોગનો સર્વોત્તમ પ્રકાર "સાસ્મિતા સમાપત્તિ"—એ પુરુષના સાક્ષાત્કારને લગતો છે. શાસ્ત્રીયક્રમ સબીજ યોગનો રૂપક વર્ણવ્યા પ્રમાણેનો છે. તો પણ યોગભાષ્યકાર વ્યાસમુનિના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ પ્રત્યેક યોગ પ્રકારનું રૂપ પ્રધાન પરવૈરાગ્ય છે, અને અસાન્તનત્વ તે તે સિદ્ધિઓ છે. તેથી ઇશ્વરપ્રસાદવડે જેમને અપરવૈરાગ્યની યતમાન, વ્યતિરેક, એકેન્દ્રિય અને વશીકારની ભૂમિકાપૈકી જે જે સિદ્ધ થયેલી જણાય તેમણે નીચલી ભૂમિકાનો સંપ્રજ્ઞાતયોગ સાધવાની જરૂર નથી.

બીજું રહસ્ય વ્યાસભાષ્યમાંથી એ નીકળે છે કે જો "સત્ત્વ પુરુષ અન્યતાખ્યાતિ"—એટલે વિવેકજ્ઞાન સિદ્ધ થાય અને પરવૈરાગ્યનો ઉદય થાય તો સર્વજ્ઞતાદિ સિદ્ધિ હોય વા ન હોય તોપણ ક્લેશબીજનો દાહ થવાથી જીવન્મુક્તિ કોઇથી અટકાવી શકાતી નથી આ વિવેકખ્યાતિ અને તેનો પરિણામ પરવૈરાગ્ય-એ સબીજયોગનું પરમલક્ષ્ય છે અને આ લક્ષ્ય સિદ્ધ કરવાસારૂ પ્રકૃતિ-વિષયક, પ્રકૃતિ-વિકૃતિવિષયક, વિકૃતિવિષયક સમાધિ સાધવા કરતા પરમપુરુષ અથવા પરમેશ્વરમા સાસ્મિતા સમાધિ સાધવાનો સવિશેષ પ્રકાર ભગવાન્ પતંજલિએ દર્શાવ્યો છે, અને આ કારણથી સિદ્ધાતમા સઘળી પ્રક્રિયા સાખ્યની લીધા છતા આ યોગદર્શન પ્રયોજનસિદ્ધિમા એક વિલક્ષણ પ્રણાલિકા સ્થાપે છે. આ ઇશ્વરતત્ત્વનો પ્રવેશ યોગદર્શનમા પતંજલિએ નવો કર્યો હતો એમ નથી કારણકે પતંજલિએ પોતાના સૂત્રોને "યોગાનુશાસન" એવું આરંભમા નામ આપ્યુ છે. તેથી હિરણ્યગર્ભાદિનું શાસન એટલે મૂલશાસ્ત્ર હતુ, તેનો લોપ થવાથી તે મુનિએ અનુશાસન કર્યું હતું. આ મૂલ શાસનની છાયા શ્વેતાશ્વતરાદિ ઉપનિષદોમા છે, તથા મૌલિકસાખ્યમાં પણ સેશ્વરતાની છાયા છે, એટલું જ નહિ પણ **ઈશ્વરાસિદ્ધે** – એ સાખ્યસૂત્રમા નિત્યસિદ્ધ ઇશ્વર તર્કવડે સિદ્ધ થતો નથી એવો ભાવ જણાવી સાખ્યપ્રવચનકાર જણાવે છે કે વ્યવસ્થાપક ઇશ્વરનો સદ્ભાવ કપાલે સ્વીકાર્યો છે. સાગર ઇશ્વરતત્ત્વના કેવલ અભાવવાળું હાલનું લોકપ્રસિદ્ધ સાખ્ય પણ નથી

સામાન્ય ચિત્સત્તા અથવા પુરુષતત્ત્વનું કેવલ સાંખ્યવડે પણ ભાન થઇ શકે છે, પરંતુ સવિશેષ પરમેશ્વરરૂપ પુરુષનો સાક્ષાત્કાર સમાધિપ્રજ્ઞાને સત્વર સિદ્ધ કરે છે એવું પતંજલિનું ખાસ મન્તવ્ય છે. ત્યારે ઇશ્વરરૂપ તત્ત્વ શું? તેનું સ્વરૂપ શું? તેના ગુણ ધર્મો શા? તેનું પ્રામાણ્ય શું? તેનું પ્રણિધાન અથવા ભક્તિ શી રીતે કરવી? અને બીજાં યોગના સાધનો છતાં ઇશ્વરપ્રણિધાનમાં વધારે ઉત્કૃષ્ટતા શી?—એ પ્રશ્નોનું સમાધાન યોગાનુસાર અત્ર આપવું યોગ્ય છે.

પુરુષસામાન્ય અને પુરુષવિશેષ એવા બે ભેદ સહજ સમજાશે. જેમ વૃક્ષત્વ અને આંબો વગેરે વૃક્ષો—એમાં જાતિ અને વ્યક્તિ—સામાન્ય અને વિશેષ એવું આપણે સમજીએ છીએ. તેમાં આંબો, આમલી ઇત્યાદિ વૃક્ષવિશેષમાં વૃક્ષત્વરૂપ સામાન્ય ધર્મ હોય છે તેનો વ્યભિચાર કદી થતો નથી. પરંતુ તે સામાન્ય ધર્મરૂપગત કંઇક વિશેષ ધર્મને લઈ તેનું વૃક્ષનું ભેદક નામ આપણે આપીએ છીએ. તેવી રીતે દૃશ્યત્વધર્મનો જ્યાં કોઇ કાળે સંબંધ નથી, સદા કૂટસ્થ દૃક્રૂપે જે વિદ્યમાન રહે છે, જે ચિત્ત અને તેના પરિણામોની છાયાપત્તિ અથવા પ્રતિબિંબને ધારણ કરી ચિત્તને પોતાના સાન્નિધ્યવડે સચેષ્ટ અથવા સચેતન બનાવે છે, અને તેના પરિણામજન્ય સુખદુઃખાત્મક ભોગને પોતામાં—જેમ રાજા લશ્કરના જય પરાજયનો ભોક્તા થાય તેમ—માની લે છે, તથા જે ચિત્તશક્તિનો નિરોધ થતા સ્વરૂપે પ્રતિષ્ઠિત રહે છે—એવું પચ્ચીસમા પુરુષતત્ત્વનું સામાન્ય લક્ષણ છે. આ લક્ષણ—જીવચેતનમાં છે, તેમ ઇશ્વરચેતનમાં પણ છે; પરંતુ તે ઉપરાંત જીવચેતનમાં અને ઇશ્વરચેતનમાં કેટલાક વિશેષો તેના ભેદક છે. જીવપુરુષમાં બદ્ધ અને મુક્ત એવા ભાવ હોય છે ત્યારે ઇશ્વરપુરુષમાં ત્રિકાલમુક્તત્વ છે. જીવપુરુષના ચિત્તસત્ત્વમાં ક્લેશ હોય છે, કર્મના સંસ્કારો હોય છે, કર્મની વિપાક અવસ્થા હોય છે, ત્યારે ઇશ્વરપુરુષના ચિત્તસત્ત્વમાં ક્લેશ, કર્મ, વિપાક અને આશય (વાસના પુટી) હોતા નથી, જીવપુરુષના ચિત્તસત્ત્વનો ઉત્કર્ષ થતા સર્વજ્ઞત્વાદિ ધર્મો સ્ફુરે છે. ઇશ્વરપુરુષના ચિત્તસત્ત્વમાં તે ધર્મો સ્વભાવસિદ્ધ

હોય છે. જીવપુરુષો ચિત્તસત્ત્વ સાથેનો અસ્મિતાકાર અવિદ્યાને લઈને થયેલો હોય છે, ઈશ્વરપુરુષમાં તેના ચિત્તસત્ત્વ સાથેનો અસ્મિતાકાર અવિદ્યાને લઈને નહિ, પરંતુ વિદ્યાનિર્માણથી હોય છે, અને તે પણ જીવોનો ઉદ્ધાર, અનુકંપા અથવા અનુગ્રહરૂપ પ્રયોજનને સિદ્ધ કરવાના હેતુથી યોજાએલો હોય છે. જીવપુરુષની સ્વરૂપાવસ્થિતિ તત્ત્વજ્ઞાન અથવા યોગે કરી પ્રકટ થાય છે; ઈશ્વરપુરુષમાં સ્વરૂપાવબોધ સ્વયંસિદ્ધ હોય છે. જીવપુરુષ યુંજાનયોગી છે ત્યારે ઈશ્વરપુરુષ યુક્તયોગી છે. જીવપુરુષમાં જ્ઞાન, ઇચ્છા અને ક્રિયા શક્તિનું તારતમ્ય હોય છે, ત્યારે ઈશ્વરપુરુષમાં તેની પરાકાષ્ઠા હોય છે, એટલે નિરતિશય સર્વજ્ઞતા, સર્વકર્તૃત્વાદિ હોય છે. જીવપુરુષ ગુરુતા ધારણ કરી શકે છે પરંતુ પરમેષ્ઠિ ગુરુત્વ તો નિત્યસિદ્ધ ઈશ્વરપુરુષમાં છે અને તેના અંશોવડે બ્રહ્માદિ દેવોમાં દેવત્વ, અને કપિલાદિ મહર્ષિઓમાં ગુરુત્વ ઝળકે છે. અધ્યાત્મવિદ્યાના લોપ થવાના પ્રસંગે આ પરમગુરુ ગમે તે નિર્માણકાય ધારણ કરી સંકેત અવતારથી, કલાવતારથી અથવા અંશાવતારથી ગમે તે લોકમાં, કાળમાં અને યોનિમાં પ્રકટ થાય છે અને સર્વમુક્ત પુરુષોના આવિર્ભાવ પછી વિદ્યાસંપ્રદાય તેમને સોંપી પોતે સ્વરૂપે શમી જાય છે. સારાંશ અધ્યાત્મવિદ્યા અને યોગજ્ઞાનનો ઝરો તે કદી સૂકાવા દેતા નથી. જીવપુરુષ કાળમર્યાદામાં છે, ત્યારે ઈશ્વરપુરુષ કાળમર્યાદાથી પર છે, એટલે કાળમાનના પણ તેના ચિત્તસત્ત્વવડે પ્રકટ થાય છે. જીવપુરુષમાં અલ્પજ્ઞતા, અતૃપ્તિ, પારતંત્ર્ય, પ્રસુપ્ત થવાપણું, પરતંત્રતા, ખંડિતશક્તિ, અને અનિત્યસત્તા દેખાય છે, ત્યારે ઈશ્વરપુરુષમાં સર્વજ્ઞતા, પરમતૃપ્તિ, અનાદિ બોધ, સ્વતંત્રતા, અખંડશક્તિ, અને અનંતતા—એવા છ અંગો નિત્યસિદ્ધ હોય છે. જીવપુરુષમાં જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય, તપ, સત્ય, ક્ષમા, ધૃતિ, સ્રષ્ટૃત્વ, આત્મ-પ્રબોધ, અને અધિષ્ઠાતૃત્વ ઉદયઅસ્તવાળા હોય છે, એટલે વ્યયભાવવાળા હોય છે, ત્યારે ઈશ્વરપુરુષમાં તે દશ ધર્મો અવ્યય એટલે ઉદયઅસ્તવિનાના નિત્ય પ્રકાશિત હોય છે.

આ પ્રમાણેનું ઈશ્વરતત્ત્વ સામાન્ય વિશેષરૂપનું—વિલક્ષણ ગુણધર્મવાળું, જીવપુરુષના અનુગ્રહના હેતુરૂપ, અખંડ વિદ્યમાન હોય છે તેનું પ્રામાણ્ય

ન્યાયવડે, આગમવડે, અને વિદ્વાનોના અનુભવવડે આપણે સ્વીકારવાનું છે. પ્રત્યેક જીવપુરૂષના અનુભવનો તે છેવટે વિષય થઇ શકે છે.

આ ઇશ્વરપુરૂષમાં કાયિક, વાચિક અને માનસિક ભક્તિવડે જે જીવ પુરૂષની નિષ્ઠા બંધાય તેનું નામ પ્રણિધાન કહે છે. પ્રકર્ષ કરી—સારી રીતે—મનવાણી અને શરીરનું સ્થાપન (નિધાન) કરવું તેનું નામ પ્રણિધાન. આપણી સઘળી મન, વાણી, અને શરીરનીચેષ્ટાઓ તે મહાપુરૂષને અર્થે છે આપણા અર્થે નથી, આવા ગંભીર પૂજ્ય ભાવથી તે ચેષ્ટા અને તેના ફલના અભિમાનનું તેના સ્વરૂપમાં સમર્પણ કરવું એ પ્રણિધાનનું સવિશેષરૂપ છે.

કાયિક પ્રાણધાન તપવડે, વાચિક પ્રણિધાન સ્વાધ્યાય એટલે મંત્રજપવડે, અને માનસિક પ્રણિધાન ઇશ્વરમાં અસ્મિતાવાળા યોગવડે એટલે તેમાં અહગ્રહવડે—તે હું છું એ ભાવનાના પ્રકર્ષવડે થાય છે. આ ત્રણ પ્રકારના પ્રણિધાનનું નામ ક્રિયાયોગ કહે છે. આ યોગવડે ઇશ્વર, જે સ્વભાવથી અનુગ્રહ વર્ષાવનાર છે,તેનો પ્રસાદ ભક્તની અભિમુખતાને લીધે ભક્તના ચિત્તસત્વમાં કોમલભૂમિમાં જલ પ્રસરે તેમ તરત પ્રસરી જાય છે; વિમુખ પુરૂષોમાં તે અનુગ્રહવૃષ્ટિ જેમ પાષાણવાળી ભૂમિમાંથી પાણી સરી જાય છે, તેમ સરી જાય છે.

આ ઇશ્વરમાં પ્રણવવડે મંત્રયોગ સાધી શકાય છે, કારણ કે પ્રણવ એ ઇશ્વિરનો સ્વયંભૂવાચક શબ્દ છે.

ઇશ્વિરપ્રણિધાનવડે જે સમાધિપ્રજ્ઞા જાગે છે તે સત્વર જાગે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ જ્યારે બીજા યોગવડે વ્યાધિ વગેરે ચિત્તના વિક્ષેપને પ્રકટ કરનારા અંતરાયો દૂર થઇ શકતા નથી ત્યારે આ ઇશ્વર પ્રણિધાન વડે આ અંતરાયોનો નાશ થાય છે વળી આ ઇશ્વિરપ્રણિધાનવડે આપણા પોતાના પુરૂષ ચેતનનું ભાન વહેલું થાય છે. બીજા પ્રાકૃતિક અને વૈકૃતિક યોગવડે બહુ થાય તો અપરવૈરાગ્ય થાય. અને ત્યાર પછી સાસ્મિતા સમાપત્તિ” થતાં પ્રત્યક્ચેતનનો અનુભવ થાય છે.

અંતરાયનો લોપ અને જીવચેતનનો અનુભવ, ઈશ્વરપ્રણિધાનવડે સિદ્ધ થતા, સંપ્રજ્ઞાતસમાધિવડે થવાથી, તે ઉપાયની મહત્તા છે.

જીવચેતન અને ઈશ્વરચેતનનો ભેદ જે નિમિત્તોને લઈને થાય છે તે નિમિત્તો સબંધી યોગશાસ્ત્રના નિશ્ચયો જાણવા જરૂરના છે.

સાંખ્ય-યોગનું એવું મંતવ્ય છે કે ચિત્તનો અથવા બુદ્ધિનો એવો સ્વભાવ છે કે તે જો વ્યવધાન અથવા પ્રતિબંધ ન હોય તો યથાર્થ એટલે સત્યનો પક્ષપાત કરે છે. તેથી ગમે તેટલા કાલનું અજ્ઞાન હોય તો પણ ચિત્તસત્ત્વ જ્યારે પ્રમાણજ્ઞાનને એટલે પ્રમાને ઉદય કરે ત્યારે એક ક્ષણમાં અવિદ્યા અને તેના પરિણામોથી રચાએલા મંદિરો તુટી જાય છે. ગમે તેટલું ગહન અંધારૂં હોય તોપણ એક નાનો દીપક તેને દૂર કરી શકે છે. રાત્રિના ત્રણ ચાર પ્રહરનું અંધારૂં ઉષઃકાલ થતાં એક અરધા કલાકમાં ખસી જાય છે, તેમ બુદ્ધિસત્ત્વ જો પ્રતિબંધ દૂર થાય તો વસ્તુસ્વરૂપને ઝટ પ્રકટ કરે છે. એટલું જ નહિ પણ તે વસ્તુના સત્યતત્ત્વપ્રતિ પક્ષપાત કરે છે.

બુદ્ધિસત્ત્વના મુખ્ય પ્રતિબંધને અવિદ્યા કહે છે અને તે તથા તેના પરિણામો અભિમાન, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ (મર્યાદાવાળા જીવનના નાશનો ભય) એ ચિત્તને ડહોળી નાખી મલિન અને ઝાંખુ બનાવે છે. ચિત્તસત્ત્વને ડહોળનારો મેલ-એનું નામ ક્લેશ કહેવાય છે. આ ક્લેશના રંગથી રંગાયેલું ચિત્ત ક્લિષ્ટ કહેવાય છે. આ રંગવિનાનું ચિત્ત અક્લિષ્ટ કહેવાય છે. આ ક્લેશની ચાર અવસ્થાઓ હોય છે તેઓ પ્રસંગે તળાએ જઈ, જેમ કચરો નીચે ઠરી બેસે, અને ઉપરનું જળ નીતરેલું જણાય, તેમ સુતેલા રહે છે. આ પ્રકારના ક્લેશો તે **પ્રસુપ્ત** એટલે ઉંઘતા કહેવાય છે. વળી પ્રસંગે તેઓ ક્ષીણ અથવા પાતળા થયેલા હોય છે ત્યારે તેને તનુ કહે છે વળી વચમાં સમી જાય, પુનઃ જાગે એવા થાય ત્યારે તુટેલી સાંકળના કકડાજેવા વિચ્છિન્ન કહેવાય છે. પ્રસંગે તેઓ ઉત્કટ વેગવાળું રૂપ પકડે છે એટલે તેઓ ઉદાર કહેવાય છે. ઉદાહરણથી વધારે સ્પષ્ટ થશે. સ્ત્રીવિષયક કામ-એ એક જાતનો રાગરૂપ ક્લેશ છે, તે ક્લેશ બાલ્યાવસ્થામાં પ્રસુપ્ત

હોય છે, યૌવનના આરંભમાં તનુ હોય છે, એક સ્ત્રીમાં તેનું મન મગ્ન થાય, અને ઇતર સ્ત્રીમાં વિગ્ન થાય–એ રાગની વિચ્છિન્ન અવસ્થા છે, અને સ્થિર વેગથી એક સ્ત્રીમાં રાગ ચાલ્યા કરે તે ઉદારઅવસ્થા છે. ચિત્તમાં ર્‌હેલા આ ક્લેશો વિષયી પ્રાણિઓમાં ઘણે ભાગે વિચ્છિન્ન અને ઉદારઅવસ્થામાં હોય છે, ક્રિયાયોગિઓમાં તે તનુ અવસ્થામાં હોય છે, ધ્યાનયોગિઓમાં તે પ્રસુપ્ત હોય છે, જ્યારે સમાધિપ્રજ્ઞા થાય છે ત્યારે આ ક્લેશોનું મૂળ–બીજ અવિદ્યા–દગ્ધ થાય છે. તેથી તેના ચિત્તમાં ક્લેશો પમ્બભાનવાળા અથવા દગ્ધબીજ અવસ્થામાં હોવાથી તેમાથી ક્લિષ્ટ વૃત્તિઓના અંકુરો, પલ્લવો વગેરે ફુટતા નથી. આથી ક્રિયાયોગ–તપ, સ્વાધ્યાય, ઇશ્વિરપ્રણિધાન–ક્લેશોને પાતળા એટલે તનુ કરે છે, ત્યારે સમાધિપ્રજ્ઞા તેને દગ્ધબીજ કરે છે. સમાધિપ્રજ્ઞાવિનાનો ધ્યાનયોગ તે ક્લેશોને માત્ર નિદ્રિત કરે છે, પરંતુ ભાવિઉદયને અટકાવી શકતો નથી.

ક્લેશમાત્રનું મૂળબીજ અવિદ્યા તે વિદ્યાનો અભાવ નહિ પરંતુ અવગુ અથવા વિપર્યયજ્ઞાન પ્રકૃતિ અને તેના પરિણામોમાં, અનિત્ય છતાં સુખપણાની બુદ્ધિ, અને અનાત્મ છતાં આત્મપણાની બુદ્ધિ થવી તે અવિદ્યાનું સ્વરૂપ છે.

અવિદ્યાવડે ઉત્પન્ન થનારા અભિમાન, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશને વશ થયેલું ચિત્તસત્ત્વ, મન તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયોને પ્રેરી, કાયક, વાચિક અને માનસિક કર્મ કરાવે છે આ કર્મ શુભ અથવા પુણ્યરૂપ હોય ત્યારે શુકલ, અશુભ અથવા પાપરૂપ હોય ત્યારે કૃષ્ણ શુભાશુભ અથવા મિશ્ર હોય ત્યારે શુકલકૃષ્ણ–એમ ત્રણ પ્રકારનું થાય છે. અવિદ્યા દગ્ધ થયા પછી પ્રારબ્ધકર્મના વેગનો ક્ષય થતા સુધી જે યોગીજનનું કર્મ થાય તે અશુકલકૃષ્ણ કહેવાય છે અને તે ભવબંધનું કારણ નથી. ત્રણ પ્રકારનાં કર્મો સંસારગતિના ઉત્પાદક છે.

કર્મવડે ઉત્પન્ન થનારા ધર્માધર્મ ચિત્તમાં અદૃષ્ટ રૂપે રહે છે તે કર્માશય કહેવાય છે. આ આશયને વાસનાપુરી અથવા અપૂર્વ કોશ કહે

છે. આ ધર્માધર્મરૂપ બીજકો લિંગ શરીરને અમુક પ્રકારના સ્થૂલ આયતનમાં જન્મ આપે છે. તે સ્થૂલ આયતનથી અમુક કાલપર્યંત સ્થિતિનું નિર્માણ કરે છે, એટલે આયુને રચે છે અને તે આયતનમાં આયુના અવધિપર્યંત સુખ તથા દુઃખના ભોગ અવિદ્યામાં ગુંચાયેલા જીવને કરાવે છે. કર્માશયનાં બીજકો આ પ્રમાણે જાતિ, આયુ અને ભોગરૂપ પારણામો પ્રકટ કરે છે. તે પરિણામોને વિપાક કહે છે.

આ પુણ્યાપુણ્યરૂપ,–ધર્માધર્મરૂપ–કર્મબીજકો પ્રત્યેક સામાન્ય નિયમથી ત્રણ વિપાકને ઉત્પન્ન કરનાર હોય છે, પરન્તુ તેઓ પૃથક્ પરિણામો ભાગ્યે જ પ્રકટાવે છે. તેઓ એક અંગીકર્મના સંસ્કારને સજાતીય-વિજાતીય ધર્મવડે વળગે છે. એટલે સજાતીય કર્મબીજકો અમુક વ્યૂહમાં એક મુખ્ય કર્મને વળગે છે, અને વિજાતીય કર્મના બીજ હોય તે વ્યૂહથી છૂટાં રહે છે. જેમ અમદાવાદની ટપાલમા નાખેલા કાગળો એક પોસ્ટઓફીસમા એકત્ર થયા છતાં, અને એક સત્તામાં પડ્યા છતા પૃથક્કરણ પામી મુંબાઈતરફ રવાના થવાના કાગળો એક વ્યૂહમા આવે છે, અને કાઠીઆવાડ તરફ જવાના બીજા વ્યૂહમાં જાય છે, તેમ કર્મબીજકો પણ સજાતીય, વિજાતીય વ્યૂહ અથવા આશયો અથવા કોશો રચે છે. આવા કર્માશયો અથવા કર્મકોશો એકતંત્ર થઈ સુખ તથા દુઃખરૂપ વેદનાને અથવા ભોગને વિપાક અનુસાર દૃષ્ટજન્મમાં પ્રકટ કરે છે, અથવા તો અદૃષ્ટ જન્મ ઉપર મુલતવી રાખે છે.

કર્માશય અથવા કર્મકોશ—અનેક કર્મના સજાતીય અથવા અવિરોધી બીજકો અથવા સંસ્કારોનો બનેલો–અવિદ્યાક્ષેત્રમાં અને તે દ્વારા ચિત્તભૂમિમાં પડી રહે છે. પરંતુ તે અંકુર કાઢવામાં બે પ્રકારના ગુણની અપેક્ષા રાખે છે. જેમ કેરીનો ગોટલો છોડા સાથે હોય અને તે પણ શેકવા વિનાનો હોય તો'જ માટીમાં નાંખી મૂકેલો ઊગે છે, તેમ કર્માશય પણ રાગદ્વેષાદિ ક્લેશના છોડા અથવા આવરણવાળો જોઈએ, તથા ધ્યાનયોગવડે તેનો બીજસ્વભાવ દગ્ધ થયેલો ન જોઈએ. આથી જે કર્માશયો ક્લેશમૂલક નથી, અથવા દગ્ધબીજ છે તે વિપાકને પામતા નથી. તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય થયા પછી થયેલાં

કર્મો અવિદ્યાક્ષેત્રનો દાહને લીધે વિપાકને પામતાં નથી; તેમ ધ્યાનયોગથી દગ્ધક્લેશ પુરુષનાં કર્મો પણ વિપાકને પામતાં નથી.

ત્યારે ક્લેશમૂલક અને અદૃષ્ટબીજ કર્માશયો અંકુર કાઢી ફલને ઉત્પન્ન કરે છે. કર્માશયો જે અંકુર, પલ્લવ અને ફલને ઉત્પન્ન કરે છે તેનું પારિભાષિક નામ વિપાક છે. અને તે ત્રણ પ્રકારનો હોય છે: (૧) જન્મ અથવા જાતિ, (૨) આયુષ્ અને (૩) સુખદુઃખના અનુભવરૂપ ભોગ. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પ્રત્યેક કર્મ ન્યૂનાધિક અંશમાં આ ત્રણ પરિણામોને પ્રકટ કરવા સમર્થ છતાં, તે મધપૂડાની માફક એક અંગીકર્મ સાથે જોડાઈ પોતાનો મધ જેવો પ્રસવ ઉત્પન્ન કરે છે. પ્રાણીના જન્મ ક્ષણથી મરણપર્યંતમાં થયેલાં અનંત કર્મો પ્રાયણક્ષણે ઉદ્બુદ્ધ થાય છે. જીવન અથવા પ્રાણબલ એક દેહમાં મર્યાદિત કરનાર ઘણાં કર્માશયોને દબાણ કરનાર સાધન છે. તે જીવનની ઉત્ક્રાંતિ થવાના પ્રસંગે દબાણ ખસી જવાથી વર્તમાનજન્મનાં અથવા ભૂત અનંત જન્મોના જે જે કર્માશયો પક્વ થયાં હોય અથવા ફલાભિમુખ થયાં હોય, તે ઉપર ડોકીયાં કાઢે છે. આવાં કર્માશયોનું નામ "નિયતવિપાક કર્માશય" કહે છે. તે નિયતવિપાક કર્માશયો એકરૂપ થઈ જાય છે, અને જેમ સમાન તાપવાળાં ધાતુનાં પતરાં હથોડી મારવાથી એકતંત્ર થઈ જાય છે તેમ આ સજાતીય અથવા અવિરોધી પક્વ કર્માશયો પ્રાયણક્ષણે એકતંત્ર થઈ જાય છે, અને ભાવિજન્મ, આયુષ્ અને ભોગની મર્યાદાનું નિર્માણ કરે છે. ત્યારપછી પુરુષના દુઃખજન્મની વેદના શરૂ થાય છે, એટલે પ્રાણના ઉત્ક્રમ પછી યોગ્ય સ્થૂલના સંબંધમાં લિંગશરીર આવતાં તે એકતંત્ર પક્વ કર્માશયો પુરુષને જન્મનું ભાન કરાવે છે, અને તે જન્મ સાથે મનુષ્યત્વાદિ જાતિનું પણ નિર્માણ કરે છે. જાતિ આ પ્રમાણે કર્મથી નિયંત્રિત હોય છે. આ જાતિ અથવા સર્ગ, દેવ, માનુષ અને તિર્યગ્યોનિ એવા મુખ્ય ત્રણ વર્ગનો હોય છે: તેમાં દેવવર્ગમાં બ્રાહ્મ, પ્રાજાપત્ય, ઐન્દ્ર, પૈત્ર, અથવા પિત્ર્ય, ગાન્ધર્વ, કૌબેર અથવા યાક્ષ, રાક્ષસ, અને પૈશાચ—એવા આઠ પેટાવર્ગ છે. માનુષસર્ગ વર્ણવ્યવસ્થાવાળો અને વર્ણવ્યવસ્થાવિનાનો એમ બે પ્રકારનો હોય છે. બ્રાહ્મણાદિ ચાર વર્ણની વ્યવસ્થાવાળો સર્ગ અને તેની વ્યવસ્થાવિનાનો

હોય છે તેમા પ્રથમ ભ્રહ્મસ્થાનાનો સર્ગ સર્વ અને આશ્રમના ધર્મોની અપસુસિદ્ધિ સગ્રગતાથી કરી શકે છે બાગ માનુષસર્ગ તેવી સિદ્ધિ કરી શકતો નથી. તિર્યગ્યોનિસર્ગમા પાચ પેટા વર્ગ છે-પશુનો, સર્પજાતિનો, મત્સ્યજાતિનો, પક્ષિજાતિનો અને પ્રેતજાતિનો આ પ્રમાણે આઠ દૈવસર્ગ એક માનુષસર્ગ અને પાચ તિર્યગ્ વર્ગના સર્ગ મળી ચૌદ પ્રકારની જાતિઓ છે આ જાતિની પેટાજાતિઓ પેટાવર્ગો અને વિભાગો અનત થાય છે, પરતુ મુમુક્ષુજાતિધર્મ વડે વિપાક ઓળખી શકાય છે

આ ઉપરાત નારકિવર્ગ અને સ્થાવરગત વર્ગ છે. પરતુ તે કેવલ દુઃખભોગની યોનિ છે તેમા સુખનો અનુભવ હોતો નથી તેના દુ ખભોગને પ્રકટાવનાર કર્માશયો મનુષ્યજન્મમા કદી દૃષ્ટજન્મવેદનીય એટલે વર્તમાન જન્મમા અનુભવી શકાય તેવા હોતા નથી તેવી જ રીતે ક્ષીણક્લેશ મહાપુરુષોના કર્માશયો જાતિ અદૃષ્ટજન્મમા અનુભવી શકાય તેવા હોતા નથી. તેવા કર્માશયો તો દૃષ્ટજન્મમા જ અનુભવી શકાય તેવા હોય છે અને તે અનુભવ પછી જન્માતરપરિણામ થતો નથી

દૃષ્ટજન્મ થયા પછી જાતિનિર્માણ થઈ જાય છે ત્યાર પછી તે જ જન્મમા અથવા ભવમા કેવલ ભોગને ઉત્પન્ન કરે તે એક વિપાક, ભોગ અને આયુષ્મા ઉપકાર કરે તે દ્વિવિપાક અને જન્મ આયુષ્ અને ભોગ -એ ત્રણેને ઉદય કરે તે ત્રિવિપાક.

અને સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થશે કે એક દૃષ્ટ જન્મ થયા પછી તે જ જન્મમા નવો જન્મ, આયુષ્ અને ભોગ શી રીતે થાય? આ સબધમા યોગશાસ્ત્રનુ મન્તવ્ય એવુ છે કે તીવ્રસવેગથી કરેલા એટલે તીવ્રવૈરાગ્યથી સેવાયેલા શુક્લ કર્માશયો મત્રપ્રભાવથી, તપના પ્રભાવથી, સમાધિના બલથી, ઇશ્વર, દેવતા, મહર્ષિ, અને મહાપુરુષના અનુગ્રહથી વહેલા પાકી જાય છે જેમ કેટલાક વૃક્ષોને કૃત્રિમ ગરમીમા રાખવાથી તેઓ સત્વર ફલોદય કરે છે, તેમ તીવ્ર સવેગવાળા પુણ્યકર્મો દૃષ્ટજન્મમા પાકી જાય છે તેથી નદી શ્વરનુ આઠ વર્ષનુ દૃષ્ટજન્મનુ આયુષ નિર્માણ થયેલુ છતા અદ્ભુત પુણ્ય-

બનથી તે જ દેહમા ચિરજીવિત્વ નાસે થઈ શ્રી સાચિનના ગણાધ્યક્ષનુ પદ મળ્યુ હતુ તેની રીતે માર્કંડેયને પણ થયુ હતુ આવા આયુર્વર્ધક પુણ્ય કર્માશયો હોય છે તેની જ રીતે તીન ગગડેરથી ભયનીત નાણીને, યાધિ અસ્તને, દીન પ્રાણિને ભરોસો રાખી આનય લનાર પ્રાણિને, મહાનુભાવ પુરુષોને તપસ્વીઓને અનાથ સ્ત્રી ાનને જે પુન પુન અપમાર કરવામા આવે તો તેના તેજ જન્મમા ઇતર ભવની પ્રતીતિ થાય છે જેમ ન હુ નાજા ઇન્દ્રપ ને પ્રાપ્ત થવાના આયુષવાળો છતા મુનિજ નોને પા ન્નાગ કરવાથી તેજ દેહમા તિર્યગ્ભાવને પામ્યો હતો વર્તમાન જન્મમા મનુષ્ય યોનિમા રહ્યા છતા કેટલાક ઉત્કટ અધર્મીઓને તિર્યગ્ભાવવાળી હાથપગ વિનાની વ્યાધિગ્રસ્ત ભયકર સ્થિતિ થઇ જાય છે તે નાણી જાતિમાન મનુષ્ય રહે છે પણ સ્થિતિ કેવન પશુ સમાન થઇ જાય છે

સામાન્ય નિયમથી વિપાક પામેના કર્માશયો એક ભવમા ખરે તેવા હોય છે પરતુ અનેક ભવની પરપરામા પણ તે ખરે છે બ્રહ્મહત્યાદિ મહાપાતકો ધારાબધ સાત ભવમા દુ ખપ્રતીતિ કરાવે છે તેવીજ રીતે તીન સયોગવાળા પુણ્યકર્મો ધારાબધ પુણ્યયોનિમા જન્મ આપ્યા કરે છે આ નિયમ નથી પણ અપવાદ છે આ પ્રમાણે દૃષ્ટ જન્મમા જેના ફલ અનુભવાય તેવા વિપાક અદૃષ્ટજન્મમા જેના ફલ અનુભવાય તેવા વિપકર કર્માશયો એક બે અને ત્રણ ફળો પ્રકટ કરે છે

ત્યારે અવિપક્વ કર્માશયો જે અદૃષ્ટજન્મમા ફળે તેવા હોય તેની શી સ્થિતિ થાય છે ? યોગશાસ્ત્રમા તેની ત્રણ પ્રકારની ગતિ સ્વીકારી છે (૧) વિરોધી કર્મવડે તેનો નાશ થાય, જેમકે નિયત પ્રાયશ્ચિત્તવડે નિયત પાપનું ફલ અટકે છે, તેમ તપ સ્વાધ્યાય વગેરે શુભ કર્માશયવડે કૃષ્ણકર્મ અને મિશ્રકર્મો નાશ પામે છે

(૨) કેટલાક મુખ્ય કર્મના ફલોદયની મર્યાદામા અન્તર્ગત થાય છે, અને તેથી જ્યારે પ્રધાન કર્મ ફળે ત્યારે અપ્રધાન કર્મ પણ ફળે જેમકે જ્યોતિષ્ટોમાદિ યજ્ઞકર્મ પ્રધાન રીતે પુણ્યકર્મ છે પરતુ તેમા થતી હિંસા ગૌણ પાપ

છે, તેનું પ્રાયશ્ચિત્તથી નિવારણ ન થયુ હોય તો તે હિંસાનો કર્માશય ગૌણરૂપે પ્રધાન પુણ્યકર્માશયમા પેસી જાય છે, અને જ્યારે સ્વર્ગાદિ સુખ મળે ત્યારે બીજા દેવોના સુખને જોઈ અસૂયાદિ દોષથી તે પ્રાણી બળે છે. આ પુણ્યભોગમાવે સતાપ થવો તે અગપાપકર્મનુ ફળ છે જેમ સારી શેરડીમા અથવા કેરીમા અતસડો લાગે છે તેમ પુણ્યયોનિમા જન્મ્યા છતા અતસડો લાગેના ચિત્તસત્ત્વો હોય છે. અને આથી વિવેકીઓ આ પુણ્યવાનની સ્થિતિ જોઇને પણ વિરક્ત થાય છે

(૩) પ્રમજે અપકર્ક કર્માશયો નિયતવિપાક કર્માશયના ફલ પ્રવર્તક બનવી દબાઈ પોતાનુ ફલ પ્રસર્તાવામા ચિરકાન સુપ્ત પડી રહે છે જેમ ચિત્તશુદ્ધિના પ્રવર્તક નિષ્કામ કર્મયોગવડે જે ચિત્તશુદ્ધિ સધાઇ અને વિવેકજ્ઞાન થયુ, અને આધિકારિક પદને નામ કરાવનાર નિયત વિપાકકર્માશય પ્રાયણ સમયે ઊભુ થયુ તો તે પુરુષના સઘળા અદૃષ્ટજન્મવેદનીય કર્માશયો દબાઈ પડી રહે છે અને તે ક્યારે અને કેવા પરિણામને પ્રકટ કરશે તે ચોક્કસ કહી શકાતુ નથી જો વિવેકજ્ઞાન સાથે આધિકારિક પદ હોય તો ક્રમમોક્ષના તે પુરા પડેલો હોવાથી સઘળા અનિયત વિપાકકર્માશયો કા તો નાશ પામે છે, કા તો તે મહાપુરુષના અનુગ્રહથી, તેના ભક્ત અથવા શિષ્યજનમા તે પુણ્ય કર્માશયો દાનવડે એકત્ર થઇ તે ભક્ત અથવા શિષ્યને ઉપકાર આપે છે અને તેના દ્વીજનામા તેના અપુણ્ય કર્માશયો સજાતીય તાણથી તણાઇ તીવ્ર તાપ આપે છ. જો વિવેકજ્ઞાનવિના આધિકારિક પદે ગતિ થઇ હોય છે તો ક્ષીણ પુણ્ય થયા પછી જે કર્માશયો પુણ્યભોગ કાળે અતર્ગત પરિપાકને પામ્યા હોય તે અકુરિત થઇ મૃત્યુલોકમા અથવા ઇતર લોકમા જન્માન્તરપરિણામ પ્રકટાવે છે આવા કર્માશયને પુણ્યભોગની સમાપ્તિએ જન્માન્તર કરાવી વિપાકને પ્રકટ કરે તેને અનુશય કહે છે. જેમ કસ્તૂરીવાળી દાબડીમા કસ્તૂરી કાઢી લીધા પછી આપણે બીજો ઉપયોગ કરીએ તોપણ તે બીજા પદાર્થોને પણ કસ્તૂરીનો સુવાસ આપે છે અને જેમ ડુગળી વગેરે કાઢી લીધેલા પાત્રમા સારી વસ્તુને પણ દુર્ગંધનો પાશ લાગે

બળથી તે જ દેહમાં નિરંકુશિત પ્રાપ્ત થઈ ગયા ગજેન્દ્રના ગણાધ્યક્ષનું પદ મળ્યું હતું; તેવી રીતે માર્કંડેયને પણ થયું હતું. આવા આમુષ્મિક પુણ્ય-કર્માશયો હોય છે. તેવી જ રીતે તીવ્ર સંવેગથી બળહીન પ્રાણીને, વ્યાધિગ્રસ્તને, દીન પ્રાણીને, જગતમાં શરણ આશ્રય લેનાર પ્રાણીને, મહાનુભાવ પુરુષોને, તપસ્વીઓને, અનાથ સ્ત્રી બાળકને, જો પુનઃ પુનઃ અપમાન કરવામાં આવે તો તેના તે જ જન્મમાં ઘોર ફળની પ્રતીતિ થાય છે. જેમ નહુષ-રાજા ઇન્દ્રપદને પ્રાપ્ત થયા છતાં આચાર્યો તથા મુનિજનોને પાદપ્રહાર કરવાથી તેજ દેહમાં તિર્યગ્‌જાતિને પામ્યા હતા. વર્તમાન જન્મમાં મનુષ્ય યોનિમાં હોવા છતાં કેટલાક ઉત્કટ આચરણીઓને તિર્યગ્‌ભાવનાથી, હાથપગ વિનાની વ્યાધિગ્રસ્ત ભયંકર સ્થિતિ થઈ જાય છે. તે પ્રાણી જાતિમાન મનુષ્ય રહે છે પણ સ્થિતિ કેવળ પશુ સમાન થઈ જાય છે.

સામાન્ય નિયમથી વિપાક પામેલા કર્માશયો એક ભવમાં ખપે તેવા હોય છે. પરંતુ અનેક ભવની પરંપરામાં પણ તે ખપે છે. બ્રહ્મહત્યાદિ મહાપાતકો ધારાબંધ સાત ભવમાં દુઃખપ્રતીતિ કરાવે છે; તેવી જ રીતે તીવ્ર સંવેગવાળા પુણ્યકર્મો ધારાબંધ પુણ્યયોનિમાં જન્મ આપ્યા કરે છે. આ નિયમ નથી પણ અપવાદ છે. આ પ્રમાણે દૃષ્ટ જન્મમાં જેના ફલ અનુભવાય તેવા વિપક્વ કર્માશયો, તથા અદૃષ્ટજન્મમાં જેના ફલ અનુભવાય તેવા વિપક્વ કર્માશયો એક બે અને ત્રણ ફળને પ્રકટ કરે છે.

ત્યારે અવિપક્વ કર્માશયો જે અદૃષ્ટજન્મમાં ફળે તેવાં હોય તેની શી સ્થિતિ થાય છે? યોગશાસ્ત્રમાં તેની ત્રણ પ્રકારની ગતિ સ્વીકારી છે. (૧) વિરોધી કર્મવડે તેનો નાશ થાય, જેમકે નિયત પ્રાયશ્ચિત્તવડે નિયત પાપનું ફલ અટકે છે, તેમ તપ, સ્વાધ્યાય વગેરે શુક્લ કર્માશયવડે કૃષ્ણકર્મ અને મિશ્રકર્મો નાશ પામે છે.

(૨) કેટલાક મુખ્ય કર્મના ફલોદયની મર્યાદામાં અંતર્ગત થાય છે, અને તેથી જ્યારે અંગિકર્મ ફળે ત્યારે અંગકર્મ પણ ફળે. જેમકે જ્યોતિ-ષ્ટોમાદિ યજ્ઞકર્મ પ્રધાન રીતે પુણ્યકર્મ છે; પરંતુ તેમાં થતી હિંસા ગૌણ પાપ

વધારે કલેશવાસનાવાળું થાય છે આ પરિણામી દુખના વિચારથી સુખભોગકાળે વિવેકીને દુખનું ભાન થાય છે

વળી સુખ સાધનોની તૃષ્ણાથી તણાતો જીવ અનુકૂલ પ્રાણિઓપ્રતિ અનુગ્રહ અને પ્રતિકૂલ પ્રાણીપ્રતિ પીડા કરવાના વેગથી શરીર,—મન અને વાણીના વ્યાપારવડે જે ધર્મ અને અધર્મનો સચય કરે છે, તેથી જે લોભ મોહની વાસના દૃઢ થાય છે તે સુખસમયે પરિતાપને ઉત્પન્ન કરે છે આ ચિત્તસત્વની બીજાની શગડી તે તાપદુખ છે

વળી સુખાનભવથી ચિત્તમા સુખવાસના, તેવડે સુખનુ પુન પુન સ્મરણ, તેવડે રાગવૃદ્ધિ તે વડે મન વાણી અને શરીરની ચેષ્ટા તે વડે પુણ્યાપુણ્ય અને તે વડે જન્માદિ વિપાક—આ પરપરા તે સસ્કારદુખ કહેવાય છે.

વળી સુખાનુભવવાળી વૃત્તિ પોતે જ સુખ દુખ અને મોહના કારણભૂત દ્રવ્યમાથી ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી કેવલ સુખમય કદી હોઇ શકતી જ નથી, તેમા દુખ તથા મોહનુ વિર પડેલુ જ હોય છે, જો કે સુખસમયે તે વિર ઉપર તરી આવેલુ હોતુ નથી, પણ પ્રમગ પ્રાપ્ત થતા સુખભોગના અવધિએ તે વૃત્તિ દુખની છાયામા અને મોહમા પલટાયા વિના રહેતી નથી આથી સુખ વૃત્તિ કઇ સ્થિર પરિણામ નથી માટે વિવેકી તેનાથી પણ છૂટવા માગે છે

આ પ્રમાણે ત્રણ વિપાકો જે સુખ અને દુખને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમા દુખ તો પ્રાણીમાત્રને હોય છે તો પણ વિવેકીને સુખભોગ પણ પરિણામદુખ, તાપદુખ, સસ્કારદુખ અને વૃત્તિના અસ્થૈર્યરૂપ દુખથી દુખમય જણાય છે. અને તેથી તે વૈરાગ્ય અથવા વૈતૃષ્ણ્યને જ ઝપે છે વિવેકીની આ તીવ્ર કોમળતા વૈરાગ્યનો ઉત્કર્ષ કરી તેને સસાર તરફ ઝુકાવતી નથી. પરતુ કૈવલ્ય તરફ ઝોક આપે છે

છે તેમ ઉચ્ચા લોકમા પુણ્યભોગાર્થે ગતિ થયા પછી તે ભોગના અવસાને જે દગ્ધાયેના કર્માશયો વિપાકને પામ્યા હોય તે અનુશય—નીચે સૂતેલા—ઉપર આવે છે. અને તેના સ્વભાવને અનુસાર જન્માન્તરપરિણામ પ્રકટાવે છે. પછી શુભ અનુશય હોય તો શુભ યોનિમા અને અશુભ અનુશય હોય તો અશુભ યોનિમા જન્મ થાય છે. ચંદ્રલોકમા સુખ ભોગવ્યા પછી પિતૃયાણે ગતિ કરનારનો અનુશયને અનુસાર ભૂલોકમા જન્મ થાય છે અને તેઓ મનુષ્યજન્મને ધારણ કરે તેવો નિયમ નથી નઠારી યોનિમા પણ અનુશય નઠારો હોય તો જન્મ પામે આથી વિવેકજ્ઞાનવિનાનુ આધિકારિક પદ, અથવા દેવયોનિમા જન્મ થવાથી ભવરોગના બીજકો મળતાં નથી માટે વૈરાગ્યની સિદ્ધિવડે ક્લેશક્ષય કરવાથી જ જન્માન્તર અટકે છે, બીજો ઉપાય નથી

ક્લેશવડે ત્રણ પ્રકારના કર્માશયો અને તે કર્માશયોવડે ત્રણ પ્રકારના વિપાક ઉત્પન્ન થાય છે આ વિપાકો અભિમાનીને સુખ તથા દુઃખની વેદના ઉત્પન્ન કરે છે પુણ્ય કર્માશયવડે સુખવેદના અને અપુણ્ય કર્માશયવડે દુઃખવેદના થાય છે

આ સામાન્ય નિયમ છે પરન્તુ વિવેકીને લૌકિક સુખ પણ દુઃખરૂપે પ્રતીત થાય છે જેમ આપણા સ્થૂલ શરીર ઉપર ધૂળના રજકણો ચોટે તો આપણને દુઃખ પ્રતીતિ થતી નથી, પરન્તુ આંખમા અત્યન્ત ઝીણુ રજ કણ જાય તો તીવ્ર વેદના થાય છે તેમ વિવેકીનું ચિત્ત અત્યન્ત કોમલ હોવાથી સુખપરિણામોમા પણ દુઃખનુ ભાન કરી શકે છે ભસ્મ ચોળનારને શરીરે ટાઢનુ ભાન ન થાય, પરન્તુ આંખમા રજકણ જવાથી દુઃખ થાય, તેમ સ્થૂલ સુખનો ભોગ વિષયી જનોને મોહજન્ય આનંદ ઉત્પન્ન કરે, પરન્તુ વિવેકીને તો તે ઝેરી નિશાનો આનંદ સમજાય સુખના અનુભવવડે ભોગનો અભ્યાસ થાય છે, ભોગાભ્યાસવડે રાગ વધે છે, રાગવડે ઇન્દ્રિયોની ભોગ ભોગવવાની કુશળતા વધે છે એ કુશળતાવડે ઉપભોગ સિદ્ધ કરવા, કાયિક, વાચિક અને માનસિક હિંસા થાય છે, અને આ દોષથી ચિત્તસત્ત્વ

જે વિશ્વના અધિપ મહર્ષિ રુદ્ર દેવોની ઉત્પત્તિના અને વિનાશના કારણ છે, અને જે પ્રકટ થતા હિરણ્યગર્ભને (જ્ઞાનદૃષ્ટિથી) જુએ એવી આજ્ઞા કરે છે તે શુભબુદ્ધિવડે અમને સંયુક્ત કરો, એ આગળ આવેલા મંત્ર સાથે પાઠવો મંત્ર વિચારતાં પ્રકટ થતા અગ્નિ જે આદિ હિરણ્યગર્ભનું બહુરૂપ છે તેના પિંગળ વર્ણને લઈ "કપિલ" એવા [illegible] લગાડવામાં આવી છે તેથી કપિલ એ વિશેષ નામ નથી, પરંતુ ગુણવાચક નામ છે અને તે અગ્નિ અથવા હિરણ્યગર્ભને લાગુ પડે છે. આ અગ્નિ અથવા હિરણ્યગર્ભ આત્મભાવ છે, એવું શ્રૌતકાળમાં આપણે માની લીધેલું જોઈ શકીએ છીએ. પાછળથી આ ગુણવાચક નામ વિશેષ નામ તરીકે યોજાયું, અને આદિ વિદ્વાન કપિલ ગણાયા.

પરમેશ્વર અથવા તેની આદ્યવિભૂતિ જે વિશ્વના આરંભના મહર્ષિ પુરુષ હિરણ્યગર્ભ જેનું પાછળથી કપિલ નામ પડ્યું તેને [illegible] વડે જ્ઞાનથી પૂર્ણ કરે છે અને તેની ઉત્પત્તિ અવસ્થા [illegible] સિદ્ધ ધર્મ જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય સાથે [illegible] એ [illegible] યોગસૂત્રના વ્યાસભાષ્યમાં એક પ્રાચીન આગમ [illegible] —

आदिविद्वान् निर्माणचित्तमधिष्ठाय कारुण्याद् भगवान् परमर्षिरासुरये जिज्ञासमानाय तन्त्रं प्रोवाच ॥ (यो. सू.)

આદિ વિદ્વાને ઇચ્છાથી [illegible] ઉપર સ્વામીભાવ સિદ્ધ કરી [illegible] આસુરીને આ સાંખ્યતંત્ર કહ્યું —

આ આગમવાક્યમાં જે [illegible] એમ મર્ષિ [illegible] કહ્યું છે, [illegible] સંપ્રદાય [illegible] [illegible] કપિલ કોઈ સામાન્ય [illegible] છે કે તે [illegible] હતું.

(૪) સાંખ્ય-યોગ વિચારકો.
કપિલ મહર્ષિ.

સાંખ્ય વિચારોનું પ્રાચીનરૂપ હાલ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ચરકસંહિતામા મળી આવે છે. આ સંહિતાકાલ ૪૦ સ૦ ના પહેલા સૈકાનો છે. પરંતુ ચરકમુનિએ તે વિચારો આત્રેયના મુખદ્વારા જણાવ્યા છે.

સાખ્યશાસ્ત્રના આદિ વિદ્વાન્ કપિલ મહર્ષિ ગણાય છે આ મહર્ષિ તે ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હતી કે હિરણ્યગર્ભ અથવા અગ્નિનુ રૂપક હતુ તે નિર્ણય કરવો ઘણો કઠિન છે. શ્વેતાશ્વતર મંત્રોપનિષદ્‌માં પરમેશ્વરમહિમાના વર્ણનપ્રસ્તાવમા કહે છે કે—

यो योनिं योनिमधितिष्ठति एको विश्वानि रूपाणि
योनीश्च सर्वाः ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानै
र्बिभर्ति जायमान च पश्येत् (श्वे० ५–२)

જે પરમેશ્વર જુદી જુદી યોનિને નિયંત્રિત કરે છે, અને જાતિનું નિર્માણ કરે છે, જે અદ્વિતીય પરમાત્મા સર્વ રૂપોમા (વ્યક્તિમા) અને સર્વ યોનિમા (જાતિમા) પ્રવેશ પામે છે, અને જે પરમાત્મા આદ્ય પ્રકટ થયેલા ઋષિ કપિલને જ્ઞાનવડે ભરે છે તે પ્રકટ થતા પરમાત્માનું દર્શન કરવુ—આ મંત્રમા જે કપિલ શબ્દનો ઉલ્લેખ છે તેવડે સાખ્યશાસ્ત્રના કપિલના મહિમાનું સૂચન થાય છે કે અન્યનું? આ શબ્દ જે પ્રકરણમાં આવે છે તે પ્રકરણમા આદ્યપુરુષ હિરણ્યગર્ભનું કપિલ એ નામ છે, એવો ભાવ શ્રી શંકરાચાર્ય બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યમા જણાવે છે, (જૂઓ બ્ર૦ સૂ૦ ૨–૧–૧) અને તે ભાવ કપોલકલ્પિત નથી, પરંતુ સપ્રમાણ જણાય છે. કારણ કે—

यो देवाना प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिपो रुद्रो महर्षिः
हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं सनो बुद्धया शुभया संयुनक्तु ।
(श्वे०–४–१२)

જે વિશ્વના અધિપ મહર્ષિ રુદ્ર દેવોની ઉત્પત્તિના અને વિકાસના કારણ છે, અને જે પ્રકટ થતા હિરણ્યગર્ભને (જ્ઞાનદૃષ્ટિથી) જુએ એવી આજ્ઞા કરે છે તે શુભબુદ્ધિવડે અમને સંયુક્ત કરો; એ આગળ આવેલા મંત્ર સાથે પાઠનો મેળ વિચારના પ્રકટ થતા અગ્નિ જે આદિ હિરણ્યગર્ભનું બાહ્યરૂપ છે તેના પિંગલ વર્ણને જ " કપિલ " સંજ્ઞા આપવાનું વિને લગાડવામાં આવી છે. તેથી કપિલ એ વિશેષ નામ નથી, પરંતુ ગુણવાચક નામ છે અને તે અગ્નિ અથવા હિરણ્યગર્ભને લાગુ પડે છે. આ અગ્નિ અથવા હિરણ્યગર્ભ આદ્યમાત્ર છે, એવું શ્રૌતવાઙ્મયમાં આપણે સારી રીતે જોઇ ગયા છીએ. પાછળથી આ ગુણવાચક નામ વિશેષ નામ તરીકે યોજાયું, અને આ દિ વિદ્વાન્ કપિલ ગણાયા.

પરમેશ્વર અથવા તેની આદ્યવિભૂતિ રુદ્ર વિશ્વના આરંભમાં આદિ પુરુષ હિરણ્યગર્ભ જેનું પાછળથી બ્રહ્મા નામ પડયું તેને આજ્ઞાચક્રની દૃષ્ટિ વડે જ્ઞાનથી પૂર્ણ કરે છે અને તેથી તે આદ્યદ્રષ્ટા અથવા મહર્ષિ જન્મ-સિદ્ધ ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્યવાળા છે એ ભાવનાને વશવર્તી પાત જલસૂત્રના વ્યાસભાષ્યમાં એક પ્રાચીન આગમવાકયનો ઉલ્લેખ છે —

आदिविद्वान् निर्माण चित्तमधिष्ठाय कारुण्याद् भगवान् परमर्षिरासुरये जिज्ञासमानाय तन्त्रं प्रोवाच ॥ (यो. सू.)

૧ ૨૬ ઉપરનું ભાષ્ય.

આદિ વિદ્વાને સ્વેચ્છાથી શુદ્ધ સત્વમય ચિત્તને નિર્માણ કરી, તેના ઉપર સ્વામીભાવ સિદ્ધ કરી કરુણાથી તે ભગવાન પરમ ઋષિએ જિજ્ઞાસુ આસુરીને આ સાંખ્યતંત્ર કહ્યું:—

આ આગમવાકયમાં જે આદિ વિદ્વાનનો ઉલ્લેખ છે તે કપિલનો છે એમ સર્વ ટીકાકારોનું કહેવું છે, અને આ વાકય પંચશિખનું છે એવું પણ સંપ્રદાય પ્રયોગથી સમજાય છે તેથી સહજ સમજાય છે કે આદિ વિદ્વાન્ કપિલ કોઇ સામાન્ય જન્મ પામનારી ઐતિહાસિક વ્યક્તિ ન હતી, પરંતુ

શાસ્ત્રની ભાવનાએ ઉભી કરેલી અયોનિજ કપિલ વ્યક્તિ હતી અને તે વ્યક્તિના સઘળા ગુણધર્મો શ્રૌતકાલના હિરણ્યગર્ભ અથવા અગ્નિના ગુણ ધર્મોમાંથી આરોપાયા હતા.

આ જન્મસિદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનવાળા મહર્ષિ કપિલનું સાંખ્યતન્ત્ર બાવીસ સૂત્રાત્મક હતું. આ બાવીસ સૂત્રોનો નિર્દેશ તત્ત્વસમાસની "સર્વોપકારિણી" ટીકામાં થયો છે. તે ટીકાકારના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ બાવીસ સૂત્રોમાં મૂલ સાંખ્યના બીજકો છે. અને તે નારાયણ અવતાર મહર્ષિ કપિલના રચેલા છે, અને તે બીજ ઉપરથી પંડિત ન અને સૂત્રની પડધ્યાયી વૈશ્વાનર અવતાર કપિલે કરી. આ સામ્પ્રદાયિક નોંધથી પણ સમજાય છે કે કાળે કરી હિરણ્યગર્ભના રૂપકતરીકે પ્રકટ થયેલા કપિલ પ્રથમ નારાયણના અ શાવતાર થયા, અને પછી રુદ્રના અંશાવતાર થયા. અને પાછળથી મહા ભારતમાં શિવસહસ્ર નામમાં કપિલનું નામ પેઠું, અને રામાયણમાં વાસુ દેવ-વિષ્ણુના અવતારતરીકે કપિલ ગણાયા. જેમણે સગરના સો પુત્રોને નેત્રના અગ્નિવડે દાહ કર્યો. વળી મૂલ શ્રુતિના ભાવનું ખેંકડું વધારે શુચ નવા બ્રહ્માના માનસ પુત્રોમાં કપિલની ગણના થઇ એટલે પુરાણોમાં તે બ્રહ્મપુત્ર તરીકે મનાયા.

વળી ધર્મપ્રજાપતિની અહિંસા નામની પત્નીથી સનક, સનન્દન, સનાતન, સનત્કુમાર, કપિલ, આસુરિ વોઢ અને પંચશિખ આ પુત્રોપૈકી સનકાદિ ચાર યોગતન્ત્રમાં નિપુણ થયા અને કપિલાદિ ચાર સાંખ્યતન્ત્રમાં નિપુણ થયા, આ આઠ પૈકી સનત્કુમારવિનાના સાતનો ઉલ્લેખ કાત્યાયન પરિશિષ્ટ સૂત્રમાં આપેલી તર્પણવિધિની કારિકામાં થયો છે, અને દેવગણ પછી, મનુષ્યદેવગણના તર્પણમાં આ સાત સાંખ્યાચાર્યોનો નિર્દેશ થયો છે. કાત્યાયન ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકામાં થયા એટલે તે સમયમાં પણ કપિલ મુનિનું નામ કોઇ ઐતિહાસિક વ્યક્તિતરીકે ન હતું, પરંતુ ઘણા પુરાતન મનુષ્યદેવમાં હતું, અને આથી જ ગૌતમબુદ્ધના સમયમાં સાંખ્ય વિચારો ઘણા પ્રાચીન કાળના હતા એમ સમજાય છે.

કપિલમાં કાતો રુદ્રની અથવા હિરણ્યગર્ભની, અથવા વિષ્ણુની ભાવારોપણા થયેલી છે. અને તેથી પાછળથી કોઇ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ થયેલી. તેમાં તે ભાવના આરોપણબલથી તે વ્યક્તિમા તે તે દેવની અવતારભાવના પેઠેલી જણાય છે. પુરાણોમાં સ્વાયંભવ મનુ–એટલે પ્રથમ મનુના પુત્ર કર્દમ પ્રજાપતિ થયા, અને તે દેવહૂતિ સાથે પરણ્યા. દેવહૂતિને અરુન્ધતી, કલા, શ્રદ્ધા, હવિર્ભુક, ક્રિયા, ગતિ, ખ્યાતિ, શાંતિ અને અનસૂયા નામની નવ દિકરીઓ થઇ અને કપિલ મહર્ષિ પુત્રરૂપે થયા. તેમના દ્વારા દેવહૂતિને તત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું–એ પ્રકારની આખ્યાયિકા છે.

કપિલ મહર્ષિ કેવલ માનસપુત્ર અથવા કલ્પિત મૂર્તિ નથી, પરંતુ ઔતકાલના સમયની પ્રભાવવાળી એક સત્ય વ્યક્તિ હશે, પરંતુ ઐતિહાસિક વિવેકના અભાવે તે વ્યક્તિના અન્ત પછી તેમા દેવભાવનાની આરોપણા થઇ એમ સમજાય છે, નહિ તો તેમને નત્ય દેવગણમા તર્પણવિધિમા ગણવામાં આવત, પરંતુ તેમ નહિ થતાં મનુષ્યદેવગણમા તેમને મૂકયા છે તે ઉપરથી કેવલ દેવ જેવી મૂર્તિ તો નહી જ હોય એવુ અનુમાન થાય છે.

પુરાણોમા પદ્મપુરાણમા ગૌરીવિવાહવર્ણનમા કુમારના જન્મપ્રસ્તાવમા કપિલને ઇન્દ્રપ્રસ્થના રહેવાસી વર્ણવ્યા છે. * કૂર્મપુરાણમા કપિલ ઉપપુરાણનો ઉલ્લેખ છે, પણ તે ઉપલબ્ધ થયુ નથી. કાપિલ સ્મૃતિનો પણ ઉલ્લેખ બંગાળની એશીએટીક સોસાઇટીની લાયબ્રેરીના લીસ્ટમા છે. સમુદ્રશાનના જ્યોતિષશાસ્ત્રનો એક ગ્રંથ કપિલના નામે આરોપાયલો છે. પદ્મપુરાણના પ્રકરણ તરીકે કપિલગીતા ઉપલબ્ધ છે.

આર્ષ સમયના બીજા સાખ્ય વિચારકો સનક, સનન્દન, સનાતન, સનત્કુમાર, અંગિરા, વોઢ઼ વગેરે કપિલ કરતાં પણ વધારે કલ્પનાજાળમા ગુંચાયેલા છે, અને તેઓ નામમાત્ર શેષ રહ્યા છે.

* અશ્વઘોષ (ઇ. સ. ૧લા સૈકામાં) બુદ્ધચરિતમા ગૌતમબુદ્ધનો પિતા શુદ્ધોદનની રાજધાની કપિલવસ્તુના સંબંધમા જણાવે છે કે તે કપિલમહર્ષિની વસાવેલી નગરી હતી અથવા નિવાસ સ્થાન હતું.

(૫) આસુરિ.

કપિલના પ્રત્યક્ષ શિષ્ય આસુરિ હતા. આ આસુરિ કલ્પિત મૂર્તિ નથી, પરંતુ શતપથના વંશબ્રાહ્મણમાં તેમનો યાજ્ઞવલ્ક્ય પહેલાં ઉલ્લેખ છે. સાઞ્જીવી પુત્રપર્યંત શુક્લ યજુર્ અને કૃષ્ણયજુર્ની શાખાના પ્રવર્તકો સમાન છે, પરંતુ સાઞ્જીવી પુત્ર પછી પ્રાશ્નીપુત્ર જે આસુરિ સ્થાનનો નિવાસી હતો, તે ઋષિ થયા અને તેના આસુરાયણ, અને તેના આસુરિ થયા. ત્યાંથી વંશબ્રાહ્મણ યાજ્ઞવલ્ક્યના નામ ઉપર જાય છે; અને તે શુક્લ યજુર્ શાખામાં ઉતરે છે. આસુરિના પછી તેના વંશના ઋષિઓનું વર્ણન નથી. કદાચ આસુરિના નિરીશ્વર સાંખ્યના વિચારને લીધે તેની શ્રૌત પ્રણાલિકા બંધ થઇ હોય અથવા શ્રૌતજ્ઞાનના વિરોધી વિચારોના પ્રવર્તક હોવાથી વંશબ્રાહ્મણમાંથી તેમની પરંપરા જાણી જોઇને કમી કરી હોય પરંતુ આસુરિથી વંશશાખાવિચ્છિન્ન થાય છે. એ ખાસ વિચારવા-જેવું છે.

પરંતુ શ્રૌત વિજ્ઞાન જે અદ્વૈતગામી છે તેના કરતા સાંખ્ય વિજ્ઞાન જે દ્વૈતગામી છે તેની પ્રવૃત્તિ આસુરિએ અટકાવી ન હતી, પરંતુ તે વિજ્ઞાન તેમણે પંચશિખને આપ્યું હતું. આ પંચશિખાચાર્યના કોઇ પ્રાચીન આગમ ગ્રંથમાંથી વ્યાસમુનિ પતંજલિના યોગસૂત્રભાષ્યમાં ઉતારા આપે છે. તેવા ઉતારા અથવા અવતરણો બાવીસ જણાય છે, અને તે બાવીસ સૂત્રોમાં પ્રાચીન સાંખ્યના મર્મો તારવી શકાય તેમ છે.

સાંખ્યવિચારકોમાં આસુરિ પછી પ્રસિદ્ધ પુરુષ પંચશિખાચાર્ય થઇ ગયા છે. પાતંજલ યોગસૂત્ર ઉપરના વ્યાસભાષ્યમાં નિદાન બાવીસ સૂત્ર-વાક્યોના અવતરણો આવે છે, અને તે પંચશિખાચાર્યનાં છે એવું વાચસ્પતિમિશ્ર, ભાવાગણેશ ઇત્યાદિ ટીકાકારોના અભિપ્રાય પ્રમાણે જણાય છે. તે ઉપરાંત તત્ત્વસમાસ નામના ગ્રંથ ઉપર પંચશિખાચાર્યનું વિવરણ અથવા વ્યાખ્યા હતી એમ ભાવાગણેશની યોગસૂત્રવૃત્તિ ઉપરથી સમજાય છે. આ ઉપરાંત મહાભારતના શાંતિપર્વમાં મિથિલાના જનકરાજાના વંશના જનદેવ રાજાને ઉપદેશ આપનાર પંચશિખાચાર્ય હતા એમ સમજાય છે. મહાભારતના

પ્રસંગનું અવલોકન કરતાં સમજાય છે કે પંચશિખ જો કે મહર્ષિ કપિલના અનુયાયી હતા તોપણ તેનો બોધ ઘણે ભાગે સાખ્યશાસ્ત્રના કરતા ઔપનિષદ અધ્યાત્મવાદને મળતો છે. અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય આત્માના શિખાસ્થાને રહેલા બ્રહ્મને તે જાણતા હતા તેથી તે મહર્ષિનું નામ પંચશિખ પડ્યું હતું, વળી તે કપિલમુનિના મતને અનુસરતા હતા તેથી તથા કાપિલા નામની બ્રાહ્મણીએ તેમને ધવડાવી ઉછેરેલા હોવાથી તે કાપિલેય કહેવાતા. તેમના ઉપદેશ ઉપરથી સમજાય છે કે ચાર્વાક અને બૌદ્ધ વિચારોના તે વિરોધી હતા, અને જો કે જગદ્વ્યવસ્થા સાખ્યમતના પચ્ચીસ તત્ત્વને અનુસરતી તેમણે કરી હતી તોપણ સિદ્ધાન્તમા તેઓ બ્રહ્મવાદી હતા. વળી ચાઇનીઝ બૌદ્ધસપ્રદાય પ્રમાણે ૬૦૦૦૦ શ્લોકનો મોટો સાખ્યગ્રંથ ષષ્ટિતંત્ર નામનો હતો, અને તેના પ્રણેતા પંચશિખાચાર્ય હતા.

આ ષષ્ટિતંત્રશાસ્ત્ર વાચસ્પતિ આદિ વિચારકો વાર્ષગણ્યનું હતુ એમ કહે છે. આ ષષ્ટિતંત્રમા શા વિષયો આવેલા હતા તેનો સંગ્રહ **અહિર્બુધ્ન્ય સંહિતા** બારમા અધ્યાયમાથી મળી આવે છે, અને તે સૂચિ ઉપરથી સમજાય છે કે તે તંત્ર બે વિભાગમા પડેલુ હતું પ્રથમ વિભાગને પ્રકૃતિમંડલ અને બીજા વિભાગને વિકૃતિમંડલ એવુ નામ આપવામા આવતું હતું. નીચેના સાઠ વિષયો તેમા અનુક્રમે પ્રતિપાદન થયેલા હતા. તેથી તેનુ નામ ષષ્ટિતંત્ર પડેલુ જણાય છે:—

પ્રકૃતિમંડલ (૩૨)		વિકૃતિમંડલ (૨૮)	
૧	બ્રહ્મતંત્ર	૧—૫	કર્મકાંડ
૨	પુરુષતંત્ર	૬	ભોગકાંડ
૩	શક્તિતંત્ર	૭	વૃત્તકાંડ
૪	નિયતિતંત્ર	૮—૧૨	પંચક્લેશકાંડ
૫	કાલતંત્ર	૧૩—૧૫	ત્રણ પ્રમાણકાંડ (પ્રત્યક્ષ,અનુમાન,શબ્દ)
૬—૭—૮	ત્રિગુણતંત્રો	૧૬	ખ્યાતિકાંડ (જ્ઞાન સ્વરૂપ પ્રકરણ)

૯ અક્ષરતંત્ર	૧૭ ધર્મકાંડ
૧૦ પ્રાણતંત્ર	૧૮ વૈરાગ્યકાંડ
૧૧ કર્તૃતંત્ર	૧૯ ઐશ્વર્યકાંડ
૧૨ સામ્યતંત્ર	૨૦ ગુણકાંડ
૧૩—૧૭ પાંચ જ્ઞાનતંત્ર (જ્ઞાનેન્દ્રિયોને લગતું)	૨૧ લિંગકાંડ
	૨૨ દૃષ્ટિકાંડ
૧૮—૨૨ પાંચ ક્રિયાતંત્ર (કર્મેન્દ્રિયોને લગતું)	૨૩ આનુશ્રવિકકાંડ
	૨૪ દુઃખકાંડ
૨૩—૨૭ પાંચ તન્માત્રાતંત્રો	૨૫ સિદ્ધિકાંડ
૨૮—૩૨ પાંચ મહાભૂતતંત્રો	૨૬ કાષાયકાંડ
	૨૭ સમયકાંડ
	૨૮ મોક્ષકાંડ

મૂલ ગ્રંથ લોપ પામ્યો જણાય છે અને સાંખ્યદર્શનનું વિપુલ સાહિત્ય આ ગ્રંથની સાથે અસ્ત થયું જણાય છે.

(૬) ઈશ્વર કૃષ્ણ (ઇ. સ ૪૫૦)

સાંખ્યસંપ્રદાયની પરંપરા બૌદ્ધધર્મના સમયમા લગભગ લોપ પામ્યા જેવી હતી તેનો સમુદ્ધાર ઇશ્વરકૃષ્ણે સાંખ્યકારિકાદ્વારા કર્યો જણાય છે. સાંખ્યશાસ્ત્રનું વિશુદ્ધ રૂપ આ પ્રાચીન કારિકામાથી મળે છે. ઈશ્વરકૃષ્ણ સંબંધી આપણી ઐતિહાસિક માહિતી બીજા બાહ્ય પ્રમાણથી મળી આવી છે. બૌદ્ધ સાધુ પરમાર્થ ઇ० સ० ૫૪૬ મા ચીનદેશમા આ ગ્રંથ લઇ ગયા હતા. ઇ० સ० ૫૫૭–૫૬૮ દરમીઆન પરમાર્થે આ કારિકા અને

*આ મૂલ તંત્રશાસ્ત્રનો ઉદ્ધાર "સાંખ્ય સપ્તતિ" (ઇશ્વરચંદ્રની કારિકા) ઉપરના **માઠરભાષ્યમાં** મા પ્રથમ થયેલો જણાય છે. જુઓ ગુણરત્નસૂરિની ષડ્દર્શન–સમુચ્ચય નામના હરિભદ્રસૂરિ (ઇ. સ. આઠમુ સૈકું) ના ગ્રંથ ઉપરની ટીકા. પરંતુ પ્રસિદ્ધ થયેલી **માઠરવૃત્તિમા** ૬૦ વિષયો જૂદી રીતે જણાય છે.

તેના ઉપરની ટીકાનું ચીનાઈ ભાષામાં ભાષાન્તર કર્યું હતું, અને તે અદ્યાપિ વિદ્યમાન છે. સાંખ્યકારિકાના કર્તાનું બીજું નામ વિંધ્યવાસી× છે એમ કેટલાકનું માનવું છે તે બૌદ્ધ વસુબન્ધુના પહેલાં થઈ ગયા હતા એમ ચાઇનીઝ બૌદ્ધો માને છે બૌદ્ધોનું એમ માનવું છે કે વિંધ્યવાસીના સિદ્ધાન્તનું વસુબન્ધુએ (૪૨૦—૫૦) ખંડન કર્યું છે. આ ઉપરથી ઈશ્વરકૃષ્ણનો જીવન સમય ચોથા સૈકામાં આવે છે, અને તે ગુપ્ત સમયમાં થયા જણાય છે જે સમયમાં સંસ્કૃત સાહિત્યે પુનર્જીવનને પામ્યું હતું

આ સાંખ્યકારિકા ઉપર જે ભાષ્ય ઉપલબ્ધ છે તે ગૌડપાદનું ગણાય છે આ ગૌડપાદ આદ્ય શંકરાચાર્યના પરમગુરુ હતા અને માંડૂક્યકારિકાના કર્તા ગૌડપાદ જો સાંખ્યકારિકાના ભાષ્યકાર હોય તો તે આઠમા સૈકામાં થયા હોવા જોઈએ ચીનાઈ ભાષાન્તરમાં આધાર તરીકે લીધેલી ટીકા જો ગૌડપાદનું જ ભાષ્ય હોય તો ઘણો ખુલાસો થાય પરંતુ "તકાક્સુ" ની (Takakusu) શોધ ઉપરથી એવું અનુમાન જાય છે કે તે આધારભૂત ટીકા ગૌડપાદ કરતાં જૂદી જણાય છે શ્રી બેલવલ્કર જેઓ માઠરવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરનાર છે તેઓ જણાવે છે કે ચાઇનીઝ ભાષાન્તરની આધારભૂત ટીકા તે માઠરવૃત્તિ હતી.* અલ્બીરૂની (ઈ૦ સ૦ ૧૦૩) જે કારિકાની વિગત આપે છે તે ગૌડપાદનો ઉલ્લેખ કરે છે એટલે અગીઆરમા સૈકામાં ગૌડપાદ સાંખ્યભાષ્યકાર તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા એમાં શક નથી

વળી સાંખ્યકારિકાનું બીજું નામ સાંખ્યસપ્તતિ છે, તે ઉપર શ્રીશંકરાચાર્યની જયમંગલા નામની ટીકા છે એમ દક્ષિણ હિંદુસ્થાનના સંસ્કૃત

× પરંતુ આ માનવું પ્રમાણભૂત નથી (જુઓ વાર્ષગણ્ય સંબંધી નોટ.)

*માઠરવૃત્તિ—ચૌખમ્બા સંસ્કૃત ગ્રંથાવલિમાં થોડા સમય પૂર્વે પ્રસિદ્ધ થઈ છે. આ ટીકાગ્રંથ ઈ સનના ત્રીજા સૈકાના અંતમાં અને ચોથાના આરંભમાં મૂકી શકાય (જુઓ—માઠરવૃત્તિનો સમય પુરાતત્ત્વ વર્ષ ૧ અંક ૨)

પ્રતોના સૂચિપત્ર+ ઉપરથી જણાય છે. ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થાય તો કંઇક વિશેષ પ્રકાશ પડવા સંભવ છે; કારણ કે બ્રહ્મસૂત્ર ભાષ્યમા શંકરાચાર્ય સાખ્યદર્શનનું ખંડન કરે છે તેમાં મૂલ પૂર્વપક્ષની સાખ્ય ભૂમિકા સાખ્યકારિકાને અવલંબી કરે છે. ગૌડપાદ અને શંકરાચાર્ય બંનેએ આ ગ્રંથને સાખ્યનો પ્રમાણગ્રંથ સ્વીકાર્યો છે તેથી ઇશ્વરકૃષ્ણની સાખ્યાચાર્યોમા ઉંચી પ્રતિષ્ઠા તે સમયમા હશે એ નિર્વિવાદ છે.

(૭) સાંખ્યવિચારક વાચસ્પતિમિશ્ર (ઈ૦ સ૦ ૮૮૦)

ઇશ્વરકૃષ્ણની સાખ્યકારિકા ઉપર ભાષ્યકાર ગૌડપાદાચાર્યના સંબંધમા વિશેષ વિવેચન વેદાન્તદર્શનમા આવશે. પરંતુ સાખ્ય વિચારકોમા વાચસ્પતિમિશ્રની સ્વતંત્ર ગણના કરવા યોગ્ય છે. તેમની સાખ્યતત્ત્વકૌમુદી—સાખ્યકારિકા ઉપરની ટીકા—સાખ્યચંદ્રમાની ખરેખરી કૌમુદી જ છે. વાચસ્પતિમિશ્ર નૃગરાજાના સમયમા થયા હતા, અને તેઓ મૈથિલ બ્રાહ્મણ હતા. એમની વિદ્વત્તા સર્વેથી હતી, અને સર્વદર્શનઉપર તેમના લેખો છે. યોગદર્શનના વ્યાસભાષ્યઉપર પણ તેમની ટીકા છે. ન્યાયદર્શનમા ઉદ્યોતકાર વાર્તિકઉપર તેમની તાત્પર્ય ટીકા છે, તથા ન્યાયસૂચિ નિબંધ નામનો સ્વતંત્ર લેખ પણ છે બ્રહ્મસૂત્રના શાકરભાષ્યઉપર તેમની ભામતી નામની પ્રસિદ્ધ ટીકા છે.* તેઓ પોતાના વિચારમા સર્વતંત્રસ્વતંત્ર હતા, અને પ્રત્યેકશાસ્ત્રના મર્મ તેમને કરામલકવત્ સિદ્ધ હતા.

(૭) સાખ્યવિચારક વિજ્ઞાનભિક્ષુ (ઈ. સ. ૧૬૫૦)

વાચસ્પતિમિશ્ર પછી સ્વતંત્ર સાખ્યવિચારક વિજ્ઞાનભિક્ષુ અથવા વિજ્ઞાન યતિ થઇ ગયા છે. સાખ્યસૂત્ર પ્રવચનભાષ્ય તેમનો સ્વતંત્ર શાસ્ત્રીય ગ્રંથ છે. તે ઉપરાંત સાખ્યસાર નામના નિબંધો ઘણા પ્રસાદવાળા છે. તથા

+See Catalogue of South Indian Sanscrit Ms-. Asiatic Society's Monograph. p. 201.

* તેમા "બ્રહ્મતત્ત્વમીમાસા"—એ નામના તેમના બીજા કોઇ ગ્રંથનો ઉલ્લેખ આવે છે, તે ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થવાથી થયો નથી

પાતંજલ ભાષ્યવાર્તિક પણ અપૂર્વ પ્રતિભાવાળુ છે. બ્રહ્મસૂત્રઉપર તેમનું વિજ્ઞાનામૃત નામનું અવિભાગઅદ્વૈતસિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદક મોટું ભાષ્ય છે વિજ્ઞાનભિક્ષુ સર્વશાસ્ત્રોને એક તાત્પર્યગામી માનતા હતા, અને તેથી સર્વશાસ્ત્રના અવલોકનમા બૃહિકિક્ષા ન્યાય સ્વીકારતા હતા. એટલે કે પ્રત્યેક દર્શન પોતપોતાની મર્યાદામા અમુક સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરી ચઢીઆતી દૃષ્ટિ ઉઘાડે છે, અને છેવટનું તાત્પર્ય અવિભાગઅદ્વૈતમા આવે છે તેમ તેમનુ મંતવ્ય હતુ.

તેમના પ્રશિષ્યના નામ્સઆહક નાગેશ ભટ્ટ ૧૭૧૩ મા થઇ ગયા તે ઉપરથી તેઓ તે સાલ પહેલા થઈ ગયા તે નિર્વિવાદ છે. તેમના ત્રણ પ્રસિદ્ધ શિષ્યો હતા. ભાવાગણેશદીક્ષિત, પ્રસાદમાધવ યોગી અને દિવ્યસિંહ મિશ્ર

સાંખ્યદર્શનમા તેમના વિચારો ન્નન ન ભાવથી ભરેલા છે. કેટલાક અશમા વાચસ્પતિમિશ્ર કરતા તેઓ જુદા અભિપ્રાય દર્શાવે છે

વિજ્ઞાનભિક્ષુ પછી સાંખ્યશાસ્ત્રના પ્રસિદ્ધ ચિંતક કોઇ થયા નથી અને સાંખ્ય દર્શનના વિચારો વેદાન્તદર્શનમા અતર્ગત થઇ ગયા છે, અને તે શાસ્ત્રના સપ્રદાયના અભ્યાસકો નહિવત્ થયા છે

વેદાન્તશાસ્ત્રના જગદ્વિષયક સિદ્ધાન્તો સાંખ્યઉપર બંધાયેલા છે મોક્ષના તત્ત્વજ્ઞાનના સાધનભૂત વિચારો યોગઉપર ઘડાયેલા છે, અને બ્રહ્માત્મૈક્યવાદ ઉપનિષદોઉપર રચાયેલો છે.

(૮) સાંખ્યદર્શનમાં વાચસ્પતિમિશ્ર અને વિજ્ઞાનભિક્ષુના સ્વતંત્ર વિચારો.

સાંખ્યદર્શનના મૂલતત્ત્વ પ્રકૃતિને ત્રિગુણાત્મિકા વર્ણવી છે. જગત્નું મૂલકારણ શુક્લ, લોહિત અને કૃષ્ણ વર્ણવાળી અજા છે એવુ શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્મા તથા પૃથ્વી (અન્ન) જલ અને તેજના ત્રિવૃત્કરણથી એટલે એ ત્રણ દ્રવ્યોના યોગથી જગત્ ઉત્પન્ન થયુ છે એ વિચાર છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્મા ગુથાયેલો છે આ ઔપનિષદ સિદ્ધાન્તમાથી પ્રકૃતિની ત્રણ ગુણવાળી ભાવના ઉત્પન્ન થયેલી સમજાય છે. વળી અથર્વવેદમા—

पुंडरीकं नवद्वारं त्रिभिर्गुणेभिरावृतम्
तस्मिन्यद् यक्षमात्मन्यत्तद्वै ब्रह्मविदोविदुः

(अ. ८-४३.)

એ મંત્રમા આપણા દેહને નવદ્વારવાળા કમલનું રૂપક આપી તે ત્રણ ગુણોવડે જાણે કમલ કેસરવડે ઢંકાય તેમ ઢંકાયલું વર્ણવ્યું છે; અને તે કમલમા પૂજન કરવા યોગ્ય કર્ણિકામા (મનમાં) એકેલા આપણા અધ્યક્ષ ચેતનને બ્રહ્મવિદો યક્ષ કહે છે એવું વર્ણવ્યું છે. આ વર્ણનમા ત્રણ ગુણોની પ્રાથમિક ભાવના શ્રુતિમા ઉત્પન્ન થયેલી જણાય છે. પરંતુ ત્યા ગુણ શબ્દ દોરીના-અર્થમા વપરાયો છે. વળી અન્ન, જલ, અને તેજના કૃષ્ણ, શુક્લ અને લોહિત વર્ણની ભાવનાવડે ગુણશબ્દ ધર્મનો વાચક થયો છે, અને જગતની ઘટના કરનાર ધાતુના અર્થમા ત્રિવૃત્કરણમા તે શબ્દ ગુંથાયો છે. આ દોરીની, ધર્મની, અને ધાતુની ભાવનામા ગુંથાયેલા ગુણ શબ્દને સાખ્યમા પ્રકૃતિના ઘટક તત્વ તરીકે સ્વીકારી તે શબ્દ સાખ્યશાસ્ત્રનો તાત્વિક અથવા પારિભાષિક શબ્દ થયો છે. પરંતુ સાખ્યકારિકાકાર ઈશ્વર-કૃષ્ણે, ભાષ્યકાર ગૌડપાદે, અને કૌમુદીકાર વાચસ્પતિમિશ્રે આ ત્રિગુણનુ સ્વરૂપ જેવું જોઇએ તેવું વ્યક્ત કર્યું નથી તેમની વ્યાખ્યામા તે શબ્દ ધર્મ વાચક છે, અને મુખ્યત્વે કરીને ચિત્તની શાન્ત, ઘોર અને મૂઢ અવસ્થા અથવા વૃત્તિનો વાચક તે શબ્દ છે. એટલે કે જે ચિત્તની વૃત્તિ અથવા પરિણામ પ્રકાશક અથવા શાત તે સત્વગુણવાળો, જે દાહક અથવા ઘોર તે રજસગુણવાળો, અને જે અધોગવાળો અથવા મૂઢ તે-તમોગુણવાળો એવા અર્થમા ત્રણ ગુણો સમજાવ્યા છે. ભારતમા પ્રવેશ પામેલી ભગવદ્ગીતામા પણ આ ત્રણ ગુણો અવસ્થા અથવા ધર્મના વાચક વર્ણવાયા છે. સારાશ સત્વ રજસ્ અને તમસ્ તે ગુણો છે, ધર્મ છે, વિશેષણ છે એવો વિવેક થયો છે, પરંતુ તે સ્વયં ગુણી છે, ધર્મી છે, વિશેષ્ય છે એ ભાવના વિજ્ઞાનભિક્ષુએ જ સ્વતંત્ર તર્કથી સિદ્ધ કરી છે એમ મેં પ્રથમ જણાવ્યુ છે.

બીજુ જ્ઞાનના ઉદયની પ્રક્રિયામા વાચસ્પતિમિશ્ર અને વિજ્ઞાનભિક્ષુના વિચારમા ભેદ છે સાખ્ય તથા યોગમા પુરુષ ચિતિશક્તિરૂપ છે એટલે કે તે સ્વયપ્રકાશ ચેતન છે, અને તે સાથે કૂટસ્થનિત્ય છે એટલે નિર્વિકાર સમસ્થિતિવાળો પદાર્થ છે, અને પ્રકૃતિનુ વ્યક્તરૂપ જે ચિત્તસત્ત્વ (પ્રથમ વિકૃતિરૂપ મહત્નુ વ્યક્તિમયરૂપ જે પ્રત્યેક પુરુષને વળગેલુ મોક્ષપર્યંત રહે છે તે) તે દૃશ્યશક્તિરૂપ એટલે કે પુરુષના દર્શનને યોગ્ય પદાર્થ છે, વળી તે જડ છે, અને પરિણામિ નિત્ય છે એટલે કે પ્રવાહરૂપે નિત્ય છે સ્વય નિર્વિકાર નિત્ય નથી આ પ્રકારના સ્વભાવથી ભિન્ન ધર્મવાળા પદાર્થો-એક દૃષ્ટિરૂપ, બીજો દૃશ્યરૂપ, એક ચેતન, બીજો જડ, એક કૂટસ્થનિત્ય અને બીજો પરિણામિનિત્ય, એક સ્વયજ્ઞાનરૂપ અને બીજો પરપ્રકાશવાળો-શી રીતે સબંધમા આવી અભિમાની તરીકે જીવત્વનુ અને જગત્ તરીકે વિશ્વના અસ્તિત્વનું ભાન ઉત્પન્ન કરે છે-એ જ્ઞાનના ઉદયની પ્રક્રિયાનો પ્રશ્ન છે. ભોગ અને મોક્ષ-એ બે પુરુષાર્થની સિદ્ધિ આ સબધવડે થાય છે એના પૃથક્પણાનુ સ્પષ્ટ ભાન ન હોવાથી પુરુષને સંસારનો ભોગ અને સ્પષ્ટ ભાન થવાથી એટલે કે વિવેકખ્યાતિથી પુરુષનો મોક્ષ આ નિર્ણય સાખ્ય-યોગનો છે. ત્યારે આ પુરુષ પ્રકૃતિનો યોગ ભોક્તા અને ભોગ્યનો સબંધ-કેવા પ્રકારનો છે? વાચસ્પતિમિશ્રનું એમ કહેવુ છે કે પુરુષ સાથે ચિત્તસત્ત્વનો અથવા બુદ્ધિનો સયોગસંબધ નથી, પરંતુ ચિત્તસત્ત્વ અથવા બુદ્ધિ પુરુષના આભાસને અથવા છાયાને પોતામા પ્રતિબિબિત કરી પોતે સ્ફુરણવાળી, ભાનવાળી, ચૈતન્યવાળી અથવા વિજ્ઞાનવાળી થાય છે. પરતુ આ ખુલાસામા પુરુષના ભોક્તાપણાનો ખુલાસો થતો નથી. તે વડે તો બહુ થાય તો ચિત્તસત્ત્વ અથવા બુદ્ધિ પોતે ભોક્તાપણાનુ અભિમાન કરે પરતુ પુરુષનુ ભોક્તૃત્વ અનુભવાય તે બને નહિ આ અગવડને ઉકેલવા તે મત્રે છે. તે કહે છે કે પુરુષ અને પ્રકૃતિ સંનિધિમા આવે છે એટલે કે અત્યત નજીક આવે છે, ત્યારે તેઓનો યોગ્યતાસબધ હોવાથી એકમા ભોક્તૃત્વ પ્રકટ થાય છે, અને બીજામા ભોગ્યત્વ પ્રકટ થાય છે, જો કે બને વસ્તુત અલિપ્ત રહે છે. આ સંનિધિવડે સમાંતર લીટી જેવી વસ્ત્રના બે ઉભા દોરા જેવી, સ્થિતિ થવાથી પુરુષમા વિશ્વનું ભાન અને સુખ દુખનું ભોક્તૃત્વ, અને ચિત્તસત્વમા વિશ્વને પોતાના

ખોળામાં લઇ સુખદુ ખની સામગ્રી ખડી કરવાનો ધર્મ (ભોગ્યત્વ) પ્રકટ થવાની પ્રક્રિયા અયસ્કાત મણિ વડે-લોહચુંબકવડે-સમજાવવામા આવે છે. જેમ લોહચુંબક પોતે સ્થિર રહે, અને અમુક અતરમા લોઢાની ટાકણી આવે કે તેને ખેંચી પોતાની બાજુએ વળગાડે તેમ પ્રકૃતિનો ચિત્તસત્વદ્વારથી આવતો સુખદુઃખરૂપ ભોગ પુરુષને વળગે છે. વિજ્ઞાનભિક્ષુ સામા જવાબ તરીકે કહે છે કે સનિધિજન્ય યોગ્યતા સંબધવડે બળાત્કારથી ભોગનો ખુલાસો કરો તો મોક્ષનો ખુલાસો થતો નથી જો યોગ્યતા સંબધ હોય તો તે નિત્યજ હોવો જોઇએ. જ્યાસુધી લોહચુબક લોહચુંબક તરીકે હોય અને જ્યાસુધી લોઢાની ટાકણી અમુક મર્યાદામા આવે કે તણાવાની યોગ્યતા હોય તો આ યોગ્યતાનું નિવારણ મર્યાદાનુ અતિક્રમણ કર્યા વિના થઇ શકતું નથી. આ જેવું અમુક મર્યાદાનુ યોગ્યતાજન્ય નિત્યસિદ્ધ આકર્ષણ છે, તેવુજ પુરુષ અને પ્રકૃતિ (ચિત્તસત્વ)નુ નિત્યસાનિધ્ય હોવાથી ભોગ વિનાની બીજી સ્થિતિ સંભવતીજ નથી, એટલે અખંડ ભોગવાળો પુરુષ રહેવો જોઇએ અને તેમ સ્વીકારીએ તો મુક્તત્વને અથવા કૈવલ્યને અવકાશજ રહેતો નથી. આથી વિજ્ઞાનભિક્ષુના અભિપ્રાય પ્રમાણે ભાનવાળી દશામા પુરુષ અને તેના ચિત્ત સત્વનો કોઇક સત્ય સબધ હોય છે. આ સબધ અથવા સયોગનો સ્વીકાર કરવાથી પુરુષને સવિકારપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. વિકારવાળા દ્રવ્યમા નવા નવા ધર્મો પ્રકટ થાય છે, નિર્વિકાર દ્રવ્યમા અંતસ્થ ધર્મો બદલાતા નથી. નિર્વિકાર અને સવિકારનો સબંધ અથવા યોગ થાય ત્યારે નિર્વિકાર વસ્તુ પોતાના સ્વભાવથી ભ્રષ્ટ થતી નથી. જેમ અગ્નિના ધૂમાદિ વિકારોથી આકાશ સબંધમા રહ્યા છતા મલિનતાવાળું વસ્તુત થતુ નથી, તેમ ચિત્તના અનંત વિકારોથી પુરુષની સ્વભાવનિર્મલતા અને સ્વપ્રકાશતા નિવૃત્ત થતી નથી તોપણ જેમ આકાશ મેલું હોય એમ દેખાય છે તેમ પુરુષ પણ ભોગવાળો-વિકારી હોય નહિ શુ-એવો દેખાય છે. આ સબધ કંઈ કલ્પિત નથી પરંતુ સત્ય છે અને તે એવા પ્રકારનો છે કે પુરુષની ચિતિશક્તિ ચિત્તસત્વમા પ્રતિભાસ પામે છે, અને ચિત્તસત્વના વૃત્તિરૂપ પરિણામો અથવા વિકારોની છાયા પુરુષમા પડે છે આ પરસ્પર છાયાપત્તિવડે

પુરુષમાં ભોક્તૃત્વ જાગે છે, અને બુદ્ધિમાં ભાનવાળી સ્થિતિ જાગે છે. આ પરસ્પર ધર્મનો વિનિમય થવો–ચિતિનો બુદ્ધિમાં પ્રકાશ ધર્મ, અને પુરુષમાં ભોગરૂપ ફલાર્પણ–એનું નામ સંસાર છે. આ સંસારદશામાં પણ જેવી રીતે બુદ્ધિ અથવા ચિત્તસત્ત્વ વિકારી થાય છે તેવો વિકાર પુરુષમાં વસ્તુતઃ થતો નથી, કેમકે તે આકાશ જેવો કૂટસ્થ છે. પરંતુ બુદ્ધિથી પૃથક્ તે તત્ત્વ છે એવો જ્ઞપ્તિમય અનુભવ જ્યાં સુધી જાગ્યો નથી ત્યાંસુધી પુરુષનું જાણે નિત્ય ભોક્તૃત્વ હોય એવી સમજણ ચાલ્યા કરે છે. પરંતુ ચિત્તની નિરોધ અવસ્થા ઉત્પન્ન થવાથી પુરુષમાં ભોગની છાયાપત્તિ અથવા અર્પણ થતું નથી અને ત્યારે પુરુષની ચિતિશક્તિ સ્વરૂપે પ્રતિષ્ઠિત રહે છે, અને તેને કૈવલ્ય અથવા મોક્ષ કહે છે. એકવાર પણ આવી નિરોધ અવસ્થા ઉત્પન્ન થાય તો વ્યુત્થાન અવસ્થા જે ભોગની નિર્વાહક છે તેની બાધક થાય છે. જેમ "આકાશ ધૂમવાળું છે" એ સામાન્યજ્ઞાન "આકાશ નિર્લેપ છે" એ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનથી બાધિત થાય છે, તેમ નિરુદ્ધ ચિત્તનો અનુભવ વ્યુત્થાન ચિત્તના અનુભવનો બાધક બને છે. તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તમાં વિજ્ઞાનભિક્ષુનો અભિપ્રાય વધારે ગૌરવવાળો અને યુક્તિપુરઃસર સમજાય છે.

ત્રીજું વિજ્ઞાનભિક્ષુ આપણી જ્ઞાનેન્દ્રિયોને સ્વતન્ત્ર વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ કરવાની શક્તિ છે એવું જણાવે છે. ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયો સ્વતઃ રૂપાદિ પદાર્થોને વ્યક્ત કરે છે, અને તેની અભિવ્યક્તિમાં અથવા સાક્ષાત્કારમાં અન્તઃકરણ એટલે મનના ઉપકારની તેને જરૂર નથી. ઇન્દ્રિયો આ પ્રમાણે સવિશેષ અથવા સવિકલ્પ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન આપે છે, અને મન સંશય, વિકલ્પ, રાગ દ્વેષ ઇત્યાદી ભાવો અને ક્લેશોનું આલંબન સ્થાન છે, અને બુદ્ધિ તે સ્વતંત્ર વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનું સાધન અને આશ્રય છે.

વાચસ્પતિમિશ્ર કહે છે કે ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયો પોતે જે ઇન્દ્રિયજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે તે ઝાંખું અથવા અસ્પષ્ટ અથવા નિર્વિકલ્પ હોય છે. તે ઐન્દ્રિયક જ્ઞાનનું પૃથક્કરણ, સંયોગીકરણ, એકીકરણ કરવાનું સામર્થ્ય મનનું છે, અને તે વિકલ્પવૃત્તિઓને બાજુ ઉપર મૂકી સંકલ્પવૃત્તિઓને એક બાજુ

ઉપર લાવી બુદ્ધિને પદાર્થનિર્ણય કરવાનું સોંપે છે. એટલે કે વ્યક્તિનું તથા જાતિનું ભાન મન કરે છે. ઇન્દ્રિયો વ્યક્તિ તથા જાતિને સ્પષ્ટ કરતી નથી; પરંતુ તે ઝાંખી આકૃતિઓ મન આગળ રજુ કરે છે.

વાચસ્પતિમિશ્રના અભિપ્રાય પ્રમાણે ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયો મનદ્વારા જ બુદ્ધિવડે વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ કરે છે; જ્યારે વિજ્ઞાનભિક્ષુના અભિપ્રાય પ્રમાણે ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયો સ્વતંત્ર રીતે બુદ્ધિની સહાયથી રૂપાદિ પ્રત્યક્ષને ઉત્પન્ન કરે છે.

ચોથું તન્માત્રાના ઉદય સંબંધમાં વાચસ્પતિમિશ્ર અને વિજ્ઞાનભિક્ષુમાં મતભેદ છે. વાચસ્પતિમિશ્રના અભિપ્રાય પ્રમાણે પ્રકૃતિના પ્રથમ વિકાર મહત્‌માંથી અહંકારદ્રવ્ય પ્રકટે છે. અને અહંકારમાંથી તેના તમોમય ભાગમાંથી શબ્દાદિ તન્માત્રાઓ જાગે છે. વ્યાસ ભગવાન્ અને વિજ્ઞાનભિક્ષુના અભિપ્રાયપ્રમાણે મહત્ અથવા બુદ્ધિતત્ત્વના આવરણમંડલમાં જ અહંકાર અને તન્માત્રાઓનુ દ્રવ્ય પૃથક્ પડે છે, જેમ દૂધના પ્રથમ દધિરૂપ વિકાર કાળે જ છાશ અને માંખણના અંશો પૃથક્ પડે છે; માત્ર વલોવવાની ક્રિયાથી તે બે વિભાગ વ્યક્ત થાય છે તેમ મહત્‌રૂપ દધિમાં અહંકારરૂપ માખણ અને તન્માત્રારૂપ છાશ અંતરથ વિભાગવાળી થાય છે. પરંતુ તૈજસ અહંકાર જે રજઃપ્રધાન છે તેના મંથનવડે વૈકારિક અને ભૂતાદિ એવી બે શાખા, માંખણ અને છાશના જેવી, છૂટી પડી જાય છે સારાંશ દધિમાં જેમ માખણ અને છાશ એ બેનું વ્યક્તાવ્યક્તપણું, ભેદાભેદપણું હોય છે, તેમ મહત્‌માં અભિમાન અને જડના—અહંકાર અને શબ્દાદિ તન્માત્રા એ બેનું સંમિશ્રણ હોય છે. તૈજસ અહંકારના ઉદય પછી એક બાજુએ વ્યક્તિનું પૃથક્ "હું"પણાનું અભિમાન અને બીજી બાજુએ વિશ્વના ઘટક શબ્દાદિ તન્માત્રાઓમાં "તે" પણાનું દશ્યપણાનુંભાન થઇ જાય છે, અને જ્યાં સુધી આ "હું"પણાના અભિમાનના અંશો, અને "તે" પણાના તન્માત્રાના અંશો એક મહત્‌ના પિંડના આશ્રયમાં રહે છે, ત્યાં સુધી એક દેહપણાનું—એક સંઘાતનું ભાન રહે છે. જેમ વલોવેલા દહીંમાં માખણ છાશ સાથે

એક આશ્રયવાળું રહે, તેમ સંઘાતનું-કાર્યકરણનું એક અભિમાન રહે છે. જે તન્માત્રાના અંશો એક દેહ આશ્રયથી પૃથક્ પડી સમષ્ટિના દેહના આશ્રયમાં જાય છે તે તદ્દન જડ શબ્દાદિ વિષયો અને પંચભૂતના વિકારો ગણાય. જેમ ઉપયોગ પુરતી છાશમાં માંખણ રાખી બાકીની છાશ અન્યના ઉપયોગમા આપીએ અને તે કેવળ છાશ કહેવાય તેમ દેહથી પૃથક્ પડેલા તન્માત્રાના અંશો પદાર્થો કહેવાય છે. જો કે ઉત્પત્તિક્રમમાં તે દશ્યપદાર્થોનાં તત્ત્વોનો આપણી સાથે સગાઇ સંબંધ અસ્મિતાદ્વારથી હોય છે.

બાહ્ય જગતનાં શબ્દાદિ તન્માત્રાઓ અને તેના સ્થૂલ વિકારરૂપ પૃથિવ્યાદિ મહાભૂતો અને તેનાં કાર્યો ઘટાદિએ સર્વ મહત્ના અંડમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.-એ વિજ્ઞાનભિક્ષુની સૃષ્ટિપ્રક્રિયાનો સ્વીકાર કરવા વડે ચિત્તસત્ત્વ (બુદ્ધિ અથવા મહત્) યોગદ્વારા ભૂતવિકારોના સામાન્ય અને વિશેષોને પ્રત્યક્ષ કરી શકે. કારણકે તેનો બુદ્ધિસાથે સગોત્ર સંબંધ છે. જો કેવળ અહંકાર અથવા અસ્મિતાના જ પરિણામરૂપે તન્માત્રાઓ હોય તો તેના સામાન્ય અને વિશેષોનું યોગજન્ય પ્રત્યક્ષ માત્ર અહંકારની ભૂમિકામાં જ આવી અટકે, અને તે અહં મર્યાદિત હોવાથી અમર્યાદિત વિશ્વના પદાર્થોનું યોગજધર્મજન્ય પ્રત્યક્ષ સામાન્ય પ્રત્યક્ષ કરતા કદી અધીઆતું હોઈ શકે નહિ. વિજ્ઞાનભિક્ષુ પતંજલિના યોગસૂત્ર અને વ્યાસભાષ્યના આધારે જણાવે છે કે મનુષ્યનું ચિત્તસત્ત્વ મહત્તત્ત્વરૂપ હોવાથી સ્વયં અમર્યાદિત શક્તિવાળું છે, અને તે અહંકાર દ્રવ્યના ખંડવડે ખડિત અંડ જેવું છે, પરંતુ બ્રહ્માંડના અંડકટાહસાથે તે અભિમાનિના પિંડાંડનો સંબંધ છે. સામાન્ય નિયમથી તો તે પિંડાંડમાં જ વિહાર કરી શકે છે, અને તેની સઘળી જ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિઓ ક્લેશ, કર્મ અને વિપાકને લીધે નિયંત્રિત થઇ મર્યાદિત થયેલી હોય છે. પરંતુ તેનો હિરણ્યગર્ભ અથવા સૂત્રાત્મા અથવા મહત્તત્ત્વના અભિમાની સાથેનો સબંધ નિઃશેષ તુટેલો હોતો નથી. આપણા દેહમર્યાદાની બહાર રહેલા વિશ્વના ભૌતિક પદાર્થોનાં પાંચરૂપો હોય છેઃ- (૧) સ્થૂલરૂપ (૨) સ્વરૂપ, (૩) સૂક્ષ્મરૂપ, (૪) અન્વયી રૂપ, અને (૫) પુરુષના અર્થભૂત ત્રિગુણાત્મકરૂપ, ઉદાહરણ તરીકે-એક સામાન્ય

દેખાતો ઘટ વિશ્વનો એક સ્થૂલરૂપવાળો પ્રથમ ભૂમિકાનો પદાર્થ છે. તે સ્થૂલ પદાર્થનું પૃથિવીદ્રવ્ય એ સ્વરૂપ છે અને તેથી તેમાં ગંધપ્રધાન અને બીજા ચાર ગુણો ગૌણ રહેલા છે. તે પૃથિવીનો ખંડ જે ગંધતન્માત્રામાથી પ્રકટ થયો છે તેમાં આશ્રિત છે. તે ગંધતન્માત્રાનું દ્રવ્ય પૃથિવીખંડનું અંતર્ગત રૂપ છે. અને તેથી મૂલ ઘટનું તે સૂક્ષ્મરૂપ છે. તે તન્માત્રાના ભીતર પ્રદેશમાં રહેલું દ્રવ્ય તે ત્રિગુણાત્મક દ્યોતન, ક્રિયા અને સ્થિતિને કાલકર્મવડે પ્રકટ કરનારૂ હોય છે અને તેનું નામ અન્વયી દ્રવ્ય કહે છે અને તે ઘટનું ચોથુંરૂપ છે. આ ચોથારૂપથી પણ પર પાંચમુ રૂપ તે ઘટના દ્રવ્યનું હોય છે અને તે અમુક પુરુષને અમુક પ્રકારનો ભોગ ઉત્પન્ન કરે તેવી યોગ્યતાના સંસ્કારવાળું હોય છે, આવી યોગ્યતાવાળા દ્રવ્યને અર્થતત્વ કહે છે. વિશ્વનો ઘટરૂપ પદાર્થ કોઇપણ પુરુષના અનુભવનો અને ભોગ સાક્ષાત્કારના વિષયરૂપ હોય છે, તે અર્થક્રિયા કરવાના સામર્થ્યવિનાનું પદાર્થનું સત્વ સ્વીકારાતું નથી. કોઇપણ અનુભવ કરનારના સંબંધવિનાનું પદાર્થનું સત્વ સાખ્યશાસ્ત્રમા સ્વીકાર્યું જ નથી. આ જગત્ પુરુષના અત્યંતાભાવવાળું હોય એ સંભવતુ જ નથી કારણ કે કોઇના પણ ભોગ્ય અથવા દશ્યપણામા જે ન આવે તેનું સત્વ શી રીતે સાબીત થાય? સારાશ અનુભવ કરનારના અસ્તિત્વ ઉપર જ પદાર્થના સત્વનું અવલંબન છે અને તેથી સત્વનો અર્થ, અર્થક્રિયાકારિત્વ એટલે કે કોઇના પણ ભોગના સાધનરૂપ હોવાપણું એવુ, માનવામા આવે છે.

આ પ્રમાણે એક સામાન્ય ઘટ સ્થૂલ આકૃતિવાળો, મૃત્તિકાના સ્વરૂપવાળો, ગંધતન્માત્રામા રમતો, સ્થિતિ આદિ ધર્મને જણાવતો અને અમુક પુરુષને દશ્ય થઇ તેની અર્થક્રિયાને સાધતો પ્રકૃતિપ્રદેશમા હોય છે. પુરુષને આ ઘટ જેવો પદાર્થ જ્ઞાતાજ્ઞાત દશામા હોય છે, જ્યારે બુદ્ધિવૃત્તિથી વેષ્ટિત થાય ત્યારે જ્ઞાત થાય; બુદ્ધિના વેષ્ટનથી દૂર થાય ત્યારે અજ્ઞાત થાય, એક અંશમા જ્ઞાત હોય અને બીજા ઘણા અંશોમા અજ્ઞાત હોવાથી તે જ્ઞાતાજ્ઞાત ગંણાય છે. લૌકિક પ્રત્યક્ષ વડે આપણે ઘટનું સ્થૂલરૂપ, તેનું સ્વરૂપ, અને બહુ થાય તો સૂક્ષ્મરૂપ જાણી શકીએ છીએ. પરંતુ તેની

ત્રિગુણના તારતમ્યવ'ળી ચોથી અવસ્થા, અને કયા કયા પુરૂષના ભોગસં-બંધવાળી તેની યોગ્યતા છે તેનું ભાન લૌકિક ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષથી કે શાસ્ત્રીય મનોમય પ્રત્યક્ષથી થઇ શકતું જ નથી, અને તેનું સાધન તે તે વિષયોનો સંપ્રજ્ઞાતયોગ જ છે. તે સંપ્રજ્ઞાતયોગ-ધારણા ધ્યાન અને સમાધિનો એક વિષયક પ્રયોગ જેનું પારિભાષિક નામ સંયમ છે-તે તે પદાર્થના ગુણોનો અન્વય અને અર્થવત્વ કેવા પ્રકારનો છે તેનું સત્યજ્ઞાન પ્રકટ કરે છે. આથી તન્માત્રાઓ એકલા અહંકારમાંથી જ પ્રકટ થતી નથી. પરંતુ મૂલ મહત્તમાં તે ભૂતાદિનો વિચ્છેદ આવરણ ક્રમમા થયેલો તરવરતો હોય છે, અને તે વસ્તુ સ્થિતિને લીધે જ યોગજ ધર્મ ભૂતાદિના વિકારોનો પુરુષના ભોગના સંસ્કાર પર્યંત સાક્ષાત્કાર કરાવી શકે છે.

(૯) યોગનું પ્રાચીનત્વ અને તેનું સર્વમાન્યત્વ-યોગનું વેદત્રયીમાં તથા બૌદ્ધ તથા જૈનદર્શનમાં સ્થાન.

તત્ત્વદર્શનના ઉપાય તરીકે યોગને વેદકાલથી પ્રતિષ્ઠા મળી છે. જે પ્રમાણવડે વસ્તુનું સત્યસ્વરૂપ સમજાય છે તે પ્રમાણોના નિરૂપણમા પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, અને આગમ એ ત્રણેને શિવના ત્રિનેત્રની ઉપમા આપ-વામા આવે છે. તેમા પ્રત્યક્ષ-લૌકિક અને અલૌકિક અથવા લોકોત્તર એમ બે પ્રકારનુ છે. લૌકિક પ્રત્યક્ષ આપણી પંચજ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મનવડે થાય છે, ત્યારે અલૌકિક પ્રત્યક્ષના સાધન તરીકે પ્રાચીનો યોગને માને છે, અને તે યોગજ ધર્મવડે સંસ્કૃત થયેલુ મન અથવા બુદ્ધિ પદાર્થોના ઘણા વિશેષો ને પ્રકટ કરે છે. યુજ્ ધાતુ જેમાથી યોગ શબ્દની નિષ્પત્તિ થઈ છે તેનો પાણિનિના સમયથી બે પ્રકારનો અર્થ સિદ્ધ થયો છે (૨) યુજિર્યોગે એટલે કે "સંબંધ' ના અર્થમા અને યુજ્ સમાધૌ એટલે કે એકાગ્રતા અથવા નિરોધના અર્થમા. આરણ્યક અને ઉપનિષદોમા તો સવિસ્તર યોગનિ આવે છે, અને અથર્વવેદના નિદાન અગીઆર ઉપનિષદો તો યોગપ્ર

બ્રાહ્મણધર્મના પ્રાચીન ગ્રંથોમા યોગનુ વિધાન છે એટલુ ...ર્મ-

પરંતુ બૌદ્ધદર્શન અને જૈન દર્શનમા યોગપદ્ધતિનો સ્વીકાર

એટલે આગમના અદ્વૈતમત ઉપર ઘડાયેલી માહેશ્વર સંપ્રદાયની હતી. માહેશ્વરોના માર્ગમાંથી પાશુપત દર્શનની શાખા કંઇક દ્વૈત છાયાવાળી નિકળી, તેમણે પાશુપતયોગનું વિધાન કર્યું છે. માહેશ્વર યોગ સંપ્રદાય સાખ્યદ્વૈત પહેલાનો છે. કારણ કે સાંખ્યશાસ્ત્ર ઉપર ઘડાયેલા પતંજલિના યોગસૂત્રના પ્રથમ પાદમાં–**ईश्वर प्रणिधानाद्वा** થી આરંભી **ततप्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः**–૨૩થી ૩૨ નું સૂત્રદશકનું એક સ્વતંત્ર પ્રકરણ પ્રવિષ્ટ થયેલું જણાય છે. વળી ૩૩ મા સૂત્રમા મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષા નામની ચાર ભાવના સુખી દુઃખી પુણ્યવાન્ અને અપુણ્યવાન્ પ્રાણીના સંબંધમાં કરવાથી પણ ચિત્તની સ્થિતિ બંધાય છે, તેમાં બુદ્ધના અભિધર્મના ભાવના યોગને સ્થાન આપ્યું જણાય છે. વળી ૩૪મા સૂત્રમા પ્રાણના રેચક પૂરક અને અને કુંભક પ્રયોગવડે પણ ચિત્તની સ્થિાત બંધાય છે. તેમા યોગના હઠમાર્ગને સ્થાન આપ્યું છે. વળી ૩૫–૩૬ મા સૂત્રમા નાસિકાના અગ્રમાં, જિવ્હાના અગ્રમાં, તાલુમાં, જિવ્હા મધ્યમા અને જીવ્હા મૂલમા ધારણા સિદ્ધ કરવાથી અનુક્રમે દિવ્યગંધ, દિવ્યરસ, દિવ્યરૂપ, દિવ્ય સ્પર્શ, અને દિવ્ય શબ્દનું ભાન થઈ શકે છે, અને તેવડે ચિત્તની સ્થિતિ બંધાય છે, તથા હૃદયકમલઆગળ મનની તથા અભિમાનીની ધારણા સિદ્ધ કરવાથી "વિશોકા જ્યોતિષ્મતી" શોકરહિત શાન્ત મનનું તથા શુદ્ધ અહંપણાનું ભાન થાય છે–એમ જણાવી સાંખ્યના સૂક્ષ્મ તત્ત્વોને ધ્યાનના વિષયરૂપે સ્વીકાર્યાં છે; તથા ૩૭ માં સૂત્રમાં વીતરાગ પુરુષના ધ્યાનવડે પણ ચિત્તની સ્થિતિ બંધાય છે એ સૂત્રવડે બુદ્ધ, અર્હત્ વિગેરે પરમતના સિદ્ધ પુરુષોને પણ યોગના વિષયરૂપે સ્વીકાર્યાં છે; અને ૩૮ મા સૂત્રમાં સ્વપ્નજ્ઞાનને અને નિદ્રાજ્ઞાનને આલંબનરૂપે લેઇ ધારણા કરવાથી પણ ચિત્તની સ્થિતિ બંધાય છે એમ કહી અવ્યક્ત અથવા અવ્યાકૃતને પણ યોગના વિષયરૂપ ગણાવ્યું છે; તથા ૩૯ મા સૂત્રમાં યથાભિમત વસ્તુની ધારણાવડે ચિત્તની સ્થિતિ થાય છે એમ કહી ગમે તે દેશ, કાલ અને વસ્તુને યોગના વિષયરૂપે વર્ણવ્યા છે; અને છેવટે ૪૦ મા સૂત્રમાં તે યોગવડે ચિત્તની અપ્રકંપસ્થિતિ જો ઘડાય તો નાનામાં નાના પરમાણુ અને મોટામાં મોટા સૂર્યાદિ પદાર્થોમાં તેને [illegible] નથી અને પરમ વશીકાર નામનો

શોધ કરતાં જણાય છે કે જેવી રીતે કપિલમુનિને સાંખ્યદર્શનના આદ્યદ્રષ્ટા માનવામાં આવે છે, તેવી રીતે હિરણ્યગર્ભને (આદ્ય જગત્‌સ્રષ્ટા પુરુષને) યોગના આદ્યદ્રષ્ટા માનવામા આવે છે. યાજ્ઞવલ્ક્યમુનિ કહે છે કેઃ—

हिरण्यगर्भो योगस्य वक्तानान्यः पुरातनः ॥

આ હિરણ્યગર્ભ અને કપિલનો અભેદ વસ્તુરૂપે છે. એવું પ્રતિપાદન કપિલ મહર્ષિના પ્રકરણમાં આપણે કર્યું છે. વળી હિરણ્યગર્ભ તે બ્રહ્માંડના અધ્યક્ષ આદિત્ય અથવા વિવસ્વાન્ અને તેમણે મન્વાદિ પ્રજાપતિને રાજયોગ આપ્યો એવા સંપ્રદાયનું વર્ણન આપણે ભગવદ્‌ગીતામા જોઈએ છીએ, આ યોગ જ્યારે જ્યારે લોપ થાય ત્યારે ત્યારે આદિ પુરુષદ્વારા કોઈ દૈવી વ્યક્તિ તે પ્રાપ્ત કરી તેનો સમુદ્ધાર કરે છે, તેવો શાસ્ત્રીય સમુદ્ધાર વેદના અદ્વૈતમતને અનુસરતો યોગીશ્વર યાજ્ઞવલ્ક્યે કર્યો જણાય છે. અને સાંખ્યના દ્વૈતમતને અનુસરતો ભગવાન્ પતંજલિએ કર્યો જણાય છે

વળી કવિ ભાસનાં નાટકો ઉપલબ્ધ થયા છે તેમાના એક નાટકના પાત્રના અવતરણ ઉપરથી સમજાય છે કે હાલના પ્રસિદ્ધ પાતંજલ યોગ શાસ્ત્ર કરતા જૂદો માહેશ્વરયોગશાસ્ત્ર નામનો ગ્રંથ હતો. આ મૂલ માહેશ્વર-યોગશાસ્ત્ર અથવા પાશુપતયોગતંત્રમા આઠ કાંડ હતા એમ **अहिर्बुध्न्य संहिताना** બારમા અધ્યાયમાંથી જણાય છે. તેમા અનુક્રમે આઠ વિષયો ચર્ચાયેલા હતાઃ—

(१) પતિકાંડ, (२) પશુકાંડ (३) પાશકાંડ, (४) શુદ્ધચર્યાકાંડ (५) મિશ્રચર્યાકાંડ. (६) દેવકાંડ, (७) દીક્ષાકાંડ. (८) સાયુજ્ય કાંડ. આ યોગશાસ્ત્ર દુર્ભાગ્યે ઉપલબ્ધ નથી. પરંતુ કાશ્મીરકોના ત્રિકદર્શન એટલે જીવ, જગત્ અને ઈશ્વરના અંતર્ગત અભેદ ઉપર રચાએલા પ્રત્યભિજ્ઞાશાસ્ત્રનો આધાર શિવસૂત્રઉપર છે. આ શિવસૂત્રો તે માહેશ્વરસૂત્રો હશે કે કેમ એ નિર્ણય કરવો કઠિન છે. પરંતુ એટલુંતો ચોક્કસ છે કે યોગની એક પ્રણાલિકા હિરણ્યગર્ભના મતને અનુસરતી એટલે સાખ્ય દ્વૈતમતને અનુસરતી હતી. અને બીજી પ્રણાલિકા શ્રુતિના એટલે નિગમનાં અને તંત્રે

। પ્રાચીન સતીપત્થાન (સત્ય પ્રસ્થાન) મંત્રમાં યોગની પ્રક્રિયા છે.
મહાત્મા ગૌતમબુદ્ધની "બોધિ" યોગનું જ ફલ છે, અને તેમનો સઘળો
આચારધર્મ યોગને અવલંબી ઘડાયો છે, જૈનોના પ્રાચીન વિચારકોએ યમ
નિયમાદિ સાધનોઉપર ઘણો ભાર મૂકયો છે, અને હેમચંદ્રાચાર્યે તો જૈન-
દર્શનને અનુસરતું સ્વતંત્ર યોગશાસ્ત્ર પણ રચ્યું છે.*

બ્રાહ્મણોના પૌરાણિક અને તંત્ર ધર્મમાં પણ યોગનો સ્વીકાર છે.
નૈયાયિકો અને કણાદ મતના અનુસરનારાઓ પણ પાશુપત યોગનો સ્વીકાર
કરે છે. સારાંશ બ્રાહ્મણોના શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ઇતિહાસ, પુરાણો, આગમો
અને તંત્રોમા યોગનો સ્વીકાર છે, એટલું જ નહિ પણ બૌદ્ધોની સર્વ શાખા-
ઓમા અને જૈન મતના સર્વ વિભાગોમા યોગને ઇષ્ટ માન્યો છે. વિષયનો
અથવા દેવતાનો ભેદ ગમે તેટલો હોય તો પણ યોગપદ્ધતિનો સ્વીકાર સર્વને છે.

(૧૦) યોગનું મૂલશાસન કરનાર દ્વૈતાનુસારી હિરણ્યગર્ભ અને અદ્વૈતાનુંસારી મહેશ્વર—અનુશાસન કરનાર દ્વૈતાનુસારી પતંજલિ અને અદ્વૈતાનુસારી યાજ્ઞવલ્કય.

યોગ એ અલૌકિક અનુભવનો ઉપાય છે તે સર્વસંમત છે તો પણ
તે શી રીતે તેવો અનુભવ ઉત્પન્ન કરી શકે છે, તે બાબત તાત્ત્વિકચિંતન
શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી કરવાનું માન ભગવાન્ પતંજલિને છે.

પતંજલિ પોતાના યોગસૂત્રને અનુશાસન એવું નામ આપે છે તેથી
તેઓ આ શાસ્ત્રના નવીન કર્તા ન હતા પણ વ્યવસ્થાપક અથવા ઉદ્ધારક
હતા એમા સંશય નથી. પતંજલિ પૂર્વે યોગનું શાસન કોણે કરેલું તે બાબત

* આ લેખ લખાયા પછી જૈન ધર્મમાં યોગશાસ્ત્રનું સાહિત્ય કેટલું
વિપુલ છે તે સંબંધમા મારા જોવામા શ્રીયુત્ પંડિત સુખલાલજીનો
"યોગદર્શન" એ નામવાળો નિબંધ આવ્યો છે. તે પંડિતજીએ ગુજરાની
અભ્યાસીને ઘણા અગમ્ય ભાગો યોગના સાહિત્યમા પ્રકાશિત કર્યાં છે.
(જુઓ જૈન સાહિત્ય સંશોધક ખંડ ૨. અંક ૧.)

શોધ કરતાં જણાય છે કે જેવી રીતે કપિલમુનિને સાંખ્યદર્શનના આદ્યદ્રષ્ટા માનવામાં આવે છે, તેવી રીતે હિરણ્યગર્ભને (આદ્ય જગત્સર્જક પુરુષને) યોગના આદ્યદ્રષ્ટા માનવામાં આવે છે. યાજ્ઞવલ્ક્યમુનિ કહે છે કે —

हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्यः पुरातनः ॥

આ હિરણ્યગર્ભ અને કપિલનો અભેદ વસ્તુરૂપે છે. એનું પ્રતિપાદન કપિલ મહર્ષિના પ્રકરણમાં આપણે કર્યું છે. વળી હિરણ્યગર્ભ તે બ્રહ્માંડના અધ્યક્ષ આદિત્ય અથવા વિવસ્વાન્ અને તેમણે મન્વાદિ પ્રજાપતિને રાજયોગ શીખવ્યો એવા સંપ્રદાયનું વર્ણન આપણે ભગવદ્ગીતામાં જોઈએ છીએ. આ યોગ જ્યારે જ્યારે લોપ થાય ત્યારે ત્યારે આદિ પુરુષના કોઈ દૈવી વ્યક્તિ તે પ્રાપ્ત કરી તેનો સમુદ્ધાર કરે છે. તેનો શાસ્ત્રીય સમુદ્ધાર વેદના અદ્વૈતમતને અનુસરનાર યોગીશ્વર યાજ્ઞવલ્ક્યે કર્યો જણાય છે અને સાંખ્યના દ્વૈતમતને અનુસરનાર ભગવાન્ પતંજલિએ કર્યો જણાય છે.

વળી કેરિ ભાસના નાટકો ઉપલબ્ધ થયાં છે તેમાંના એક નાટકના પાત્રના અવતરણ ઉપરથી સમજાય છે કે હાલના પ્રસિદ્ધ પાતંજલ યોગશાસ્ત્ર કરતાં જુદો માહેશ્વરયોગશાસ્ત્ર નામનો ગ્રંથ હતો. આ મૂલ માહેશ્વરયોગશાસ્ત્ર અથવા પાશુપતયોગતંત્રમાં આઠ કાંડ હતા એમ अहिर्बुध्न्य **संहिता**ના બારમા અધ્યાયમાંથી જણાય છે. તેમાં અનુક્રમે આઠ વિષયો ચર્ચાયેલા હતા —

(૧) પતિકાંડ, (૨) પશુકાંડ (૩) પાશકાંડ, (૪) શુદ્ધચર્યાકાંડ (૫) મિશ્રચર્યાકાંડ (૬) દેવકાંડ, (૭) દીક્ષાકાંડ (૮) સાયુજ્યકાંડ. આ યોગશાસ્ત્ર દુર્ભાગ્યે ઉપલબ્ધ નથી. પરંતુ કાશ્મીરકોના ત્રિકદર્શન એટલે જીવ, જગત્ અને ઈશ્વરના અંતર્ગત અભેદ ઉપર રચાયેલા પ્રત્યભિજ્ઞાશાસ્ત્રનો આધાર શિવસૂત્રો ઉપર છે. આ શિવસૂત્રો તે માહેશ્વરસૂત્રો હશે કે કેમ એ નિર્ણય કરવો કઠિન છે. પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે યોગની એક પ્રણાલિકા હિરણ્યગર્ભના મતને અનુસરતી એટલે સાંખ્ય દ્વૈતમતને અનુસરતી હતી અને બીજી પ્રણાલિકા શ્રુતિના એટલે નિગમના અને તંત્ર

એટલે આગમના અદ્વૈતમત ઉપર ઘડાયેલી માહેશ્વર સંપ્રદાયની હતી. માહેશ્વરોના માર્ગમાંથી પાશુપત દર્શનની શાખા કંઇક દ્વૈત છાયાવાળી નિકળી, તેમણે પાશુપતયોગનું વિધાન કર્યું છે. માહેશ્વર યોગ સંપ્રદાય સાંખ્યદ્વૈત પહેલાનો છે. કારણ કે સાંખ્યશાસ્ત્ર ઉપર ઘડાયેલા પતંજલિના યોગસૂત્રના પ્રથમ પાદમાં–**ईश्वर प्रणिधानाद्वा** થી આરંભી **तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः**–૨૩થી ૩૨ નું સૂત્રદશકનું એક સ્વતંત્ર પ્રકરણ પ્રવિષ્ટ થયેલું જણાય છે. વળી ૩૩ મા સૂત્રમા મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષા નામની ચાર ભાવના સુખી દુઃખી પુણ્યવાન્ અને અપુણ્યવાન્ પ્રાણીના સંબંધમાં કરવાથી પણ ચિત્તની સ્થિતિ બંધાય છે, તેમાં બુદ્ધના અભિધર્મના ભાવના યોગને સ્થાન આપ્યું જણાય છે. વળી ૩૪મા સૂત્રમાં પ્રાણના રેચક પૂરક અને અને કુંભક પ્રયોગવડે પણ ચિત્તની સ્થિાત બંધાય છે. તેમા યોગના હઠમાર્ગને સ્થાન આપ્યું છે. વળી ૩૫–૩૬ મા સૂત્રમાં નાસિકાના અગ્રમાં, જિવ્હાના અગ્રમા, તાલુમાં, જિવ્હા મધ્યમા અને જીવ્હા મૂલમાં ધારણા સિદ્ધ કરવાથી અનુક્રમે દિવ્યગંધ, દિવ્યરસ, દિવ્યરૂપ, દિવ્ય સ્પર્શ, અને દિવ્ય શબ્દનું ભાન થઈ શકે છે, અને તેવડે ચિત્તની સ્થિતિ બંધાય છે, તથા હૃદયકમલઆગળ મનની તથા અભિમાનીની ધારણા સિદ્ધ કરવાથી "વિશોકા જ્યોતિષ્મતી" શોકરહિત શાન્ત મનનું તથા શુદ્ધ અહંપણાનું ભાન થાય છે–એમ જણાવી સાંખ્યના સૂક્ષ્મ તત્ત્વોને ધ્યાનના વિષયરૂપે સ્વીકાર્યાં છે; તથા ૩૭ માં સૂત્રમાં વીતરાગ પુરુષના ધ્યાનવડે પણ ચિત્તની સ્થિતિ બંધાય છે એ સૂત્રવડે બુદ્ધ, અર્હત્ વિગેરે પરમનના સિદ્ધ પુરૂષોને પણ યોગના વિષયરૂપે સ્વીકાર્યા છે; અને ૩૮ મા સૂત્રમાં સ્વપ્નજ્ઞાનને અને નિદ્રાજ્ઞાનને આલંબનરૂપે લઇ ધારણા કરવાથી પણ ચિત્તની સ્થિતિ બંધાય છે એમ કહી અવ્યાકૃત અથવા અવ્યાકૃતને પણ યોગના વિષયરૂપ ગણાવ્યું છે; તથા ૩૯ મા સૂત્રમાં યથાભિમત વસ્તુની ધારણાવડે ચિત્તની સ્થિતિ થાય છે એમ કહી ગમે તે દેશ, કાલ અને વસ્તુને યોગના વિષયરૂપે વર્ણવ્યા છે; અને છેવટે ૪૦ મા સૂત્રમાં તે યોગવડે ચિત્તની અપ્રકંપસ્થિતિ જો થાય તો નાનામાં નાના પરમાણુ અને મોટામાં મોટા સૂર્યાદિ પદાર્થોમાં તેને ગ્રાહ રહેતો નથી અને પરમ વશીકાર નામનો

વૈરાગ્ય સિદ્ધ થાય છે–આ પ્રકારના ધારાબંધ પ્રતિપાદનથી પતંજલિએ પોતાના યોગદર્શનને સર્વદેશ, સર્વકાલ, અને સર્વનિમિત્તોમાં અવ્યભિચારી શાસ્ત્રરૂપે જણાવ્યું છે.

(૧૧) યોગસૂત્રકાર પતંજલિ તેજ વ્યાકરણ મહાભાષ્યકાર કે અન્ય વ્યક્તિ ?

આ યોગ સૂત્રકાર પતંજલિ, વ્યાકરણભાષ્યકાર પતંજલિ અને આયુર્વેદના ચરકસંહિતાના સંસ્કાર આપનાર પતંજલિ– એ ત્રણ એકજ વ્યક્તિ હતી કે ભિન્ન વ્યક્તિઓ એ વિવાદનો વિષય છે.

આપણા દેશના સંસ્કૃત પંડિતોનું મંતવ્ય સંપ્રદાયાનુસાર એવું છે કે તે ત્રણે શાસ્ત્રના પ્રણેતા એકજ પતંજલિ હતા અગીઆરમા સૈકામાં થયેલા ધારાનગરીના ભોજરાજ અને ચરક સંહિતાના ટીકાકાર ચક્રપાણિદત્ત પાછલા સંપ્રદાયને અનુસાર એવું જણાવે છે કે એકજ પતંજલિએ શરીર, મન અને વાણીની નિર્મલતા પ્રજામા સિદ્ધ કરાવવા આયુર્વેદ, યોગસૂત્ર અને વ્યાકરણ મહાભાષ્ય રચ્યા હતા. રામભદ્રદીક્ષિત જેઓ અઢારમા સૈકામાં થયા તે પાતંજલ ચરિતમા વ્યાકરણ મહાભાષ્યકાર અને યોગસૂત્રકાર પતંજલિ એકજ હતા એમ વર્ણવે છે.

યોગ સૂત્રકાર પતંજલિ સંબંધમાં "વેબર" નુ મંતવ્ય એવું છે કે શતપથ બ્રાહ્મણના બૃહદારણ્યકના યાજ્ઞવલ્ક્યકાંડમા મદ્રદેશ (રવી અને ચીનાબ નદીનો વચલો મુલક જેની રાજધાની સાકલ હતી) ના "પાતંજલ કાપ્ય" નો ઉલ્લેખ છે તે જ આ પતંજલિ કપિલ મતાનુસારી યોગ સૂત્રકાર છે; કાત્યાયન વાર્તિકકાર પતંજલિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરતાં જણાવે છે કે જેને અર્ધ્યની અંજલિઓ અપાય છે તે પતંજલિ (**पतत्यंजलयः यस्मै सः पतंजलिः**–આ સર્વ વિચારોમાં નામસાદશ્ય સિવાય બીજું કંઈ પણ પ્રામાણ્ય નથી.

પરંતુ યોગસૂત્રકાર સાંખ્યના અનુયાયી છતા શબ્દને સ્ફોટાત્મક માને છે અને તે અંશમા વ્યાકરણ શાસ્ત્રના મહાભાષ્યકારના મત સાથે એકમત ધરાવે છે.

વળી ઉપલબ્ધ યોગસૂત્રના કર્તા પતંજલિના ગ્રંથનો આરંભ **अथयोगानुशासनम्**—એ સૂત્રથી થાય છે અને તે **अथ शब्दानुशासनम्**--એ વ્યાકરણ મહાભાષ્યના આરંભ સાથે મળતું આવે છે.

આ વગેરે કારણોથી યોગસૂત્રકાર અને વ્યાકરણભાષ્યકાર પતંજલિ એકજ વ્યક્તિ હતી એમ માનવામાં બલવાન્ વિરોધી કારણો જ્યાંસુધી ન મળે ત્યાંસુધી સાંપ્રદાયિક મંતવ્ય સ્વીકારવામાં વાંધો નથી.

વ્યાકરણ મહાભાષ્યકાર પતંજલિ શુંગવંશના પુષ્યમિત્રના રાજ્ય સમયમા ઇ. સ. પૂ. ૧૫૦ મા થયા જણાય છે.

(૧૨) લોપ પામેલું યોગનું સાહિત્ય વાર્ષગણ્ય યોગશાસ્ત્ર. વ્યુત્પાદયિતા.

વળી આલ્બીરૂની "કીતાબે પાતંજલ" એ નામના ગ્રંથનો ઉલ્લેખ કરે છે; અને તેની મતલબ ઉપરથી સમજાય છે કે યોગસૂત્ર કરતાં તે ગ્રંથ કોઇ જૂદા પ્રકારનો હતો. તેમાં રસાયનાદિનો ઉલ્લેખ આવે છે. શ્રીશંકરાચાર્ય પોતાના બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યમા યોગદર્શનના ખંડનના સૂત્રભાષ્યમા—**योग शास्त्रेऽपि "अथ तत्वदर्शन-अभ्युपायो योग" इति सम्यग्दर्शनाभ्युपायत्वेन योगोऽङ्गीक्रियते ॥**—"યોગશાસ્ત્રમા પણ હવે તત્ત્વદર્શનને મેળવવાનો ઉપાય તે યોગ છે. એ સૂત્રવડે સમ્યગ્દર્શનના ઉપાય તરીકે યોગનો સ્વીકાર કર્યો છે એ પ્રકારનું લખે છે." તેમાં અવતરણમાં લીધેલું સૂત્ર ઉપલબ્ધ યોગસૂત્રમાં નથી. પ્રસિદ્ધ યોગસૂત્ર **अथ योगानुशासनम्**-એવી રીતે આરંભ પામે છે, જ્યારે શંકરાચાર્યના સમયમાં સ્વીકારાયેલા યોગશાસ્ત્રનો આરંભ **अथ तत्त्वदर्शनाभ्युपायो योगः**—એ સૂત્રથી થતો હતો તે નિર્વિવાદ છે. ભામતીકાર વાચસ્પતિમિશ્ર બ્રહ્મસૂત્રના ઉપરના અવતરણ ઉપર પ્રત્યક્ષ પ્રકાશ નાંખતા નથી, પરંતુ સમાન વિચાર દર્શાવવા કહે છે કે:—

"अतएव योगशास्त्रं व्युत्पादयिताह स्म भगवान् वार्षगण्यः—गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति। यत्तु दृष्टिपथप्राप्तं तन्मायेव सुतुच्छकम्

એ પ્રકારે યોગશાસ્ત્રના વ્યુત્પાદક તરીકે વાર્ષગણ્યનું× નામ આપે છે; અને આ જ અવતરણ યોગસૂત્ર ૪ ૧૩-ઉપરના વ્યાસભાષ્યમાં આવે છે તે ઉપરની તે જ વાચસ્પતિમિશ્રની ટીકા ઉપરથી જણાય છે કે આ અવતરણ ષષ્ટીતંત્રશાસ્ત્રનું છે એટલે કે વાચસ્પતિમિશ્રના અભિપ્રાય પ્રમાણે ષષ્ટીતંત્રના કર્તા વાર્ષગણ્ય હતા, અને તે તંત્ર કેવલ સાંખ્યનું ન હતું, પરંતુ સાંખ્ય-યોગનું હતું. અને તે વાર્ષગણ્યનું તંત્ર અથવા શાસ્ત્ર યોગ-પ્રધાન અનુશાસન હતું. કદાચ આ વાર્ષગણ્યનું ષષ્ટીતંત્ર અનુશાસન તે જ યોગશાસ્ત્ર તરીકે શંકરાચાર્યને અભિપ્રેત છે કે બીજું તે જ્યાં સુધી શંકરભાષ્યનું **अथ तत्त्वदर्शनाभ्युपायो योग** એ અવતરણનું મૂલ શોધી શકાય નહિ ત્યાં સુધી નિર્ણય થઈ શકે નહિ. પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે હાલના ઉપલબ્ધ યોગસૂત્રથી ભિન્ન યોગશાસ્ત્ર હતું, પછી તે મહેશ્વરનું કે વાર્ષગણ્યનું કે પતંજલિનું તેનો નિર્ણય વિશેષ શોધ ઉપર મુલતવી રાખવો યોગ્ય છે.

× હેમકોશ અને મયમિનામમાલામાં વ્યાડિ અને વિંધ્યવાસી—એ બે એકજ વ્યક્તિના વિશેષ નામો આપ્યાં છે. વ્યાડિ ભગવાન્ વર્ષના શિષ્યો હતા, અને તે પાણિનિ સૂત્રના ઉપરના સંગ્રહના કર્તા હતા. તેઓ વર્ષના શિષ્ય હોવાથી **वार्षगण्य** સંજ્ઞાવાળા વ્યવહરાય છે. આથી વ્યાકરણ શાસ્ત્રના ટીકાકાર વ્યાડિ વિંધ્યાચલમાં રહેનાર હોવાથી વિંધ્યવાસી અને વર્ષના શિષ્ય હોવાથી વાર્ષગણ્ય મૂલ ષષ્ટીતંત્ર જે સેશ્વર સાંખ્ય ગ્રંથ હશે તેના વ્યુત્પાદયિતા હતા અને તે પતંજલિના પૂર્વગામી અને નંદવંશના સમયમાં હતા એ અનુમાન હાલ સ્વીકારવા યોગ્ય જણાય છે

પતંજલિના યોગના અનુશાસન પૂર્વેનું હિરણ્યગર્ભનું યોગશાસન **અહિર્બુધ્ન્ય સંહિતાના** બારમા અધ્યાય પ્રમાણે બે વિભાગ અથવા સંહિતામા પડતું હતુ. તે સંહિતાઃ—(૧) નિરોધ યોગ સંહિતા, (૨) ક્રિયા યોગ સંહિતા, એવા નામવાળી હતી. તેમા નીચે પ્રમાણે વિષયો ચર્ચેલા હતા

નિરોધયોગ,	કર્મયોગ.
(૧૨)	(૪)
૧ અંગ તંત્ર	૧ બાહ્ય કર્મનુ અનુષ્ઠાન
૨ દોષ તંત્ર	૨ આંતર કર્મનું અનુષ્ઠાન
૩ ઉપસર્ગ તંત્ર	૩ બાહ્ય ક્રિયાયોગ
૪ અધિષ્ઠાનતંત્ર	૪ આંતર ક્રિયા યોગ
૫ આધાર તંત્ર	નોટ. તપ, સ્વાધ્યાય અને ઇશ્વિર પ્ર
૬ બહિસ્તત્વ તંત્ર	ણિધાન, એ ત્રણ ક્રિયાયોગના
૭ રિક્તયોગતંત્ર	અંશો પતંજલિ કહે છે. આનું
૮ પૂર્ણયોગ તંત્ર	મૂલ આ સંહિતામા હશે એવુ
૯-૧૦-૧૧ ત્રણ સિદ્ધિતંત્ર	અનુમાન થાય છે.
(કાય, વાણી અને મનને	
લગતી સિદ્ધિઓ હશે)	
૧૨ મોક્ષ તંત્ર	

એકંદર સોળ અધ્યાયમા સોળ વિષયોનુ નિરૂપણ તેમા હતું આ મૂલ યોગશાસ્ત્રનો લોપ થયો જણાય છે.

(૧૩) બ્રહ્મવાદી યોગિઓ

સાંખ્ય સિદ્ધાન્ત ઉપર યોગનો કલમી આંબો પ્રથમ કોણે લગાડયો? પતંજલિના પૂર્વે પણ સાંખ્ય પ્રક્રિયામા યોગતત્ત્વ ગુંથનારા મુનિયો થઇ ગયા હતા, એમ મહાભારત ઉપરથી સમજાય છે. તે યોગિજનોની પરંપરા નીચે મુજબ જણાય છે.

૧ જૈગીષવ્ય, ૨ અસિત,* દેવલ, ૩ પરાશર. ૪ વાર્ષગણ્ય, ૫ ભૃગુ, ૬ શુક, ૭ ગૌતમ, ૮ આર્ષ્ટિસેન, ૯ ગર્ગ, ૧૦ નારદ,× ૧૧ પુલસ્ત્ય, ૧૨ સનત્કુમાર, ૧૩, શુક, અને ૧૪ કાશ્યપ. આ સર્વ મુનિયોના વિચારો જે ઈતિહાસ, પુરાણોમા મળે છે તે બધા સેશ્વર સાખ્યના જણાય છે, અને કેટલાક તો બ્રહ્મવાદ તરફ વધારે ઢળતા છે.

પ્રકરણ ૩ જું.

બૌદ્ધદર્શન.

निंदसि यज्ञविधे–रहह श्रुतिजातं
सयहृदय दर्शितपशुघातम् ।
केशवधृतबुद्धशरीर जय जगदीश हरे ॥
(गीतगोविंद).

(૧) તત્ત્વજ્ઞાનનાં પ્રસ્થાનો.

શ્રૌતકાલના વાઙ્મયમાથી આપણે ત્રણ વિચાર શ્રેણીઓ પ્રકટ થયેલી જોઇ શકીએ છીએ. (૧) અધિભૂત, (૨) અધિદૈવ (૩) અધ્યાત્મ. આ વિચારની શ્રેણીઓ પૈકી કેટલીક વેદાર્થને પ્રમાણભૂત માની પ્રવૃત્ત થઇ વૃદ્ધિને પામે છે, અને કેટલીક વેદાર્થને બાજુ ઉપર મૂકી પ્રવાહમા પડે છે.

અપૌરુષેય વેદના પ્રામાણ્યના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરનારી શ્રેણીઓને આસ્તિક,–અને તેવા પ્રામાણ્યના સ્વીકાર વિનાની શ્રેણીઓને નાસ્તિક કહે છે. તત્ત્વજ્ઞાનનું જે વિશિષ્ટરૂપ ઘડાય છે તેને **દર્શન** કહે છે, જેવી

---

* અસિત દેવલ ભગવાન્ ગૌતમબુદ્ધના જન્મ સમયે વૃદ્ધ હતા.

× નારદનો " હરિભક્તિ સુધોદય " ગ્રોગ્રંથ છે અને તેનો ઉલ્લેખ વિજ્ઞાનભિક્ષુએ યોગસારમા કર્યો છે.

રીતે લૌકિક પ્રત્યક્ષ બાહ્યવ્યવહારવાળા જગતનું ભાન કરાવે છે, તેવી રીતે તત્ત્વચિંતન એક અલૌકિક પ્રત્યક્ષરૂપે આંતર અને બાહિર વિશ્વના સત્ય-સ્વરૂપનું ભાન કરાવે છે, તેથી તેની વિચાર-પદ્ધતિને દર્શન એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે.

પાશ્ચાત્ય તત્વવિદ્યા અને ભારતવર્ષની તત્વવિદ્યાના પ્રસ્થાનના મૂલમાં અને પ્રયોજનમાં ભેદ છે. પાશ્ચાત્ય તત્વવિદ્યા કેવલ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ સામગ્રી ઉપર રચાયેલા વિજ્ઞાનની પરમવ્યવસ્થા કયા પાયા ઉપર રચાયેલી છે તેની શોધ કરે છે, એટલે જગતનું મૂલ સ્વરૂપ કેવું છે તેનો (Ontology) અને તેના ભાનનો અથવા અનુભવની રચના કેવી રીતે થાય છે તેનો (Epistemology) નિર્ણય કરવા બુદ્ધિનું મથન કરવામાં આવે છે, અને તે સત્ય નિર્ણયમાજ કૃતકૃત્યતા માનવામાં આવે છે. ભારતવર્ષની તત્ત્વવિદ્યા જોકે સૃષ્ટિ-રહસ્ય અને જ્ઞાનવિકાસના મર્મનું પ્રતિપાદન કરે છે તોપણ તે આપ્તવાક્યને પરતંત્ર રહીને કરે છે. પછી તે આપ્તવાક્ય અપૌરુષેય વેદરૂપ હોય કે પૌરુષેય બૌદ્ધાદિના વચન રૂપ હોય. આપ્તવાક્યને અનુસાર ચિંતન, શ્રુતિને અનુસરતો તર્ક કરવો એ ભારતવર્ષની તત્ત્વવિદ્યાની સિદ્ધ પ્રણાલિકા છે. વળી તે તત્ત્વનિર્ણય શુષ્ક તર્કના પરિણામ રૂપે નહિ, પરંતુ પુરુષના અર્થને એટલે ઇષ્ટ પ્રયોજનને સિદ્ધ કરવા સારુ હોય છે. આ પ્રમાણે શ્રુતિ અથવા વચનને અનુસરતા તર્ક કરવા સારૂ, અને કેવલ બુદ્ધિના વિનોદ અર્થે નહિ. પરંતુ પુરુષના પ્રયોજનને સિદ્ધ કરવા સારૂ ભારતવર્ષની તત્ત્વવિદ્યાની ઇમારત છે. આ કારણથી ભારતવર્ષની તત્ત્વવિદ્યા અપૌરુષેય દર્શનઅનુભવની શ્રુતિ ઉપર આસ્તિકભાવે રચાયેલી, અથવા પૌરુષેય દર્શનઅનુભવની સ્મૃતિ ઉપર રચાયેલી છે.

તત્ત્વદર્શી મહર્ષિઓને જે અનુભવ પ્રતિભામાં જાગતો તેનો તેઓ શિષ્યસમૂહમાં પ્રવચનવડે પ્રબોધ કરતા, અને આ પ્રત્યક્ષ બોધમાં જે જે વિચારો પ્રતિપાદન કરવામાં આવતા તેની પરિષદોમાં અને ઉપનિષદોમાં, મોટી સભામાં અને નાની આમ મંડળોમાં, ન્યાયપદ્ધતિથી કસોટી થતી. આ કસોટીએ ચઢેલા

તત્ત્વવિદ્યાના નિર્ણયો શ્રૌતકાલ પછી, થોડા અક્ષરવાળા નિઃસંદિગ્ધ ભાવવાળા સારવાળા અને ઘણા પ્રદેશ ઉપર પ્રકાશ નાખનાવાળા લઘુવાક્યોમા ગુંથાયા હતા. આવા વાક્યસમૂહને સૂત્ર કહેવામા આવતુ. આ સૂત્રઉપર સંગ્રાહક શ્લોકરૂપ કારિકાઓ થતી ચાલી; સૂત્ર ઉપર માત્ર શબ્દાર્થનું ભાન કરાવનારી ટીકાઓ અથવા વૃત્તિઓ થતી ચાલી, સૂત્રના ગર્ભાર્થનું ભાન કરાવનાર તથા સંદેહ, પૂર્વપક્ષ, દૃષ્ટાન્ત, ઉત્તરપક્ષ, સિદ્ધાન્ત વિગેરેના સૂત્રાનુસારી પરંતુ સ્વતંત્ર તર્કવડે શોભતા ભાષ્યો થતા ચાલ્યા, અને તે ઉપર વિવરણો ટીકાઓની પરંપરાવડે ભારતવર્ષનુ તત્ત્વદર્શન ઇસિવીસન પૂર્વે ૫૦૦થી તે ઇસિવીસનના સત્તરમા સૈકા સુધી વિસ્તારને પામ્યુ છે. ઉદાહરણ તરીકે ન્યાય સૂત્રો ગૌતમ અથવા અક્ષપાદના રચેલા, તેનાઉપર વાત્સાયનનું ભાષ્ય, તેનુ ખંડન બૌદ્ધ દિઙ્નાગે કરવા ઉપરથી તેનુ મંડન ઉદ્યોતકારે ભાષ્યવાર્તિકમા કર્યું; તે ઉપર વાચસ્પતિમિશ્રે ભાષ્યવાર્તિક તાત્પર્યદીપિકા રચી, તેનાઉપર ઉદયનાચાર્યે ન્યાયતાત્પર્યટીકા પરિશુદ્ધિ કરી તેના ઉપર વર્ધમાનનો ન્યાયનિબંધપ્રકાશ થયો, તે ઉપર પદ્મનાભમિશ્રનો વર્ધમાનેન્દુ થયો, તેના ઉપર ન્યાયતાત્પર્યમંડન શંકરમિશ્રે રચ્યુ. આ પ્રમાણે સૂત્ર, કારિકા, ભાષ્ય, વાર્તિક, ટીકા, વિવરણોની ધારા પ્રત્યેક દર્શનશાસ્ત્ર ઉપર થઇ છે, અને ગૌતમ બુદ્ધ પછી મહાસમર્થ તત્ત્વજ્ઞાની શંકરાચાર્યે પણ પોતાની બુદ્ધિનો પ્રભાવ નવા દર્શનના પ્રણેતા તરીકે નહિ જણાવતા ઉપનિષદ્, બ્રહ્મસૂત્ર, અને ગીતાસ્મૃતિના ભાષ્યકાર તરીકે જ જણાવ્યો છે.

(૨) સર્વતંત્ર સિદ્ધાંતો.

તત્ત્વવિદ્યાના આસ્તિક પ્રસ્થાનો—ન્યાય[૧]-વૈશેષિક[૨]-સાંખ્ય[૩]-યોગ[૪]-પૂર્વ[૫]-ઉત્તરમીમાંસા[૬], અને નાસ્તિક પ્રસ્થાનો—ચાર્વાક અથવા લોકાયતિક[૧], ચાર બૌદ્ધ મત[૨-૫] અને જૈનદર્શન[૬]—આ સર્વમા કેટલાક સિદ્ધાન્તો લગભગ સમાન સ્વીકારાયા છે, જોકે તેના પ્રકારમા—તેની દૃષ્ટિમા ભેદ ઓળખી શકાય તેમ છે

આવા સર્વતંત્રમાં સમાન સિદ્ધાન્તો ભારતવર્ષની તત્ત્વવિદ્યામાં નીચે પ્રમાણે તારવી શકાય છેઃ– (૧) કર્મસિદ્ધાન્ત અને જન્માન્તર પરિણામ. (૨) તે જન્મમરણાદિ સંસારચક્રમાં ગુંચાયેલો કોઇ સચેતન શરીરી–પછી તે વેદાંન્તદર્શનનો આત્મા કહો, સાંખ્ય–યોગનો પુરૂષ કહો, કે ન્યાય–વૈશેષિકનો અથવા જૈનોનો જીવ કહો; કે બૌદ્ધોનો વિજ્ઞાનસ્કંધ–અથવા સંતાની કહો. (૩) તે બદ્ધશરીરીના મોક્ષનો સંભવ; અને (૪) તે મોક્ષનું સાધન સમ્યગ્ દર્શન અથવા તત્ત્વજ્ઞાન.

કેવલ ચાર્વાક અથવા પ્રત્યક્ષ લોક વિના અન્ય કંઇજ નથી એવા જડવાદી લોકાયતિક વિના સર્વ વિચારકોનું સામાન્ય મંતવ્ય છે કે દેખાતા જગત્ કરતા બીજો લોક છે; આ લોક તેવો પરલોક પણ છે. પ્રાણીઓ જે કંઈ કર્મ જીવનકાળમાં કરે છે તેના તેને ઐહિક ફલોજ મળે છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ તે કર્મના સંસ્કારો તે કર્તા તથા કર્તાના સંબંધિઓને–તે સહ જન્મા હોય, અનુજ હોય, અથવા પૂર્વજ હોય તેને–આ લોક અથવા ઇતર લોકમાં સુખ–દુઃખરૂપે ફલે છે, અને તે ફલને ભોગવવા અર્થે મરણાદિની પરંપરા પ્રત્યેક પ્રાણીને હોય છે. લૌકિક મરણ તે માત્ર આ લોકની નિદ્રા અને પરલોકમા જાગવું એના જેવું છે. આ કર્મ અને તેના સિદ્ધનિયમનો સર્વતંત્ર સ્વીકાર કરે છે, માત્ર તેના ફલોદયમાં તે કેવી રીતે ફલે છે તે વિવાદના વિષયરૂપ છે, કાતો તે કર્તાના આત્મામા, અથવા તેના નિત્ય સંબંધમા રહેનાર મનમા, તે કર્મના આશયો અદૃષ્ટરૂપે અથવા અપૂર્વરૂપે અથવા ધર્માધર્મના સંસ્કારરૂપે રહી પ્રકૃતિના સિદ્ધનિયમાનુસાર કુદરતી રીતે–ફળતા હોય, અથવા તો ફલપ્રવર્તક કોઇ ઇશ્વિરી સત્તાના ચિત્ત સત્વના ક્ષોભના નિમિત્તરૂપ થઇ ફળતા હોય, અથવા જૈનદર્શન પ્રમાણે કર્મદ્રવ્ય લેપ તરીકે જીવનને વળગતું હોય–ગમે તે રીતે પણ તે કર્મ અને તેના ફલનો સિદ્ધાન્ત સર્વતંત્રમા ઋત એટલે શાશ્વત સ્વીકારાયો છે.

બીજું આ કર્મના ફલને ભોગવનાર કોઇ છે તે સંબંધમાં પણ વિવાદ નથી. તે કેવા પ્રકારનો છે તે સંબંધમા વિવાદ છે. પછી તે

ભોગવનાર ન્યાય-વૈશેષિક દર્શન પ્રમાણે સ્વયં જડ હોય અને બુદ્ધિરૂપ ગુણના સંબંધથી સચેતન રહેતો હોય; અથવા સાંખ્ય-યોગ પ્રમાણે તે સ્વયંચેતન હોય, અને બુદ્ધિનો પ્રેરક અને પ્રકાશક હોય, અને તેમ છતાં બુદ્ધિની વૃત્તિજાળમાં પ્રતિબિંબવડે ગુંચાયેલો હોય; અથવા વેદાન્ત દર્શન પ્રમાણે સ્વયં સંપૂર્ણ-સદ્, ચિત્ અને આનંદરૂપ હોય અને મિથ્યાજ્ઞાનવડે આવૃત થઇ સંસાર બંધનને ભોગવતો હોય; અથવા બૌદ્ધ દર્શન પ્રમાણે ક્ષણિક વિજ્ઞાનની મિથ્યા ધારા વાળી-સંતાન-હોય અને તે ભ્રમરૂપે સ્થિર ભાસતો હોય, અને તે ભ્રમ નિવૃત્ત થયે નિર્વાણ પામતો હોય. અથવા જૈન શાસન પ્રમાણે બદ્ધ અને મોક્ષ દશાવાળો અને છેવટે અનન્ત જ્ઞાન, અનન્ત દર્શન અને અનન્ત વીર્યવાળો સ્વતંત્ર જીવરૂપ પદાર્થ હોય.- ગમે તે હોય.

ત્રીજું આ કર્મજાલમા ગુંચાયેલો સંસારી તત્વજ્ઞાનવડે જ મુક્ત થાય છે, બીજા ઉપાયોથી થતો નથી. એ પણ સર્વ દર્શનોનો સમાન સિદ્ધાન્ત છે. તત્ત્વજ્ઞાન અથવા સમ્યગ્દર્શન કેવી રીતે સંસાર બંધનને કાપે છે તે માત્ર વિવાદનો વિષય છે. આ ભવ બંધ કોઇ કર્મવડે, અથવા કોઈ દેવની ભક્તિવડે ત્રુટે છે-એ ભાવના તત્ત્વજ્ઞાનની શ્રેણીઓમા પ્રધાન પદે નથી, પરંતુ ગૌણ ઉપાય તરીકે છે.

ઉપનિષદોની પર્યાલોચના કરતા આપણે તત્ત્વવિદ્યા કાતો અધિભૂત માર્ગે વળેલી (Realism), કાતો અધિદૈવ માર્ગે વળેલી (Theism) કે અધ્યાત્મ માર્ગે વળેલી (Idealism) ત્રિવેણી જેવી જણાય છે, કપિલાદિ મહર્ષિઓએ મહાત્મા ગૌતમબુદ્ધના જન્મ પહેલાં આ વિચારની શ્રેણીઓને સૂત્રબદ્ધ કરી હતી, પરંતુ વેદના જ્ઞાનકાંડ ઉપરાંત પ્રાચીન યજ્ઞકાંડ અથવા કર્મકાંડે પ્રજાના ચિત્તમાં અદ્‌ભુત ઘર ઘાલ્યુ હતું. આથી વેદરાશિના તાત્પર્યની તાણાતાણને લીધે યજ્ઞાદિ કર્મો જાદુઇ રીતે યજમાનને ઉત્તમલોકમા અપૂર્વ દ્વારા લઇ જાય છે તેવી કેવળ કર્મકાંડની શ્રદ્ધામયી પણ શુષ્ક જીવન પદ્ધતિ હતી; તે સાથે આ સઘળું નામરૂપાત્મક જગત્ ખોટું છે,

અને પરમેશ્વર સત્ય છે, અને તે સત્ય પરમેશ્વરની દૃષ્ટિ વડે જગતદૃષ્ટિ ઢાંકી, અને "સત્યધર્મવાળી દૃષ્ટિને" ઉઘાડવી એવી શ્રદ્ધામયી પણ રસમયી બીજી જીવન પદ્ધતિ પણ હતી; અને તે સાથે કર્મની અને શ્રૌતજ્ઞાનની શ્રદ્ધાને તિલાઞ્જલિ આપી આંતર ચિંતનવડે જગતનું સાચું સ્વરૂપ શોધવાની ઉત્કટ વાસના પણ હતી. શુદ્ધોદન રાજાને ત્યાં સિદ્ધાર્થનો જન્મ થયો ત્યારે વૃદ્ધ અસિત મહર્ષિએ આવીને તે બાલકને જોઇ જે, ભાવના વાક્યો કહ્યાં છે તે ઉપરથી સમજાય છે કે વિશુદ્ધધર્મના ઉપદેષ્ટાની તે કાળમાં અગત્ય હતી.

(૩) ગૌતમબુદ્ધ (ઈ. સ. પુ. ૫૬૩–૪૮૩)

આવા વિચારોની ત્રિવણીનો વેગ જે સમયમા પ્રજાના ચિત્તને આમ તેમ તાણુતો હતો તેવા સયમમાં ઈ. સ. પૂ. ૫૬૩ માં નેપાલના પ્રદેશમા કપિલવસ્તુ નામના નગરમાં લુંબિની ઉદ્યાનમાં મહાત્મા ગૌતમ બુદ્ધનો જન્મ થયો હતો. તેઓ શાક્ય જાતિના હતા. તેમના પિતાનું નામ શુદ્ધોદન હતું; માતાનું નામ મહામાયા હતું. જ્યારે તે અપંગને, રોગીને, મડદાને, અથવા ત્યાગી સાધુને જોશે કે તરત તે પ્રવ્રજ્યા લેશે–એવા જ્યોતિષીના ફલાદેશને સાંભળી તેમના પિતાએ તેમને પરણાવી દીધા અને સંસારના પરમ મોહક વૈભવની સામગ્રીમાં રાખ્યા હતા. પરંતુ મહેલમા વૈભવમા રહ્યા છતા ઉપરના વૈરાગ્ય પ્રવર્તક કારણો તેમની દૃષ્ટિએ પડયા વિના રહ્યા નહિ, અને તેથી તે વૈરાગ્ય અને અનુકંપાની ભાવનાથી પ્રાણીઓના દુઃખનું નિવારણ થાય એવા અમોઘ સાધનની શોધમાં તેમણે "મહાનિષ્ક્રમણ" અથવા "મોટી પ્રવ્રજ્યા" સ્વીકારી. તેઓ ઓગણત્રીસ વર્ષની વયે પોતાની પ્રિય પત્ની અને બાલકનો સઘળા રાજવૈભવસાથે ત્યાગ કરી રાતોરાત ચાલી નીકળ્યા. રાજગૃહથી ઉરુવેલા ગયા. ત્યા પાચ યોગીઓ અથવા સાધુઓના સંબંધમા તેમણે ભારે કષ્ટવાળું તપ કર્યું. તે તપથી શરીર અત્યંત કૃશ થવાથી મૂર્છિત થઇ પડી રહ્યા. છ વર્ષના આવા કષ્ટમય તપથી

તેમને સમજાયું કે માત્ર દેહદમનવડે સિદ્ધિ નથી. તેમણે યુક્ત આહાર વિહારનું સેવન કર્યું; અને ધ્યાનયોગથી તેમને તત્વબોધ–"બોધિ" પ્રકટ થયો. તે બોધિવડે તે આવેશવાળા થયા અને તેથી તે બુદ્ધ કહેવાયા. ઉત્તરાર્ધમાં પીસ્તાળીસ વર્ષ પર્યંત એક સ્થાનમાંથી બીજા સ્થાનમાં પર્યટન કરતા તે સામાન્ય પ્રજાને પોતાનો આદેશ લોકભાષામાં સમજાવતા હતા. એંશી વર્ષે દેહનાશની ખાત્રી પ્રતીતિ થતાં ધ્યાનયોગવડે તેઓ પરિનિર્વાણ પામ્યા, અને દેહનો વિલય થયા છતાં, તેમના અદ્ભુત બોધની ધારામાં અદ્યાપિ ભારતવર્ષમાં તેમનો ધર્મ લોપ પામ્યા છતાં, સઘળા વિશ્વમાં તે ધર્મદાયથી જીવે છે.

આ મહાત્માના ઉપદેશના મૂલ વિચારો હિંદુસ્થાનમાં અને બીજા દેશોમાં એટલા તો પરિવર્તનને પામ્યા છે કે તેના મૂલસૂત્રો ઉકેલવા કઠિન છે. પરંતુ જે જે સામગ્રીઓ આ દેશની અને પરદેશની તેમના ધર્મસાહિત્ય માંથી મળી આવી છે તેનું એકીકરણ કરી વિચારતા સમજાય છે કે મનુષ્યની બુદ્ધિનો પ્રકાશ કેટલા અગમ્ય વિષયો ઉપર પડી શકે છે. માનુષ જીવનના ઘણા અગમ્ય મર્મો ભગવાન્ ગૌતમ બુદ્ધના "બોધવ" ઉપ્રકાશિત થયા છે, અને ઘણાંના આંતર ચક્ષુના પડળો ઉઘડયા છે તે નિર્વિવાદ છે.

(૪) પ્રાચીન બૌદ્ધ દર્શનનું વાઙ્મય*

જેવી રીતે બ્રાહ્મણોના વેદધર્મનું સાહિત્ય મંત્રસંહિતા, બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદોમાં એકત્ર થયું છે. તેમ બૌદ્ધ–ધર્મનું સાહિત્ય બુદ્ધના નિર્વાણ પછી ચક્રવર્તી અશોક મહારાજા (ઇ. સ. પૂ. ૨૪૧) ના સમયમાં પરિષદ બુદ્ધના અનુયાયીઓની પરિષદ્ થઇ ત્યાં સુધીમાં ત્રણ વ્યૂહમાં પાલી ભાષાના ગ્રંથોમાં નિયંત્રિત થયું હતું. આ ત્રણ વ્યૂહ અથવા પીટકને સૂત્ર, વિનય, અને અભિધર્મ એવાં નામ આપવામાં આવે છે. સૂત્રગ્રંથોમાં ગૌતમબુદ્ધના

*પાલી ભાષાના શબ્દો સંસ્કૃત ભાષાની "છાયા" માં-ગુજરાતીમાં સમજાય તેવા આપ્યા છે.

સિદ્ધાન્તો, વિનયગ્રંથોમાં બૌદ્ધ સાધુઓના આચારો, અને અભિધર્મ ગ્રન્થોમાં સૂત્રના સિદ્ધાન્તોની ન્યાય પદ્ધતિથી ચર્ચા વિગેરે આવે છે

સૂત્રસમૂહને નિકાય કહે છે, અને તે દીર્ઘ-નિકાય, મધ્યમનિકાય, સંયુક્તનિકાય, અંગોત્તર નિકાય, ખુદ્દકનિકાય (ક્ષુદ્ર નિકાય)-એવા પાંચ વર્ગમાં પડે છે. પહેલા નિકાયમાં સૂત્રસમૂહ લાંબો હોવાથી દીર્ઘનિકાય, બીજામાં મધ્યમ વિસ્તારવાળો હોવાથી મધ્યમનિકાય, ત્રીજામાં આસમંડળીના સંયોગ એટલે એકઠમાં-જેવી રીતે બ્રાહ્મણોની ઉપનિષદ્માં-ચર્ચાયેલા સૂત્રો હોવાથી સંયુક્તનિકાય, ચોથામાં ચર્ચાનો વિષય એટલે અંગ એક એક વધતું જતું હોવાથી અંગોત્તરનિકાય, અને પાંચમામાં પરચુરણ બાબતો આવવાથી ક્ષુદ્રક (ખુદ્દક) નિકાય કહેવાય છે, જેવી રીતે બ્રાહ્મણના બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં ખિલકાંડ છે તેમ આ છેલ્લા નિકાયમાં ધર્મપાદ, ઉદાન, ઇતિવૃત્ત, (इतिवुत्तक) સૂત્રનિપાત, વિમાનવત્તુ, પેટાવત્તુ, સ્થવિરગાથા, સ્થવિરીની ગાથા, જાતક, નિર્દેશ, પ્રતિસંબોધમાર્ગ, અવદાન, બુદ્ધવંશ, ચર્યાપીટક વિગેરે વિષયો આવે છે.

વિનયપીટકમાં પાંચ ગ્રંથો આવે છે, તેમાં પ્રાયશ્ચિત્તનું સ્વરૂપ, નાના મોટા પાપનિવારણના ઉપાયો, ભિક્ષુ તથા ભિક્ષુણીના દોષો અને તેમાંથી છૂટવાના પ્રાયશ્ચિત્તો આવે છે.

અભિધર્મમાં ધર્મસંગતિ, વિભંગ, ધાતુકથા, પુદ્ગલ-પ્રજ્ઞપ્તિ, કથાવત્તુ, યમક, પ્રસ્થાન,-એ પ્રકારે સાત ખંડ આવે છે. આ ગ્રંથો ઉપર ટીકાસમૂહને અર્થકથા કહે છે મિલિન્દ પ્રશ્ન નામનો મિલિન્દ રાજાના પ્રશ્ન અને ઉત્તરરૂપ ગ્રંથ તત્ત્વવિદ્યાના ઘણા પ્રમેયોને જણાવે છે.

વિનયપીટક પ્રધાનપણે શીલનું પ્રતિપાદન કરે છે, સૂત્રગ્રંથો સમાધિનું પ્રતિપાદન કરે છે, અભિધર્મ પ્રજ્ઞાનું પ્રતિપાદન કરે છે જેમ કર્મ, ઉપાસના, અને જ્ઞાન વૈદિક વાઙ્મયના ત્રણ કાંડનો વિષય છે તેમ બૌદ્ધ વાઙ્મયના પણ શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞા એ ત્રણ વિષય છે.

(૫) થેરાવાદ (સ્થવિરવાદ)

આ ત્રણ વ્યૂહવાળા સાહિત્યને થેરવાદ અથવા સ્થવિરવાદ–વૃદ્ધ બૌદ્ધોના નિશ્રયો કહેવામાં આવે છે, પહેલી બૌદ્ધ પારિષદ્‌માં વૃદ્ધોએ–સ્થવિરોએ બૌદ્ધ સિદ્ધાન્તોનો સંગ્રહ કર્યો તેથી તે " થેરાવાદ " કહેવાય છે. આ સાહિત્ય બુદ્ધઘોષ (ઇ. સ. ૪૦૦) તેમણે " વિશુદ્ધિમાર્ગ " ગ્રંથ લખ્યો ત્યાર પછી વધારે વિકાસને પામ્યુ નથી, એટલુંજ નહિ પરંતુ બ્રાહ્મણોના શાસ્ત્ર ગ્રંથોમાં આ પાલીભાષાના ગ્રંથોના સાહિત્યની પ્રત્યક્ષ માહિતી બહુ જણાતી નથી. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમા જે બૌદ્ધમતનું વર્ણન આવે છે તે ઘણે ભાગે મૌલિક બૌદ્ધમત–સ્થવિરવાદ અથવા હીનયાનને લગતુ નથી, પરંતુ બૌદ્ધદર્શનની બીજી મહાયાન શાખાના વિચારકોના વિચાર–રંગથી રંગાયેલું છે. વૈશાલિમા પહેલી બૌદ્ધ પરિષદ્ ગૌતમ બુદ્ધના નિર્વાણ પછી લગભગ સો વર્ષે ભરાઇ; એટલે ઇ. સ. પૂ ૪૦૦ વર્ષ ઉપર બૌદ્ધ ધર્મના અનુયાયિઓમાં બે ભેદ પડયા હતા. એક પક્ષ સ્થવિરોના વિચારને માન આપનારો, અને બીજો મહાસંઘને માન આપનારો થયો. જે પક્ષ સ્થવિર એટલે વૃદ્ધોના મતને સ્વીકારનાર થયો તે થેરાવાદ ગણાયો અને બીજો મહાસંઘી ગણાયો. આ બે માર્ગને પાછળથી હીનયાન અને મહાયાન એવી સંજ્ઞા મળી છે. તેના નિર્ણયોમા શા ભેદ છે તે આગળ વિચારીશુ પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે થેરાવાદમા બૌદ્ધના મૌલિક નિર્ણયો છે.

પ્રાચીન બૌદ્ધ સિદ્ધાન્ત

(૬) દ્વાદશાંગ ભવચક્ર. અથવા દ્વાદશનિદાનમાલા.

મહાત્મા ગૌતમ બુદ્ધનો આંતર ધ્યાનયોગથી પ્રકટ થયેલા " બોધિ " વડે જે નિશ્ચય થયો હતો તેનું આદ્ય સ્વરૂપ* નીચે પ્રમાણે હતું —

* ભગવાન્ ગૌતમ બુદ્ધને " બોધિ પ્રાપ્ત થયા પછીના પ્રથમ ઉદ્‌ગારોનુ પાલી ભાષાનું રૂપ જાણીતું છે, પરંતુ તેની મૂલ સંસ્કૃત છાયા મધ્યએશીઆના તર્ફન પ્રદેશમા શોધખોળના પ્રસંગે Von Lecogને પ્રાપ્ત થયેલી તેનું રૂપ પ્રો. પીશ્ચલની (Prof. Pischel) ઉકેલ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

સંસાર જેવો છે તેનો ખુલાસો શી રીતે થાય છે? આત્મા-જીવ-અથવા પુરૂષ જેવી સ્થિર વસ્તુનો સ્વીકાર કરી જે વેદવાદીઓએ નિર્ણય કર્યો છે તે અભ્યુપગમવાદ છે. પરંતુ આપણા આંતર અનુભવ પ્રમાણે શું સમજાય છે તેનો વિવેક તે વાદમાં નથી. તેથી આત્મ-બ્રહ્મ જેવી સ્થિર

अनेकं जातिसंसारं संधावित्वा पुनः पुनः
गृहकारक मेषमानः त्वां दुखा जाति पुनःपुनः ॥
गृहकारकदृष्टोऽसि न पुनर्गेहं करिष्यसि
सर्वे ते पार्श्वका यथा गृहकूटं विसंस्कृतम्
विसंस्कारगते चित्ते इहैव क्षयमव्यगाः ॥

ભાવાર્થઃ—" અનેક જન્મના ફેરા ખાઇ ખાઇને આ દેહરૂપી ઘર *બાંધનારને શોધતાં શોધતાં મેં ઘણી દુઃખદાયી જાતિઓ ભોગવી;* પણ હવે હે ઘર બાંધનાર, (તૃષ્ણા) મેં તને ઓળખ્યો છે; અને હવે તું નવું ઘર બાંધી શકીશ નહિ. તારા ઘરની વળીઓ ભાંગી ગઇ છે, છાપરૂં છૂટું પડી ગયું છે; અને સંસ્કાર વિનાનું ચિત્ત થવાથી હે મન, તું તૃષ્ણાના છેડાને અહીંજ પામ."

ગૌતમ બુદ્ધના આ "બોધિની પ્રથમ ઊર્મિ સાથે સરખાવો શ્રૌતકાળના વામદેવની ગર્ભાવસ્થામાં સ્ફૂરેલી "તત્ત્વજ્ઞાનની ઊર્મિઃ—

गर्भे नु सन्नन्वेषामवेदाहं देवानां जनिमानि विश्वा
शतंमा पुर आयसीरक्षन्नधः श्येनो जवसा निरदीयम् ॥
ऋ. मं. ४. सू. २७

ગર્ભમાં રહેલા મને હવે આ દેહને ઘડનારી વાગાદિ ઇન્દ્રિયોના જન્મ ફરી ફરીને શી રીતે થાય છે તે સમજાયું. અત્યારસુધી આ લોઢાની બેડી જેવા દેહોવડે હું બંધનમાં જકડાયો હતો; હવે તો બાજ પક્ષીની પેઠે હું બંધન તોડી મુક્ત થયો છું.

વસ્તુનો સ્વીકાર કરી સંસારની ઉકેલ કરવા કરતાં આપણા આંતર અનુભવથી તેની કેવી ઉકેલ થાય છે તે વિચારવાનું છે. આપણને અમુક હોય તો તેની પછી શું થાય છે–અમુકની પ્રતીતિ થયા પછી બીજી કઈ વસ્તુનો ઉત્પાદ અથવા ઉત્પતિ થાય છે તે વિચારવાનું છે. એકની પ્રતીતિએ બીજું પ્રતીત થવું. ઉત્પન્ન થવું–તેને "પ્રતીત્ય સમુત્પાદ" કહે છે.

આપણે આ સંસારની વર્તમાન જન્મમાં એ કોટિ–જન્મ અને મરણની અનુભવીએ છીએ. જન્મ અથવા જાતિ એ સંસારચક્રનું પ્રથમ અંગ છે, અને જરામરણ એ છેલ્લું અંગ છે.

જાતિ અથવા જન્મ શું હોય તો પ્રકટ થાય? શરીર મન અને વાણીના પુનર્ભવને ઉત્પન્ન કરનાર કર્મ હોય તો જાતિ થાય, તે વિના થાય નહિ. ત્યારે જાતિ અથવા જન્મનો આધાર કર્મ ઉપર છે. આ જાતિ ઉત્પાદક કર્મનું પારિભાષિક નામ **ભવ** છે. જન્મેલાનું મરણ અને મરણ પામેલાનો પુનર્ભવ તે આ પ્રતીત્ય સમુત્પાદ છે. આ જન્માન્તર પરિણામનો નિશ્ચય મહાત્મા ગૌતમ બુદ્ધે પ્રાચીન બ્રાહ્મણોના વેદધર્મમાંથી સિદ્ધાન્ત રૂપેજ સ્વીકારેલો જણાય છે.

ભવ ક્યારે થાય? જાતિઉત્પાદક કર્મ ક્યારે રચાય? જ્યારે વિષયોની સામગ્રીને બુદ્ધિ પકડી રાખે–તે તે વિષયોને "વળગણ" તરીકે પકડવામાં આવે એટલે કે **ઉપાદાન** થાય તોજ જાતિ ઉત્પાદક **ભવ** થાય. ઉપાદાન ન હોય તો ભવ નહિ, ઉપાદાન હોય તો ભવ. આપણો વાસનાનો કોશ ખપી જાય તો કર્મકોશ ખપી જાય આથી ભવની સાંકળ ઉપાદાન સાથે જોડાયેલી છે.

હવે ઉપાદાન ક્યારે થાય! તૃષ્ણા હોય તો ઉપાદાન થાય. તૃષ્ણા વિના વિષયોના "વળગણ" અથવા "પકડ" આવે નહિ. આથી તૃષ્ણા એ ઉપાદાનનું "પ્રતીત્યસમુત્પાદક"–એટલે પ્રત્યક્ષ કારણ છે. આ ઘરબાંધનારી, ઉપાદાનસામગ્રીને રચનારી, તૃષ્ણા એ બુદ્ધ ભગવાનને "ઘરકરનારી" સમજાયુ હતી.

તૃષ્ણા ક્યારે થાય ! વેદના હોય–સુખદુઃખનું ભાન થાય તોજ સુખ મેળવવા અને દુઃખને ત્યજવા તૃષ્ણા થાય. જડપદાર્થને તૃષ્ણા નથી કેમકે તેને વેદનાનું ભાન નથી; તેમ નિરુદ્ધ યોગીને વેદનાના અભાવે તૃષ્ણા નથી. અનુકૂલ વિષયો મારાથી કદી છૂટા ન પડે, અને પ્રતિકૂળ વિષયો મને પ્રાપ્ત ન થાય એવી ઇચ્છાનું નામ તૃષ્ણા છે, અને તેમા પાછળના યોગ–દર્શનના રાગ અને દ્વેષનો સમાવેશ થાય છે. વિષયના અનુભવથી થતી વેદના વડે તૃષ્ણા થાય છે અને વધે છે.

ત્યારે વેદના શું હોય તો થાય! ઇન્દ્રિયો અને અર્થનો **સ્પર્શ** હોય સંબંધ હોયતોજ વેદના થાય. ઇન્દ્રિયાર્થનો સ્પર્શ ન હોય તો શબ્દ–સ્પર્શ –રૂપરસ–ગંધની અનુકૂલ અને પ્રતિકૂલ વેદના થાય નહિ.

ઇન્દ્રિયાર્થનો સ્પર્શ ક્યારે થાય ! જો પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો અને છઠ્ઠું મન રૂપ છ દ્વાર ઉઘાડાં હોય તોજ **સ્પર્શ** થાય. તેદ્વાર બંધ હોય તો સ્પર્શ થાય નહિ. આ છ સ્પર્શદ્વારને પડાયતન કહે છે, કેમકે તે છ ક્ષેત્ર અથવા આયતનમાં સ્પર્શ થાય છે.

ત્યારે આ પડાયતન–છ સ્પર્શદ્વાર–ક્યારે ઉઘડે? જો શરીર અને મન હોય (જો નામ અથવા શબ્દવડે સમજાતા વેદનાસ્કંધ, સંજ્ઞાસ્કંધ, સંસ્કારસ્કંધ, અને વિજ્ઞાનસ્કંધ–વિશિષ્ટભાવે દેહરૂપે દેખાય ત્યારે નામ અને રૂપ પદાર્થ જણાય. મન અને શરીર–નામ અને રૂપ–વિશિષ્ટ ભાવે એટલે કે સંઘાતરૂપે અને માત્ર અણુઓના ઢગલારૂપે નહિ–હોય) તોજ ઉપરનું ષડાયતન થાય.

આ નામરૂપ ક્યારે બંધાય? શરીરમન સંયુક્ત આકારમાં ક્યારે ઘડાય? જો વિજ્ઞાનની ચણગારી હોય તો. ભવિષ્યમા વર્ણવવામાં આવશે તે પાંચ સ્કંધોને જોડનારૂં કારણ વિજ્ઞાન છે. નામ રૂપનો–શરીરમનનો–સમુત્પાદ એટલે ઉત્પત્તિ વિજ્ઞાનને લીધે છે. ગર્ભબિંદુમાં વિજ્ઞાનની ચણગારી હોય છે તોજ વિશિષ્ટ નામ–રૂપવાળું શરીર થાય.

આ વિજ્ઞાન ક્યારે થાય? પૂર્વ સંસ્કાર હોય તો જ થાય મરણ સમયે જે કર્મસંસ્કાર જાગે તે પ્રમાણે પ્રજ્ઞાની જ્વાળા–બુદ્ધિની ચણગારી થાય. તે વિજ્ઞાનનો દીપક નવા નામરૂપને–શરીર અનને–પ્રકાશિત કરે. મરણ પછી અને નવા જન્મની વચ્ચે વિજ્ઞાનનો આત્યંતિક વિચ્છેદ નથી જેમ એક દીવાની જ્યોતમાથી બીજા તૈયાર દીવાની જ્યોત સંબંધથી જાગે તેમ એક નામરૂપના સઘાતમા સળગતો વિજ્ઞાનનો દીવો મરણ સમયે નવા નામરૂપના સંઘાતમા ઝળકે. જેમ ગુરૂ શિષ્યમા બુદ્ધિ પ્રસાર કરે; જેમ એક દીપજ્યોત અન્ય દીપજ્યોતિમા પ્રસરે જેમ લાખમા મુદ્રાની છાયા પડે, તેમ પ્રાયણસમયનું વિજ્ઞાન તેના પછીના વિજ્ઞાનને પ્રકટ કરી નવા નામરૂપની ધાગને સચેતન બનાવે છે વિજ્ઞાનનેજ ચેતનાધાતુ કહે છે. આ વિજ્ઞાનબીજ સંસ્કારના વૃક્ષના ફલ રૂપ છે. માતાના ગર્ભસ્થાનમા નવા નામરૂપમા આ "આનંદ વિજ્ઞાન" પ્રવેશ ન પામે તો તે નામરૂપ કલલ વિગેરે ભાવને પામે નહિ. અને નવો ઘાટ ઘડાય નહિ. આથી વિજ્ઞાન એ વિચિત્ર ઘટના કરનાર કારણ છે, અને તેનો પ્રકાર સસ્કારવડે ઘડાય છે. સંસ્કારવડે કઈ યોનિમા નામ અને રૂપની ઘટના કરવી તેનો વેગ વિજ્ઞાનને મળે છે. જન્મોત્પાદક વિજ્ઞાન અને મરણોત્પાદક વિજ્ઞાન જે સંસ્મારથી થાય છે તેને "ઉત્પત્તિભવ" અને "મરણભવ" એવી સજ્ઞા આપવામા આવે છે. આ વિજ્ઞાનનુ ઉત્પાદક કારણ સસ્મારતે ત્રણ પ્રકારનો હોય છે, તે સુખમય, દુઃખમય અને મોહમય એમ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે, અને તે વિજ્ઞાનના પ્રકારને ઘટે છે.

આ સુખ દુઃખ મોહાત્મક સસ્કાર ક્યારે હોય? જ્યારે ક્ષણભંગુર વસ્તુમા સ્થિરપણાનુ અવળું જ્ઞાન હોય તો જ સંસ્કાર ઉગે. જો અવિદ્યા હોય તોજ સસ્કારની ધારા ચાલે, સસ્કાર હોય તો વિજ્ઞાન થાય એમ પરંપરા જન્મમરણ પર્યંત ચાલે.

ત્યારે ગૌતમબુદ્ધના અભિપ્રાય પ્રમાણે સંસાર ચક્રની પ્રતીતિ કાર્ય કારણની સાકળ રૂપે–પ્રતીત્યસમુત્પાદ રૂપે બાર અંગમા અને ત્રણ કાંડમા નીચે પ્રમાણે ગોઠવાય છે —

પ્રથમ કાંડ — ભૂત જન્મનાં અંગો

(૧) અવિદ્યા
(૨) સંસ્કાર
} વર્તમાન જન્મનુ બીજ કારણ ભૂત અવસ્થામાં પડેલુ

દ્વિતીય કાંડ — વર્તમાન જન્મના અંગો

(૩) વિજ્ઞાન (ગર્ભસ્થ સ્ફુરણ)
(૪) નામરૂપ (ગર્ભસ્થ દેહમા, કલલ, બુદ્બુદ પેશી અને ઘન અવસ્થા થાય છે)
(૫) ષડાયતન (જેમા ગર્ભસ્થ દેહની પ્રશાખાઓ થાય છે.)
(૬) સ્પર્શ (જન્મ પછી ત્રણ વર્ષની સ્થિતિનુ રૂપ)
(૭) વેદના (સામાન્ય રીતે ચોથા વર્ષમા પ્રકટ થતી)
} વર્તમાન જન્મમાં ભૂત જીંદગીનાં પરિણામો

(૮) તૃષ્ણા (અગીઆરથી પંદર વર્ષ સુધીની આશાની ખીલવણી)
(૯) ઉપાદાન (યૌવનમા વિષય વાસનાનો સગ્રહ)
(૧૦) ભવ (નવા જન્મના દેહનુ બીજ)
} વર્તમાન જન્મમાં ભાવિ જન્મનાં બીજો

તૃતીય કાંડ — ભાવિ જન્મનાં અંગો

(૧૧) જાતિ
(૧૨) જરા મરણ જેના વિસ્તારમાં શોક, પરિદેવના દુ ખ, દુર્મનસ્ત્વ વગેરે દુ:ખ સ્કધ આવે છે
} ભાવિ અસરો ૮-૯-૧૦ ની

આ દ્વાદશાંગ ચક્ર "પ્રતીત્ય સમુત્પાદ" રૂપે જેમ એક કેમાડીયું સળગેલું ઘણી ત્વરાથી ફેરવતા પ્રકાશિત વર્તુલ દેખાય તેમ ક્ષણભંગુર ચિત્તના પરિણામોની એટલે ચૈત્યોની ધારારૂપે નન્ત દર્શન કરે છે એનું નામ સંસાર છે અને તે માલાનો મુખ્ય મણિ અથવા મેરૂ કહીએ તો અવિદ્યા છે

આ ભવચક્રના અંગ અથવા આરાઓ બૌદ્ધની મતિમાં સઘળા માનસ પદાર્થો છે, અને બાહ્ય પદાર્થો છે કે નહિ અને છે તો તેનો આ માનસ પદાર્થો સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે તેમ સંબંધમાં વધારે વિવેક પ્રાચીન બૌદ્ધ સાહિત્યમાં થયો જણાતો નથી. ગૌતમ બુદ્ધે આ બીજવૃક્ષન્યાય અથવા કાર્યકારણભાવવાળા દ્વાદશ માનસપદાર્થોના સંતાનને ભવ અથવા સંસાર-સંજ્ઞા આપી છે, અને તે દુઃખમય છે. તે દુઃખધારાનું અનાદિ મૂલકારણ અવિદ્યા છે. અવિદ્યાની સ્થિતિને લઇનેજ સંસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે અવિદ્યાને લીધેજ તે પ્રવાહી થાય છે, અવિદ્યા નિમિત્તથીજ તે ઉભા થાય છે, અવિદ્યાને લીધેજ તેમનું આયૂહન એટલે સંઘટ્ટન થાય છે, અવિદ્યાને લઇને તેઓ પરસ્પર સંબંધવાળા થાય છે, અવિદ્યાને લીધેજ તેઓ અંકુર કાઢી ભાનવાળી દશામાં આવે છે, અવિદ્યાને લીધેજ તેઓ સંયોગિ કાર્ય કરે છે, અવિદ્યાને લીધેજ તેઓ વિજ્ઞાનરૂપ કાર્ય પ્રતિ અભિમુખ થાય છે, અને અવિદ્યાને લીધેજ તેઓ અન્વયિ કારણ થાય છે. આ પ્રકારે અવિદ્યા નવ રીતે વિશિષ્ટ અવિદ્યાનું કારણ બને છે. બૌદ્ધ મત પ્રમાણે કારણ હેતુરૂપ અને પ્રત્યયરૂપ એમ બે પ્રકારનું ગણાય છે જેને લઇને કંઇક ઉત્પન્ન થાય તે હેતુ અને જેના આધારમાં કંઇક દેખાય તે પ્રત્યય. હેતુમાં કાર્ય પરંપરાનું ભાન પ્રધાન હોય અને પ્રત્યયમાં ભાવિ પરિણામોનું પ્રધાન દર્શન હોય, જેમકે બીજમાંથી અંકુર, થડ, ડાળા, પાંખડા, પુષ્પ, ફલ ઇત્યાદિ કાર્યપરંપરા થવાથી બીજ એ વૃક્ષનો હેતુ છે. અને સર્વ પરિણામોનું અક્રમ દર્શન થવું તે પ્રત્યય છે.

(૭) પંચ સ્કંધો.

આ ભવચક્ર જેને પ્રતીત થાય છે તેનું નામ પંચસ્કંધી કહે છે જેમ પાંચ શાખાવાળું વૃક્ષ પ્રતિક્ષણ બદલાતું છતાં જેનું તે પ્રતીત થાય છે અને એનું

એ વૃક્ષ-એવું ભાન થયાં કરે છે, તેમ વ્યક્તિ રૂપસ્કંધ,[૧] વેદનાસ્કંધ,[૨] સંજ્ઞાસ્કંધ,[૩] સંસ્કારસ્કંધ,[૪] અને વિજ્ઞાનસ્કંધના[૫] સમુદાયને થાય છે.

રૂપસ્કંધમાં—શબ્દ સ્પર્શ રૂપ-રસ-ગંધ એ પાંચ વિષયોનું સંવેદન અને પાંચ ઇન્દ્રિયો એ દશનો સમાસ થાય છે. પ્રાચીન બૌદ્ધ સાહિત્યમાં શબ્દાદિ પાંચ વિષયોનું બાહ્ય સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે કે નહિ, અથવા તે કેવળ મનોમય છે એ બાબત સ્પષ્ટ વિવેક થયો નથી. શબ્દાદિ વિષયો, શબ્દાદિની પ્રતીતિ, અને શબ્દાદિની પ્રતીતિનું આયતન—એ ત્રણે "રૂપ" શબ્દવડે પ્રાચીન સૌગતો ઓળખતા જણાય છે; એટલે કે બાહ્ય વિષયો, ગ્રહણરૂપ ભાન, અને ગ્રહણના સાધનરૂપ ઇન્દ્રિયો એ સર્વનો "રૂપ" શબ્દમાં સમાસ થતો હતો. આથી આપણે જેને સચેતન શરીર કહીએ છીએ તેજ "રૂપ" શબ્દથી વ્યવહરાતું. આ રૂપસ્કંધના ઘટક અણુઓને "મહાભૂત" કહેતા. ધર્મસંગતિમાં રૂપસ્કંધની વ્યાખ્યા એવી આપી છે કે:—"ચાર મહાભૂતો અને તે ચાર મહાભૂતોના ઉપાદાનવડે—તે અણુઓના સંગ્રહ કરવાના યોગવડે—જે રચના થાય તે રૂપ." બુદ્ધઘોષ કહે છે કે જેમ માયાવી જલને પત્થર જેવું દર્શાવે, પત્થરને સુવર્ણ જેવો દેખાડે, પંખીને ભૂત જેવું દેખાડે, તેમ જે સ્વતઃ નીલત્વાદિ ધર્મવાળા નથી તે નીલપીતાદિ દેખાય છે માટે અણુઓ જાદુગરના અથવા માયાકરના જાદુઇ ખેલ જેવા હોવાથી "મહાભૂત" છે.

રૂપસ્કંધ જેમાં છ આયતનોનો સમાસ થાય છે તે સ્પર્શદ્વારથી વેદના સ્કંધને રચે છે. સુખ, દુઃખ અને મોહમયી વેદનાવડે એક બાજુથી સંજ્ઞાસ્કંધ અને બીજી બાજુથી સંસ્કારસ્કંધ જાગે છે. રૂપ અથવા શરીરનાં છ આયતન એટલે ઇન્દ્રિયદ્વારના સ્પર્શથી જે વેદના અથવા અસ્પષ્ટ ભાન થાય તેમાંથી સ્પષ્ટ સંજ્ઞા અથવા ભાન પ્રકટે, અને બીજી તરફ તે સંસ્કાર અથવા જ્ઞાનને રચે છે.

[૧] સંજ્ઞા વડે પ્રાચીન બૌદ્ધો સ્પષ્ટભાન અથવા વિવેકબુદ્ધિ સમજતા. અને તે નામ અથવા અભિધાન અથવા શબ્દદ્વારા પ્રકટ થાય છે. આથી બૌદ્ધ

સંજ્ઞા બે પ્રકારની માને છે:–બેદજ્ઞાનવાળી આંતર સંવેદન રૂપા, બેદજ્ઞાનવાળી પણ શબ્દના આલંબનથી પ્રકટ થનારી સંવેદન રૂપા. પહેલી સંજ્ઞાને પ્રત્યક્-સંજ્ઞા અને બીજીને અધિવચન સંજ્ઞા–એવાં નામ આપે છે. યોગદર્શનમાં જે વિકલ્પવૃત્તિ અને નિર્વિકલ્પ વૃત્તિ–એવી પારિભાષિકસંજ્ઞા ઉદય પામી છે તેના સમાનભાવવાળી આ બે સંજ્ઞાઓ છે. પાછળથી સંજ્ઞાશબ્દ ચિહ્નનો વાચક થયો છે. પરંતુ ભાષા અથવા શબ્દના બળવડે જે ભાન થાય તે સંજ્ઞા એવો મૂલ બૌદ્ધદર્શનનો ભાવ જણાય છે. શબ્દના ચિહ્નવડે (આજ્ઞાનવડે) જે વસ્તુની ઓળખ થથી (પ્રત્યભિજ્ઞા) તેનું નામ બોદ્ધ પરિભાષામા સંજ્ઞા છે. સંસ્કારસ્કંધ વડે બૌદ્ધો અંતઃકરણની વિશિષ્ટ રચના કરવાની શક્તિ સમજતા હતા. છુટક રૂપોને, છુટક સંજ્ઞાઓને, છુટક વિજ્ઞાનોને, વિશિષ્ટ સમુદાય અથવા સંતાનનું સ્વરૂપ આપનાર સામગ્રીને સંસ્કારસ્કંધ કહે છે. તે સર્વને ભેગા કરે છે તેથી સંસ્કાર કહેવાય છે. આથી અનુભવની છાપને જ સંસ્કાર કહે છે, એમ નહિ સમજતા જે એકીકરણ કરે છે તે સ્કંધને સંસ્કાર સ્કંધ કહે છે.

રૂપસ્કંધના સ્પર્શવડે ઉત્પન્ન થનાર વેદના, સંજ્ઞાસ્કંધને અને સંસ્કાર સ્કંધને રચે છે, અને તેમાથી વિજ્ઞાનસ્કંધનો ઉદય થાય છે. સંસ્કાર સ્કંધમાંથી "પ્રતીત્યસમુત્પાદ" વડે, અંકુર કાઢવાના નિયમ વડે, જે વિજ્ઞાન ગર્ભબિંદુમા વર્તમાન જન્મના આરંભમા પ્રવેશે તે વિજ્ઞાન પંચસ્કંધીમા વિશિષ્ટરૂપ પકડી અનુભવમંદિર ચણે છે. બુદ્ધઘોષ અર્થશાલિનીમા વિજ્ઞાનના ઉદયની પ્રક્રિયા નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

"ચિત્ત પોતાના-આલંબનને સ્પર્શ કરે છે, અને તેમાથી વેદના, સંજ્ઞા, અને ચેતના જાગે છે. આ સ્પર્શ અનુભવમંદિરના નાણે સ્તંભ હોય તેવા છે, અને બીજું બધુ જાણે મંદિરનુ ઉપરતલ (સંભાર) હોય એવું છે. પણ આથી એમ ન સમજવું કે માનસ વિજ્ઞાનની પદ્ધતિમા સ્પર્શથીજ આરંભ થાય છે; કારણ કે એક ચિત્તના પ્રવાહમા આ પહેલું અને આ પછી આવે છે, એ કહેવું સાદસમાત્ર છે. બધી રીતે એકી વખતે

વેદનાનો, સંજ્ઞાનો, અથવા ચેતનાનો સ્પર્શ થઇ શકે છે. તે સ્પર્શને લીધે વિષયોને આપણે સમજી શકીએ છીએ. બાહ્ય પદાર્થના સ્થૂલ સંયોગ જેવો એક બાજુનો આ આન્તરસ્પર્શ નથી. પરંતુ વિષય અને વિજ્ઞાનની અથડામણ થવાથી-સ્પર્શ થવાથી બોધનો ઉદય થાય છે, એ નિર્વિવાદ છે જેમ નેત્રનો બાહ્યરૂપવાળા પદાર્થ સાથે સ્પર્શ થાય, જેમ શ્રોત્રનો બાહ્ય ધ્વનિ સાથે સ્પર્શ થાય તેમ ચિત્તનો સ્પર્શ એ ધર્મ અથવા ગુણ છે, એટલુંજ નહિ પણ તે સ્વભાવ છે. આ સ્પર્શ પાંચ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના આયતનમાં ગુણ અને સ્વભાવ-એમ બે પ્રકારનો હોય છે. એટલે કે ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયો બાહ્યાર્થનો ઉપરાઉપર સ્પર્શ કરી સ્પર્શવાળી થાય છે, અને પછી તે અન્ત ક્ષોભવડે સ્પર્શમયી બને છે. પરન્તુ છઠ્ઠા આયતનમાં એટલે મનમાં આ સ્પર્શ ગુણ-શક્તિ થતો નથી પણ સ્વભાવ રૂપ થાય છે. સાગર મનના વિષયોને મન સાથે સ્પર્શ અથવા સબંધ અથડામણના જેવો નથી, પણ જળના કણો જેમ એક બીજા સાથે સ્પર્શમાં આવી પ્રવાહનું રૂપ પકડે તેમ ચિત્તની સન્તતિમાં વૃત્તિના સંતાનો સ્પર્શવડે ચાલ્યા કરે છે. બૌદ્ધ સૂત્રમાં બે બકરાના માથા ભેગા થાય, અથવા બે કરતાલ ભેગી થાય અને જેવી રીતે ધ્વનિ થાય તેમ અર્થ, ઇન્દ્રિય અને મનનો યોગ અથવા સબંધ થવાથી વેદના થાય છે-એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે. વેદના જોકે વિષયોથી ઉત્પન્ન થાય છે, તોપણ ચિત્તમાં તે અનુભવાય છે. વિષયના રસનો અનુભવ લેવાનું ફળ વેદનાસ્કંધને મળે છે, જો કે બીજા સ્કંધો વિષયાનુભવના રસમાં થોડા થોડા ઝબકોળાય છે. વેદના સ્કંધ રાજા છે, અને બીજા સ્કંધો પાચક છે. જેમ રાજાની ઉત્તમ રસોઇ તૈયાર કરનાર પાચક ભોગ લઇ લે પરતુ તે રાજાને તે સ્વતંત્ર ભોગનો પ્રસાદ મળે છે તેમ વેદના સ્કંધ ભોક્તા છે, અને બીજા સ્કંધો ઉપભોક્તા છે"

રૂપસ્કંધના વિષયો, સ્પર્શવડે સંજ્ઞા સ્કંધના પ્રયત્ન, ચેતના, વગેરેને, ઉત્પન્ન કરી, તેથી જે વેદનાસ્કંધ બને અને તે વડે વિચિત્ર સંસ્કાર સ્કંધને ઘડે, અને તે વડે વિશિષ્ટ વિજ્ઞાન સ્કંધ ઘડાય-આ ચિત્ત અને ચૈત્યના વિશિષ્ટ સમુદાયને "હું છું" એ પ્રકારનું માનવું એ મૂલ અવિદ્યા

છે આ પાંચ સ્કંધ સિવાય " " એવો કોઈ સ્થાયિ પદાર્થ નથી, છતાં એવો છે એવું માનવામાં આવે છે તેનું નામ અવિદ્યા છે. આ અવિદ્યાના બળવાળા પંચ સ્કંધથી સંતાનધારા અથવા ભવચક્ર ચાલે છે.

(૮) અવિદ્યા અને તેના આસ્રવો.

સ્થિર વસ્તુ નહિ છતાં, સ્થિર વસ્તુનો સ્વીકાર કરવાના અનાદિ દોષને અવિદ્યા કહે છે. આ અવિદ્યા પહેલી કે તેના પરિણામો સંસ્કારાદિ પહેલા તે વિવેક કરવાને મદદે આવી બૌદ્ધદર્શન પ્રમાણે અવિદ્યા અને સંસ્કારો પરસ્પર પ્રતીત્યસમુત્પાદથી જન્મ્યા છે. તેમ જરામરણ અને અવિદ્યા પરસ્પર પ્રતીત્યસમુત્પાદથી જન્મેલા છે. એટલે કે પંચ સ્કંધની ધારા જેને જીવન નામ આપણે આપીએ તેમાં એકપણાની અથવા સ્થિરપણાની બુદ્ધિથી તે સતત ચાલ્યા કરે અને હું મરું નહિ એવી વાસનાને લીધે અવિદ્યા પોષાય છે અને તે અવિદ્યા સંસ્કાર, વિજ્ઞાન, નામરૂપ-એ પરંપરામાં ભવચક્ર ચલવે છે. જેમ વાત પિત્ત અને કફ પ્રકૃતિરૂપે દેહના પોષક છે અને વિકૃત થાય ત્યારે તેના નાશ કરનાર એટલે દોષરૂપ ગણાય છે. તેમ અવિદ્યા સ્વતઃ એટલે મૂળરૂપમાં ભવચક્રને ચલવનાર નથી પણ વિકૃત થવાથી ભવચક્રને ચલાવે છે. અવિદ્યાના જે નિમિત્તો પરિણામો પ્રતિ પ્રેરે છે તેને 'આસ્રવ'-એટલે મદને ઉત્પન્ન કરે તેવો રસ કહે છે. આ આસ્રવો ચાર છે (૧) કામાસ્રવ (૨) ભવાસ્રવ (૩) દૃષ્ટ્યાસવ, અને (૪) અવિદ્યાસ્રવ.

શબ્દાદિ વિષયોને ભોગવવાની વાસના ઇચ્છા અથવા રાગને કામાસ્રવ કહે છે. પંચસ્કંધમાં એટલે સચેતન દેહમાં જીવવાની ઇચ્છાને ભવાસવ કહે છે. બૌદ્ધના ક્ષણભંગુરતાના સિદ્ધાન્ત અથવા દર્શન અથવા દૃષ્ટિથી અવળી દૃષ્ટિ સેવવાના વેગને દૃષ્ટ્યાસ્રવ કહે છે અને અસ્થિર, અનિત્ય પદાર્થ સમુદાયમાં સ્થિરતા અથવા નિત્યતાની બુદ્ધિને મૂળ અવિદ્યાસવ કહે છે.

જ્યારે આસવો અવિદ્યાના અમુક સામાન્ય વિકારો છે ત્યારે ક્લેશ એ વિશેષ વિકારો છે. પ્રાચીન બૌદ્ધો લોભ, દોષ, મોહ, માન, દૃષ્ટિ (એટલે ખોટા સિદ્ધાન્તને પકડી રાખવો) વિચિકિત્સા (સંશય) આલસ્ય, ઉદ્ધતપણું, અહીકત્વ (નિર્લજ્જપણું) વિગેરે નામની ક્લેશોની ગણના કરે છે, અને લોભ, દોષ, (ક્રોધ) અને મોહ એ ત્રણ વર્ગમાં વહેંચે છે.

અવિદ્યાના આસવો, અને ક્લેશો વેદનાસ્કંધ, સંસ્કારસ્કંધ અને વિજ્ઞાન સ્કંધમાં જોડાયલા રહે છે, અને તે વડે કાયિક, વાચિક અને માનસિક ત્રણ પ્રકારના કર્મો થાય છે.*

(૯) અવિદ્યા નિવૃત્તિના અને નિર્વાણના ત્રણ ઉપાયો.

આ આસવો અને ક્લેશો દૂર કરવા અને અવિદ્યાના પ્રમાદનો વેગ નિવૃત્ત કરવા પ્રાચીન બૌદ્ધો ત્રણ ઉપાયો જણાવે છેઃ-(૧) શીલ (સદાચરણ) (૨) સમાધિ, અને (૩) પ્રજ્ઞા અથવા શુદ્ધજ્ઞાન

પાપકર્મથી નિવૃત્ત થવું અને સત્કર્મનું સેવન કરવું-સારાંશ યોગશાસ્ત્રના યમ અને નિયમરૂપ અંગો-તેને શીલ કહે છે. પ્રાચીન બૌદ્ધો શીલના ચાર વર્ગ પાડે છે. શુદ્ધપ્રયત્ન (પારિભાષિક શબ્દ 'ચેતના'), અનુકૂલ વિચારધારાનું સેવન અથવા સદ્વિચાર (પારિભાષિક શબ્દ-ચેતસિક) મનનું અંકુશ (પારિભાષિક-સંવર), અને મનથી નક્કી કરેલા આચરણ-

* આ વિચારો "ધર્મસંગિની" ના આધારે લીધા છે પ્રાચીન બૌદ્ધોમાં ચિત્તના ભાવો અથવા આવેશોનું વર્ગીકરણ સાંખ્ય-યોગ જેવું સ્પષ્ટ નથી પરંતુ લોક વ્યવહાર પુરતું જણાય છે. સાંખ્ય-યોગમાં અવિદ્યાના ચાર પર્વો રાગ, દ્વેષ, અસ્મિતા અને અભિનિવેશ (મરણ ભય) આ પ્રાચીન બૌદ્ધના 'આસવ" સાથે મળતા છે, આ ચાર પર્વસાથેની અવિદ્યાને સાંખ્ય યોગ ચિત્ત નદીને ડહોળનાર હોવાથી ક્લેશ કહે છે. બૌદ્ધદર્શનમાં સામાન્ય રાગાદિ દોષને આસવ, અને વિશેષ અથવા ઉત્કટ વેગવાળા ભાવને ક્લેશ કહે છે.

માંથી ડગવું નહિ (પાતિમોક્ષિક અત્યતિક્રમ)[1], સંવર અથવા સંયમ પાંચ પ્રકારનો છે. (૧) પ્રાતિમોક્ષસંવર એટલે જે સંયમ બંધનવાળી દશામાંથી છોડવે તે. (૨) સ્મૃતિસંવર એટલે નિશ્ચયનું વિસ્મરણ કદી ન થાય તેવી સ્થિતિ એટલે અખંડ સાવધાનતા અથવા અપ્રમાદ, (૩) જ્ઞાનસંવર એટલે જ્ઞાનને ગમે તેમ ભળવા ન દેતાં ઠેર વસ્તુમાં લાવી અટકાવવું. (૪) ક્ષાતિસંવર એટલે દ્વંદ્વને સહન કરવાનું ધૈર્ય, (૫) વીર્યસંવર એટલે ચિત્તના બળને ટકાવી રાખવું.[2]

શીલના સેવનથી શરીર, મન, અને વાણીના કર્મો વ્યવસ્થિત થાય છે, એટલે કે નિયમિત પ્રવૃત્તિ થાય છે. શીલવડે સાધકને સ્રોતાપન્નભાવ થાય છે, એટલે કે તેના ચિત્તનું વલણ નિર્વાણ પ્રતિ વળે છે, અને તે "સકૃદાગામી" એટલે કે એકવાર આવનાર અથવા જન્મ પામનાર થાય છે.

શીલસંપન્ન પુરુષ વા સ્ત્રીએ જે બીજો ઉપાય સેવવાનો છે તેને સમાધિ કહે છે. એક આલંબન ઉપર સમ અને કંપ વિનાની ચિત્તની સરિતા એકાગ્રતા વાળી થાય તેને "કુશલચિત્તની એકાગ્રતા" અથવા સમાધિ કહે છે. આ સમાધિ અનુક્રમે ધ્યાનસમાધિ,[3] ઉપચારસમાધિ અને અર્પણા સમાધિ નામવાળી થાય છે.

---

૧ આ ચેતના, ચૈતસિક, સંવર અને અત્યતિક્રમ–નામની ચાર શીલ પદ્ધતિ પાછળના વેદાન્તશાસ્ત્રની શુભેચ્છા સુવિચારણા, તનુમાનસા અને સત્વાપત્તિ એ ચાર જ્ઞાનભૂમિકા સાથે મળતી આવે છે.

૨ જુઓ યોગદર્શન જેમાં સમાધિના બે પ્રકાર વર્ણવ્યા છે. એક ભવપ્રત્યય એટલે સંસાર બીજનો નાશ ન કરનાર જેવીકે વિદેહો અને પ્રકૃતિલીન પુરુષોની સમાધિ, અને બીજી શ્રદ્ધા, વીર્ય, સ્મૃતિ અને પ્રજ્ઞાના અનુક્રમે ઉદયવાળી ઉપાયપ્રત્યયસમાધિ.

૩ સાંખ્યયોગમાં આ ધ્યાન સમાધિને અપરવૈરાગ્યભૂમિકા કહે છે. તે ચાર છે—યતમાન, વ્યતિરેક, એકેન્દ્રિય અને વશીકાર. રાગાદિ

આ નવુ પ્રથમ ભૂમિકાની સમાધિઓ કહેવાય છે. આહાર વિહારાદિમા તેના વિકારોની દોષભાવનાથી, આપણુ શરીર ચાર પૃથ્વિઆદિ વિકારી ધાતુઓના અણુઓથી રચાયેલુ છે, તેની અખંડ ભાવનાથી, બુદ્ધના, સંઘના અને ધર્મના ગુણોના અનુસ્મરણથી, શીલના ઉત્તમ પરિણામોનુ ચિંતન કરવાથી દાન અથવા ત્યાગ વૃત્તિની અનુસ્મૃતિથી, મરણની અખંડ અનુસ્મૃતિથી, અને સર્વના વિનાશની અનુસ્મૃતિથી આ આરંભભૂમિકાની સમાધિ થઇ શકે છે

આ આરંભભૂમિકાની સમાધિ "આપન્ન" એટલે સિદ્ધ ભૂમિકાની થવા સારૂ કેટલાક બાહ્ય ઉપચારો જેવા કે સ્મશાનાદિનું સેવન, મૃતશરીરનું અવલોકન, વિગેરે વૈરાગ્યના પ્રેરક સાધનો સેવવાના હોય છે. આને "અશુભ કમ્મતથા" કહે છે, એટલે અશુભ કર્મનું અવસ્થાન–અથવા અશુભ કર્મના ફલરૂપ આપણુ શરીર છે તેની નિત્ય ભાવવી. વળી શરીર રચના, તેના વિકારોની પુનઃ પુનઃ ભાવના વડે ("કાયગતાસતી" એટલે "કાય ગતાનુસ્મૃતિ") કાયામા રહેલા દોષોનુ ભાન જાગ્રત કરવુ વળી પ્રાણના પ્રશ્વાસ (પસ્સાસ) અને આશ્વાસ (આસ્સાસ) નુ ભાન એકાન્ત સ્થાનમા કરવુ સામાન્ય પ્રાણની ગતિ આગતિ આપણે ભાન પૂર્વક જોતા નથી, પરંતુ તે સબંધી વિચાર કરતા તેનું સ્વરૂપ અવલોકાય છે તે ગતિ આગતિને સંખ્યા વડે અવલોકવી, અને તે સાધનવડે ચિત્તને એકાગ્ર કરવુ એને "આન પાન સતી" એટલે કે "પ્રાણાપાનસ્મૃતિ" કહે છે.

દોષોને પકડ કરવાનો પ્રથમ ઉપાય અથવા પ્રયત્ન તે યતમાન, તેમા કેટલા પાકયા અને કેટલા અપક્વ રહ્યા તેનો વિવેક કરી લેવો તે વ્યતિરેક, અને વિષયોના દર્શન શ્રવણ સમયે બાહ્ય ઇન્દ્રિયો અક્ષુબ્ધ રહે, અને મનમા તે નાશ પામનો વેગ સમજાય તે એકેન્દ્રિય અને બાહ્ય અને આન્તર ઇન્દ્રિય અપ્રકંપ રહે તે વશીકાર

પ્રાચીન બૌદ્ધોએ વૈરાગ્ય (હેતુ) અને સમાધિ (ફલ) નો ભેદ ઉકેલ્યો નથી, અને વૈરાગ્યરૂપ સાધનને સમાધિ નામ આપ્યુ છે.

અશુભ કર્મના ઉત્થાનની સ્મૃતિ વડે, કાયાના રોગોની અનુસ્મૃતિ વડે અને પ્રાણાપાનની ગતિ આગતિ વડે, થતી ચિત્તની અનુભવસ્મૃતિ વડે જેમને "આપન્ન સમાધિ" થાય તેઓ ક્રમશ "બ્રહ્મવિહાર" કરી શકે આ "બ્રહ્મવિહાર" સિદ્ધ કરવા તેણે ચાર ભાવનાઓ સિદ્ધ કરવી પ્રથમભાવના તે મૈત્રીની છે સાર્વત્રિક મૈત્રી ભાવના સિદ્ધ કરવા તેણે દુ ખ માત્રને શી રીતે નિવૃત્ત કરૂ અને કેવી રીતે હુ સુખી થાઉ, શી રીતે જન્મમરણાદિ ધર્મથી પર જાઉ, શી રીતે પ્રસન્ન રહુ—એ જેવી પોતાના સબંધમા ઇચ્છા થાય છે, તેવી ઇચ્છાઓ ઇતર પ્રાણીઓને પણ દુ ખનિવૃત્તિની, સુખ પ્રાપ્તિની, જન્મમરણ ઉત્તરવાની, અને પ્રસન્ન રહેવાની થાય છે માટે શત્ર, મિત્ર,-ઉદાસીન સર્વમા તેઓ સુખપૂર્વક ઉત્તરે એવી ભાવના બાધવી, એટલે કે બીજાના સુખમા પોતાનુ સુખ જોવુ કોઈના ઉપર ક્રોધ ન કરવો, બીજાએ કદાચ અપકાર કર્યા હોય અને તેથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય તો તેણે વિચારવુ કે પોતાના લોકમા આવા ક્રોધ વડે વધારો કરવા કરતા પોતે જે શીલ સપાદન કર્યું છે તેને ટકાવવામા તે આવેશનો ઉપયોગ કરવો. આવેશજન્ય બલ શીલને ખપાવવામા વપરાય તેના કરતા શીલને વધારવામા વાપરવુ. અપકાર કરનાર પ્રાણી સ્વત આવેશથી હણાયેલો છે, તેને આપણે ક્રોધ વડે શુ વધારે હણવો ? બીજા ક્રોધવાળા થાય ત્યારે આપણને અળીક લાગે છે તો આપણે પણ તેવા આવેશને વશ વર્તવુ ? વળી કોઇ પણ પદાર્થ સ્થિર નથી સર્વ ક્ષણિક છે, ને પચસ્કધીરૂપ પ્રાણીએ આપણને અપકાર કર્યો તેવુ માનીએ તો તે પણ વિનાશી છે, અપકાર તે સયોગી કાર્ય છે, અપકાર કરનાર જેવી રીતે આવશ્યક નિમિત્ત છે તેવી રીતે અપકાર ભોગવનાર પોતે પણ આવશ્યક નિમિત્ત અપકારના ઉદયમા છે, અને તેથી એક નિમિત્ત ઉપર જવાબદારી મૂકવી અને બીજા ઉપર ન મૂકવી એમા ન્યાય શો ? કહેવાતા અપકારની યોગ્યતા વિના આપણો અપકાર થતો નથી. વળી આવા સદ્વિચારના ઉદય પછી પણ ક્રોધ ન શમે તો પુન વિચારવુ કે અપકાર કરનાર તો પોતાને જ અનર્થ કરનાર હતો અને હુ જે ક્રોધ વશ થાઉ છુ તે ક્રોધજન્ય પાપકર્મ વડે જગતમા વધારે

આર્ષ જના ા ક ર આ ા સદ્વિચારા ગોરા ડે નાગી માનમા મૈત્રી
ભાવ ા ન ગારી

મિ ા તથા સાધુઓના ક ા જે ા આપે ઝ ા ગી ભાવના મુદ્દિત
કરી ખાતા ા ાપ ઉ ામા ગુણીના પ્રાણીઓ નિર્દોષપણા ગાર્ગ
પ્રવૃત્ત થતા નથી તે નેઠ ા ાગે ાઓ અન ત જન્મોમા દુ ા ા નો ા
ભાગ જ ોયા સ મ વિરયા તે દુ ા ઉસો નિ પણ કરુણાની
ભાવના ઘ ે જ

દુ પ્રમર્ દના ા ગીનો જ ા મુદિતા ગાઢન નમનતા ભાવના
ચો જ દુ પમ ઈ દનાર નિ જો મ્રણા ા ઉ ાજે તો ોમા ા ગેરાગથી
ચિત્ત નહી ન ન્ત વ ા દ નારી છે

આ ક્રિયાયોગના યાગ ગાત ા ો સાધન માનથી છે

ા યુ ચાગ નસમાધિ (જે વડે લીન સ્થિતિ અને વૈરાગ્ય દૃઢ થાય
છે) અને બ્રહ્મવિહાર (જે વડે ચિત્તની પ્રસન્નતા સિદ્ધ થાય છે) પછી
ધ્યાનની ચાર ભૂમિ ગ ાની બુદ્ધઘોષ વિશુદ્ધિમાર્ગ ા જણાવે છે પહેલી
ભૂમિકામા ગમે તે પદાર્થના સ્થૂળ આલંબનને નામ પ અને ગ ાવમાંર
ચિંતવવાનુ હોય છે પ્રત્યક્ષ આલંબન વડે દૃષ્ટિ સિદ્ધ કરી, પછી તે આલ
બનના સ્વરૂપ સંબંધ વિ ા ચિત્તમા તેના નામરૂપ અને સબંધને ધારણાથી
ભાવથી ચિંતવવુ આ ા સ્થિર જ્યાપ ત્યારે વિતર્કધ્યાન સગ જ્જ ત
પદાર્થના નામરૂપ અને સબધ ા ભાન વિના સ્વરૂપે અવભાસ પામે ત્યારે
નિર્વિચાર ધ્યાન થયુ સમજવુ બુદ્ધઘોષ એક સુન્દર ઉપમા વડે આ બે ધ્યાનો
ભેદ દર્શાવે છે એ પ ી જેમ ે પાંખો હલાવતુ ઉડ્યુ ચ ે ત ા મ અને
રૂપ ા મની ે પાંખાના સબધ ા ચિત્તનુ વિતર્કધ્યાન છે વ ા જેમ તે
પક્ષી પાંખોના ફફડાટ વિના વિસ્તારવાળી બે પ ખોથી આકાશમા પવનના
વેગને અનુસરતુ અથવા સ્વેચ્છાથી એક દિશામાંથી બીજી દિશામ ન ર ઝડપે
ગતિ કરતુ જણાય તેમ ચિત્ત નામ અ ા રૂપનો આશ્રય અથવા મ લી
વિના પોતાના આંતર ભાવથી ધ્યેયરૂપે પ્રગટાય ત્યારે વિચારધ્યાન થયુ સમ

આ બે ભૂમિકાના ધ્યાનવડે ચિત્ત ઘણુ સૂક્ષ્મ પ્રસાદવાળું (પાલીમાં પ્રીતિવાળું) થાય છે અને તેને આતરસુખનુ-નિજાનંદનુ-ભાન થાય છે. તેમા અભિમાન જાગે છે. આ પ્રમાણે ધ્યેય વસ્તુના સ્વરૂપના ભાન વડે જે આનંદમાં ચિત્ત લીન થાય છે અને તેમા "હુપણા"ની પ્રતીતિ થાય તે ધ્યાનની પ્રીતિ ભૂમિકા અને સુખ ભૂમિકા કહેવાય છે. આ સર્વેમા ચિત્તનો પ્રવાહ એકગામી અથવા એકાગ્રતાનો હોય છે.

વિતર્ક અને વિચારવાળી ભૂમિકાની પ્રીતિ અને સુખના આસ્વાદવાળી એકાગ્રતાજન્ય ધ્યાનસમાધિ સિદ્ધ થયા પછી, અહીયાના પ્રકારનુ બીજુ ધ્યાન હોય છે તેને નિર્વિતર્ક અને નિર્વિચાર કહે છે પહેલા સવિતર્ક અને સવિચાર ધ્યાનમા ચિત્તના પ્રસાદનુ નામરૂપ સાથેનુ અને નામરૂપ વિનાનુ આપણુને ભાન હોય છે પરંતુ આમા ધ્યેયનુ જ પ્રાધાન્ય હોય છે ધ્યાન કરનાર અને ધ્યાન કરવાના સાધનોની સ્મૃતિ રહેતી નથી ધ્યેયની સ્થૂલ અથવા સૂક્ષ્મ આકૃતિ અથવા ભાવ અચલ દીપ જેવો પ્રકાશે છે. અને તે વડે પ્રીતિ (સવિશેષ આનંદ) અને સુખ (નિર્વિશેષ આનંદ) પ્રકટ થાય છે.

આ ધ્યાન થયા પછી-નિર્વિતર્ક અને નિર્વિચાર ભાવે ધ્યેયનુ સ્વરૂપ અનુભવ્યા પછી-તે ધ્યેયવડે ઉત્પન્ન થતી પ્રીતિમા તેનો મોહ છૂટી જાય છે તે ધ્યેય રસના આસ્વાદમા ગુચાતો નથી બુદ્ધઘોષના શબ્દોમા કહીએ તો તે આરૂઢ ઉપેક્ષાવાળો (દૃઢ વશીકાર વૈરાગ્યવાળો) અને ક્ષીણાસ્ત્રવ થય છે, પરંતુ પ્રીતિ છૂટયા છતા સુખનામના અવિશેષ રહે છે. સવિશેષ પ્રીતિ નહિ તોપણ નિર્વિશેષ સુખની " લગની " લાગેલી હોય છે પરંતુ આ અતિમધુર નિર્વિશેષ સુખના બધનવાળી સ્થિતિ ભોગવવાને બદલે તે ઉપેક્ષાવાળી સ્થિતિ ભોગવી જાણે છે. આ સ્થિતિમા સુખના અનુભવ સાથે પરમ વશીકાર, ધ્યાન કરનાર ચિત્તને હોય છે.

સુખ અને દુખ, રાગ અને દ્વેષના ઉત્પાદક સઘળા મૂળોનો ઉચ્છેદ થયા પછી ધ્યેય વસ્તુની જાણે શૂન્યતા થઈ ગઈ હોય એવી તીવ્ર " ઉપેક્ષા "

(પંચાંગના અર્થમાં આ શબ્દ વપરાયેલો છે,) વડે જે પરમ એકાગ્રતા ઉત્પન્ન થઈ તે ધ્યાનની છેલ્લી ભૂમિકા છે ચિત્ત આ ભૂમિમાં સિદ્ધ થયા પછી પલટાઈ જાય છે. અથવા "ચેતો વિમુક્તિ" થાય છે, અને ધ્યાન કરનાર 'અર્હત્' પદને પ્રાપ્ત કરે છે. પંચસ્કંધોની નવી ઉત્પત્તિ થતી નથી, નવો જન્મ થતો નથી અને દુઃખમાત્રની નિવૃત્તિ અથવા નિર્વાણ પ્રાપ્તિ થાય છે.

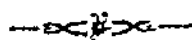
(૧૦) સતૃષ્ણ કર્મ અને વિતૃષ્ણ કર્મ.

પ્રાચીન બૌદ્ધોએ કર્મસિદ્ધાન્ત ઉપનિષદમાંથી જેવોને તેવો લીધો છે પરંતુ તેમણે એવો વિવેક કર્યો છે કે જાતિ ઉત્પન્ન કરનાર કારણ "ભવ"—એટલે નવી ઉત્પત્તિ કરનાર કર્માશય, જ્યારે રાગ દ્વેષ મોહથી પ્રેરાયેલો હોય છે ત્યારે જાતિ ઉત્પાદક થાય છે. રાગ, દ્વેષ અને મોહ વિનાની પ્રવૃત્તિ, જેમ નાના–વૃક્ષને મૂલનો વિચ્છેદ કરી બહાર કાઢીએ તો તે બીજે સ્થાને રોપીએ તોપણ ઉગતું નથી તેમ જન્મ પરંપરાને પ્રગટ કરી શકતી નથી. તૃષ્ણાની તાણ વિનાનું કર્મ શુભ અથવા અશુભ અથવા શુભાશુભ ફલને પ્રગટ કરતું નથી અને તે ચોથા વર્ગનું કહીએ તો ચાલે. આથી તૃષ્ણાવડે વિષયોનું ઉપાદાન થાય, વિષયોમાં ચિત્તની લપટામણ થાય, તે વડે જ ભવને ઉત્પન્ન કરનાર કર્મ થાય અને તે વડે જાતિ નિર્માણ થાય પરંતુ તૃષ્ણા ન હોય—એટલે પરમ વૈરાગ્ય હોય—તો જન્માદિ દુઃખ નથી. આ પ્રથમ આર્ય સત્ય છે, જ્યારે સર્વ દુઃખમય છે એ સત્યની એક બાજુ છે, ત્યારે તૃષ્ણાના અભાવે દુઃખ નથી એ સત્યની બીજી બાજુ છે. આ સત્ય અનુભવનાર તૃષ્ણાના પરમ ઉચ્છેદવાળો—પરમ વૈરાગ્યવાળો—અર્હત્ કહેવાય છે.

વિતૃષ્ણકર્મ—કાયિક, વાચિક અને માનસિક—ભવમોચક છે, જ્યારે સતૃષ્ણ કર્મ પુણ્યપ્રધાન હોઇ શુભલોકમાં સંપત્તિ આપનાર, અશુભપ્રધાન હોઇ અશુભ લોકમાં ગતિ આપનાર અને શુભાશુભ અથવા મિશ્ર હોઈ મનુષ્યયોનિ જેવા મિશ્ર સુખ દુઃખ આપનાર થાય છે.

(૧૧) નિર્વાણ.

શીલ અને સમાધિના ઉત્કર્ષથી જે ઉદ્ભવી પ્રજ્ઞા અથવા શુદ્ધ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય તે વડે, અને પરમ વૈતૃષ્ણ્ય વડે અથવા પરમ વૈરાગ્યના પ્રભાવથી સંસાર અથવા ભવચક્રની નિવૃત્તિ થાય છે. આ સ્થિતિને બૌદ્ધો નિર્વાણ કહે છે. આ "નિર્વાણ પદ" સાંખ્ય-યોગના કૈવલ્ય જેવું છે કે ઔપનિષદ દર્શનના મોક્ષ જેવું છે તે બાબત વિચારભેદ ઘણો છે. પ્રોફેસર પુસીન (Poussin) ના અભિપ્રાય પ્રમાણે મન વાણીથી અગોચર, અચલ, નિષેધરૂપ આ સ્થિતિ છે; જ્યારે મી. શ્રેડર (Schrader) કહે છે કે પાલી ગ્રંથોના અવલોકનથી સમજાય છે કે બુદ્ધના અભિપ્રાય પ્રમાણે, પૃથક્ અસ્તિત્વની અત્યંત નિવૃત્તિ વિનાની, જગદાત્માની સાથેની પ્રાયણ સમયે આવિર્ભાવ પામતી, અનન્ત વિજ્ઞાન અને આકાશમાં તાદાત્મ્યભાવવાળી સ્થિતિ છે. વસ્તુતઃ સંસારી પદમાં રહી અસંસારી નિર્વાણપદના સ્વરૂપને સમજવાનો પ્રયત્ન બૌદ્ધ દૃષ્ટિથી અશાસ્ત્રીય છે. આ અસ્પષ્ટ જ્ઞાનને લીધે મહાયાનના અનુયાયી નાગાર્જુન તથા ચન્દ્રકીર્તિ વિગેરેએ બૌદ્ધમતને કેવળ શૂન્ય પર્યવસાયી આણી મુક્યો છે.

(૧૨) ઔપનિષદ દર્શન અને પ્રાચીન સાંખ્ય-યોગ દર્શન મત સામે "થેરાવાદની" સરખામણી.

પ્રાચીન વેદકાલના ઉપનિષદોમાંથી તરવાયેલા ઔપનિષદ દર્શનના સિદ્ધાંન્તો તથા પ્રાચીન સાંખ્ય-યોગ એટલે ગૌતમબુદ્ધના જન્મ પહેલાંના સાંખ્ય-યોગના વિચારો સાથે "થેરવાદ" ના બૌદ્ધસિદ્ધાંતોની સરખામણી કરતાં આપણને તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસનો કેવો સંકોચ વિકાસ થયો તે સમજાશે.

આપણે વિચારી ગયા છીએ કે સંહિતા, બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદોમાં તત્ત્વદર્શનની જે રૂપરેખા જણાય છે તેજ છેવટે અધ્યાત્મવાદનું વિશિષ્ટરૂપ;

પડતું છે, જગત્કારણ બ્રહ્મ તે આપણા શારીરાત્માથી જુદું તત્વ નથી. પરંતુ આત્મા એજ બ્રહ્મ છે, એ સિદ્ધાન્ત ઉપર ઉપનિષદોનું તાત્પર્ય છે. અધિભૂત જગતનું મૂલતત્વ, અધિદૈવ વિશ્વનું મૂલતત્વ અને અધ્યાત્મ દેહીનું સત્યતત્વ—એ ત્રણ એકજ વસ્તુનાં ત્રણ રૂપો છે. તે વસ્તુનું પરોક્ષપણાથી ભાન કરવા બ્રહ્મ નામનો ઉપયોગ થાય, અને અપરોક્ષપણાથી ભાન કરવા આત્મા નામનો ઉપયોગ થાય. આ મૂલતત્વ મૂર્ત અને અમૂર્ત, મર્ત્ય અને અમર્ત્ય, સ્થિર અને જંગમ, લૌકિક સત્ય અને પરમસત્ય એવા પ્રકારનું છે. તે પ્રકારે ખરૂ છે કે ખોટા તેનો નિર્ણય જેવો પાછળના વેદાન્ત દર્શનમા થયો છે તેવો ઉપનિષત્કાલમા થયો નથી. પરંતુ બ્રહ્મ **सत्यस्य सत्यम्**–સત્યનું પણ સત્ય છે, પ્રાણોથી ભરપુર જગત સત્ય છે, પરબ્રહ્મ તે સત્યનું પણ સત્ય છે–એ બૃહદારણ્યકના આદેશથી મૂલતત્વ શાશ્વત છે તેમા કંઈ વિવાદ નથી.

મહાત્મા ગૌતમ બુદ્ધે જો કે આ શાશ્વત બ્રહ્મ અથવા આત્માનો સ્પષ્ટ નિષેધ નથી કર્યો, તોપણ શાશ્વત બ્રહ્માત્માની શોધ કરવા કરતા આ ભવ રોગ શી રીતે મટે, જન્માદિ પરંપરાજન્યદુઃખ શી રીતે ટળે, તે બાબત વધારે લક્ષ્ય આપ્યુ, અને તેના નિર્ણયમા વેદાદિશાસ્ત્રને અથવા આપ્તવાક્યને પ્રધાન પદ નહિ આપતા પોતાના આંતર અવલોકનને પ્રધાન પદ આપ્યુ, અને તે વડે જણાયેલા દ્વાદશાંગ ભવચક્ર અથવા નિદાનમાલા અને પ્રતીત્યસમુત્પાદ વડે આ વિશ્વની અને આપણા જીવનની ક્ષણભંગુરતાનો નિર્ણય કર્યો. સર્વ દ્રવ્યની ક્ષણિકતાનો અને તેના પ્રવાહીપણાનો સિદ્ધાન્ત તે તત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં ગૌતમબુદ્ધનો પોતાનો સ્વતંત્ર નિર્ણય છે. અને તેણે પાછળના વેદાન્તના જગદ્વૈતથ્યના અથવા માયાવાદના સિદ્ધાન્ત ઉપર ઉંડી અસર કરી છે, તે ગૌડપાદના સિદ્ધાન્તોનો વિવેક કરતા આપણને સમજાશે. ઉપનિષદનું દર્શન જ્યારે બ્રહ્માત્મ વસ્તુનું શાશ્વતપણું પ્રતિપાદન કરે છે અને તેના ઉપર ભાર મૂકે છે, ત્યારે પ્રાચીન બૌદ્ધ દર્શન વિશ્વની ક્ષણભંગુરતા ઉપર ભાર મૂકે છે. જ્યારે બ્રાહ્મણના ધર્મની મૂલ મુદ્રા

सर्वं खल्‌ इदं ब्रह्म–આ સર્વ સ્થિર બ્રહ્મતત્ત્વ છે, ત્યારે બૌદ્ધ ધર્મની મુદ્રા **सर्वमनित्यं** સર્વ ક્ષણિક છે. *

બીજું—ઉપનિષદો બ્રહ્માત્મ વસ્તુને કેવલ સત્ અથવા ચિન્મય સ્થાયી એટલી જ જોતા નથી. પરંતુ તેના આનન્દમય સ્વભાવ ઉપર ભાર મૂકે છે. આ "આકાશ (ચિદાકાશ) આનન્દરૂપ ન હોય તો કોણ પ્રાણ ધારણ કરી શકે"–એ પ્રકારની શ્રુતિ જીવનનું લક્ષ્ય આનન્દમય સ્થિતિની પ્રાપ્તિ છે એ સ્પષ્ટ જણાવે છે વળી આત્માનું પ્રેમાસ્પદપણું–પરમ પ્રીતિનો

---

* જુઓ **वच्छगोत्तसुत्त** (વત્સ ગોત્રસૂત્ર). આ સૂત્રમાં વત્સગોત્ર પરિવ્રાજકના 'હે ગૌતમ આત્મા છે કે નહિ"–એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન્ બુદ્ધે કેવલ મૌન ધાર્યું હતું અને હા અથવા ના–એમાંથી એકપણ ઉત્તર દીધું ન હતું

વળી જુઓ **चूलमालुक्यपुत्तसुत्त** (**मज्झिमपण्णासक २. वग्ग १.**) આ માલુંક્યપુત્તની "જગત્ શાશ્વત છે કે અશાશ્વત, શરીર અને આત્મા એક છે કે ભિન્ન છે, મરણ પછી જગતમાં પુનર્જન્મ છે કે નહિ–ઇત્યાદિ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં ભગવાન્ બુદ્ધ–'જેમ બાણથી વીંધાયેલો મનુષ્ય આ બાણ કોણે માર્યું, મારનાર કઈ જાત‌નો હતો ઇત્યાદિ પ્રશ્નોનું ઉત્તર શસ્ત્રવૈદ્ય આપે નહિ ત્યાં સુધી હું બાણ કાઢવાનો શસ્ત્રપ્રયોગ નહિ કરવા દઉં એમ કહેનાર પોતાના દેહનું રક્ષણ કર્યા વિના મરણ શરણ થાય છે, તેમ જગત્ શાશ્વત છે કે અશાશ્વત, આત્મા દેહથી ભિન્ન છે કે નહિ, ઇત્યાદિ પ્રશ્નોનું સમાધાન નહિ થાય ત્યાં સુધી ભવરોગની ચિકિત્સા નહિ કરવું એવું માનનાર ભવરોગનું નિવારણ કર્યા વિના મરી જાય છે. માટે જે ચાર આર્ય સત્યોનું મેં પ્રતિપાદન અનુભવથી કર્યું છે તેની ચર્ચા કરવાથી બ્રહ્મચર્યની સ્થિરતા થાય છે, પાપનો નિરોધ થાય છે. શાન્તિ, પ્રજ્ઞા, સંબોધ અને નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે વાતની મેં ચર્ચા કરી નથી તે વાતની ચર્ચા કરીશ નહિ, અને જે વાતનું મેં સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે તે વિશેષ સ્પષ્ટીકરણને યોગ્ય માનજો"–એ મતલબનું સમાધાન કર્યું છે.

આધાર-તે યાજ્ઞવલ્કયના મૈત્રેયીને આપેલા ઉપદેશનું ગભીર તાત્પર્ય છે. એટલે બ્રહ્માત્મૈકય ખરૂં પરંતુ તે સ્વભાવસિદ્ધ આનંદના આવિષ્કાર અર્થે, કેવળ દુઃખની નિવૃત્તિને અર્થે નહિ, તે ઉપનિષદોનો બીજો સિદ્ધાન્ત છે. જ્યારે પ્રાચીન બૌદ્ધોએ આ ભવ અથવા સંસાર દુઃખમય છે, અને દુઃખની પરંપરાની નિવૃતિ કરી નિર્વાણ પામવું-ઓલવાવું-એમાં પુરુષાર્થ છે એવું માન્યુ છે. આ પ્રમાણે ઉપનિષદ્ દર્શન આશાવાદી-પ્રસન્નતાનું નિર્વાહક છે, ત્યારે બૌદ્ધ દર્શન નૈરાશ્યવાદી છે-વૈરાગ્યનું પ્રબોધક છે; અને તેટલા અંશમા સાખ્ય-યોગનું-સારી છે.પ્રાચીન બ્રાહ્મણ ધર્મની મુદ્રા **સર્વમાત્મા** સર્વ આત્મરૂપ છે ત્યારે બૌદ્ધમુદ્રા **સર્વમનાત્મમ્-સર્વદુઃખમ્**-સર્વ અનાત્મા છે, સર્વદુઃખરૂપ છે એ પ્રકારની છે.

ત્રીજુઃ—ઉપનિષદ્‌મા બ્રહ્માત્મૈકયની સિદ્ધિ પ્રત્યેક અનુભવના પાયામાં છે. પ્રતિબોધમા-પ્રત્યેક વિજ્ઞાનમા-સ્થિર વસ્તુનો સદ્‌ભાવ અંતર્ગત છે. **प्रतिबोध विदितममृतत्वं हि विन्दते** પ્રત્યેક બોધમાં અમૃતત્વ સમજાય છે એવી કેન ઉપનિષદ્‌ની શ્રુતિ બ્રહ્માત્મૈકય, જો કે ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ નથી, તો પણ અતીન્દ્રિય સાક્ષાત્કારના વિષયરૂપ છે એમ જણાવે છે; અને જે **नेति नेति** કહેવામા આવે છે તેનું તાત્પર્ય આત્માના નિષેધમા નથી પરંતુ જે, જે અનાત્મભાવો છે તેનો આત્મામાં સ્પર્શ નથી, અને તે ઇન્દ્રિયગમ્ય નથી એ દર્શાવવામા છે. બૌદ્ધમત પ્રમાણે આ આત્માનો એકપણાનો અનુભવ અથવા પ્રત્યય સત્ય નથી પણ ભ્રમ છે. તે મત પ્રમાણે વ્યક્તિમાં અથવા સમષ્ટિમાં જે એકાત્માનો અનુભવ જણાય છે તે ક્ષણિક વિજ્ઞાનોની ધારા અથવા સંતાન છે અને ધારા અથવા સંતાનમા એકપણાની મિથ્યા પ્રતીતિ છે. અનુભવ અને સંસ્કારોની ગુંથણી આ સંતાનમાં "પ્રતીત્યસમુત્પાદ"ના નિયમ પ્રમાણે થયા જ કરે છે; અને એક વિજ્ઞાન નાશ પામતાં પોતાના સંસ્કારને, પોતાના કાર્યવિજ્ઞાનમાં મૂકતું જાય છે તેથી વિશિષ્ટ રૂપપણાનું ભાન સંતાનમાં અથવા ધારામાં થાય છે, તે ખોટું છે છતાં સ્થિર આત્માના જ્ઞાપક તરીકે મનાય છે. આ રીતે ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદનો પાયો પ્રાચીન બૌદ્ધમતમાં

નંખાઇ ચૂક્યો છે, જ્યારે સ્થિર વિજ્ઞાનવાદ અથવા બ્રહ્મવાદનો પાયો ઉપનિષદોમા નંખાયો છે.

ચોથું.-ઉપનિષદો મોક્ષ સિદ્ધિના ઉપાય તરીકે બ્રહ્માત્મૈક્યના અનુભવને જણાવે છે. બ્રહ્મ વિજ્ઞાન રૂપ છે. હું બ્રહ્મ છુ, તે તું છે, અને આ આત્મા બ્રહ્મ છે. એ પ્રકારના મહા વાક્યો આન્તર અનુભવ માત્રને મોક્ષ સ્થિતિના આવિર્ભાવના કારણ માને છે, પરંતુ તે અનુભવ જાગ્રત થવા સારૂ વિસ્પષ્ટ સાધનોનો નિર્ણય કરતા નથી. તત્ત્વદર્શનના ઉપાય તરીકે યોગનું વર્ણન શ્વેતાશ્વતર, કાઠક, મુંડક ઇત્યાદિ ઉપનિષદોમા છે, પરંતુ તે ઉપાયને શાસ્ત્રીય રૂપ અપાયુ નથી, યોગપદ્ધતિ અથવા ઉપાયપદ્ધતિ ઘડાઇ નથી પણ "યોગવાદ"મા આ યોગપદ્ધતિ અથવા ઉપાયપદ્ધતિ શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞાના પ્રતિપાદનમા ઘડાઇ ચૂકી છે

પાંચમુ —વેદાનુસારી દર્શનમા કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાનનુ વિધાન છે, તેવુ બૌદ્ધદર્શનમા પણ શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞાનુ વિધાન છે જ્યારે વેદકાલીન કર્મ યજ્ઞાદિમા પરિસમાપ્ત થતુ, ત્યારે બૌદ્ધ ધર્મનુ શીલ ઘણુ વ્યાપક હતુ અને શરીર, મન વાણીના સર્વ વ્યાપારોની શુદ્ધિ પ્રતિ વળેલુ હતુ, વેદ કર્મ કોઇ અપૂર્વ અથવા અદૃષ્ટ દ્વારા જાદુના અમલથી સ્વર્ગાદિ લોકની પ્રાપ્તિ કરાવે છે એવી ભાવના હતી, ત્યારે બૌદ્ધ શીલ "પ્રતીત્યસમુત્પાદ"ના નિયમથી વર્તમાન વિશુદ્ધિ અને સંતોષને ઉત્પન્ન કરનાર હતુ, વૈદિક કર્મો ઘણે ભાગે તે તે ફલના પ્રવર્તક હતા, અને ફલની અભિસંધિથી જ તે કર્મો થતા, ત્યારે બૌદ્ધ શીલ તૃષ્ણા વિરહિત આચરણમા આવતુ, વેદધર્મમા ફલાભિસંધિ વિના-નિષ્કામ ભાવે ઇશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી કર્મ કરવા વડે ચિત્ત શુદ્ધિરૂપ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે એ સિદ્ધાન્ત બૌદ્ધ દૃષ્ટિના ઉદય પછીનો છે. ગીતાશાસ્ત્રમા તે પ્રથમ પ્રબોધાયો છે, અને તે બૌદ્ધ દર્શનના આવિર્ભાવ પછીનો છે. આ કર્મના અનુષ્ઠાનના સ્વરૂપ અને પ્રયોજનના ભેદને લીધે વૈદિક કર્મ જગતના ઉપકારમા અથવા લોકના ઉપકારમા ભાગ્યે પરિણમી શક્યુ, ત્યારે બૌદ્ધ દર્શનનુ શીલ દુખી અને આર્તજનોના રક્ષણાદિમા પરિણમ્યુ, અને બૌદ્ધ ભિક્ષુઓએ અશોક મહારાજના રાજ

ધર્મ તરીકે બૌદ્ધધર્મ સ્વીકારાયા પછી વિશ્વ ઉપર સમાજ સેવાના અનવધિ ઉપકાર કર્યા છે. વળી વૈદિક ઉપાસનાપદ્ધતિએ વિશિષ્ટ યોગ પદ્ધતિ ઉભી કરી નહિ. ત્યારે બૌદ્ધ સમાધિએ યોગાચારદ્વારા વિશિષ્ટ યોગાનુષ્ઠાનની પદ્ધતિ રચી. વૈદિક બ્રહ્માત્મૈક્ય જ્ઞાન જ્યારે શબ્દશઃ બ્રહ્મને અનુસરતું રહ્યું, ત્યારે બૌદ્ધ પ્રજ્ઞા આંતર આલોચનાના ફલરૂપે પ્રકટી. વૈદિક ઉપનિષદોમાં—"સંજ્ઞાન, આજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, પ્રજ્ઞાન, મેધા, દૃષ્ટિ, ધૃતિ, મતિ મૂતિ, સ્મૃતિ, સંકલ્પ, ક્રતુ, અસુ, કામ, વશ ઇત્યાદિ સર્વ પ્રજ્ઞાનના નામો છે—" એવી રીતે "પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મ છે" એ મહાવાક્યના ઉપદેશમાં મનના સઘળા વ્યાપારોને પ્રજ્ઞાનમાં સમાવ્યા, અને હ્રી, ધી, ભી ઇત્યાદિ લાગણીઓને "સર્વ મન છે" એ વાક્યથી મનમાં સમાવી. તેમ બૌદ્ધોએ કર્યું નહિ. હિન્દુસ્થાનમાં માનસશાસ્ત્રનો પાયો ગૌતમ બુદ્ધે નાખ્યો એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી અન્તઃકરણના અથવા ચિત્તના વ્યાપારોનું વર્ગીકરણ પંચસ્કંધ દ્વારા ભગવાન બુદ્ધે પ્રથમજ કર્યું એમ કહીએ તો ચાલે. ઇન્દ્રિયો અને અર્થના "સ્પર્શ" વડે વેદના" થાય અને તે ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાન (Sensations) વડે સ્પષ્ટ સંજ્ઞા (Ideas) થાય અને તે વડે સંસ્કારો (Impressions) અને તેનો સ્કંધ (Law of Association of ideas) બંધાય, અને છેવટે વિજ્ઞાન (Consciousness) પ્રકટ થાય—આ વિવેકમાં માનસશાસ્ત્રનો પાયો છે, અને તેના ઉપર વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધોની ઇમારત છે, અને તેનોજ આશ્રય લઇ યોગશાસ્ત્રે વૃત્તિઓની વ્યવસ્થા અથવા વર્ગીકરણ કર્યું છે. બ્રાહ્મણોના ગ્રંથોમાં માનસશાસ્ત્રનો ભગવાન્ બુદ્ધના પહેલા સ્પષ્ટ વિવેક થયો હોય તેમ જણાતુ નથી.

છઠ્ઠું,—ઉપનિષદ્ દર્શનમાં સર્વ ભૂતમાં આત્માને જોવો અને આત્મામાં સર્વ ભૂતને જોવા એવો સર્વાત્મભાવનો પ્રબોધ છે, પરંતુ શ્રુતિસિદ્ધ આત્મા સર્વ સંસાર ધર્મથી પર હોવાથી વ્યવહારમાં આ સર્વાત્મભાવનો પ્રબોધ ભેદબુદ્ધિનો લોપ કરાવવા સમર્થ ન થયો, અને જાતિ તથા વર્ણભેદની જાળ ધીમે ધીમે વધારે ગુંચાતી ચાલી અને છેવટે વિચારમાં સર્વાત્મભાવ છતાં આચારમાં અનન્ત ભેદભાવનું પોષણ મળ્યા કર્યું બૌદ્ધદર્શનમાં આત્મા જેવો સ્થિર પદાર્થ નહિ મનાયાથી અને

આપણું સર્વ પંચસ્કંધરૂપ સમાન રચનાનાં હોવાથી, તથા પ્રત્યેક પંચસ્કંધી ક્ષણિક વસ્તુના સંતાનરૂપ હોવાથી, સર્વ પ્રાણીઓ સમાન દુઃખની તાણમાં તણાયેલા હોવાથી, સર્વ અનુકંપા અને દયાનાં પાત્ર છે, અને જેમને આ વસ્તુનું ભાન થયું છે તેવા શીલસંપન્ન (સ્રોતાપન્ન) અથવા સમાધિસંપન્ન અથવા પ્રજ્ઞાસંપન્ન અર્હત્ વિગેરેએ પણ ઈતર પ્રાણીઓ ઉપર અનુકંપા દર્શાવી તેમનો ઉદ્ધાર કરવો—એ ભાવ બલવાન્ રહેવાથી, સર્વાત્મભાવ નહિ છતાં, સમદુઃખશીલ ભાવના વડે પરોપકાર વધારે થયો. ઉપનિષદોમાં સર્વાત્મ-ભાવનો પ્રબોધ છતાં વેદના યજ્ઞકાંડમાં ગુંચાયેલી મતિ હિંસાને સર્વાંગે ત્યજી શકી નહિ. ત્યારે બૌદ્ધ દર્શનમાં પ્રજ્ઞાદીપ વડે પરનિંદા અથવા પર સ્તુતિનો ત્યાગ કરી અહિંસાએ જનતામાં સરલ પ્રવેશ કર્યો. આ બલવાળી અહિંસા વેદાનુસારી બ્રાહ્મણોમાં એવી તો પેઠી કે યજ્ઞની હિંસા તે હિંસા નહિ—એવી કેવલ નામ્દરાગણનાની ભાવના રહી, અને આચાર ઘણે ભાગે અહિંસાપ્રધાન થયો; અને વેદનો હિંસામય યજ્ઞકાંડ સ્વભાવમલથી ક્ષય પામ્યો, અને હાલના વેદાનુસારી બ્રાહ્મણોને પ્રાચીન યજ્ઞકાંડમાં આવી ઘોર હિંસા હતી તે અર્થની ઉક્તિમાં પણ ત્રાસ થવા લાગ્યો. અનિચ્છાથી પણ ગૌતમ બુદ્ધને ઈશ્વરાવતારમાં સ્થાન મળ્યું, અને કલિમાં અવળે માર્ગે ચડાવવા બુદ્ધનો અવતાર થયો એવી આગ્રહી વૈદિકોને સંતર્પણ કરવાની ભાવના પેઠાડવા પુરાણોમાં પ્રયત્ન થયા, ધર્મના, અને તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં સત્ય અનિચ્છાથી પણ આગળ તરે છે એનો બ્રાહ્મણ ધર્મમાં બુદ્ધાવતારની ભાવના સત્ય સંરક્ષણનો બળવાન પુરાવો છે.

સારાંશ:—પ્રાચીન બૌદ્ધદર્શનને પ્રાચીન સાંખ્ય સિદ્ધાન્ત સાથે સરખાવતાં જણાય છે કે બુદ્ધનો નિર્દેવાદ અને સર્વ દુઃખમય છે એ સિદ્ધાન્ત પાયામાં સાંખ્યનો છે. "પ્રધાન"ના સ્વરૂપ ઘટક સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો—**चलं हि गुणवृत्तम्**—ગુણોનો સ્વભાવ વિકારી થવાનો છે—એ પ્રાચીન સાંખ્ય મંતવ્યમાં બૌદ્ધની ક્ષણભંગુરતાનું બીજ છે. ઉંડી તપાસ કરીએ તો સાંખ્ય યોગના ગુણોના પરિણામ રૂપ આ વિશ્વ છે, અને તે પણ મહત્ અથવા બુદ્ધિ અથવા ચિત્તસત્ત્વના વૃત્તિમય પરિણામો વડે સમજાય છે એ નિર્ણય

બૌદ્ધદર્શનના ભાવિ ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદના આલમ્બન રૂપે સહજ સમજાશે. સાખ્યયોગના અનુયાયીઓએ જે તત્વદર્શન પાછળથી ખેડ્યુ છે તે માત્ર અનુયાયીઓના એકાંત ઉપયોગનું રહ્યુ, અને બૌદ્ધોનું ખેડાયેલુ ક્ષેત્ર રાજ્યાશ્રયને લીધે સાર્વત્રિક ઉપયોગનુ થયુ. એકાન્ત ઉપયોગનુ સાખ્યયોગનુ ક્ષેત્ર વિભૂતિ અને ઐશ્વર્યની ભૂતાવલિમા ભયદર્શક રહ્યુ, ત્યારે બૌદ્ધોનું મહાયાનનુ વિશાલ ક્ષેત્ર હિન્દુસ્થાનમા લગભગ ૧૪૦૦ વર્ષ પર્યન્ત મનોરંજક ઉદ્યાન બન્યુ.

આટલુ –ભગવાન બુદ્ધનુ ઐતિહાસિક મનુષ્યજીવન એવુ તો અદ્ભુત સાધુતાથી જનતાના સંબધમા એ ની વર્ષ પર્યન્ત રહ્યુ કે પ્રજાના મનમા તની દિવ્ય ભાવના ઉડી પેસી ગઇ, અને તે ભગવાન્ હિન્દુસ્થાનની જનતાના સમષ્ટિમનમા સચેતન રહ્યા અને અશોક મહારાજાએ જ્યારથી બુદ્ધધર્મને પ્રાતિકધર્મને પલટાવી હિન્દુસ્થાનનો રાજધર્મ અથવા પ્રજાધર્મ નહિ, પરંતુ મનુષ્ય જાતિનો સમાન હમ્રાજો વારનાના ધર્મ છે એવુ શાન્તિમય ધર્મપ્રસારણ દશ દિગન્તરમા કર્યુ, ત્યારથી તે બૌદ્ધદર્શન તત્ત્વજ્ઞાનમાજ અટકી ન રહ્યુ, પરતુ નીતિશાસ્ત્ર (Ethics) કલાશાસ્ત્ર (Aesthetics,) અને ન્યાયશાસ્ત્ર (Logic)–એ પ્રદેશો ઉપર પ્રકાશો નાખવા લાગ્યુ. તેનાજ પ્રભાવે અશ્વઘોષાદિ બૌદ્ધોએ બુદ્ધચરિતાદિ મહાકાવ્યો વડે, અને કુશલ શિલ્પીઓ અને ચિત્રકારોએ બૌદ્ધ જીવનના ઇતિવૃત્ત શિલ્પ અને અજન્ટાદિ ગુફાઓના ચિત્રો દ્વારા જાળવી રાખી પ્રજાના બુદ્ધિપટમા બુદ્ધના રમ્ય જીવનને અદ્યાપિ સચેતન રાખ્યુ છે.

(૧૩) બૌદ્ધદર્શનની બે મુખ્ય શાખાઓ, અને અવાન્તર શાખાઓ.

ઉપરના પાચથી અગીઆર ખડમા બૌદ્ધ સિદ્ધાન્તોનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યુ છે તે થેરાવાદ અથવા સ્થવિરવાદને લગતું છે. ઈ. સ પૂર્વે ૮૦૦મા ગૌતમ બુદ્ધના નિર્વાણ પછી લગભગ સો વર્ષે–જે વૈશાલિમા પરિષદ્ થઈ તેમા બૌદ્ધોના બે તડ પડ્યા. એક પક્ષે સ્થવિરોના વિચારોને માન આપ્યુ. બીજા

પક્ષે મહાસંઘના વિચારોને માન આપ્યું, સ્થવિરોના નિર્ણયો તે "થેરાવાદ;" નવીનોના સંઘને અનુસરતા નિર્ણયો તે મહાસંઘના નિર્ણયો. "થેરાવાદ"ને પાછળથી હીનયાનનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. તેનું કારણ એમ જણાય છે કે તે વાદ પ્રમાણે બૌદ્ધશાસન વ્યક્તિએ પોતાનું નિર્વાણ સાધવા પ્રયત્ન કરવો એમ સૂચવે છે. એટલે મર્યાદિત પ્રવૃત્તિ સૂચવે છે તેથી તે "હીનયાન"—નાનો ટૂંકો માર્ગ કહેવાય છે; જ્યારે મહા સંઘના અનુયાયીઓ વ્યક્તિ ઉપરાન્ત સમષ્ટિનું નિર્વાણ સાધવા પ્રત્યેકે પ્રયત્ન કરવો એવો બુદ્ધ ભગવાનનો આદેશ માને છે. માટે તે "મહાયાન" એટલે મોટા માર્ગના પ્રવાસી ગણાય છે. આ ભેદ પ્રવૃત્તિ પરત્વે છે; સિદ્ધાન્ત પરત્વે નથી. પરંતુ સિદ્ધાન્ત પરત્વે હીનયાન અને મહાયાનમા મુખ્યભેદ એ છે કે હીનયાનીઓ ભવચક્રના પ્રતીત્યસમુત્પાદ વડે વિશ્વની ક્ષણભંગુરતા માને છે, જગત્ ક્ષણિક દેખાવોની ધારા છે એમ માને છે, પરંતુ તે દેખાવોની પાછળ અથવા તેના આલંબનમા વસ્તુનું શુ સ્વરૂપ છે તે બાબત વિચાર કરતા નથી, ત્યારે મહાયાનમા ક્ષણિક દેખાવોની પાછળ સત્વજ નથી, અવાચ્ય અને અગમ્ય શૂન્યત્વજ છે. એ નિર્ણય થયો છે, આ શૂન્યવાદમા જે શૂન્યત્વ છે તે કેવળ નિઃસત્વ અથવા નૈરાત્મ્ય છે કે આપણને અગમ્ય "કાંઈક વસ્તુ છે" તે બાબત વિચાર ભેદ છે.* જેમ સંખ્યા.માં એક પક્ષે ૦ અને બીજે પક્ષે અનંત∞ આંકડો—એ બે વ્યવહારમા સરખા છતા પરમાર્થ વસ્તુમા જૂદી વસ્તુ છે. એકમા કેવળ નિષેધ છે, અને બીજામા કેવળ ભાવની પરાકાષ્ટા છે; તેમ વસ્તુમા પણ મનવાણીથી અગોચર વન્ધ્યાપુત્ર ગણાય અને આપણે મન વાણીના પ્રયત્ન કરનાર ચેતનનું છેવટનું સ્વરૂપ પણ અવાચ્ય ગણાય. પ્રથમ કોટિને આપણે શૂન્ય અથવા મિથ્યા કહીએ તો બીજાને આપણે (પૂર્ણ) બ્રહ્મ અથવા સત્ કહીએ. સામાન્ય સમજણમા તો પહેલી અને બીજી કોટિના પદાર્થો શૂન્યજ છે.

---

*શૂન્યવાદના આચાર્ય નાગાર્જુન કેવળ નિઃસત્વવાદી ન હતા, પરંતુ દેખાય છે તે ખોટું એવું સાબીત કરવા સારૂ શૂન્યતાનો ૦ સ્વીકાર કરનારા હતા. જુઓ તેમની કારિકા—

પહેલો પક્ષ પડયા પછી નાની શાખાઓ બૌદ્ધોની થયેલી જણાય છે જેમણે મહાસંઘનો પક્ષ કર્યો તેમના અનુયાયીઓમા વસુબંધુના કહેવા પ્રમાણે સો વર્ષમા (૧) મૂલમહાસંઘિક (૨) એકવ્યવહારિકો (૩) લોકોત્તરવાદી (૪) કુકુલિક (૫) બહુશ્રુતીય (૬) પ્રજ્ઞપ્તિવાદી (૭) ચૈત્યશૈલ (૮) અવરશૈલ (૯) ઉત્તરશૈલ વિગેરે નામોવાળા સંપ્રદાયો હતા તેમા કેટલાક આચાર અથવા વિનયના ભેદને લઈને થયેલા, કેટલાક સ્થાન અથવા દેશના ભેદને લઈને થયેલા જણાય છે. થેરવાદ અથવા સ્થવિરવાદની હૈમવંતો અને સર્વાસ્તિવાદી એવી બે મુખ્ય શાખાઓ હતી ત્યાર પછી નવ પ્રશાખાઓ થઈ—(૧) વાત્સીપુત્રો (૨) ધર્મોત્તર (૩) ભદ્રયાનિક (૪) સમ્મિતીય (૫) ષન્નાગરિક (૬) મહીશાસક (૭) ધર્મગુપ્ત (૮) કાશ્યપ (૯) સૌત્રાન્તિક ઇસવીસનના પહેલા સૈકામા થયેલા વસુબંધુ આ સર્વ ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયોના મતભેદ* વર્ણવે છે. પરંતુ આ મતભેદ તત્ત્વદર્શનના સિદ્ધાન્તોને લગતા નથી પણ આચારોને લગતા જણાય છે. તેથી તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમા ચર્ચવા નિરૂપયોગી છે. થેરવાદીનું બીજુ નામ હેતુવાદી અથવા સર્વાસ્તિવાદી પણ છે પરંતુ છેવટે હીનયાનની બે મુખ્ય શાખા સર્વાસ્તિવાદીની (૧) સૌત્રાન્તિક અને (૨) વૈભાષિક અને મહાયાનની બે મુખ્ય શાખા (૧) યોગાચાર અને (૨) માધ્યમિક મળી ચાર શાખામા બૌદ્ધ તત્ત્વદર્શન ગ્રથિત થયુ જણાય છે અને બ્રાહ્મણોના ગ્રન્થોમા આ ચાર મતની ચર્ચા આવે છે તેમા પણ

शून्यता सर्व दृष्टीना प्रोक्ता निःसरणं जिनै ।
येषां तु शून्यतादृष्टि स्तानसाध्यान्बभाषिरे ॥

ભગવાનો વિજય કરનારાઓ સર્વ દૃષ્ટિઓને બાતલ કરવી તેને શૂન્યતા કહે છે પરંતુ જેઓ શૂન્યતા દૃષ્ટિને જ વળગી રહે છે તેઓને અસાધ્ય ભવરોગવાળા ગણે છે

* આ પ્રાચીન બૌદ્ધ "સ્થવિરવાદ" ના મતવાદોની છાયા હિન્દુસ્થાનના તાંત્રિક સંપ્રદાયમા રૂપાન્તર પામેલી જણાય છે તંત્રાગમમા કુબ્જિકા એ મલિની હોવા મનાય છે ધર્મોત્તર શાખામાથી शिवधर्मोत्तर, विष्णुधर्मोत्तर વગેરે પ્રશાખિકાઓ નીકળેલી છે

બ્રાહ્મણોના ગ્રંથોમાં જ્યારે સુગતમત એવા સામાન્ય નામથી નિર્દેશ કરે છે ત્યારે સર્વાસ્તિવાદીનો નિર્દેશ કરતા જણાય છે. તે સર્વાસ્તિવાદીનું સાહિત્ય પાલી ભાષામાં છે જ્યારે બીજી શાખાઓનું સાહિત્ય પાલિ તેમ સંસ્કૃત ભાષામાં પણ છે અને મૂલ ગ્રંથો જે કેટલાક હાલ ઉપલબ્ધ નથી તેના બર્મીમા ચીનની ભાષામાં, સિંહાલી ભાષામાં ચાઇનીઝ ભાષામાં અને જાપાની ભાષામાં ભાષાંતરો થયેલા છે સૌત્રાન્તિકો અને વૈભાષિકો–સર્વાસ્તિવાદી યોગવાદના બૌદ્ધો છે યોગાચાર મતવાળા વિજ્ઞાનવાદી છે અને માધ્યમિકો શૂન્યવાદી છે

(૧૪) સર્વાસ્તિવાદી વિચારકો (હીનયાન)

બ્રાહ્મણોના ગ્રંથોમાં જણાવ્યું છે કે વૈભાષિકો અને સૌત્રાન્તિકો બાહ્ય અર્થ અને આંતર અર્થના અસ્તિત્વને માને છે પરંતુ વૈભાષિકો બાહ્યાર્થ ચિત્તાદિ પદાર્થોનું અસ્તિત્વ પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી ગ્રાહ્ય માને છે, ત્યારે સૌત્રાન્તિકો તો બાહ્ય પદાર્થોનું અસ્તિત્વ અનુમાનથી સમજાય છે એમ માને છે વૈભાષિકો પદાર્થોના અસ્તિત્વની ચાર ક્ષણો માને છે. (૧) ઉત્પત્તિક્ષણ (૨) સ્થિતિક્ષણ (૩) જરા ક્ષણ (૪) વિનાશક્ષણ વળી પંચસ્કંધ ઉપરાંત પુદ્ગલ સન્તાનાગો જીવ જેવો પદાર્થ માને છે સૌત્રાન્તિકો પંચસ્કંધ સિવાય પુદ્ગલ જેવો પદાર્થ માનતા નથી સર્વાસ્તિવાદીનું સાહિત્ય સંસ્કૃત ચાઇનીઝ વિગેરે પરભાષામાં ગ્રથિત થયેલું છે મુખ્ય મૂલ વિચારકો અને ગ્રંથો નીચે પ્રમાણે જણાય છે —

૧ કાત્યાયની પુત્રનું 'જ્ઞાનપ્રસ્થાન શાસ્ત્ર અથવા ' મહા વિભાષા" જે નામ ઉપરથી અનુયાયીઓ વૈભાષિક કહેવાય છે
૨–૩ સારીપુત્રનો "ધર્મસ્કંધ" તથા 'સંગીતિપર્યાય
૪ પૂર્ણનો "ધાતુકાય'
૫ મૌદ્ગલાયનનું ' પ્રજ્ઞપ્તિશાસ્ત્ર
૬ દેવશર્માનો "વિજ્ઞાનકાય'
૭ વસુમિત્રનું "પ્રકરણ પાદ"

(અભિધર્મ [illegible])

* મૂળ ગ્રંથ કાત્યાયની પુત્રનો ૧૫૦૬૨ શ્લોકનો 'અભિધર્મજ્ઞાન

૭ વસુબંધુનો "અભિધર્મકોશ" અથવા "વૈભાષિકકારિકા" ઈ. સ. ૪૦૦–૫૦૦

૮ વસુબંધુનું "અભિધર્મકોશભાષ્ય" જેમાં સૌત્રાન્તિકના દૃષ્ટિબિંદુથી વૈભાષિકના વિચારોમાં દોષ ક્યાં છે તે જણાવ્યા છે.

૯ યશોમિત્રની "અભિધર્મકોશ વ્યાખ્યા"

૧૦ સંઘભદ્રનો "સમયપ્રદીપ" અને "ન્યાયાનુસાર (ચીનાઇ ભાષામાં ભાષાન્તર છે)

૧૧ બુદ્ધઘોષ (પાંચમા સૈકાના) १ विशुद्धिमग्ग २ अत्थसालिनी નામની **धम्मसंगणीની ટીકા ३ सम्मोह विनोदिनी ४ पंच पकरण अट्ठकथा**

૧૨ દિઙ્નાગ (પ્રસિદ્ધ નૈયાયિક જેમણે ગૌતમના ન્યાયના ભાષ્યકાર વાત્સ્યાયન ઉપર વિવેચન કર્યું છે. ઈ. સ. ૪૮૦) નો "પ્રમાણસમુચ્ચય" ન્યાય પ્રવેશ

૧૩ ભદન્તનું "સંયુક્તાભિશાસ્ત્ર" અને "મહાવિભાષા"

પ્રસ્થાન શાસ્ત્ર" એ નામનો હતો તે લોપ પામ્યો છે, પરંતુ ચીનાઇમાં બે ભાષાન્તરો છે. એક ઇ. સ. ૩૮૨માં થયેલું છે, અને બીજું હુએનત્સંગે કરેલું છે. સર્વાસ્તિવાદીના સાહિત્યનો સર્વ સંગ્રહ ગાંધારના મહારાજા કનિષ્કે કરાવ્યો હતો. તેમાં બૌદ્ધ કવિ અને તત્ત્વચિંતક અશ્વઘોષના ગુરુ પાર્શ્વે દેખરેખ રાખી હતી. આ સંગ્રહને "અભિધર્મ મહાવિભાષાશાસ્ત્ર" કહે છે, અને તે મૂળ "અભિધર્મજ્ઞાન પ્રસ્થાન શાસ્ત્ર"ની મોટી ટીકા છે. આ "અભિધર્મમહાવિભાષા શાસ્ત્ર"ને તામ્રપટ ઉપર કનિષ્કે કોતરાવ્યું હતું. અને તે ગ્રંથ પત્થરની પેટીમાં બંધ કરી એક સ્તૂપમાં ગુપ્ત રાખ્યો હતો અને તેના ઉપર યક્ષોની (અફગાનોની?) ચોકી મૂકવામાં આવી હતી, એમ હુએનત્સંગ લખે છે. ગાંધારની શોધખોળના પ્રયત્નમાં આ મૂલ્ય નિધિ કોઈને જડશે?

ઈ.સ ના બીજા સૈકામાં હરિવર્માનામનો એક વિચારક સત્યસિદ્ધિ સંપ્રદાયનો થયાનું મી સોગેન "Mr. Sogen" વર્ણવે છે, પણ તેનો કોઈ ગ્રંથ ઉપલબ્ધ નથી. આ સર્વ ગ્રંથોના ચીનાઈ અને તિબેટની ભાષામાં ભાષાન્તરો છે. તે ઉપરથી શુદ્ધ ઇંગ્લીશ અથવા હિંદુસ્થાનની કોઈ પ્રચલિત ભાષામાં પણ ભાષાન્તર થયા નથી. આ અડચણને લીધે મૂલના અભાવે, ચીનાઈ વિગેરે ભાષાના જ્ઞાનના અભાવે, કલકત્તા યુનિવર્સિટીના જપાનીઝ વિદ્વાન્ મી યમાકામી સોગેનના (Mr. Yamakami Sogen) (Systems of Buddhistic Thought) એ નામના ગ્રન્થના આધારે સર્વાસ્તિવાદી બૌદ્ધ વિચારોના સિદ્ધાન્તોનો નીચે પ્રમાણે સારસંગ્રહ આપવો યોગ્ય ગણ્યો છે.–

(૧) સર્વ દુઃખમય છે, (૨) પંચસ્કંધરૂપ નસાન્સમારી ભાવરૂપ દુઃખનો સમુદય છે. (૩) સર્વ પદાર્થો ક્ષણિક છે–એ પ્રકારનો માર્ગ, અને (૪) નિરોધ અથવા નિર્વાણ–આ ચાર આર્યસત્યો* છે. સર્વાસ્તિવાદના મત પ્રમાણે ધર્મો અથવા પદાર્થો બે પ્રકારના છે (૧) સંસ્કૃતધર્મો એટલે વિશિષ્ટ રચનાવાળા, (૨) અસંસ્કૃતધર્મો અથવા અમિશ્ર અથવા શુદ્ધ પદાર્થો. સંસ્કૃત ધર્મો જે એકત્ર થઈ વ્યવહાર કરનાર (સમુચ્ચકાર્ય=ભેગા થઈ કામ કરનારા) બે પ્રકારના છે ભૂત–ભૌતિકરૂપ અને ચિત્તચૈત્તરૂપ (પર વર્ણવી ગયા તે ...પર ધ ...ભૂ–ભૌતિક સંઘાત અથવા સમુદાય છે, ત્યારે વેદનાસ્કંધ, સંજ્ઞાસ્કંધ સંસ્કારસ્કંધ અને વિજ્ઞાનસ્કંધ ચિત્ત–ચૈત્તાત્મક છે આ પંચસ્કંધરૂપ સમુદાય અથવા સંઘાત, શબ્દાદિ પાંચ વિષયો શ્રોત્રાદિ પાંચ ઇંદ્રિયો મન, અને સુખ દુઃખ ધર્મને ભોગવવા શરીર મળી બાર આયતનમાં સમાનનો અનુભવ

* આ ચાર આર્યસત્યોની ટુંકી સંજ્ઞાઓ –(૧) દુઃખસત્ય, (૨) સમુદયસત્ય, (૩) નિરોધસત્ય, (૪) માર્ગસત્ય પ્રથમના બે સત્યો પ્રવૃત્તિધર્મો છે, અને સંસારદશાના છે; બીજા બે સત્યો નિવૃત્તિધર્મો છે અને તે નિર્વાણ દશાના છે.

થાય છે. આ સર્વ ધર્મો વિદ્યમાન છે એવો સ્વીકાર છે, પરંતુ તે સર્વ ક્ષણિક છે. આથી ક્ષણિકવાદી છતાં આ વિચારકો સર્વાસ્તિવાદી છે. પૃથિવ્યાદિ ધાતુઓ શબ્દાદિ ધર્મવાળા પરમાણુઓથી રચાય છે. પૃથિવ્યાદિ ચાર ધાતુઓ પરમાણુઓના સમુદાય રૂપ છે. એટલે "સંસ્કૃત ધર્મ" છે, જ્યારે આકાશ "અસંસ્કૃત ધર્મ"માં પડે છે. પૃથિવ્યાદિ ધાતુના સમુદાયના રચનારા છેવટના અવયવને પરમાણુ કહે છે અને તે રૂપ પદાર્થની છેવટની નાનામાં નાની મૂર્તિ છે. તે પરમાણુ અવિભાજ્ય, અને અતીન્દ્રિય છે, તોપણ તે શાશ્વત પદાર્થ નથી. પરંતુ ક્ષણિકભાવવાળો વિજળીના ચમકારા જેવો અસ્તિત્વમા આવનાર પદાર્થ છે. આ પરમાણુઓની ક્ષણિક સ્થિતિ તે દ્રવ્ય પરમાણુ અને મિશ્રરૂપમાં પ્રતીતિ તે સંઘાત પરમાણુ કહેવાય છે. ધાતુના પરમાણુઓ, અર્થક્રિયા વડે વ્યાપાર અથવા વૃત્તિવડે, ઉદય પામનારા છે તેથી ખરી રીતે શક્તિનાં કેન્દ્રો છે, કાંઇ અધિષ્ઠાનવાળાં દ્રવ્યો નથી. સંઘાત પરમાણુઓ બાહ્ય રહી અસર કરનાર હોય ત્યારે વિષયો અથવા બાહ્યાર્થ કહેવાય છે; અંદર રહી પ્રતીતિ કરાવે ત્યારે ઇન્દ્રિયો કહેવાય છે. આવાં સાત પરમાણુઓ એકત્ર થઇ પ્રવૃત્ત થાય ત્યારે અણુ કહેવાય, અને તે અણુરૂપે દૃશ્ય થાય છે. આ સંઘાતમાં એક પરમાણુ મધ્ય કેન્દ્ર કરે અને છ તેની આગળપાછળ રહે; અને સપ્ત પરમાણુઓનો પુંજ મળી એક અણુ બને. આ મૂલ પરમાણુઓમાં મહાભૂત ધાતુઓના ગુણધર્મો અંતર્ગત હોય છે. કઠિનતાનું ભાન કરાવનારા પરમાણુઓ જે અણુ રચે તે પૃથિવી ધાતુ કહેવાય; ચિક્કણતાનું ભાન કરાવનારા પરમાણુઓ જે અણુ રચે તે જલ ધાતુ કહેવાય; ઉષ્ણતાનું ભાન કરાવનારા પરમાણુઓ જે અણુ રચે તે તેજોધાતુ કહેવાય; ગતિ આગતિનું ભાન કરાવનારા પરમાણુઓ જે અણુ રચે તે વાયુધાતુ કહેવાય. પ્રત્યેક અણુમા આ ચાર ધર્મોવાળા પરમાણુઓ હોય છે; પણ જેમા જે ધર્મ પ્રધાનભાવે સ્ફુરે તે તે ધાતુના અણુઓ કહેવાય. જો કે તેમા અવ્યક્ત ભાવે બીજા ધર્મો પણ રહે છે. ભૌતિક પદાર્થોમાં જે સંશ્લેષ અથવા ઘનતા પ્રતીત થાય છે તે કઠિનતાના વાહક પૃથિવી પરમાણુઓને લીધે છે. પદાર્થોનું પરસ્પર

આકર્ષણ તે જલ પરમાણુઓના ધર્મને લઈને છે; વિશ્લેષણ અથવા પૃથક્પણું તેજો ધાતુના પરમાણુઓને લીધે છે; અને દિગન્તરની પ્રતીતિ વાયુ-ધાતુના પરમાણુઓને લીધે છે. આ ચાર ધાતુઓ અથવા મહાભૂતો (૧) વિશિષ્ટ પદાર્થ રૂપે, (૨) તેમના સ્વભાવ ધર્મ રૂપે અને (૩) ગુણ અથવા પરિણામ રૂપે ગ્રહણ થાય છે અથવા સમન્વય છે. તેના અનન્ત ગુણધર્મો જેવા કે ધૃતિ (આકર્ષણના અર્થમાં વપરાયેલો શબ્દ છે); સંગ્રહ (સંશ્લેષ અથવા જોડાઇ રહેવું); પક્તિ (રાસાયનિક ગરમી અથવા ઉષ્ણતા); વ્યૂહન (અમુક પ્રકારની રચના થઈ જવી જેવી કે મીઠાના ગાંગડાની) વિગેરે ઘણા નિમિત્તો અને હેતુઓને લઈને પ્રગટ થાય છે. સર્વાસ્તિવાદી બૌદ્ધો અને વિજ્ઞાનવાદી અથવા શૂન્યવાદી બૌદ્ધોમા સિદ્ધાન્તભેદ એ છે કે સર્વાસ્તિવાદીના મત પ્રમાણે ભૂત–ભૌતિક સમુદાય રૂપ પદાર્થો અને પંચસ્કંધ રૂપ સમુદાયરૂપ પદાર્થો જેને આપણે અનુક્રમે બાહ્યાર્થ, અને આંતર અર્થ કહીએ તે ઉભય નિત્ય અસ્તિત્વવાળા છે, અને ક્ષણિકતા તે તેની પ્રતીતિને વળગેલી છે. સંતાન અથવા પ્રવાહરૂપે તે નિત્ય છે, અને પ્રત્યેક સ્વભાવે ક્ષણિક છે. સંતાનના રૂપ ગુણ, ધર્મો, પરમાણુઓના ક્ષણિક ઉદય, અને અન્તરે બદલાયા કરે છે. વળી દ્વાદશાંગ ભવચક્રમાં વર્ણવેલી અવિદ્યારૂપ કડી "પ્રતીત્ય સમુત્પાદ" મા એટલે કાર્ય કારણની પરંપરામા સર્વાસ્તિવાદી સ્વીકારતા નથી, પરંતુ ચિત્તનો મોહ રૂપ* ધર્મ છે, એવુ સ્વીકાર્યું છે. મૂળ સુગત સિદ્ધાન્તમા અવિદ્યા સંસ્કારને પ્રકટ કરે છે. અને તે વિજ્ઞાનદ્વારા નામરૂપને દેહમનને પ્રકટ કરે છે, એવુ વર્ણન છે તે પ્રત્યેક વ્યક્તિની વર્તમાન જન્મની મૂળ અવિદ્યા નહિ, પરંતુ ભૂત જન્મની વર્તમાન જન્મમાં પ્રસર પામેલી કાર્યરૂપ અવિદ્યા છે એવુ સર્વાસ્તિવાદી માને છે.

---

* આ વિચારમા સર્વાસ્તિવાદી પ્રાચીન સાખ્યને મળતા છે. તેમા યોગ દર્શનની અવિદ્યાને તમસ્ અને અસ્મિતાને મોહ નામથી ઓળખાવી છે. તમસ્ એ કારણ અવિદ્યા છે; અને મોહ–ભેદ પણાનું પ્રથમ જ્ઞાન તે કાર્ય અવિદ્યા છે.

કારણ કદી નાશ પામતું નથી, પરંતુ પોતાનું અર્થક્રિયાના ભેદ વડે નામ માત્ર બદલે છે. [1]દાહરણ તરીકે માટીનો પિંડો લોચો અવસ્થાન્તર પરિણામ પામી ઘડાનું નામ ધારણ કરે છે. માટીનું નામ માત્ર બદલાઇ ઘડો થાય છે કેવલ હેતુ એટલે સાદુ અભિન્નકારણ બદલાઇ ભિન્ન કાર્ય તરીકે બદલાય છે તે સમયે, હેતુ અને કાર્ય સમકાલે રહી શકતા નથી, જેથી પીંડો મૃત્તિકા બદલાઇ ઘટ થાય, બન્ને એક કાલમા રહી શકે નહિ. પરન્તુ સપ્રયુક્ત હેતુ એટલે મિશ્ર કારણભાતુ કાર્ય સાથે પણ પ્રતીત થાય છે. જેમકે દૂધની આરંભની વિકૃતિમા દુધ, અને તર અથવા મલાઇના પૃથક્ અસ્તિત્વ સમકાલે અનુભવાય છે. તેવીજ રીતે બાહ્યાર્થ અને ચિત્તના પરસ્પર સબધોમા કાર્ય કારણની પ્રતીતિ એક કાલમા અનુભવાય છે એટલે કે ભૂતસૃષ્ટિમા વર્તમાન રૂપે જણાય છે, અને ભૂતસૃષ્ટિનુ ભાવિ કાર્ય ચિત્તસૃષ્ટિમા કારણરૂપે વર્તમાન પણ જણાય છે.

વિજ્ઞાનનું અધિકરણ સંતાનરૂપે નિત્ય માન્યુ છે અને પાચ ઇન્દ્રિયોના સમુદાય સાથેનો વિજ્ઞાનસ્કંધ જ્ઞાતા ગણાય છે. ઇન્દ્રિયો ભૌતિક હોવાથી પોતપોતાના નિયત અધિકરણની એટલે ભૂતસમુદાયની અપેક્ષા રાખે છે તેમ તે સમુદાય પણ મિશ્ર સ્કંધની અપેક્ષા રાખે છે.

ઇન્દ્રિયો ભૌતિક હોવાથી અને તે સાથે વિજ્ઞાનને ક્રમશ ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી બે શાખામા પડે છે. એક શાખા શુદ્ધ પરમાણુઓના સમુદાયની હોય છે જેને સાચી ઇન્દ્રિય કહે છે, અને બીજી શાખા સ્થૂલ સમુદાય એટલે શરીરના અવયવમા નિવાસ કરી રહે છે. ચક્ષુરિન્દ્રિય-સ્વચ્છ પરમાણુના સમુદાય રૂપ છે, અને આપણુ બાહ્ય નેત્ર તે તે ઇન્દ્રિયના સ્થૂલ શાખાનુ આયતન છે બાહ્યાર્થનો સ્થૂલ આયતન દ્વારા સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિય સાથે જે સબધ થાય છે તેનુ પ્રતિઘાતિક નામ સ્પર્શ છે આ સ્પર્શ વડે પ્રથમ ક્ષોભ થાય છે તેને અવિજ્ઞપ્તિરૂપ કહે છે, કેમકે તેમા સ્પષ્ટ

૧ ઔપનિષદ દર્શનની છાયા છે -विकारो नामधेयं मृत्तिका इत्येव सत्यम् ॥

ભાન હોતુ નથી આ અવિજ્ઞપ્તિરૂપની ધારા વડે વ્હેલા મોડા કાયિક અથવા વાચિક કર્મનો ઉદ્ભવ થાય છે સર્વાસ્તિવાદીના અભિપ્રાય પ્રમાણે બાહ્યાર્થ અને ઇન્દ્રિયના સ્પર્શવડે જે અજ્ઞાત સસ્કારે પડે તે વડે ઉત્પન્ન થતી "અવિજ્ઞપ્તિરૂપ' ધારા વડે કર્મ પ્રગટ થાય છે તે કર્મ બે પ્રકારનુ છે-(૧) ચેતના કર્મ (માનસિક પ્રયત્ન) અને (૨) ચેતસિક કર્મ (બાહ્ય વ્યાપાર અથવા પ્રવૃત્તિ) ચેતસિક કર્મ કાયિક અને વાચિક-એમ બે પ્રકારનુ છે. વળી કાયિક ચેતસિક અને વાચિક ચેતસિક કર્મ વિજ્ઞપ્તિ અને અવિજ્ઞપ્તિ એમ પ્રત્યેક બે પ્રકારનુ હોય છે આપણી વર્તમાન ભાષામા કાયિક કર્મ અને માનસિક કર્મ પ્રયત્નજન્ય છે, અને ભાનપૂર્વક અને અભાનપૂર્વક થાય છે *

આન્તર ઇન્દ્રિયને સર્વાસ્તિવાદીઓ ચિત્ત કહે છે તેના વડે મનુષ્ય ચેતે છે ઇચ્છે છે માટે ચિત્ત કહે છે તે અતઃકરણને મનન કરે છે માટે મન કહે છે, નિર્દેશ કરે છે-સ્પષ્ટ કરી બતાવે છે માટે વિજ્ઞાન કહે છે નિર્દેશ જેનુ નામ સાખ્યમા વિવેકબુદ્ધિ કહે છે તે ત્રણ પ્રકારનો છે-(૧) સ્વભાવ નિર્દેશ-એટલે પ્રત્યક્ષ ભેદ જ્ઞાન (૨) પ્રયોગ નિર્દેશ-એટલે ભૂત, ભાવિ અને વર્તમાન કાલમા તેતે પદાર્થના ભિન્ન અસ્તિત્વનુ ભાન (૩) અનુસ્મૃતિ નિર્દેશ-એટલે અનુભવમા પદાર્થનુ સ્મરણ રૂપે ભાન આ ત્રણે આપણે અભિજ્ઞા, પ્રત્યભિજ્ઞા અને સ્મૃતિ એ ત્રણ નામથી સરલતાથી સમજી શકીએ ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાન માત્ર સ્વભાવનિર્દેશ ગણી શકે છે, એટલે કે પ્રત્યક્ષભાન અથવા અભિજ્ઞા ગણી શકે છે પ્રયોગનિર્દેશ (પ્રત્યભિજ્ઞા)

---

*સર્વાસ્તિવાદીના અવિજ્ઞપ્તિકર્મ અને વિજ્ઞપ્તિ કર્મમા અર્વાચીન માનસ શાસ્ત્રના Sub-Conscious ideas feelings and activity નો સમાસ થયેલો જણાશે યોગ શાસ્ત્રમા ચિત્તના પ્રત્યયો (૧) પરિદૃષ્ટ (૨) અપરિદૃષ્ટ (Sub-Conscious) વર્ણવ્યા છે, અપરિદૃષ્ટ પ્રત્યયો સાત ગણાવ્યા છે-જુઓ પાતજલ સૂત્રના ત્રીજા પાદના ૧૫ મા સૂત્ર ઉપરનુ વ્યાસભાષ્ય.

અને અનુસ્મૃતિ (સ્મૃતિ)–કેવળ મનોવિજ્ઞાન કહેવાય છે, કારણ કે તેમાં બાહ્યાર્થનો સ્પર્શ હોતો નથી. પાંચ ઇન્દ્રિય વિજ્ઞાનો અને છઠ્ઠું મનોવિજ્ઞાન મળી વિજ્ઞાનસ્કંધ થાય છે અને તે એક મનના તાગામાં હોય છે એટલે કે એક સંતાનરૂપે હોય છે. એક ચિત્તના ચૈત્યધર્મો છેંતાલીસ વર્ણવ્યા છે એટલે છેંતાલીસ અવાન્તર શાખાઓ ચિત્તની બને છે; અને તે સંસ્કૃત એટલે સમુદાયધર્મો છે.

ધર્મોનો બીજો અસંસ્કૃત વર્ગ છે. તેમાં ત્રણ પદાર્થો આવે છે. [૧] અપ્રતિસંખ્યાનિરોધ [૨] પ્રતિસંખ્યાનિરોધ, અને [૩] આકાશ. પ્રત્યયો અથવા વૃત્તિઓના અભાવે ચૈત્યો શમી જાય ત્યારે ભાવોની જે અપ્રતીતિ અથવા અદર્શન થાય તેને અપ્રતિસંખ્યાનિરોધ કહે છે, કેમકે બુદ્ધિપૂર્વક ભાવોનો વિનાશ તેમા નથી. ટુકામાં જે સ્વાભાવિકલય અથવા કુદરતી અભાન, જેમકે એક પદાર્થ ઉપર એકાગ્રતા સાથે સાવધાનપણે આપણે જોઇએ ત્યારે બીજા પદાર્થોની અપ્રતીતિ થાય છે—આ અપ્રતીતિ પદાર્થોનો અભાવ છે તેથી થાય છે એમ નથી, પરંતુ જે પ્રત્યયો અથવા વૃત્તિઓની તે પદાર્થના ભાનમા અપેક્ષા રહે છે તેનો અભાવ છે તેથી અપ્રતીતિ થાય છે. પદાર્થો વિદ્યમાન છતા પ્રત્યયો અથવા વૃત્તિઓના અભાવે તેની સાથે સ્પર્શ ન થવાથી જે અભાવનું ભાન થાય તે અપ્રતિ-સંખ્યા નિરોધ કહેવાય જ્યારે બુદ્ધિપૂર્વક પદાર્થોનો અભાવ ચિત્તમાં થઈ જાય ત્યારે પ્રતિસંખ્યાનિરોધ થયો કહેવાય. જેમકે સમાધિમા અને છેવટના નિર્વાણમા. ત્રીજો અસંસ્કૃતધર્મ તે આકાશ છે, અને તેનું સ્વરૂપ આવ-રણનો અભાવ કહેવામા આવે છે. સર્વાસ્તિવાદી આકાશને સોપાખ્ય એટલે ભાવપદાર્થ માનતા નથી. પરંતુ વિજ્ઞાનના પ્રસવમા અંતરાય ન લાવે એવી અભાવરૂપા સ્થિતિને આકાશ કહે છે. આ ત્રણ અભાવો–અબુદ્ધિ પૂર્વક નિરોધ, બુદ્ધિપૂર્વક નિરોધ અને આકાશ–એ ત્રણ નિરપાખ્ય તત્વો કહેવાય છે કારણ કે તેમા વર્ણન કરવા યોગ્ય રૂપ હોતું નથી.

આ બાહ્ય અને આન્તર અર્થો અથવા ધર્મો જો કે સંઘાતરૂપે નિત્ય જેવા છે તોપણ સ્વભાવે ક્ષણિક છે, તેમા સ્થિર તત્ત્વ કંઈજ નથી એ

પ્રમાણનો સત્ય નિશ્ચય, સત્યભાવના, સત્યવાણી, સત્યચર્યા, સત્યવૃત્તિ અથવા જીવન સત્યપ્રયત્ન સત્ય અનુસ્મૃતિ, અને સત્યસમાધિ એ આઠ શાખાવાળા નિરોધના અથવા નિર્વાણનો માર્ગ છે.

દુઃખનો, દુઃખના કારણ સમુદાયનો, આઠ શાખાના માર્ગનો અને પરમનિર્વાણ અથવા નિરોધનો સર્વાસ્તિવાદીનો મત ચાર આર્ય સત્યોમાં સક્ષેપમાં વર્ણવ્યો છે

(૧૫) મહાયાન.

આ ચાર આર્યસત્યોનું પ્રતિપાદન કરનાર સર્વાસ્તિવાદી હીનયાનમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિ અર્હત્પદ પ્રાપ્ત કરી નિર્વાણ પામવું એ જીવનનું લક્ષ્ય સ્થપાયું આ આદર્શ સિદ્ધ કરવાની યોગ્યતા જનસમાજમાં ઘણા થોડાને હોય છે બુદ્ધ ધર્મમાં સર્વાંશ ત્યાગ કરી ભિક્ષુ તરીકે જીવન ગાળવાનું સાહસ ઘણા થોડા જ કરી શકે, અને જેઓ કરે તે પણ સદાચાર પ્રવૃત્તિ કરનાર ઘણા થોડા જ હોય આ ઉત્કટ વૈરાગ્યવાળી અર્હત્‌ની ભાવનાએ પ્રાચીન સર્વાસ્તિવાદી મતના સામાન્ય પ્રજાના અંતઃકરણને સંતર્પણ કર્યું નહિ, તેથી તે માર્ગ હીનયાન કહેવાયો તે અનર્થ છે એમ જ વ્યક્તિએ પોતાનું કલ્યાણ સાધી અર્હત્ થઈ રહેવું એ ભાવના હીન—એકાન્ત પ્રમાણમાં નીચા પ્રકારની ગણાતી તેમાં કેવળ મર્યાદાવાળો સ્વાર્થ જ જણાયો આ દોષ મહાયાને દૂર કર્યો મહાયાનમાં બુદ્ધધર્મ નાસ્તિક ન રહ્યો તેમ અમુક વિશેષ અધિકારવાળા જનોનો મર્યાદિત સંપ્રદાય માત્ર ન રહ્યો પરંતુ સર્વદેશ અને સર્વકાળની પ્રજાની ધાર્મિક વાસનાને તૃપ્ત કરનાર થયો તેમાં રાજા અને રંક, પંડિત અને અજ્ઞ, સંસારી અને અસંસારી ગૃહી અને ત્યાગી—સર્વને બોધિસત્ત્વ બનવાની તક મળી વર્તમાન જન્મના હીન સંભાવિત પ્રયત્ન વડે નિર્વાણ પામવાને બદલે પ્રજાના હિતાર્થે સર્વસ્વ અર્પણ કરનાર આપનાર નવા જન્મમાં બોધિસત્ત્વ થઈ અવતરવું એ ભાવના પ્રજા પામી

સામાન્ય સદ્ગુણો વડે યમનિયમાદિના સાધન વડે પ્રાણીઓ હીન સંપન્ન બને અને તેઓ બુદ્ધની અને બોધિસત્ત્વની ઉપાસના કરી જગતમાં ઉપકારક થાય આ ભાવનાના પ્રવેશથી બૌદ્ધ

સંપ્રદાયમાં જેમ બ્રાહ્મણધર્મમાં દેવદેવીની ભાવનાથી પુરાણોનો ધર્મ સંપ્રદાય જાગ્યો તેમ કરોડો બુદ્ધો અને બોધિસત્ત્વો વડે મહાયાનનો ધર્મ સંપ્રદાય ઉભો થયો અને પરિણામ એ આવ્યું કે બ્રાહ્મણોના શિવમાર્ગના દેવો બૌદ્ધ સંપ્રદાયમાં પૂજ્ય મૂર્તિઓ પેઠા, અને બુદ્ધભક્તિએ બૌદ્ધધર્મને નવો રંગ આપ્યો, અને તે રંગમાં તે ધર્મે ઉત્તરના ટિબેટ, મોંગોલીઆ વિગેરે પ્રદેશોમાં, અને પૂર્વના ચીન જાપાન દેશોમાં પ્રવેશ કર્યો જેવો ધર્માચાર બદલાયો તેવો તત્ત્વવિચાર પણ બદલાયો પ્રાચીન હીનયાનનો ધર્માચાર શીલસમાધિમાં પરિસમાપ્ત થયો અને તે ત્યાગ નીતિ અને માનસ શાસ્ત્રનો પાયો નખાયો, ત્યારે આ નવા મહાયાન સંપ્રદાયે વસ્તુના સ્વરૂપ નિર્ણયાર્થે ધર્માચાર ઉપરાંત પ્રજ્ઞાવાદ કહાડ્યો અને તેમાંથી વિજ્ઞાનવાદ અને શૂન્યવાદના તાત્ત્વિક સિદ્ધાન્તો ઉભા થયા

સર્વાસ્તિવાદીએ અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થતા ભવચક્રમાં અનાત્મભાવવાળા મિથ્યા જીવનમાંથી છૂટવાનો નિર્વાણમાર્ગ દર્શાવ્યો અને તે પ્રતીતિની પછવાડે આત્મરૂપ કોઈ વસ્તુ છે કે નહિ તેવો નિર્ણય કરવાનું સાહસ કર્યું નહિ, ત્યારે આ મહાયાનના વિચારકોએ કેવળ બુદ્ધિની ક્ષણભંગુર તરંગવાળી સરિતા વિના-કંઈ વસ્તુ નથી, એવા વિજ્ઞાનવાદ અને તે સરિતાની પીઠમાં સત્ નથી અસત્ નથી, પણ અનાખ્ય શૂન્ય છે એવા શૂન્યવાદનું સ્થાપન કર્યું. આ મહાયાનનું ધાર્મિક સાહિત્ય હીનયાન જેવું પ્રમાણભૂત ગણાતું નથી, પરંતુ કનિષ્કના સમયમાં પરિષદ્ થયેલી તેમાં સૂત્ર વિગેરેનો સંગ્રહ થયાનું જણાય છે મહાયાનના ઉદયમાં હિન્દુસ્થાનની બહારની પ્રજાના આગમનની અસર પણ થયેલી છે

(૧૬) મહાયાનના મુખ્ય વિચારકો

મહાયાનના પ્રસિદ્ધ વિચારકો નીચે પ્રમાણે થઇ ગયા જણાય છે –

વિચારકનું નામ	તેમના જણાયેલા ગ્રંથો અને ટીકાઓ
(૧) અશ્વઘોષ (ઇ સ ના પહેલા સૈકામાં) કનિષ્કના સમકાલીન (તથાગતવાદી)	૧ દોઢસો શ્લોકની બુદ્ધ બિરુદાવલિ અથવા બુદ્ધસ્તવ ચાઇનીઝ અને ટીબેટની ભાષામાં ભાષાન્તર પામેલી

૨ બુદ્ધ ચરિત મહાકાવ્ય

૩ વજ્રસૂચિ (વર્ણવ્યવસ્થાના ખંડન રૂપ.) આ ગ્રંથ પાછળથી બ્રાહ્મણોના ૧૦૮ ઉપનિષદોના સમુચ્ચયમાં બ્રાહ્મણ ગ્રંથ તરીકે પેઠો જણાય છે. (Nanjio Catalonge No. 1303)

૪ "કર્મવિપાક ભેદ" (The Distinctions of the fruits of works) અને "છ વર્ગમાં ભવપ્રવાસ" (Transmigration in the six Resorts) (Nanjio Catalogue No 1349)

૫ અનાત્મપદાર્થનું એક નિર્ગ્રંથનું ચિન્તન(A Nirgrantha's Enquiry into the principle of Non-ego).

૬ શ્રદ્ધોત્પાદશાસ્ત્ર (Awakening of Faith (Nanjio 1249)

નોટ-ચાઈનીઝ ભાષામાં બુદ્ધધર્મના ગ્રંથોના ટિપ્પણ (Catalogue) નો ઉલ્લેખ Nanjio Catalogue વડે કર્યો છે.

૭ સૌન્દરાનન્દ

૮ સૂત્રાલંકાર

૯ સારીપુત્ર પ્રકરણ

(૨) નાગાર્જુન [ઇસવીસનના બીજા સૈકામાં] (શૂન્યવાદી)

१ मूल मध्यमक कारिका-चन्द्रकीर्तिनी प्रसन्नपादा टीकावाळी (Bibliotheca Buddhica IV Petrograd 1903-12)

२ मध्यमकावतार (Tibetan translation, Bibliotheca Buddhica IX)

	૩ मूल मध्यमककारिका ઉપર નાગાર્જુનની પોતાની अकुतोभय નામની ટીકા. (ટીબેટ અને ચાઇનીઝ ભાષામાંથી જર્મન ભાષાન્તર મી. એમ. વેલેસરે (M. Walleser કર્યું છે, Heidelberg 1911-12)
	૪ धर्मसंग्रह
	૫ सुहृल्लेख.
(૩) સ્થિરમતિ	महायान प्रवेशक તેનું ભાષાન્તર ચીનાઈ ભાષામા ઈ. સ. ૬૯૧માં થયું છે. महायान धर्मधातु
(૪) અસંગ અથવા આર્યસંગ (ઈ. સ ના પાચમા સૈકામા)	૧ योगाचार भूमिशास्त्र (Nanjio No. 1170] ૨ महायानसंपरिग्रहशास्त्र (Nanjio No 1217) ૩ प्रकरण आर्यवाचा (Nanjio No; 1177 & 1202 ૪ सप्तदश भूमिसूत्र ૫ महायानसूत्र* ૬ महायानसूत्रालंकार સર્વ મૂળ ગ્રંથો નષ્ટ થયા જણાય છે. ચાઇનીઝ તથા ટીબેટની ભાષામાં છાપ્યા છે. આ ભાષાન્તર બીજા સૈકાથી તે સાતમા સૈકા સુધીમા થયા છે.
૫ વસુબંધુ [ઈ. સ ૪૨૦	૧ परमार्थ सप्तति (સાંખ્યસપ્તતિનો આક્ષેપ કરનારો ગ્રંથ).

*૧ અષ્ટસાહસ્રિક પ્રજ્ઞાપારમિતા ૨ સદ્ધર્મપુંડરીક ૩ લલિતવિસ્તર ૪ લંકાવતાર ૫ સુવર્ણપ્રભાસ ૬ ગંડવ્યૂહ ૭ તથાગતગુહ્યક ૮ સમાધિરાજ ૯ દશભૂમીશ્વર. } વૈપુલ્ય સૂત્ર.

૫૦૦] બુદ્ધમિત્રના શિષ્ય અને મોટાભાઇ અસંગ વડે મહાયાનની બૌદ્ધદીક્ષા પામેલા.	२ अभिधर्मकोश (સર્વાસ્તિવાદીનો ગ્રંથ) ३ विज्ञप्तिमात्रताविंशक (Nanjio No. 1215) ४ अपरिमितायुसूत्र (Nanjio No. 25, 26, 27 &c. ५ अवर्तमक ६ निर्वाण ७ सद्धर्मपुंडरीक ८ प्रज्ञापारमिता ९ विमलकीर्ति १० श्रीमालासिंहनाद ११ विज्ञानमात्रसिद्धि १२ रत्नत्रय
૬ આર્યદેવ	નાગાર્જુનની કારિકાના ભાષ્યકાર તથા चतुःशतक, हस्त वाल प्रकरण वृत्ति; चित्तविशुद्धि प्रकरण ના કર્તા.
૭ કુમારજીવી (૩૮૩ ઇ. સ)	अकुतोभय ટીકાના ચાઇનીઝ ભાષાન્તરકાર.
૮ બુદ્ધપાલિત	
૯ ચંદ્રકીર્તિ (૫૫૦ઇ સ.)	
૧૦ ગુણમતિ (૫૫૭—૫૮૯ ઇ. સ)	१ लक्षणानुसारशास्त्र (Nanjio No.1280 २ मूलसर्वास्तिवादनिकायसग्रह (Nanjieo No. 1127) ચીનાઇમાં ભાષાન્તર કરનાર ભિક્ષુ પરમાર્થ
૧૧ શાંતિદેવ (સાતમું સૈકું)	१ शिक्षासमुच्चय २ बोधिचर्यावतार

(૧૭) મહાયાન શાખા.

વિજ્ઞાનવાદ
અશ્વઘોષ (ઇ. સ. ૮૦)
તથાગત દર્શન

મહાયાન બૌદ્ધધર્મની પ્રણાલિકા શૂન્યવાદ અને વિજ્ઞાનવાદ એમ બે પરંપરામા ચાલી છે. તેમાં પણ શૂન્યવાદનું બીજું નામ માધ્યમિક મત કહે છે. શૂન્યવાદની સિદ્ધિ નાગાર્જુને ઈ. સ. બીજા સૈકામાં કરી તે પહેલાના સૈકામાં થઈ ગયેલા અશ્વઘોષે તથાગતના તથાત્વ વાદનું પ્રતિપાદન કર્યું હતુંઃ અને તે વિચારનું પ્રતિપાદન કરતા પહેલા તેમાં જે ઉંડા નામાન્તર વડે બ્રહ્મવાદ આવે છે તેનું કારણ અશ્વઘોષનું બ્રાહ્મણધર્મનું વાતાવરણ હતું.

સંગુહ્ય નામના બ્રાહ્મણ પ્રખર પંડિત હતા. તેમણે બૌદ્ધોને વાદવિવાદમા ઘણા હરાવ્યા. ત્રીજી બૌદ્ધપરિષદમા ભાગ લેનાર પાર્શ્વ અને કેટલાકના અભિપ્રાય પ્રમાણે પુણ્યયશાએ તેમની વિવાદની મતિને દબાવી બૌદ્ધદીક્ષા આપી. ત્યાર પછી તેમનું નામ અશ્વઘોષ પાડવામા આવ્યું. કનિષ્ક જેઓ તે સમયે કાશ્મીરના યવનરાજ્ય પૃથ્વીના રાજા થયા હતા તેમણે તેમને આશ્રય આપ્યો અને સન્માન કર્યું. અશ્વઘોષે તત્ત્વજ્ઞાનના અને બુદ્ધધર્મના જે ગ્રંથો લખ્યા છે, તેની નામાવલિ આપણે ઉપર આપી ગયા છીએ: પરંતુ તે ઉપરાંત તેમણે મહાલંકાર શાસ્ત્ર નામનો અલંકાર શાસ્ત્રનો ગ્રંથ લખ્યો છે. બુદ્ધચરિત નામનું મહાકાવ્ય લખ્યું છે. તેમણે એક રાષ્ટ્રવર નામનું વાદ્ય ઉપજાવ્યું હતું, અને સંગીતમા તે ઘણા કુશલ હતા. તે વાદ્ય વગાડતા તેઓ નગરોમા ફરતા હતા, અને તે મધુર નિર્વેદની છાયાવાળા તે વાદ્યના સંગીતવડે મનુષ્યજીવનની દુઃખમયતા, ક્ષણિકતા, અને અનાત્મભાવને જનસમૂહમા જગવતા હતા એમ સુઝુકી (Suzuki) જણાવે છે.

અશ્વઘોષે લંકાવતારસૂત્રના આધારે પોતાના મહાયાન માર્ગના તત્ત્વદર્શનને રચ્યુ છે. તેમના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે પ્રાણીના જીવનની બે સ્થિતિ હોય છે. એક સ્થિતિને તે "ભૂતતથાતા" એટલે પ્રાણીનુ મૂલસ્વરૂપ અને બીજુ જન્મમરણ પામતું સસારીરૂપ, આ મૂલ સ્વરૂપ અને સસારીરૂપ પૈકી મૂલ સ્વરૂપ (ભૂત તથાતા) પ્રાણી માત્રનુ એક છે, અને તેને ધર્મધાતુ—એવી સજ્ઞા આપવામા આવે છે આ ધર્મધાતુ (જીવનમાર્ગ) મનવાણીથી અગોચર છે તોપણ મનવાણીના નિરોધવડે તેની ઝાંખી થઇ શકે છે આ ધર્મધાતુને શૂન્ય એવુ નામ આપવામા આવે છે, કારણકે વિશ્વના અનુભવાતા નામ, રૂપ તથા ગુણ અને કર્મ એમા તેમા અનુભવાતા નથી તોપણ તે સર્વ, સર્વનિષેધો જેનાવડે સમજાય છે તે કઇ અનત અથવા અભાવ નથી આ મૂલ તત્ત્વમાથી (ધર્મધાતુ—તથાગતસ્વરૂપ—શૂન્ય) અનાદિવાસના અથવા સ્મૃતિબળથી વ્યક્તિમય સસારી જીવન ઉભું થાય છે. આ તથાગત ગર્ભમાથી ઉત્પન્ન થયેલુ સસારીનુ આદ્યરૂપ આલયવિજ્ઞાન કહેવાય છે. જે જન્મ ધર કરી રહે છે અથવા શરીર અથવા પરસ્કંધને ધારણ કરી રહે છે તે આલયવિજ્ઞાન કહેવાય છે

તથાગતગર્ભમા સ્ફુટ થયેલુ આ આલયવિજ્ઞાન અથવા આદ્યસ્ફુરણ (ચિત્ત) વિદ્યા અને અવિદ્યા—પ્રજ્ઞા અને જડતા એવા બે ધર્મમા ગુંથાયેલુ હોય છે. વિદ્યા અથવા પ્રજ્ઞાવડે તે ધર્મધાતુને ભેદી શકે છે આ પ્રજ્ઞામય આલયવિજ્ઞાન સર્વ તથાગતો અથવા બુદ્ધોની ધર્મકાય એટલે શાશ્વત શરીર કહીએ તો ચાલે

અવિદ્યા અને તેના સસ્કારોની જાળમાથી ઉત્પન્ન થતા સ્મૃતિપટમા ગુચાયેલુ જીવન (આલયવિજ્ઞાન) તે અપ્રબુદ્ધ જીવન છે. આ ધર્મધાતુ ઉપર પ્રતીત થતુ સસારી અપ્રબુદ્ધ જીવન સત્ય નથી, પરતુ સ્મૃતિની વિકલ્પના છે અથવા માયિક છે આવા અવિદ્યા અને તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્મૃતિમા ગુચાયેલા અનત આલય-વિજ્ઞાનો તે આપણા અનુભવાતા બહુજનો છે વિદ્યામય અથવા પ્રજ્ઞામય ચક્ષુ ઉઘડયા પછી આ ભિન્ન ભિન્ન

આલયવિજ્ઞાનો પોતાના પ્રતીતિરૂપને સમજી લે છે, અને જાણે છે કે તથાગતથી (મૂલસ્વરૂપથી) તેઓ ભિન્ન અસ્તિત્વવાળા પદાર્થો નથી.

સંસારી આલયવિજ્ઞાનને આવૃતદશામાં પણ ઝાંખી પ્રજ્ઞા અને ઝાંખું કર્મનું બલ હોય છે. તેવડે તે પોતાની જાલને ઉકેલવા મથે છે. અને શીલ, સમાધિ, તથા શુદ્ધપ્રજ્ઞાને મેળવી શકે છે.

આલયવિજ્ઞાનને અવિદ્યાના વેગથી ક્ષોભ મળે છે અને તે વડે વિજ્ઞાનના તરંગો કાઢે છે. જેમ સમુદ્રને પવનનો વેગ મળવાથી મોજાં થાય છે, જેમ સળગના અગ્નિને વાયુનો વેગ મળવાથી તેમાંથી જ્યોત નિકળે છે, તેમ આદ્ય આલયવિજ્ઞાન, જે ધર્મધાતુ ઉપર તરતો અંશ છે, તે અવિદ્યા વડે ક્ષોભ પામતા વૃત્તિઓ કાઢે છે. આ વૃત્તિઓ અથવા પરિણામો કલેશની વાસનાવાળા અને અજ્ઞાનની વાસનાવાળા હોય છે. તેથીમૂલ આલયવિજ્ઞાન (અથવા ચિત્ત) કલેશના આવરણવાળું અને જ્ઞેયના આવરણવાળું હોય છે, અને તે બે આવરણો વડે ઢંકાયેલું આલયવિજ્ઞાન જેજે વૃત્તિઓ બહાર કાઢે છે તે તે ક્લિષ્ટ અને મૂઢ દશાવાળી હોય છે.

ક્લિષ્ટ અને મૂઢ દશાવાળું આલયવિજ્ઞાન જે આંતર મંથનથી બહિર્મુખ થવા પ્રયત્ન કરે છે તેને અવિદ્યાકર્મ કહે છે, એટલે અંધારામાં થતી ક્રિયા કહે છે, અને તે દુ:ખને અનુભવાવે છે. તે મંથનવડે આલય વિજ્ઞાનમાં પૃથક્પણાનું અભિમાન જાગે છે: અને પોતાથી પૃથક્ દશ્ય જગત્ છે એવો વિક્ષેપ કરે છે. આ પ્રમાણે ક્લિષ્ટ અને મૂઢ આલયવિજ્ઞાન (સંસારી રૂપ) અનુક્રમે ત્રણ પ્રતીતિઓ જગવે છે:-(૧) અવિદ્યાકર્મની, (૨) ભિન્ન અભિમાનીની, અને (૩) વેદ્ય જગતની.

ક્લિષ્ટ અને મૂઢ આલયવિજ્ઞાન આ પ્રમાણે ક્ષિપ્ત અને વિક્ષિપ્ત દશામાં આવે છે ત્યારે વેત્તા, વેદન, અને વેદ્ય એવી ત્રણ પ્રતીતિઓ ઉભી થાય છે. અવિદ્યાકર્મથી ઉત્પન્ન થતું વેદન બે ભાવવાળું-અનુકૂલ અને પ્રતિકૂલ-સુખ અને દુ:ખવાળું થાય છે. તેથી વેદ્ય જગતને તે સુખદુ:ખના રંગવાળુ ચિતરે છે; અને તે વેદ્યોને, મનોમય ચિત્રોને, ક્રમભાવી માને છે. ક્રમના ભાનથી

પોતાની મતિ સ્મૃતિપટને રચે છે. આ વિચિત્ર વેદોનું સ્મરણ તે વેદોની તૃષ્ણાને જગવે છે તે તૃષ્ણા પુન પુન વેદોમા વળગણ ઉત્પન્ન કરી પુન પુન તે મેળવવા ઉપાદાન કરાવે છે આ ઉપાદાન વડે તે તે વેદોના બાહ્ય નામો અને આન્તર સંજ્ઞાઓનો સ્કંધ રચાય છે આ સ્કંધ વડે શુભ અને અશુભ કર્મો થાય છે આ કર્મકો વડે ભવરૂપ ઉત્પન્ન થાય છે, અને જન્મમરણની પરંપરામા આલયવિજ્ઞાન ગુંચવેલુ રહે છ

તથાગતના શુદ્ધસ્વરૂપવાળુ ધર્મધાતુમા આરામ પામતુ આ આલય વિજ્ઞાન (સસારી રૂપ) અવિદ્યા દોષથી મૂઢ થએલુ, ક્લેશ સસ્કારોથી ક્લિન્ન થએલુ, અવિદ્યા કર્મવડે ક્ષુબ્ધ થઈ વેત્તા, વેદન, અને વેદ્યની ત્રિપુટી ઉભી કરી ક્રમશ –(૧) વેદના (૨) ક્રમવિજ્ઞાન અથવા ક્ષણવિજ્ઞાન (૩) તૃષ્ણા (૪) ઉપાદાન અથવા વળગણ, (૫) ભવ ઉત્પન્ન કરનાર કર્મ, અને (૬) દુખાનુભવ–એવા છ પરિણામોને પ્રકટાવે છે

અવિદ્યાબીજમાથી ઉગેલુ, સુખદુખની વેદનાના કાટામા વિટાએલુ, ક્લેશના ચિમળા તેપથી ભીડાએલુ ક્રમવિજ્ઞાનના ઝીણા પત્રોવાળુ તૃષ્ણાના તરંગોથી ડોલતું, વેદોના પવનોથી ઝગાયેલુ, મૂળ તથાગતના સત્યસ્વરૂપ સાથે એટલે કે ધર્મધાતુના ધર્મકાય સાથે નિત્ય સબધમા રહેલુ, ઊના રૂપ વેદના સજ્ઞા, સસ્કાર અને વિજ્ઞાનના પાચ સ્કંધવાળા વૃક્ષ ઉપર પુષ્પરૂપે દેખાતુ આ આલયવિજ્ઞાન નિર્વાણ ભૂમિકામા જતા પહેલા ક્ષિપ્ત–વિક્ષિપ્ત દશામા ખીલતુ જાય છે તેની પાચ વિજ્ઞાન કળાઓ છે આ મૂળ આલય વિજ્ઞાન અથવા સસારી રૂપની પહેલી કળા તે (૧) કર્મવિજ્ઞાન તે આલયવિજ્ઞાનનુ પુષ્પ અતક્ષોભવાળુ થાય છે, તે પ્રથમ જાગતિ ાળુ કર્મ વિજ્ઞાન પોતામાથી (૨) પ્રવૃતિવિજ્ઞાનને એગરે વિકાસ ઉત્પન્ન કરે છે ને વડે તે વેદ્ય જગતને સામુ ઉભુ કરે છે તે પછી વેદના પ્રતિબિંબને પ્રકટ કરનાર (૩) નિરૂપવિજ્ઞાન અથવા મનોવિજ્ઞાન જાગે છે, તેમાથી (૪) વિવેકવિજ્ઞાન અથવા સ્પષ્ટ ભેદબુદ્ધિ જાગે છે અને છેવટે ધારાવાહિક વિજ્ઞાન અથવા (૫) સતાનવિજ્ઞાન જાગે છે આ કર્મવિજ્ઞાન પ્રવૃતિવિજ્ઞાન

મનોવિજ્ઞાન, વિવેકવિજ્ઞાન, અને સંતાનવિજ્ઞાનની પાંચ કળાવાળું આલયવિજ્ઞાનનું પુષ્પ રૂપલોક, કામલોક, અને અરૂપલોક–એ ત્રણ લોકમાં પોતાનો પરિમલ પ્રસરાવે છે.

અશ્વઘોષ આ વેદ્ય અને વેદનવડે વાસિત થયેલા આલયવિજ્ઞાનના પરિમલ પ્રમારણ સંબંધમાં કહે છે કે–

"જેમ આપણાં વસ્ત્ર પહેરવા પહેલાં સુવાસ અથવા દુર્વાસથી રહિત હોય છે છતાં તેને સુગંધ અથવા દુર્ગંધનો પાશ આપીએ તેવાં પાશવાળાં તે થાય છે, તેવીજ રીતે આપણું મૂળસ્વરૂપ–અથવા તથાગત સ્વરૂપ–અવિદ્યાના કોઈપણ વાસવિનાનું વિશુદ્ધ હોય છે. તે વાસ આપનારો પદાર્થ તે અવિદ્યા છે. તે અવિદ્યા તથાગત ગર્ભવાળી હોય ત્યારે આલયવિજ્ઞાન નિર્વાણનો વેગ આપે છે. પરંતુ તે સ્વભાવ મલવાળી હોવાથી તથાગત ગર્ભને પોતાના આશ્રવોથી જરાયુની પેઠે આવેષ્ટિત કરે છે; અને તે વડે સ્મૃતિપટ ગર્ભને વળગે છે. સ્મૃતિવડે અવિદ્યા વાસનાળી થાય છે, અને અવિદ્યાવડે સ્મૃતિપટ વાસવાળો થાય છે. અવિદ્યાની વાસનાથી સ્મૃતિપટ વાસિત થયો, અને સ્મૃતિ વાસનાવી અવિદ્યા સવાસન થવા વડે તથાગત ગર્ભ સવાસન હોય તેવો ભાસે છે.

આલયવિજ્ઞાનને પાશ આપનારી અવિદ્યા, જ્યારે તથાગતના આવેશવાળી થાય છે, ત્યારે આલયવિજ્ઞાનનો નિર્વાણ સુખ મેળવવાનો વેગ આપે છે. અને તે વડે સંસાર દુઃખને ત્યજવાનો નિર્વેદ અથવા વૈરાગ્ય જાગે છે. સંસારનો વૈરાગ્ય અને નિર્વાણસુખનો મોહ તથાગત સ્વરૂપને સુવાસિત કરે છે, અને તેથી તથાગતના સુવાસથી આવેશિત થયેલા આપણે બનીએ છીએ અને આલયવિજ્ઞાનની ભ્રમ પરંપરાને ઉકેલી શકીએ છીએ, અને તે આલયવિજ્ઞાનના મિથ્યાત્વને જાણી શકીએ છીએ આ આર્યસત્ય સમજાયા પછી શુદ્ધધર્મના અભ્યાસ વડે અવિદ્યાનો નિરોધ અથવા ઉચ્છેદ ઘણા જન્મે થઈ શકે છે ત્યાર પછી આલયવિજ્ઞાનને ક્ષોભ કરનારૂં કારણ રહેતું નથી અને બાહ્યવેદ્યને ઉભું કરતું નથી પરંતુ અત શમવાળું થાય છે.

અવિદ્યા દોષ અને તેની પરંપરાથી છૂટું પડેલું આલયવિજ્ઞાન સ્વતંત્ર પ્રજ્ઞાવાળું અને સ્વતંત્ર કર્મવાળું થાય છે. "

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે અશ્વઘોષના અભિપ્રાય પ્રમાણે નિર્વાણ એટલે શૂન્ય-અભાવવાળી સ્થિતિ નથી, પરંતુ પાશમાંથી છૂટેલા આલય વિજ્ઞાનની સ્વાભાવિકી સ્વતંત્ર પ્રજ્ઞા અને ક્રિયા કરવાની શક્તિનો ઉદય થવાની સ્થિતિ છે. જેકે જેવું (યથા) હતુ તેવુ (તથા) અનુભવાય છે.

આવી નિર્વાણ દશામાં તથાત્વ એટલે સત્ય સ્વરૂપ અનુભવનાર આલયવિજ્ઞાનો કરતાં સંસાર દશાના "અતથાભાવ"વાળા એટલે ખોટા રૂપમાં ગુંચાયેલા આલયવિજ્ઞાનો ગંગાના પટની રજકણો જેવા અનંત હોય છે. તથાગત સ્વરૂપો-બુદ્ધો અને બોધિસત્વો-મૈત્રી અને કરૂણાની ભાવના વડે વિશ્વને ઉપકાર કરવા જાગ્રત હોય છે તેઓના અનુગ્રહથી બધાં આલયવિજ્ઞાન જન્મ મરણના દુ:ખને ત્યજવા ઈચ્છે છે, નિર્વાણમાં શ્રદ્ધાવાળા થાય છે. કુશલમૂલ એટલે શુભ કર્મો કરવા તત્પર થાય છે. અને અભ્યાસના પરિપાકવડે પ્રબુદ્ધ થાય છે. આથી બુદ્ધો અને બોધિસત્વો જગતના જીવોને સુવાસિત કરે છે. અને તે વડે પરમહિતને પ્રવર્તાવે છે, સમાધિ પ્રજ્ઞાને જગાવે છે આવરણોને અને અંતરાયોને તોડે છે, સર્વ લોકમાં સમતાનુ ભાન કરાવે છે અને તેવા ભાન કરનાર બુદ્ધો અને બોધિસત્વોને ગમે તે લોકમાં હોય તોપણ શુદ્ધ ભાવથી ઓળખતા થાય છે. બુદ્ધો અને બોધિસત્વો ચાર ઉપાયો અથવા ઉપચારો વડે ઉપકાર કરે છે. દાન, પ્રિયવચન, અર્થક્રિયા (હિતકારીકર્મ) અને સમાનાર્થતા (એટલે બીજાની સાથે સુખ ભોગવવા) આ ચાર ઉપચારો છે વળી તેઓ છ "પારમિતા" એટલે સર્વોત્તમ ગુણો વડે બોધિ પ્રાપ્ત કરવામાં ઉત્તેજન આપે છે. આ ષાડ્ગુણ્ય આ પ્રમાણે છે —દાનપારમિતા, શીલપારમિતા, ક્ષાન્તિપારમિતા, વીર્યપારમિતા, ધ્યાનપારમિતા, પ્રજ્ઞાપારમિતા

સર્વ ભૂત પ્રાણીમાં મૈત્રી અને કરૂણાવડે ઉપકાર કરવાની ભાવનાથી આવિષ્ટ થયેલા પ્રબુદ્ધ જનોના સઘને એકજ તથાગત-સત્યસ્વરૂપ-પ્રતિ ધર્મધાતુથી રચાયેલી ધર્મકાયામાં ભક્તિ

ઉત્પન્ન કરવાનો વેગ, અશ્વઘોષની આલયવિજ્ઞાન, તેની પ્રતીતિ, તેનું નિર્વાણ અને તેનો તથાગત સાથે સંબંધ-વિગેરે પ્રક્રિયામાં સમાયનો આપણે જોઈ શકીએ છીએ. મૂલ બૌદ્ધધર્મની હીનયાનની શાખામાં અર્હત્પદ પ્રાપ્ત કરી પ્રત્યેક બુદ્ધ બનવાના પ્રયત્નમાં જે વિઘટિત કરવાનો નાદ ન હતો તે અશ્વઘોષની બુદ્ધઘોષણામાં આપણે સાંભળી શકીએ છીએ. તે સાથે તેમના સિદ્ધાન્તમાં કેવલ શૂન્યવાદ નથી, પરંતુ બ્રાહ્મણોના ઉપનિષદોના શાશ્વતવસ્તુ અથવા સ્થિરવસ્તુવાદની છાયા છે અને વિશેષ વિચાર કરતા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી સમન્વય છે. સાત સૈકા પછી થયેલા ગૌડપાદાચાર્ય જેઓ શંકરાચાર્યના પરમગુરૂ હતા તેમનામાં આ અશ્વઘોષના સિદ્ધાન્તોના નાદનું અનુરણન આપણને માંડૂક્યકારિકામાં સમજાય છે.

---

(૧૮) યોગાચાર-વિજ્ઞાનવાદના પ્રકાશકો.

(અસગ ઈ. સ. ૫૦૦ તથા વસુબંધુ ઇ. સ. ૪૨૦-૫૦૦)

અશ્વઘોષના તથાગત-દર્શનમાં બૌદ્ધમત ઉપનિષદ્‌ના શાશ્વત બ્રહ્મવાદમાં ઢળતો જણાય છે પરંતુ તેને પુનઃ વૈનાશિક એટલે ક્ષણિકતાની કોટિ ઉપર પુનઃ ઉદ્ધાર કરનાર વિજ્ઞાનવાદીઓ થયા તેમણે ગૌતમ બુદ્ધના મૂલ ભવચક્રના ભ્રમણ ઉપરજ ભાર મૂક્યો, અને લંકાવતાર સૂત્રનું તાત્પર્ય શાશ્વત વસ્તુના પ્રતિપાદનમાં નથી, પરંતુ અશાશ્વત અથવા ક્ષણિક પ્રતીતિના ખુલાસામાં છે. આ તાત્પર્યના પ્રતિપાદક મુખ્ય વિચારકો અસગ અને વસુબંધુ થઇ ગયા છે. તેમના ગ્રંથોની નામાવલિ આપણે ઉપર આપી ગયા છીએ. સંસ્કૃત ભાષામાં તેમનું મૂલ સાહિત્ય લોપ પામી ગયા જેવું છે, અને તેમના વિચારોની છાયા આપણને કુમારિલ ભટ્ટના શ્લોક વાર્તિક અને બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરના બૌદ્ધમતના ખંડનવાળા શાંકરભાષ્યમાં પૂર્વપક્ષરૂપે મળી આવે છે અસંગના યોગાચારભૂમિશાસ્ત્રમાંનો પરિચય બ્રાહ્મણ

ધર્મના વિચારકોને થયેલા હોવાથી બૌદ્ધમતના આ વિજ્ઞાનવાદનું બીજું નામ યોગાચાર મત આપવામાં આવ્યું જણાય છે. વિજ્ઞાનવાદના બીજા પ્રસિદ્ધ ચિન્તકો નંદ, દિઙ્નાગ, ધર્મપાલ અને શીલભદ્ર થયા છે. શીલભદ્ર નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલયના કુલગુરુ હતા. અને તેમની પાસે "હુએનસંગ" બૌદ્ધ ધર્મનું રહસ્ય શીખ્યા હતા.

વિજ્ઞાનવાદીના મત પ્રમાણે ભવચક્ર એક વિજ્ઞાનમય ભ્રમની પ્રતીતિ માત્ર છે. આપણું મૂળ વિજ્ઞાન જેને અશ્વઘોષના દર્શનમાં આપણે આલયવિજ્ઞાન-એ નામથી જણાવ્યું છે તે બે કાર્ય કરે છે. એક બાહ્ય વસ્તુનું ભાન (ખ્યાતિ) કરાવે છે, અને પોતે નવું જગત સર્જે છે. વસ્તુનું ભાન કરાવનાર વિજ્ઞાન તે ખ્યાતિવિજ્ઞાન, અને મનોમય સૃષ્ટિ રચનાર વિજ્ઞાન તે "વસ્તુ પ્રતિવિકલ્પ વિજ્ઞાન" કહેવાય છે. મૂળ વિજ્ઞાનની (આલયવિજ્ઞાનની) આ બે શક્તિઓ-ભાન કરાવવાની અને નવી સૃષ્ટિ ઉભી કરવાની-પરસ્પર ગુંથાયેલી છે. આ તે અનાદિકાળની પ્રપંચની વાસનાવડે ધારાબદ્ધ પ્રતીતિઓ કરાવે છે. જો વાસનાનું વૈચિત્ર્ય શમે તો આ બાહ્ય જગતનું ભાન કરાવનારી અને મનોમય સર્જન કરનારી મૂલવિજ્ઞાનની એટલે ચિત્તની ચેષ્ટા અટકે. ખરેખરા સત્વ વિના આ બાહ્ય જગતનો ભ્રમ અને આંતર જગતનો ભ્રમ વાસનાની વિચિત્રતાને લઇ ઉભો થયો છે. બાહ્ય અર્થ વસ્તુતઃ નથી છતાં આલયવિજ્ઞાને પોતાના વાસનાથી પ્રેરાયેલા વેગ વડે તે અર્થ ઉભો કર્યો છે, અને તેમાં પોતે અનુભવ કરનારો-દ્રષ્ટા- અને બાહ્યાર્થ અને આંતર અર્થ-એ અનુભવ કરવાના વિષયો-દૃશ્યો એ બે રૂપે ફસાય છે. આલયવિજ્ઞાન સ્વતઃ નથી દ્રષ્ટા કે નથી દૃશ્ય, તેમ નથી ઉત્પન્ન થતું કે નથી સ્થિતિવાળું કે નથી લયવાળું. તે બાહ્યાર્થનો અને આંતર અર્થનો પ્રતીતિરૂપે ખુલાસો કરી શકે છે, તે પોતે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય વિનાનું તત્વ છે. ભિન્ન આકારો ઉભા કરવાનું અને તેને જોવાનું અને તેમાં ફસાવાની માયા આલયવિજ્ઞાન પોતેજ કરે છે. પરંતુ તે ક્ષણિક ધારા છે, કંઈ સ્થિર પદાર્થ નથી. જેમ સમુદ્રના જલનું મોજાં રૂપે નર્તન થાય, તેમ આ આલયવિજ્ઞાન અનંત આકારો

અથવા વૃત્તિઓમાં નાચે છે. તે નૃત્ય અવ્યવસ્થિત કુદકા મારવા જેવું નથી. પરંતુ તેમાં વ્યવસ્થા અથવા સંવાદ હોય છે, તેથી ભ્રમ પ્રતીતિ જાણે સાચી હોય તેવી અનુભવાય છે, અને ભ્રમનું સ્વરૂપ ન જાણનાર તેને સત્યજ સમજે છે. આપણો સઘળો અનુભવ માત્ર ચિત્તનો વિલાસ અથવા વિજ્ઞાનનું સ્પંદન અથવા નર્તન છે. તે વિલાસમાં પ્રતીત થતાં દશ્યો વસ્તુતઃ ભાવરૂપ એટલે માયા નથી તેમ તદ્દન અભાવરૂપ એટલે શૂન્ય પણ નથી. પરંતુ તે સંવૃતસત્ય—એટલે ઢંકાયલા સત્યવાળાં છે. આ દશ્ય પ્રતીતિ અથવા માયારૂપ અનુભવ, પાછળના વેદાન્તશાસ્ત્રમાં માયા અથવા વિવર્ત એ નામથી સમજાવવામા આવે છે. વિજ્ઞાનવાદીઓ જેઓ વેદાન્તશાસ્ત્રના પૂર્વભાવિ છે તેઓ દશ્યોને—" સદ્ અસત્ માયાની ઉપમા આપવા લાયક " એવા વિશેષણથી વર્ણવે છે. અને જગતનું આ પ્રકારનું પ્રાતીતિક સત્વ શાંકર વેદાન્તના માયાવાદમા સ્વીકાર્યું હોવાથી બ્રાહ્મણ ધર્મના બીજા વિચારકો માયાવાદીને " પ્રચ્છન્ન બૌદ્ધ " કહે છે તે આરોપનું કારણ આ વિજ્ઞાનવાદના સિદ્ધાન્તનો એક દેશમા સ્વીકાર કરવામા રહેલું છે.

પ્રતીતિ વડેજ ઉત્પત્તિ (પ્રતીત્યસમુત્પાદ)—વિજ્ઞાનવાદીના મત પ્રમાણે અધિભૂત અને અધ્યાત્મ એમ બે પ્રકારની છે. અધિભૂત એટલે બાહ્ય જગત્ પ્રતીતિ, ઘણા નિમિત્તોને લઈને ઉભી થાય છે, જેમકે મૃત્તિકા, દંડ, ચક્ર, કુંભાર વિગેરે નિમિત્તોને લઇ ઘટની પ્રતીત્યાત્મક ઉત્પત્તિ થાય છે. અધ્યાત્મ અથવા આંતર જગત્‌ની પ્રતીતિ અવિદ્યા-સંસ્કાર વિગેરે ભવચક્રના ક્રમથી થાય છે.

પ્રતીતિ ઉપરાંત વસ્તુનું અથવા પદાર્થનું સત્વ નથી અને પ્રતીતિઓની વિવિધતા વાસનાના વિચિત્રપણાથી થાય છે. સત્તા વિનાના પદાર્થોની પ્રતીતિ, પ્રતીતિ તરીકે સત્ય માનવાની જરૂર પડવાથી પ્રતીતિસિદ્ધ વસ્તુ જેને લંકાવતાર સૂત્રમા " તથાગતગર્ભ ", કહે છે, તેનો સ્વીકાર અનિચ્છાથી પણ વિજ્ઞાનવાદીને કરવો પડે છે. વળી આ વિજ્ઞાનવાદ એક ચિત્તના વિલાસરૂપ હોય તો અનંત ચિત્તોના જગત્‌ના વિલાસનું સાદશ્ય કોઇ સ્થિર

વિજ્ઞાન અથવા ચિત્તના આધાર વિના થઈ શકતું નથી. વ્યક્તિમય આ વિજ્ઞાનવાદમાં અનંત વ્યક્તિઓના વિજ્ઞાન અને તેના જગતની પ્રતીતિઓ જે એક ચિત્તના અથવા વિજ્ઞાનના વિષય અથવા દશ્યરૂપ છે એવા એક પ્રબુદ્ધ અથવા ઇશ્વિર ચિત્તના સ્વીકારવાળી પ્રક્રિયા પાછળથી ઇશ્વરાદ્વૈત અથવા પ્રત્યભિજ્ઞા શાસ્ત્રમાં અગીઆરમા સૈકામાં કાશ્મીરમાં ઉભી થઇ છે, અને તે આ ક્ષણિક વિજ્ઞાનની ધારા અને તે પણ સ્વચિત્તની હોય તે વડે વિશ્વનો ખુલાસો ન થવાથી ઉત્પન્ન થઇ લાગે છે.

પ્રતીતિઓ, પછી તે બાહ્યાર્થરૂપા એટલે અધિભૂતરૂપા હોય કે આન્તર અર્થરૂપા અથવા અધ્યાત્મરૂપા હોય તેનો નિરોધ કરવાના ઉપાયોનું વિજ્ઞાનવાદ પ્રાચીન "યોગવાદ" ને અનુસરતુ વર્ણન કરે છે. જેવી રીતે "યોગવાદ"માં ચાર પ્રકારના ધ્યાન, નિર્વાણ પ્રતિ ગમન કરનાર સાધુને અર્થે યોજાયા છે, તેવા ચાર પ્રકારના ધ્યાન યોગાચારવાદી સ્વીકારે છે. પ્રથમ ધ્યાન તે બાલોપચારિક ધ્યાન. આ ધ્યાનમાં સર્વ પદાર્થો ક્ષણિક છે, દુઃખરૂપ છે, અશુચિ છે અને દેહમા સ્થિર આત્મા જેવો પદાર્થ નથી આ ભાવના કરવાની હોય છે. આ ભાવના નિરંતર કરવાથી યોગિનું ચિત્ત સ્થિર વસ્તુના ભ્રમને ઉભું કરતું અટકે છે. આ ધ્યાન આરંભક યોગિનું હોવાથી તેને **બાલોપચારક** ધ્યાન કહે છે.

બીજા ધ્યાનનું નામ **અર્થપ્રવિચય** આપવામા આવે છે. બાહ્ય અર્થને લગતા સઘળા સિદ્ધાન્તો ખોટા છે. અને તેનો વિજ્ઞાનવડે જ ખુલાસો થઈ શકે છે, એવો અર્થસંબંધી નિર્ણય કરાવનારૂં ધ્યાન તે **અર્થ પ્રવિચય** ધ્યાન કહેવાય છે.

ત્રીજું ધ્યાન "**તથાતાલંબન**" કહેવાય છે. એટલે કે વસ્તુ બાહ્યાર્થ વસ્તુરૂપે નથી, તેઓ માત્ર વિજ્ઞાનનો વિલાસ છે એવું નિશ્ચય કરનાર જે ચિત્ત તે પણ તથાત્વ એટલે સ્વરૂપે જેવું છે તેવું સમજવાને વ્યાપાર કરતું અંદર શમતું જાય છે.

ચોથુ ધ્યાન તે તથાગત ધ્યાન કહેવાય છે. તેમાં વિજ્ઞાન અથવા અનુભવ કરનાર ચિત્તનો સર્વાંશ લય થાય છે. ત્રીજા ધ્યાનમા ચિત્તને પોતાના સ્વરૂપનુ આલંબન લેવુ પડે છે; ચોથા ધ્યાનમા તે ચિત્ત નિરાલંબન થઈ નિર્વાણ પામે છે.

(૧૯) યોગાચારમતનું આલયવિજ્ઞાન.

અસંગ અને વસુબન્ધુએ પોતાના યોગાચાર ભૂમિશાસ્ત્ર તથા વિજ્ઞાનમાત્ર શાસ્ત્ર એ નામના, હાલ મૂળ સંસ્કૃતમા લય પામેલા, પરંતુ ભાષાન્તર દ્વારા ઉપલબ્ધ થતા ગ્રંથમા જે સ્વતંત્ર માનસશાસ્ત્રીય પ્રક્રિયા ઘડી છે તેમા આલયવિજ્ઞાનની પ્રક્રિયા ઘણી ગહન ઉત્પન્ન કરી છે. બૌદ્ધયોગાચાર મતનુ આલયવિજ્ઞાન બ્રાહ્મણયોગદર્શનનો પુરુષ, અને વેદાન્ત દર્શનનો જીવાત્મા—એ ત્રણમા વિજ્ઞાનવાદ જુદા જુદા રૂપે વ્યક્ત થતો ચાલ્યો છે.

બૌદ્ધ વિજ્ઞાનવાદીઓ વિજ્ઞાનથી પૃથક્ વસ્તુનો સ્વીકાર કરતા નથી, તેવી રીતે બ્રાહ્મણ ધર્મના યોગીઓ પુરુષને સ્વયંપ્રભ અથવા ચિતિશક્તિ રૂપ માને છે, વેદાન્તદર્શનમા પણ જીવાત્મા સ્વયંપ્રકાશ ચેતન માનવામા આવે છે, પરંતુ યોગદર્શનમા દૃક્ અને દૃશ્ય, પુરુષ અને પ્રકૃતિ ઉભયનો સ્વીકાર કરી દ્વૈત સિદ્ધાન્ત વડે વિશ્વનો ખુલાસો થાય છે, ત્યારે બૌદ્ધ વિજ્ઞાનવાદમા વિજ્ઞાન માત્ર વડે વિશ્વનો ખુલાસો કરવાનો પ્રયત્ન છે. યોગાચાર મત પ્રમાણે વિજ્ઞાન અથવા ચિતિ, વેદાન્ત દર્શનના બ્રહ્મ જેવી, કૂટસ્થ અથવા અપરિણામી જ્ઞપ્તિ અથવા જ્ઞાન નથી, પરંતુ સાંખ્ય યોગના પરિણામી નિત્યચિત્તસત્ત્વ જેવી છે.

અશ્વઘોષનુ મૂલતત્ત્વ (તથાતા અથવા બુદ્ધકાય અથવા બુદ્ધસ્વરૂપ) વિજ્ઞાનવાદ પ્રમાણે પાચ પ્રકારે અભિવ્યક્ત થાય છે. મૂલતત્ત્વ અને તેના

પ્રકારો મનના વિજ્ઞાનમય છે, અર્થાત્ વિજ્ઞાનથી ભિન્ન અનિત્વ કદી અનુભવમા આવતુંજ નથી પરંતુ અનુભવ અથવા વિજ્ઞાનના વિભાગની ભૂમિકાઓ છે મૂલતત્ત્વના અથવા શુદ્ધભાવના તથાત્વના આ વિજ્ઞાન-મય પ્રકારોનુ નામ ધર્મ કહે છે વિજ્ઞાનનુ સ્વરૂપ-સ્વાધિન અંશે તે પ્રકારમા ધારણ થાય છે તેથી તેને ધર્મ કહે છે દ્વૈતવાદીઓ જડ અને ચેતન, પ્રકૃતિ અને પુરુષ-એવા બે ભેદ પાડે છે તે સર્વ આ વિજ્ઞાનવાદમા વિજ્ઞાનના ધર્મો છે વિજ્ઞાનમય ધર્મો બે વર્ગમા આપણે સમજી શકીએ છીએ. (૧) પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાન એટલે સાદી રીતે (प्रकर्षेण) ધારાબદ્ધ ચાલતુ વિજ્ઞાન જેવી રીતે સતત અગ્નિ હોય તેવુ અને (૨) આલયવિજ્ઞાન એટલે પ્રવૃત્તિ પામતી વિજ્ઞાનની જ્યોતિઓ જેમાથી ઉદય થાય છે અને જેમા સસ્કાર લાવી મૂકે છે તેનુ વિજ્ઞાન આપણી પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી સમજાતુ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગધનુ વિજ્ઞાન, અને છઠ્ઠા મનથી પકડાતુ વિજ્ઞાન-એ છ વિજ્ઞાનો સર્વાસ્તિવાદમા છે પરંતુ યોગાચારમતમા છઠ્ઠા મનોવિજ્ઞાનને બે રૂપમા વહેચવામા આવે છે બાહ્ય મનનુ મનોવિજ્ઞાન તે છઠ્ઠુ અને આતર મનનું વિજ્ઞાન તે સાતમુ આ સાતમુ મનોવિજ્ઞાન સાખ્ય-યોગના અહકારને સ્થાને ગણાય તેવુ છે તે આલયવિજ્ઞાનના અનુભવને પોતાના માની પ્રવૃત્ત થાય છે અને આલયવિજ્ઞાનને પરમાત્મા ગણે છે

શ્રોત્રાદિ પાચ વિજ્ઞાનો, બહિર્મનનુ વિજ્ઞાન, આતર મનનુ વિજ્ઞાન, અને આધારભૂત વિજ્ઞાન (આલયવિજ્ઞાન) મળી આઠ પ્રકારના વિજ્ઞાનો એ ચિત્તના ધર્મો અથવા પ્રકારો છે આ ચિત્તના સ્વભાવ ધર્મો છે

તે ચિત્તના પરિણામી ધર્મોને ચૈતધર્મો કહે છે આ પરિણામી ચૈતધર્મો ૫૨ પ્રકારના યોગાચાર મતમા સ્વીકાર્યા છે અને તેનુ વર્ગીકરણ યોગના આચારમાં ઉપયોગી છે, પરંતુ માનસશાસ્ત્રની પદ્ધતિ પ્રમાણે પૂર્ણ ન્યાય પુર સર જણાતુ નથી સાધારણ રીતે તેનુ વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે છે —

ચૈત્યધર્મો

સર્વગ અથવા વ્યાપક, વિશેષધર્મો, કુશળધર્મો, અકુશલધર્મો,
૫ ૫ ૧૧ ૨૬
અનિયત ધર્મો, ક્રમ. તેમા ચિત્તના સર્વવ્યાપારમા ગુ થાયેલા ધર્મો વિજ્ઞાનના
૪ = ૫૧

સ્વાભાવિક સ્વરૂપને દર્શાવે છે; અને બીજા ધર્મો કર્મના સંસ્કારોથી યુક્ત હોય છે. આઠે પ્રકારના ઉપર જણાવેલા વિજ્ઞાનમા પાચ ધર્મો પ્રકટ થયેલા હોય છે. આપણું વિજ્ઞાન કેવળ ધારણ કરનારું નથી. પરંતુ સ્વયં પ્રવૃત્ત થનારુ પણ છે. પ્રથમના પાચ વિજ્ઞાનો જો કે ઘણે ભાગે ધારક માત્ર હોય છે તોપણ તે વિજ્ઞાનો પ્રવૃતિ વિનાના હોતા નથી શબ્દાદિજ્ઞાન યોગાચાર મત પ્રમાણે શબ્દાદિ વિષયોની માત્ર છાપ રૂપ છે એમ નથી, પરંતુ તેઓ પોતાના આયતન અથવા આધારમાથી નીકળતા તણખા છે, જે બાહ્યવસ્તુની છાપને પોતાના સમાન આકારવાળી બનાવે છે. આ વિજ્ઞાનની સ્વયંપ્રવૃત્ત થનારી કલાઓને–૧ મનસ્કાર એટલે આદ્ય સંસ્કાર અથવા સ્ફુરણ (૨) સ્પર્શ એટલે સંકલ્પિત અર્થનો ચિત્ત સાથે સંબધ થવો તે (૩) વેદના એટલે સકલ્પિત અર્થને અનુકૂલ, પ્રતિકૂલ અથવા તટસ્થરૂપે જણાવનારી ચિત્તની સ્થિતિ, ૪ સંજ્ઞા એટલે સકલ્પિત અર્થેજ ત્રણ રૂપમાથી ગમે તે રૂપમા ઉભો થાય તેને બીજા સર્વ ધર્મોથી છૂટો પાડનારી ચિત્તની સ્થિતિ અને (૫) ચેતના એટલે અમુક પ્રયોજનને લક્ષ્યમા લઇ ચેષ્ટા થવી તે. પ્રત્યેક વિજ્ઞાનમા પછી તે શ્રોત્રેન્દ્રિયાદિ જ્ઞાન હોય, કે માનસ જ્ઞાન હોય કે બુદ્ધિનું જ્ઞાન હોય–એ સર્વમા વિજ્ઞાન પોતે આઘસ્ફુરણવાળું, વિષયોને સ્પર્શ કરનારું, તેને અનુકૂલ, પ્રતિકૂલ, અથવા તટસ્થરૂપે જણાવનારું, અન્ય પદાર્થોને વિવિક્ત કરનારું, અને અર્થક્રિયા અથવા પ્રયોજન સિદ્ધ કરનારુ હોય છે. સારાશ વિજ્ઞાનમા અંતર્ગત જ્ઞાન શક્તિ જ છે એમ નથી પરંતુ તેમા ક્રિયા અને ઇચ્છા શક્તિના બીજકો હોય છે જે આ પાચ પ્રકારે અંકુર કાઢે છે. સાંખ્ય–યોગ જ્યારે ચિત્ત સત્તને પ્રકાશરૂપ અથવા જ્ઞાન પ્રધાન માને છે, ત્યારે યોગાચાર મતમાં વિજ્ઞાનને આ પાચ શક્તિસંપન્ન માનવામા આવે છે.

વિજ્ઞાન પોતે આઠ પ્રકારના ચિત્તરૂપ બની અટકતુ નથી, તેમ એકાવન પ્રકારના ચૈતધર્મોને અથવા પરિણામોને પ્રકટાવી અટકતુ નથી, પરંતુ અગીયાર પ્રકારના રૂપોને અથવા આકૃતિઓને ધારણ કરતું ચાલે છે. આ રૂપ અથવા આકૃતિ આપનારા ધર્મો યોગાચાર મતમા અગીઆર છે પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, તેના પાચ વિષયો, અને મનના વિષય મળી અગીઆર પ્રકારના રૂપ ધર્મો છે. સર્વાસ્તિવાદીના મત પ્રમાણે "અવિજ્ઞપ્તિ" અગીઆરમુ રૂપ ગણાય છે, એટલે કે લય અથવા નિદ્રાવૃત્તિ પણ ચિત્તનો રૂપધર્મ છે. યોગાચાર મત પ્રમાણે તો છઠ્ઠા મનનો અવિજ્ઞપ્તિ (sub–consciousness) એ રૂપધર્મ છે. રૂપધર્મો (૧) પૃથ્વી, જલ, તેજ અને વાયુના પરમાણુઓ, (૨) તેની માનસ આકૃતિ અથવા ભાવના, (૩) તેની શૂન્યતા અથવા લયવાળી ભાવના; (૪) વિજ્ઞાને ઉભા કરેલા શબ્દાદિના ધારો અને (૫) આભાસો અથવા કલ્પનાઓ; એમ પાચ પ્રકારના હોય છે.

અચૈત્ય એટલે ચિત્તના પરિણામવાળા નહિ, તેમ અરૂપ એટલે રૂપ ધર્મવાળા પણ નહિ એવા કેટલાક છૂટક ધર્મો હોય છે, અને જે ચિત્ત નથી પ્રકાશિત થાય છે. આવા ધર્મો ૨૪ છે, અને તેને વિપ્રયુક્ત સંસ્કાર–ધર્મો કહે છે, કારણ કે તેઓ છૂટા અને મિશ્ર એવા ભાવથી અનુભવમા આવે છે.

એકાવન ચૈત્યધર્મો, અગીયાર રૂપ ધર્મો અને ચોવીસ વિપ્રયુક્ત-સંસ્કારધર્મો મળી છયાશી ધર્મો ચિત્તનાજ વિલાસો છે, એટલે વિજ્ઞાનનાજ વિવર્તો છે, અથવા યોગદર્શનની પરિભાષામા કહીએ તો ચિત્તસત્વની જ વૃત્તિઓ ક્લિષ્ટ અને અક્લિષ્ટ ભાવવાળી છે. આ છયાશી ધર્મોમા ચિત્ત અથવા વિજ્ઞાન આઠ પ્રકારે વ્યક્ત થાય છે, અને તે સઘળો પ્રદેશ સંસારનો છે. આ સર્વ ધર્મોમા ચિત્ત અથવા વિજ્ઞાન લક્ષણ (Phenomena) વડે ઓળખાય છે. ભાવ (Noumenon) વડે અથવા વસ્તુરૂપે ઓળખાતુ નથી. ચિત્ત અથવા વિજ્ઞાનનો ભાવ (Noumenon) નિર્વાણભૂમિમા પ્રકટ થાય છે.

નિર્વાણભૂમિકાના ધર્મોને અસંસ્કૃત ધર્મો કહે છે. અસંસ્કૃત એટલે સમુદ્ર

અથવા સંઘાતમાં પડેલા નહિ એવા. જે સ્કંધમાં-સમૂહમાં-સંઘાતમાં ગુંથાય અથવા મુક્ત થાય તે સમ્કૃત ધર્મો; જે તે પ્રકારે ન ગુંથાય, મુક્ત રહે, તે અસસ્કૃત ધર્મો. તેવા નિર્લેપ ભાવવાળા ધર્મો યોગાચાર મતમાં ૭ છે. સર્વાસ્તિવાદીના મતના-(૧) આકાશ, (૨) પ્રતિસખ્યા નિરોધ અને (૩) અપ્રતિસખ્યાનિરોધ ઉપરાંત યોગાચાર મતમાં (૪) અચલ અસંસ્કૃત (૫) સંજ્ઞા-વેદના-નિરોધ-અસંસ્કૃત અને (૬) તથાતા-અસંસ્કૃત એ નામના ત્રણ * નિર્લેપ ધર્મો છે.

નિર્વાણ ભૂમિના ચિત્ત અથવા વિજ્ઞાનનો સ્વભાવ પ્રવૃત્તિરૂપ નથી, તેમ નિવૃત્તિરૂપ પણ નથી તેનો સ્વભાવધર્મ ઉપેક્ષારૂપ છે. પરંતુ આ ઉપેક્ષા આવૃત એટલે ઢંકાયેલી તટસ્થતા નહિ પરંતુ અનાવૃત ઉપેક્ષા એટલે નિરાવરણ, તટસ્થતા છે, જ્યારે અમુક વિષયમાં આપણને અનુકૂલ ભાવ ન હોય, અથવા પ્રતિકૂલ ભાવ ન હોય ત્યારે ઉપેક્ષાનો ભાવ જાગે છે, પરંતુ આ ઉપેક્ષા બાકી અનુકૂલ અથવા પ્રતિકૂલ ભાવના સસ્કારોથી ઢંકાયેલી હોય છે તેથી તે "આવૃત ઉપેક્ષા" ગણાય છે. જયારે અનુકૂલ-પ્રતિકૂલ ભાવથી છૂટે છે, ત્યારે તેનો સ્વભાવધર્મ "અનાવૃત ઉપેક્ષા" નો પ્રકટ થાય છે.

અચલ-અસંસ્કૃત ધર્મ જ્યારે જાગે છે, ત્યારે સુખ અને દુઃખની લાગણી નાશ પામી જાય છે; અને તે "તથાગત ધ્યાન" જે ચોથા વર્ગનું છે તે સિદ્ધ થયા પછી ઉદય પામે છે.

વિજ્ઞાનના વેદના અને સંજ્ઞા નામના સર્વગ ધર્મો જે ભૂમિકામાં લીન થઈ જાય છે તે ભૂમિકાવાળા ચિત્તને સંજ્ઞા-વેદના-નિરોધ-અસસ્કૃત કહે છે. જ્યારે નિરોધ સમાપત્તિ થાય અથવા યોગ દર્શનની પરિભાષામાં નિર્બીજ અથવા અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ થાય ત્યારે આ ચિત્તધર્મ ઉદય પામે છે.

* જુઓ પહેલા ત્રણ ધર્મના સ્વરૂપ સારૂ સર્વાસ્તિવાદી (હીનયાન)ને લગતો ૧૪ મો ખંડ.

ઉપરની નિર્વાણ ભૂમિના ચિત્તને "તથાતા-અસંસ્કૃત" કહે છે. આ ચિત્તની સ્થિતિને "તથાતા" એટલા વાસ્તે કહેવામાં આવે છે કે તેના સંબંધમાં વાણીવડે કહીને તે આવું છે કે તેવું છે, તે ભાવરૂપ છે, કે નિષેધરૂપ છે, એવો ભેદ પાડી પ્રમાણનો નિર્ણય આપણે કરી શકીએ તેમ નથી. સમાનાર્થ સર્વ ધર્મથી તે ભિન્ન છે તેથી તેને "શૂન્ય" સંજ્ઞા પણ અપાય છે, પરંતુ તે અવસ્તુ અથવા માયામય પદાર્થ નથી તે જણાવવા તેની સંજ્ઞા "તથાતા" (જેવું છે તેવું તત્ત્વ) આપવામાં આવે છે. અસંગના પરિભાષામાં તેને "પરમાર્થ" કહે છે, અને તેની નીચેની કારિકા વેદાન્તશાસ્ત્રના બ્રહ્મની જાણે અજાણે બૌદ્ધદર્શનમાં છાયા પાડી મૂકે છે.

न सन्न चासन्न तथा न चान्यथा
न जायते व्येति न चावहीयते ।
न वर्धते नापि विशुद्ध्यते पुन
र्विशुद्ध्यते तत्परमार्थलक्षणम् ॥

પરમાર્થ અથવા પરમ વસ્તુનું લક્ષણ વિચારતાં જણાય છે કે તે સત્ નથી, અસત્ નથી તે આ પ્રમાણે છે કે અન્ય પ્રમાણે છે એમ કહી શકાય તેમ નથી, તે મરતું નથી તે વધતું તેમ ઘટતું નથી તે મેલું થતું નથી તેમ શુદ્ધ બનતું નથી છતાં તે પરમ આધાર સત્ય છે.

બૌદ્ધદર્શનના યોગાચાર મતમાં જે "આલયવિજ્ઞાન"નો સ્વીકાર થયેલ છે તેમાં પ્રાચીન બ્રાહ્મણદર્શનના આત્માનો નામાન્તરે સ્વીકાર થયેલ જણાય છે પરંતુ સર્વમનિત્ય, સર્વમનાત્મ, નિર્વાણ શાન્તમ્-એ ત્રણ બૌદ્ધ મુદ્રાથી "આલયવિજ્ઞાન"ને આપણે અંકિત કરીએ તો બ્રાહ્મણ ધર્મની મુદ્રાવાળો આત્મા આપણે કાંઈક વિભિન્ન કરી શકીએ છીએ. નીચેના ત્રણ મુદ્દામાં "આલયવિજ્ઞાન" બ્રાહ્મણોના જીવાત્માથી ભિન્ન પડે છે—

(૧) "આલયવિજ્ઞાન" વિકારીનિત્ય અથવા પરિણામી નિત્યપદાર્થ છે, જ્યારે જીવાત્મા અથવા પુરુષ નિર્વિકારી અથવા કૂટસ્થ નિત્ય છે.

“આલયવિજ્ઞાન” પ્રવાહી સંતાન રૂપ છે, જીવાત્મા અથવા પુરુષ સ્થિર દીપક છે

(૨) ‘આલયવિજ્ઞાન’ વિભુ અથવા વ્યાપક છે, પરંતુ એવા અર્થમાં કે તે ગમે તે દેશ માનમાં ગતિ આગતિ કરી શકે એવા સામર્થ્યવાળું છે, જીવાત્મા અથવા પુરુષ વિભુ અથવા વ્યાપક છે, તે એવા અર્થમાં કે તે કદી ગતિ આગતિ કરનારો પદાર્થ નથી પરંતુ આકાશ જેવો સર્વત્ર સ્થિર અસ્તિત્વવાળો પદાર્થ છે

(૩) “આલયવિજ્ઞાન” અપ્રબુદ્ધ અને પ્રબુદ્ધ ભૂમિમાં ક્રમશ વિકાસ પામે છે, જીવાત્મા અથવા પુરુષ સ્વયં અનાવૃત અથવા પ્રબુદ્ધ પૂર્ણતત્ત્વ છે, અને અવિદ્યા અથવા માયા વડે આવૃત અથવા અપ્રબુદ્ધ મનાય છે. અને તે અવિદ્યા અથવા માયાની નિવૃત્તિએ પ્રબુદ્ધ મનાય છે જે ટુંકામાં સંકોચ વિકાસ થાય છે તે સર્વ ઉપાધિમાં થાય છે, ઉપહિત ચેતનમાં થતો નથી આથી બૌદ્ધ દર્શનનું નિર્વાણ પ્રાપ્તવ્ય છે ત્યારે બ્રાહ્મણ દર્શનનો મોક્ષ જ્ઞાતવ્ય છે.

(૧૭) માધ્યમિકમત–શૂન્યવાદ

નાગાર્જુન તથા આર્યકાણદેવ

અશ્વઘોષ ખરી રીતે મહાયાનના સ્થાપક પુરુષ હતા તેમના તથાગત દર્શનમાં બૌદ્ધસિદ્ધાન્ત મૂળ બ્રહ્મવાદ તરફ ઢળતો થયો હતો યોગાચાર મતના પ્રવર્તક અસંગ તથા વસુબંધુ વિગેરે આચાર્યોએ તે મહાયાનને ક્ષણિક વિજ્ઞાન વાદમાં આણી મૂક્યો હતો આ બેની વચલો માર્ગ–મધ્યમ-માર્ગ–નાગાર્જુનનો હતો કાળક્રમથી અશ્વઘોષ, પછી નાગાર્જુન અને પછી અસંગ તથા વસુબંધુ આવે છે તોપણ બૌદ્ધધર્મનું હિંદુસ્થાનમાં છેલ્લું રૂપ નાગાર્જુનથી ઘડાયા પછી, તેનો પ્રવાહ જેમ સમુદ્રમાં નદી મળી જાય

ભિન્ન નામરૂપને લઈ છે, તેમ બ્રાહ્મણ ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરનાર પૂર્વ અને ઉત્તર મીમાંસાના આચાર્યોથી જે વેદ ધર્મનો નવો જન્મ થયો તેમાં બૌદ્ધધર્મની સવિતા ચાલી ગઈ જણાય છે, અને તેની ઉત્તરાપથની શાખા હિંદુસ્થાનની મર્યાદા બહાર રહી તેમાંથી તીનતાઇ (Tien Tai) અને અવતંમક મતની વિચાર શ્રેણીઓ બૌદ્ધમતની ચીન દેશમાં ઉત્પન્ન થઈ છે, પરંતુ તે હિન્દુસ્થાનના બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં વિચારમાં લેવા યોગ્ય નથી.

બૌદ્ધધર્મના અભ્યાસકો અને વિદ્વાનો અશ્વઘોષને ભગવાન ગૌતમ બુદ્ધના નિર્વાણ પછી બારમા આચાર્ય માને છે, અને નાગાર્જુનને ચૌદમા આચાર્ય માને છે ભગવાન્ ગૌતમબુદ્ધના નિર્વાણ પછી ૭૦૦ વર્ષો (એટલે ઇસવીસનના બીજા સૈકાના અન્તમા અને ત્રીજા સૈકાના આરંભમા) નાગાર્જુન થઈ ગયા. લંકાના વતની આર્ય કાણુદેવ નાગાર્જુનના શિષ્ય હતા, અને નાગાર્જુન દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનના વતની હતા એમ હ્યુએનત્સંગના ગ્રંથો ઉપરથી જણાય છે.

અમરાવતીસ્તૂપની બુદ્ધમૂર્તિ ઉપરના ઈ. સ. ના સાતમા સૈકાના લેખ ઉપરથી સમજાય છે કે તે મૂર્તિ ચંદ્રપ્રભે નિર્માણ કરી હતી તે ચંદ્રપ્રભ, જ્ઞાનપ્રભના શિષ્ય હતા. અને જ્ઞાનપ્રભ ભદંત નાગાર્જુનના શિષ્ય હતા તે ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે વિદર્ભ (બીરાર)મા નાગાર્જુનાચાર્ય રહેતા હતા તેઓ પોતે આરહુના શિષ્ય હતા તેમણે સોજ્દેવને બૌદ્ધધર્મમા આણ્યાની વાત છે લામા તારાનાથના કહેવા પ્રમાણે તેઓ નેમિચંદ્રરાજ (ઇ. સ. ૩૦૦ના અરસામા) ના અને ચંદ્રગુપ્ત પહેલા (ઇ. સ. ૩૧૯)ના સમકાલીન હતા. તેમનું જીવનચરિત્ર ચીનાઇ ભાષામા કુમારજીવે ઇ. સ. ૪૦૧મા લખ્યું જણાય છે નાગાર્જુનના શિષ્ય કાણુદેવ ઇ. સ. ૩૨૦ પછી પણ હયાત હતા, તે ઉપરથી નાગાર્જુન ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકાના અન્તમા થઈ ગયા બાબત શંકાનું કારણ નથી.

ઉપર ૧૯મા ખંડમા બૌદ્ધવિદ્યાને લગતા ગ્રંથો જે નાગાર્જુને રચ્યા છે તે ઉપરાન્ત **प्रमाण विहेतना. उपायकौशल्यहृदयशास्त्र**

विग्रहव्यावर्तिनीकारिका-નામના ન્યાયશાસ્ત્રના ગ્રંથો પણ તેમના કરેલા જણાય છે. પહેલા ગ્રંથમાં ગૌતમના ન્યાયસૂત્રમાં જે પચાંગી અનુમાન છે તેને તેમણે ત્રણ અંગી અનુમાન સ્થાપવાનો નિર્ણય કર્યો છે, અને તે નિર્ણય પાછળના ન્યાયવૈશેષિક વિચારકોએ સર્વસામાન્ય સ્વીકાર્યો જણાય છે. બીજા ગ્રંથમા વાદવિવાદ પ્રમાણ પદ્ધતિથી શી રીતે કરવો તેનું પ્રતિપાદન છે. ત્રીજા ગ્રંથમા પ્રમાણની સંભાવના ઉપર ટીકા છે, અને ઘણું કરીને વાત્સાયનના ન્યાયભાષ્યમા જે અવતરણ છે તે નાગાર્જુનના વિચારોનું જણાય છે.

સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણના અભિપ્રાય પ્રમાણે માધ્યમિક મતનું સાહિત્ય નીચેના ગ્રંથોમા ઘણે ભાગે સમાયેલું છે–

(૧) નાગાર્જુનની **माध्यमिक कारिका** (૨) બુદ્ધપાલની **मूल मध्यमवृत्तिः** (૩) આર્યદેવનુ **हस्तबल**, (૪) ભાવાવિવેકની **मध्यम हृदय कारिका**, (૫) કૃષ્ણદેવની **मध्यम प्रतीत्यसमुत्पाद**, (૬) ચંદ્રકીર્તિની **माध्यमिक वृत्ति**, (૭) જયંતની **माध्यमिकावतार टीका**.

મૂલ માધ્યમિક વૃત્તિ—અકુતોભય ટીકાવાળી—નાગાર્જુનની રચેલી હતી. તેનું ટીબેટની ભાષામા જ્ઞાનગર્ભ નામના હિન્દુસ્થાનના વિદ્વાન પાસે ધાલ-થા-ત્સંપો (Dhal-tha-tsanpo) નામના ટીબેટના રાજાએ ભાષાન્તર કરાવ્યુ છે. તે ભાષાન્તરમા છેવટે માધ્યમિક દર્શનના આચાર્યોનાં નામ આપ્યા છે—આર્ય નાગાર્જુન, સ્થવિર બુદ્ધપાલિત, ચંદ્રકીર્તિ, દેવશર્મા, ગુણશ્રી, ગુણમતિ, સ્થવિરમતિ, અને ભાવાવિવેક અથવા ભવ્ય.

નાગાર્જુનની મૂલ મધ્યમકકારિકા ચંદ્રકીર્તિની પ્રસન્નપાદા નામની ટીકાવાળી મારા અવલોકનમા થોડા સમય ઉપર આવી છે, અને તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે બૌદ્ધોના શૂન્યવાદનું મૂલસ્વરૂપ બ્રાહ્મણધર્મના શ્રી શંકરાચાર્યાદિ આચાર્યોને જાણવાના સાધનો નહિ હોવાથી તે શૂન્યવાદને બ્રહ્મસૂત્રના ભાષ્યમા ઘણો અન્યાય થયો છે.

નાગાર્જુન ઘણા સૂક્ષ્મ વિચારક હતા, અને તેમણે શાશ્વતવાદ અને ઉચ્છેદવાદ–સ્થિરવસ્તુવાદ અને કેવલ અવસ્તુવાદ–એ ખોટા છે એ સાબીત કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ વિશ્વ સદસત્ (બન્નેનુ મધ્યમ સત્ છે) છે. પરંતુ પરમાર્થ સત્ય નથી આ સિદ્ધાન્ત સાબીત કરવામા જે જે બાબતો અથવા ધર્મો પૂર્વવાદીઓ ઉભા કરે છે તે વિનાનું તત્ત્વ છે તેથી તે પોતાના તત્ત્વને "શૂન્ય" કહે છે. અને તે શબ્દ ઘણે ભાગે ઉપનિષદ્‌ના नेतिनेति શબ્દથી વાચ્ય તત્ત્વના જેવા અર્થનો બોધ કરાવે છે. નાગાર્જુન કેવા ભાવમા "શૂન્યતા' વાપરે છે તે નીચેની કારિકાથી સમજાય છે–

शून्यता सर्व दृष्टीनां प्रोक्ता निःसरणं जिनैः ।
येषां तु शून्यतादृष्टिस्तानसाध्यानबभाषिरे ॥

માધ્યમિકશાસ્ત્ર અધ્યાય ૧૩ કારિકા ૮

બૌદ્ધોએ સર્વ દૃષ્ટિઓને બાતલ કરવાને શૂન્યતા એવુ નામ આપ્યુ છે, પરંતુ જેઓ શૂન્યદૃષ્ટિને વળગી રહે છે, એટલે વસ્તુને અભાવરૂપ એવુ સમજે છે તેઓ અસાધ્ય રોગી જેવા છે

નાગાર્જુનનો માધ્યમિક શૂન્યવાદ અને ગૌડપાદનો પ્રૌઢિવાદ અથવા અજાતિવાદ પરસ્પર ઘણાજ મળતા આવે છે, અને પ્રાચીન બૌદ્ધ નાગાર્જુનની ઇ સ બીજા સૈકાની આ માધ્યમિક મતની **શૂન્યતાની** ભાવના બ્રાહ્મણ ધર્મના શાશ્વત બ્રહ્મવાદમા ગૌડપાદાચાર્ય બ્રહ્મની ભાવના રૂપે સાતમા આઠમા સૈકામા ઉકેલી છે ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી વેદાન્ત શાસ્ત્રમા જે માયાવાદ અથવા અજાતિવાદ ઉત્પન્ન થયો છે તેના કારણો બૌધદર્શનના માધ્યમિકમત અને વિજ્ઞાનવાદમા રહેલા છે કેવલ અદ્વૈત વેદાન્તમા બ્રહ્મનુ કેવલજ્ઞાન સ્વરૂપ તથા બ્રહ્મતત્ત્વ વસ્તુત કાર્યકારણ ધર્મથી પર છે એ સિદ્ધાન્તો, જો કે વેદના ઉપનિષદોમા બીજરૂપે રહેલા લવામા આ યા છે, તોપણ તર્કબલ વડે જે અંકુરિત થયા છે તેમા બૌદ્ધમતનું સિંચન અને નિર્વિવાદ રીતે થયેલુ જણાય છે, અને આજ કારણથી શાંકરમતને બીજા

વિશિષ્ટ અદ્વૈત અથવા શુદ્ધ અદ્વૈત અથવા અવિભાગ અદ્વૈતના વિચારકો "પ્રચ્છન્ન *બૌદ્ધમત" કહે છે, તેનું મૂલ કારણ આ ઐતિહાસિક અસરમાં રહેલું છે.

શ્રી ગૌડપાદની માંડૂક્ય કારિકામાં ગુંથાયેલા વેદાન્ત દર્શન સંબંધમાં જ્યારે વિવેચન કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે નાગાર્જુનની માધ્યમિક કારિકાના વિચારો અને શબ્દો તેમાં શી રીતે પ્રવેશ કર્યા છે, તે દર્શાવવામાં આવશે.

શ્રી ગૌતમબુદ્ધના વાસ્તવ અભિપ્રાયનો નિર્ણય નાગાર્જુને પોતાની આરંભની મંગલકારિકામાં જણાવ્યો છે:-

---

* પુરાણકારો પણ માયાવાદી વેદાન્ત દર્શનને પ્રચ્છન્ન બૌદ્ધ કહે છે. જુઓ પદ્મ પુરાણના નીચેના વાક્યો --

दैत्यानाम् नाशनार्थाय विष्णुना बुद्धरूपिणा
बौद्धशास्त्रमसत्प्रोक्तं नग्ननीलपटादिकम् । ६९
मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नबौद्धमुच्यते ७०
तथैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणा ।
अपार्थं श्रुतिवाक्यानां दर्शयँल्लोकगर्हितम् ॥ ७१
कर्मस्वरूपत्याज्यत्वमत्र वै प्रतिपाद्यते
सर्वकर्मपरिभ्रंशं वैधर्म्यत्वं तदुच्यते ॥ ७२
परेशजीवयोरैक्यं मया तु प्रतिपाद्यते
ब्रह्मणोऽस्य स्वयं रूपं निर्गुणं वक्ष्यते मया ॥ ७३
सर्वस्य जगतोऽप्यत्र मोहनार्थं कलौ युगे
वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायया यदवैदिकम् ॥ ७४
मयैव रक्ष्यते देवि जगतां नाशकारणात्
द्विजन्मना जैमिनिना पूर्वं वेदमपार्थकम् ॥ ७५

(प. पु. उत्तरखंड. २६४ अध्याय.)

अनिरोधमनुत्पादम् अनुच्छेदम् अशाश्वतम् ।
अनेकार्थमनानार्थमनागममनिर्गमम् ॥

"પરમતત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય તેવું નથી તેમ નાશ પામે તેવું નથી. વળી તે સ્થિર અથવા નિત્ય કહેવાય તેવું નથી, તેમ અસ્થિર અથવા વિનાશી પણ નથી; તે એક છે એમ કહેવાય તેમ નથી, તેમ અનેક છે એમ પણ કહી શકાય તેમ નથી, તે આવતું નથી તેમ જતુ પણ નથી." આ છ નિષેધોવડે સર્વ વાદનુ ખંડન થાય છે; અને વસ્તુ જેવી છે તેવીને તેની અવિકૃત (तथात्व) સિદ્ધ છે. નાગાર્જુન છેવટે જણાવે છે કે

आत्मेत्यपि प्रज्ञपितमनात्मेत्यपि देशितम् ।
बुद्धैर्नात्मा न चानात्मा कश्चिदित्यपि देशितम् ॥

- ભગવાન બુદ્ધે આત્મા છે તેવો ઉપદેશ કર્યો છે; તેમ અનાત્મા છે તેવો પણ ઉપદેશ કર્યો છે, અને તે સાથે આત્મા નથી તથા અનાત્મા પણ નથી, એવો એક વસ્તુધર્મ છે એવુ પણ જણાવ્યુ છે, પહેલા બે સંવૃતમતો છે, અને છેવટનુ પરમસત્ય છે.

બૌદ્ધદર્શનની સરણિ સર્વાસ્તિવાદમાંથી વહેતી વહેતી છેવટે ઉપરના શૂન્યવાદના રહસ્યમા હિન્દુસ્થનમા સમી ગઈ. તેમથી તત્ત્વજ્ઞાનની નવી સરિતાઓ ઉદય થવાનો સંભવ હતો. પરંતુ તે જે સમુદ્રમા ડૂબી ગઇ તેમ, બ્રાહ્મણધર્મની મતિએ ઘણો ક્ષેભ કરી સમુદ્રના જલમાંથી નવા મેઘો ઉત્પન્ન કર્યા, અને તેની વૃષ્ટિમથી બ્રાહ્મણધર્મની નવી સરિતાઓ સાતમા આઠમા સૈકામા વહેવા લાગી. તે સરિતામા બૌદ્ધદર્શનો જાત્યન્તર પરિણામ થયો અને તેથી બ્રાહ્મણધર્મ પ્રાચીન બૌદ્ધદર્શનો ઉપકાર પોતાની વિચાર સરિતામા પેઠો છે તે સ્વીકાર કરી શકયો નહિ, પણ લગભગ પંદરસો વર્ષ પર્યન્તના બૌદ્ધ વિચારોની ઊંડી અસર પૌરાણિક ધર્મના ઘર ઘાલીને પેઠી અને ભગવાન્ ગૌતમ બુદ્ધને શ્રી વિષ્ણુના "સદયહૃદય" અવતાર રૂપે—

निंदसि यज्ञविधेरहह श्रुति जातं
सदयहृदय दर्शितपशुघातम् ।
केशवधृतबुद्धशरीर ! जय जगदीश हरे ॥

કવિ જયદેવે અને સર્વ પુરાણોએ સ્વીકાર્યા ભગવાન ગૌતમ બુદ્ધની ધર્મકાયા આ રીતે બ્રાહ્મણધર્મમા પરકાયાપ્રવેશથી જાણે પેઠી હોય એવું તત્ત્વજ્ઞને ખુલ્લુ જણાય છે.

જૈનદર્શન.

सद्दर्शनज्ञानबलेन भूता
पापक्रियाया विरतिस्त्रिधा या ।
जिनेश्वरैस्तद्गदितं चरित्रं
समस्तकर्मक्षय हेतुभूतम् ॥

[सुभाषित संदोहः]

(१)

ઘણા કાળસુધી જૈન અને બૌદ્ધોના બાહ્ય આચારોના સામ્યને લીધે તથા જૈનસાહિત્યના અજ્ઞાનને લીધે એવું માનવામા આવતું હતું કે આ બે ધર્મોના મૂલતત્ત્વો એક હશે, પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ તદ્દન જુદી છે. બ્રાહ્મણોના વેદધર્મસાથે જૈન અને બૌદ્ધમતનો નિકટ સંબધ છે. બ્રાહ્મણોનો હિંદુધર્મ બૌદ્ધધર્મ અને જૈનધર્મ-એ ત્રણ ભારતવર્ષના ત્રણ ગંગા, યમુના અને સરસ્વતી જેવા મોટા નદીના પ્રવાહો છે તે પ્રવાહો કેટલાક સિદ્ધાન્તોમા મળી જાય છે, અને પ્રયાગજેવા સર્વસામાન્ય તીર્થો ઉભા કરે છે.

બ્રાહ્મણોના આરણ્યક અને સૂત્રસમયમાં ચાર આશ્રમોની વ્યવસ્થા હતી. પરંતુ વેદના કર્મકાંડની બળવાળી સત્તાના સમયમાં ચોથા આશ્રમની વ્યવસ્થા ન હતી. યાવજ્જીવ કર્મ કરવા એના સિદ્ધાન્તમાં ત્યાગના આશ્રમને મહત્તા અપાઇ ન હતી. પરંતુ ઉપનિષદોમાં કર્મબંધનથી મુક્ત પુરુષને પરિવ્રાજક કહેવામાં આવતા, અને તેઓ સંસારસબંધમાં રહેનાર પ્રથમના ત્રણ આશ્રમીઓ કરતા જુદા મતવ્યવાળા ગણાતા. "પરિવ્રાજક." શબ્દ જ સર્વત્ર ફરનાર એવા અર્થનો વાચક છે. તેમના ધર્મોનું વિધાન કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર જે ઇ. સ. પૂ ૩૦૦ નો ગ્રંથ છે તેમાં જે આપવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી સમજાય છે કે બ્રાહ્મણ પરિવ્રાજક અને જૈનસાધુ અથવા યતિના બાહ્યધર્મોમાં અને આચારોમાં મોટો ભેદ ન હતો. બ્રાહ્મણોના ચતુર્થ આશ્રમોના ધર્મો અને બૌદ્ધો તથા જૈનોના આચારધર્મો સવળા યમ અને નિયમમાં ગુંથાયેલા અને શમ તથા દમના પ્રાધાન્યવાળા છે. આ ત્રણે ધર્મો નિવૃત્તિપ્રધાન અથવા ત્યાગપ્રધાન કહીએ તો ખોટું નથી. પ્રવૃત્તિધર્મને નિવૃત્તિધર્મના સાધનરૂપે સ્વીકારવામાં આવે છે, અને તેથી જેવી રીતે બ્રાહ્મણો પ્રથમના ત્રણ આશ્રમોના ધર્મને ચોથા આશ્રમના ઉપકારક માને છે, તેવી રીતે બૌદ્ધ અને જૈનો સંસારી અથવા શ્રાવકના ધર્મો ભિક્ષુક અથવા યતિના ધર્મની સિદ્ધિના પ્રથમ પગથીઆરૂપ સ્વીકારે છે.

પરંતુ બ્રાહ્મણોના પરિવ્રાજકો આચારમાં સરખા છતાં તેમના મંડળમાં વિચારોના ભેદ ઘણા જૂના હતા, અને હાલ જેમ હિંદુધર્મના ત્યાગીઓમાં અનંત ભેદ છે—જેવા કે કેટલાક જટાધારી, કેટલાક મુંડી, કેટલાક ભસ્મધારી બાવા, કેટલાક ઉદાસી, તેવા વર્ણમર્યાદા બહાર ગયેલા આ ત્યાગીઓના મંતવ્યો પ્રાચીન કર્મકાંડને વશ વર્તનાર ન હતા. તેમના લગભગ ૬૩ ભેદો હતા એવું જૂના બૌદ્ધ ગ્રંથોમાથી જણાય છે.

જૈનો પોતાની સિદ્ધદશાવાળા વિચારકોને તીર્થંકર કહે છે. તેમના આજ સુધીમા ચોવીસ તીર્થંકરો થયા છે, અને તેમની કાલકલ્પના અને પ્રાચીન તીર્થંકરોના ઇતિવૃત્તસબંધમાં ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિથી તપાસતા એટલું

તો સમજાય છે કે એમનો ધર્મસંપ્રદાય ઘણો પ્રાચીન છે, તેમના આદ્ય તીર્થંકર ઋષભદેવજીએ પોતાના પુત્ર ભરતને ચક્રવર્તી રાજ્યાસન આપી સંસારધર્મનો ત્યાગ કરી સિદ્ધપદને મેળવ્યું હતું. તેમના ત્યાર પછીના બાવીસ તીર્થંકરોસંબંધની પ્રમાણવાળી ઐતિહાસિક માહિતી મળી આવતી નથી; પરંતુ ત્રેવીસમા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથ અને ચોવીસમા તીર્થંકર મહાવીર સ્વામીસંબંધમા ઘણી હકીકત મળી આવી છે. આ બે તીર્થંકરોના જીવન-વૃત્તાન્તો જૈનતત્ત્વદર્શનનો અધ્યાત્મસંબંધ હોવાથી અત્ર તેમના તત્ત્વદર્શનના વિભાગ પૂર્વે તેમના જીવનચરિતને આપવું યોગ્ય ગણ્યું છે.

(૨) પાર્શ્વનાથ (ઇ. સ. પૂ. ૮૦૦)

ઐતિહાસિક જૈનધર્મની સ્થાપના અથવા લુપ્તધર્મનો પુનઃ ઉદ્ધાર શ્રી પાર્શ્વનાથે કર્યો હતો. તેઓ મહાવીર સ્વામીના કૈવલ્ય પહેલાં બસો પચાસ વર્ષઉપર નિર્વાણ પામ્યા હતા અને તેઓ સો વર્ષ જીવ્યા હતા. ઇ. સ. પૂ. ૩૦૦ મા થયેલા જૈન યતિ *ભદ્રબાહુના કલ્પસૂત્રમા* આપેલી માહિતી પ્રમાણે પાર્શ્વનાથ ક્ષત્રિય જાતિના હતા તેમના પિતા કાશીના રાજા અશ્વસેન હતા, અને તેમની માતાનું નામ વામા હતું પાર્શ્વનાથે ગૃહસ્થતરીકે ત્રીસ વર્ષ વૈભવી જીવન ગાળ્યુ હતું; અને ત્યાર પછી સઘળો રાજવૈભવ ત્યજી ભિક્ષુકદશા સ્વીકારી હતી. તેમણે ૮૪ દિવસ સુધી ભારે તપ કર્યું અને કેવળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી ૭૦ વર્ષ પર્યન્ત સિદ્ધજીવન ગાળ્યું હતું; અને સમેત પર્વતના શિખરઉપર નિર્વાણ પામ્યા હતા.

ભવિષ્યમા થનાર મહાવીર સ્વામીના સિદ્ધાન્તો અને પાર્શ્વનાથના સિદ્ધાન્તોમા ઘણો ભેદ ન હતો પરંતુ ઐતિહાસિક અવલોકનથી સમજાશે કે જૈનોના પ્રથમના ચાર વ્રતો--અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય અને અપરિગ્રહ પાર્શ્વનાથે વિધાન કર્યા હતાં અને પાચમુ વ્રત-બ્રહ્મચર્ય તે શ્રી મહાવીરે ઉમેર્યું હતું અને તેના ઉપર તેમણે ભાર મુક્યો હતો. બીજું શ્રી પાર્શ્વનાથે એક વસ્ત્ર અને બીજું ઉપવસ્ત્ર રાખવાની છૂટ આપી હતી. શ્રી મહાવીરે કેવળ વસ્ત્રવિના રહેવાના કર્કશ આચારને દાખલ કર્યો હતો. આ પાંચમાં

નર અને કેવળ નગ્નતા-એ બે આચારના મુદ્દાઉપર મહાવીરના અનુયાયી ગૌતમ, અને પાર્શ્વના અનુયાયી કેશી-એ વાદવિવાદ થયાનું સૂત્રગ્રન્થોમાં સમજાય છે. તેથી પાર્શ્વ અને મહાવીરના અનુયાયીઓ વચ્ચે આચારમાં મતભેદ ઘણા જૂના જણાય છે, કદાચ જાતિ શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર એ બે તફા જૈનધર્મમાં પડ્યા છે, તેના મૂળ બીજ આ આચાર તકરારમાં હશે.

(૩) શ્રી મહાવીર સ્વામી (ઈ સ. પૂ. ૪૬૮) અને તેમના ધર્મનો ઇતિહાસ.

જૈનસંપ્રદાયપ્રમાણે ઇ. સ પૂ પર૮ મા મહાવીર નિર્વાણ પામ્યા હતા પરંતુ હેમચંદ્ર આચાર્યના વાક્યોઉપર અનુમાન કરનાર પ્રો જેકોબીના અભિપ્રાયપ્રમાણે વિક્રમસંવત્સરના ઉ.ર પહેલા ૨૫૫ વર્ષઉપર ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય રાજ્યારૂઢ થયા હતા, એટલે કે ઇ સ. પૂ ૩૧૨ મા ચંદ્રગુપ્તનો રાજ્યારંભ આવે આ રાજ્યાભિષેક પહેલા ૧૫૫ વર્ષઉપર મહાવીર સ્વામીને નિર્વાણ થયુ હતુ એટલે કે ઇ. સ પૂ ૪૬૮ મા મહાવીર સ્વામીએ દેહ છોડ્યો હતો ગૌતમ બુદ્ધ અને મહાવીર સમકાલીન હતા તે વાત આ સમયસાથે બહુ બેસતી આવે છે.

ઇ. સ. પૂ ૫૦૦ વર્ષઉપર વિદેહ રાજ્ય ઘણુ સમૃદ્ધિવાનુ હતું તેની રાજધાની વૈશાલી હતી. આ નગર પાટલિપુત્ર (પટના)થી ઉત્તરમા આવ્યુ હતું. આ રાજ્ય ઘણે ભાગે પ્રજાસત્તાક હતું, અને લીચ્છવી જાતિના ક્ષત્રિય વંશના કુટુંબિયોના તાબામા હતું, વૈશાલીના કુંડગ્રામ નામના પરામા (બસકુંડ નામનું હાલનું ગામ) સિદ્ધાર્થ નામના જ્ઞાતૃક જાતિના એક ક્ષત્રિય પુરુષ હતા, લીચ્છવી જાતિના આગેવાન ચેટકના બહેન ત્રિશલાને સિદ્ધાર્થ પરણ્યા હતા તે લગ્ન સબંધથી બે પુત્ર અને એક પુત્રી થયા. નાના પુત્રનું નામ વર્ધમાન પાડ્યુ હતું જે પાછળથી મહાવીર થયા સિદ્ધાર્થના ત્રિશલા સાથેના લગ્નસબંધથી મગધ રાજ્યમાથે ગાઢ સગાઇસબંધ થયો હતો. લીચ્છવી જાતિના આગેવાન ચેટકના બહેન જ્યારે સિદ્ધાર્થને પરણ્યા હતા, ત્યારે ચેટકના દીકરી ચેલ્લના મગધના બિંબિસાર રાજાને

પરણ્યાં હતાં. બિંબિસાર અને ચેલ્લનાના દીકરા અજાતશત્રુ, અને સિદ્ધાર્થ અને ત્રિશલાના દીકરા વર્ધમાન (મહાવીર). પરંતુ આ બે સંબંધથી વિલક્ષણ પરિણામો થયાં. બુદ્ધના નિર્વાણપહેલાં આઠ વર્ષઉપર અજાતશત્રુએ પોતાના પિતા બિંબિસારનો વધ કરી ભૌતિક રાજ્ય મેળવી રાજધર્મને અને લીચ્છવી જાતિના માતૃવંશને કલંકિત કર્યો, ત્યારે વર્ધમાને સર્વ વૈભવ ત્યજી અહિંસાધર્મનું શાસન પ્રવર્તાવી લોકધર્મ અને માતૃવંશને ઉજ્જવલ કર્યો.

જેવી રીતે બૌદ્ધો ગૌતમબુદ્ધના ઐતિહાસિક જન્મઉપર કલ્પનામય ધાર્મિક વાતાવરણ ઉભું કરે છે; જેવી રીતે કૃષ્ણજન્મ સંબંધમાં બ્રાહ્મણો અલૌકિક વાતાવરણ ઉભું કરે છે, તેવી રીતે જૈનો પણ જણાવે છે કે પુષ્પોત્તર સ્વર્ગમાંથી મહાવીર પોતાના પૂર્વજન્મમાંથી બ્રાહ્મણ ઋષભદત્તની સ્ત્રી દેવાનંદામા ગર્ભભાવે ઉતર્યા, અને તે બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણી પણ કુંડગ્રામમા રહેતા હતા; પરંતુ પ્રાચીન કલ્પોમા તીર્થંકરો બ્રાહ્મણના વંશમાં અવતર્યા નથી, તેથી ઇન્દ્રે અથવા શક્રે દેવાનંદાનો ગર્ભ ક્ષત્રિયાણી ત્રિશલામાં સ્થાપ્યો, અને તે વર્ધમાન થયા, શ્વેતાંબરો આ વાર્તાને પ્રમાણભૂત માને છે. દિગંબરો માનતા નથી, સામાન્ય બુદ્ધિપ્રમાણે દિગંબર મતપ્રમાણે વર્ધમાન ક્ષત્રિયપુત્ર હતા તે સ્વીકારી શકાય છે.

ગૌતમ બુદ્ધની પેઠે વર્ધમાનનું જ્યોતિષ જોનારાએ તેમની યશસ્વી ધર્મભરી કીર્તિ ગાઈ હતી. વર્ધમાનને સર્વપ્રકારની લૌકિક અલૌકિક કેળવણી આપવામાં આવી હતી, તેમનું લગ્ન યશોદાસાથે થયું હતું, તેમની પુત્રી તે જમાલી (જમાલી ?) વેરે પરણાવી હતી. આ જમાઈ ભવિષ્યમાં મહાવીરના ધર્મના વિરોધી થયા હતા વર્ધમાન સંસારમાં રહ્યા છતાં વૈરાગ્યની વાસનાવાળા હતા. તેમનાં માતાપિતાના મરણ પછી પોતાના મોટાભાઈ નંદિવર્ધનની આજ્ઞા લઈ ઉંમરના ત્રીસમા વર્ષમા ત્યાગી થયા. આચારાંગ સૂત્રની એક ગાથાઉપરથી સમજાય છે કે વર્ધમાને ભારે કષ્ટમય તપ કર્યું હતું. તેર મહિનાસુધી તો તેમના અંગઉપર જીવોએ વાસ કરી

દીધો હતો, પછી વસ્ત્રનો પણ ત્યાગ કરી નગ્ન દશામાં તે ફરતા હતા. ધ્યાનવડે, અખંડ બ્રહ્મચર્યવડે, અને યમ નિયમાદિ આયોગવડે તેમણે સર્વ ઇન્દ્રિયોનો જય કર્યો, અને કોઈ પણ જીવના પ્રાણીને મન વાણી અને શરીરથી લગાર પણ અનર્થ થવા દીધા નહિ આ પ્રવાસના કષ્ટતના પાલનમાં જંગલી મનુષ્યોએ તેમને દુ:ખ દીધું હતું પરંતુ તે સર્વ શાન્ત ભાવથી સહન કર્યું હતું ફરતા ફરતા તેઓ મગધ રાજ્યધાનીની રાજગૃહ આગળ આવ્યા હતા, અને ત્યાં તેમનું સારૂં સન્માન થયું હતું.

રાજગૃહના નાનંદા નામના ૫ગમાં વસનાર ગોશાલ નામના સાધુનો સંબંધ થયો આ સાધુ વર્ધમાન સાથે છ વર્ષ સ્નેહ બાંધી રહ્યો અને સમાન તપશ્ચરણ કર્યું પરંતુ એક નજીવી બાબત ઉપરથી ગોશાલ છૂટો પડ્યો, અને તેણે એક નવો સંપ્રદાય ઉભો કર્યો, અને પોતાને તીર્થંકર કહેવડાવવા લાગ્યો આ સંપ્રદાયનું નામ આજીવક હતું, એમ બૌદ્ધ ગ્રંથો થી સમજાય છે તે સંપ્રદાયનું સાહિત્ય કંઈ રહ્યું હોય એમ જણાતું નથી. શ્રાવસ્તીની હાલાહલા નામની કુંભારણને ત્યાં ગોશાલે પોતાના સંપ્રદાયનું સ્થાપન કર્યું હતું

વર્ધમાને આ ગોશાલના ક્ષુદ્ર વિરોધની અવગણના કરી અને બાર વર્ષ વધારે તપશ્ચર્યા અને ધ્યાનમાં ગાળ્યા ત્યાર પછી જેવી રીતે ગૌતમ બુદ્ધને બુદ્ધત્વ અશ્વત્થનીચે ધ્યાનયોગના પરિણામમાં મળ્યું, તેમ વર્ધમાનને કૈવલ્યપદ શાલવૃક્ષ નીચે પ્રાપ્ત થયું જેમ શાક્યપુત્ર ગૌતમને બુદ્ધ સંજ્ઞા મળી, તેમ વર્ધમાનને જિન અથવા મહાવીર સંજ્ઞા મળી તેમનું જ્ઞાન કેવલિ એટલે સર્વ વસ્તુને અનુભવનારૂં થયું. આ કૈવલ્ય પદ અથવા મહાવીરત્વ તેમના બેતાલીસમા વર્ષમાં પ્રાપ્ત થયું, અને ત્યાર પછી તેઓએ નિર્ગ્રન્થસંજ્ઞાવાળા એટલે બંધન વિનાના ભિક્ષુકોના સંપ્રદાયનું સ્થાપન કર્યું. નિર્ગ્રન્થ સંજ્ઞા પાછળથી જૈન સંજ્ઞામાં પલટાઇ ગઇ છે. બન્નેનો અર્થ તાત્પર્યમાં એક છે ગ્રંથ વિનાના-બંધનવિનાના તે નિર્ગ્રન્થી, સર્વાંશ ઇંદ્રિયોનો જય કરનાર તે જૈન બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં "નિગ્ગંથનાથ પુત્ત

(નિર્ગ્રન્થો જ્ઞાતૃપુત્ર જ્ઞાતૃ જાતિના નિર્ગ્રન્થ સાધુ) સંબંધે જે ઉલ્લેખ આવે છે તે મહાવીરને લગતો છે, એમ પ્રો. જેકોબીનું માનવું છે

કેવલ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યાં પછીના ત્રીસ વર્ષ મહાવીરે શી રીતે ગાળ્યાં તેનું ઐતિહાસિક જ્ઞાન ઘણું થોડું મળી આવ્યું છે તેઓએ હિંદના ઉત્તર તથા દક્ષિણ વિભાગમાં પ્રવાસ કર્યો હતો તેઓ મગધ અને અંગ દેશની રાજધાનીમાં જતા આવતા હતા. મગધની રાજધાની રાજગૃહ, અંગની રાજધાની ચંપા, વિદેહની રાજધાની મિથિલા તથા શ્રાવસ્તી, અને પોતાની નગરી વૈશાલી—એ સર્વમાં તેઓ થોડો થોડો સમય રહેતા હતા

મગધ રાજ્યના તે સમયના રાજા બિંબિસાર અને તેનો પુત્ર અજાતશત્રુ અથવા કૂણીક અને તેમના બીજા રાજવંશીઓ સાથે શ્રી મહાવીરને મળવાનો પ્રસંગ થયો હતો એ રાજવંશીઓ તેમનો સારો સત્કાર કરતા હતા. પરંતુ બુદ્ધનો અને તેના અનુયાયીઓનો પણ આ રાજવાડા સાથે સંબંધ હતો,—જૈને એ પોતાના સૂત્રગ્રંથો તથા ઇતર ગ્રંથોમાં બૌદ્ધ સંબંધમાં કંઇ પણ ઉલ્લેખ નથી કર્યો. પરંતુ બૌદ્ધોના પાલી ગ્રંથોમાં મહાવીરના અનુયાયીઓ અને બુદ્ધ વચ્ચે વાદવિવાદ થવાના પ્રસંગો છે અજાતશત્રુના મનનું સમાધાન મહાવીર કરતાં બૌદ્ધે સારૂં કર્યું હતું એમ પાલી ગ્રન્થો જણાવે છે. પરંતુ વિશેષ વિચાર અને શોધ ઉપરથી સમજાય છે કે અજાતશત્રુ બૌદ્ધધર્મ કરતાં જૈનધર્મ તરફ વધારે વલણવાળો રાજા હતો.

મહાવીરનો રાજગૃહનો ઉપાલિ નામનો ગૃહસ્થ અનુયાયી થયો હતો તેણે બુદ્ધ સાથે બૌદ્ધ સિદ્ધાન્તો ભ્રમવાળા છે એમ જણાવવા પ્રયાસ કર્યો હતો, પરંતુ આખરે ભગવાન્ બુદ્ધે તેના મતનું પરિવર્તન કર્યું હતું અને ત્યાર પછી તે જૈન મતમાં માત્ર ઉદાસીન નહિં, પરંતુ વિરોધી થયો હતો

શ્રી ગૌતમ બુદ્ધ અને શ્રી મહાવીરના સિદ્ધાન્તો પાયામાં ભેદવાળા છે. તેથી દયાધર્મમાં તેઓ સમાન છતાં તેમના અનુયાયીના આચારવિચારમાં ઘણો ભેદ છે જૈન સિદ્ધાન્ત હિંદુઓની પ્રાચીન આત્મભાવનાને

સ્વીકાર કરે છે અને જગત્ ચૈતન્યમય-જીવતથી ભરપૂર છે એવું શ્રીમહાવીરનું મંતવ્ય છે જ્યારે બૌદ્ધો ક્ષણિકવાદી અને અનાત્મવાદી છે

બીજું ગૌતમબુદ્ધે દેહદમન જો કે પુર્વાવસ્થામાં સાધ્યું હતું પરંતુ "બોધિ" પ્રાપ્ત થયા પછીનો તેમનો છેવટનો સિદ્ધાન્ત મધ્યમ માર્ગનો હતો, એટલે દેહનું પ્રાપ્ત મન પણ કામનું નથી, તેમ નિરોમાં આ બોટલું પણ કામનું નથી-એવો ભાવનો ઘડાયો હતો શ્રીમહાવીરે દેહ દમનને ઘણુંજ પ્રાધાન્ય આપ્યું છે અને તેમના અનુયાયીઓ કષ્ટન વડે ભારે તપ વડે-દેહાન્ત થાય તો તેમાં ધર્મનો મહિમા માને છે

ત્રીજું જીવના પ્રાણીઓ પ્રતિ દયા દર્શાવવાનો આદેશ શ્રીગૌતમ બુદ્ધનો છે, પરંતુ શ્રીમહાવીરે તો દયાધર્મ ઉપર ઘણોજ ભાર મૂક્યો છે, અને તેથી મનુષ્ય પ્રાણીઓ પ્રતિ જેટલી અનુકંપા દર્શાવાય તેટલી અને પ્રસંગે તેથી પણ અધિક સ્થાવરાન્ત યોનિના જીવોપર્યન્ત દર્શાવવી એવો આગ્રહ જણાવ્યો છે

પાયામાં ઉપર જણાવેલા ભેદવાળા જૈન અને બુદ્ધદર્શનોને લીધે જો કે થોડો ઘણો વિગ્રહ જૈનો અને બૌદ્ધોમાં મહાવીર અને ગૌતમના સમય સમા થયો હશે, તો પણ બન્નેની વિચારદિશા જૂદા પ્રકારની હોવાથી આરંભ દ્વેષના પ્રસંગો પાછળથી બંધ થયા છે પરંતુ એકજ દર્શનમાં જૂજ બાબ તોમાં જે મતભેદ બંધાય છે તેથી ધર્મવિગ્રહ જેવો ભાગે થાય છે તેવો ભિન્ન દર્શનોવાળા વચ્ચે થતો નથી આ નિયમ પ્રમાણે શ્રીમહાવીરનો જેટલા વિરોધી બૌદ્ધ સંપ્રદાય હતો તેના કરતા જૈનસિદ્ધાન્તના એકદેશી ગોશાલનો સંપ્રદાય વધારે વિરોધી હતો ગોશાલના અનુયાયીઓ શ્રાવસ્તીમાં ઘણા હતા એમ જૈનગ્રન્થો જણાવે છે. તેના સંબંધમાં જૈન ગ્રંથો ઘણા દોષોના આક્ષેપ કરે છે આ બાબતમાં શ્રીમહાવીર પોતે ઘણે ભાગે ઉદાસીન રહેતા હતા, તોપણ તેમના અને ગોશાલના અનુયાયીઓમાં ભારે વિગ્રહ ચાલતો હતો કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછીના શ્રીમહાવીરના જીવનના સોળમા વર્ષમાં શ્રાવસ્તીમાં મહાવીર સમક્ષ ગોશાલનો ભારે પરાજય થયો હતો, અને

ત્યાર પછી એક અઠવાડીઆમાં ગોશાલનો દેહ પડયો હતો આ પ્રસંગ પિતાનું ખૂન કરનાર અજાતશત્રુના રાજ્યારોહણ પછી થોડા સમયમાં બન્યો હતો ગોશાલના મરણ પછી શ્રીમહાવીર લગભગ સોળ વર્ષ પોતાના ધર્મનું પ્રસારણ કરી શક્યા હતા, અને તેમના જમાઇ જમાલી અને એક સાધુ " તિસ્સગુત્ત " ના કેટલાક સાંપ્રદાયિક વિચારભેદો લગભગ તેમના જીવનકાળે શમી ગયા હતા પિતાનું ખૂન કરનાર અજાતશત્રુ રાજાના પ્રતિ પણ અનુકંપા અને દયા દર્શાવનાર શ્રીમહાવીર રાજગૃહ પાસે પાવા ગામમાં બોતેર વર્ષે કૈવલ્યને પામ્યા ઈ સ પૂ ૪૬૮ મા આ પ્રસંગ બન્યો હતો

શ્રીમહાવીરના અગીયાર ગણધરોમાં સુધર્મા જૈનસંઘના આગેવાન થયા હતા શ્રીમહાવીરના કૈવલ્ય પછી લગભગ દોઢસો વર્ષપર્યન્ત જૈનસંપ્રદાય કેવી સ્થિતિમાં ચાલ્યો તેની ઐતિહાસિક માહિતી ઘણી થોડી છે તોપણ સાંપ્રદાયિક વાર્તા ઉપરથી સમજાય છે કે અજાતશત્રુના મરણ પછી ઉદાયીએ જૈનધર્મનો સારો સત્કાર કર્યો હતો ઉદાયીએ એક રાજાનો પરાભવ કરતો તેનું વેર લેના પુત્રે જૈનસંઘમાં સાધુરૂપે પ્રવેશ કરી ઉદાયીના ખૂનમાં વાળ્યું. અને આ પ્રસંગ શ્રીમહાવીરના કૈવલ્ય પછી સાઠમા વર્ષમાં બન્યો ત્યાર પછી નંદવંશના રાજાઓ થયા આ નવનંદના સમયમાં જૈનધર્મની ખાસ અવગણના થઇ જણાતી નથી, કારણ કે કલિંગના રાજા ખારવેલ જે જૈન હતા, તેમના એક શિલાલેખમાં નંદરાજાને આદિ જિનની મૂર્તિ સાથે સબંધવાળી જણાવી છે. શ્રીમહાવીરના કૈવલ્ય પછી વીસ વર્ષે જૈનસંઘના અગ્રણી સુધર્મા ગુજરી ગયા અને જંબુ નામના સાધુને શિર સંઘની જવાબદારી હતી. તેમણે ચુમ્માળીસ વર્ષ વ્યવસ્થા રાખી ત્યાર પછી ત્રણ સંઘનાયકો થઇ ગયા, અને છેલ્લા નંદરાજાના સમયમાં જૈનસંઘનો કારભાર સંભૂતવિજય અને ભદ્રબાહુ એ બે યતિઓના હાથમાં હતો જૈનધર્મસાહિત્યના ચતુર્દશ "પૂર્વ" અથવા વિદ્યાસ્થાનની માહિતી આ બે યતિઓને છેલ્લી હતી ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય મગધરાજ્યની ગાદી ઉપર આવ્યા તે જ સાલમાં સંભૂતવિજય ગુજરી ગયા ત્યાર પછી બાર વર્ષનો ભારે દુષ્કાળ પડયો, અને બંગાળા દેશની તેથી પાયમાલી થઈ. ભદ્રબાહુએ આ સંકટના સમયમાં

સંઘના સખત નીતિનિયમોનો ભંગ થતો જોયો અને તેથી તેઓ પોતાના કેટલાક વિશ્વાસુ અને ધર્મનિષ્ઠ અનુયાયીઓને લઇ તે દેશથી નીકળી દક્ષિણમાં કર્ણાટક દેશમાં આવી વસ્યા. સંભૂતવિજયના શિષ્ય સ્થૂલભદ્રે જૈનસંપ્રદાયનું મગધમાં અને બીજાં સ્થાનોમાં રક્ષણ કર્યું દુષ્કાળનો સમય વીત્યા પછી કર્ણાટકમાં ગયેલા જૈનો મગધમાં પાછા આવ્યા. ભદ્રબાહુ જૈનમંડળની જવાબદારી સ્થૂલભદ્રના હાથમાં રહેવા દઈ નેપાલમાં તપશ્ચર્યા કરવા ચાલ્યા ગયા. ઇ. સ. પૂ. ૩૦૦ માં જૈનસંઘના બે તડા પડયા— (૧) શ્વેતાંબર (૨) દિગંબર.

કર્ણાટકમાંથી દુષ્કાળના અન્તમાં પાછા આવેલા જૈનો, જેમણે ધર્મના સખત નિયમોનું પાલન કર્યું હતું તેઓને મગધમાં રહેલા સાધુઓનું જીવન, ધર્મના નિયમોમાં શિથિલ જણાયું, અને તેઓ મગધવાસી જૈનોને ધર્મભ્રષ્ટ માનવા લાગ્યા. પ્રાચીન ધર્મસાહિત્ય "પૂર્વ" લોપ પામતું જણાયું પાટલિપુત્ર (પટના)માં મગધ રાજ્યના જૈનોએ પરિષદ્ ભરી અને ધર્મસાહિત્ય ભેગુ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તે સંપૂર્ણ સાહિત્ય, જે ભદ્રબાહુને કંઠસ્થ હતું તે તેઓ નેપાલમાં જઈ વસ્યા હતા માટે તેમની પાસેથી મળી શકે તેમ હતું. સ્થૂલભદ્ર ગુરુ પાસે ગયા અને ચૌદ પૂર્વાંગનો તેમણે અભ્યાસ કર્યો. પરંતુ તેમણે માત્ર તેના પ્રથમના દશ અંગ કરતા વધારે અંગો બીજાને ન શિખવવાનો શિષ્યને આદેશ કર્યો તેથ જે ધર્મસાહિત્યનો સંગ્રહ થયો તે પૂર્ણ ન હતું. પરંતુ ખંડ સંહિતારૂપે હતું, અને તેમાં કેટલુંક નવું પણ સાહિત્ય પેસવા પામ્યું. પરિષદમાં સંગ્રહ થયેલું આ સાહિત્ય "શ્વેતાંબર"નું ધર્મ સાહિત્ય ગણાય છે. કર્ણાટકમાંથી પાછા આવનાર, જે દિગંબરોના પૂર્વજો ગણાય, તેમણે આ પરિષદમાં ભાગ લીધો ન હતો અને તેઓ પ્રાચીન સાહિત્ય લોપ પામ્યું છે એમ ગણે છે. તેઓ એવું માને છે કે શ્વેતાંબરોનું ધર્મસાહિત્ય જે સિદ્ધાંત તરીકે રજુ થાય છે તે પાછળનું નવું સાહિત્ય છે, અને વલ્લભીના જિનાચાર્યે સંગ્રહ કરેલું છે.

આ જૈનધર્મના અન્ત ક્ષોભને લીધે તે ધર્મના બાહ્યપ્રસારણમાં જો કે વિઘ્ન આવ્યું તોપણ બ્રાહ્મણધર્મ અને બૌદ્ધધર્મના રાજ્યાશ્રયને લીધે થતા

પ્રબલ વેગ સામે તે ધર્મ શાન્ત અને ગુપ્ત રીતે આત્મ રક્ષણ કરતો હશે. મગધ અને બંગાળામાં તેમ કલિંગમાં તે ધર્મનો પ્રચાર થયેલો તે ઉપરાંત ઘણા જૂના સમયથી પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં અને મુખ્યત્વે કરી ગુજરાતમાં તે ધર્મનાં પુણ્યબીજ રોપાયાં હતાં અને તે દેશમાં તે ધર્મનું સારૂં ફગી નીકળ્યું. જૈનસાહિત્યમાં બિંદુસારના દીકરા ચંદ્રગુપ્તનો તથા મહારાજા અશોકનો ઉલ્લેખ નહિ જેવો આવે છે, તથા ચાણક્યના અર્થશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્રમાં સમાજનું બંધારણ બ્રાહ્મણધર્મને અનુસરતું ચીતર્યું છે, તેથી સહજ અનુમાન થાય છે કે ઇ. સ. પૂ. ત્રીજા સૈકામાં બૌદ્ધધર્મ અથવા બ્રાહ્મણધર્મ પ્રબળ વેગવાળો પૂર્વ હિંદુસ્થાનમાં જેવો હતો તેવો વેગવાળો જૈનધર્મ ત્યાં ન હતો. પરંતુ કલિંગ દેશમાં ખારવેલ રાજાના આશ્રય નીચે તે ધર્મની એક શાખા ફેલાતી હતી અને પશ્ચિમમાં ખાસ કરીને ઉજ્જનમાં રાજ્ય કરતા અશોક મહારાજાના પૌત્ર સંપ્રતિના આશ્રય નીચે ગુજરાત વગેરે દેશમાં તેની બીજી શાખા પ્રસરી હતી. જેવી રીતે બૌદ્ધોના આશ્રયદાતા અશોક મહારાજા હતા, તેમ જૈનોના આશ્રયદાતા તે મહારાજાના પૌત્ર સંપ્રતિ રાજા હતા.

જો કે ઇ. પૂ. ૩૦૦માં જૈનધર્મના બે વિભાગ થયા હતા તોપણ સંપ્રદાયભેદ ઘણું કરીને ઇ. સ. પછી ૮૦ અથવા ૮૨ની સાલ પહેલાં થયો ન હતો. મથુરાના ઘણા લેખો ઉપરથી સમજાય છે કે શ્વેતાંબરોનો સંઘ ઇ. સ. ૭૮માં સ્થપાઈ ચૂક્યો હતો, એટલું જ નહિ પણ ઘણા પેટા વિભાગો અથવા ગચ્છો થયા હતા. આર્યાઓ અથવા સાધ્વીના ઉલ્લેખ તેમાં આવે છે, અને આ સ્ત્રીઓની સંસ્થા શ્વેતાંબરોમાં છે દિગંબરોમાં નથી. ઇ. સ. પૂ. ૩૦૦માં મથુરા કૃષ્ણભક્તિનું નિવાસસ્થાન હતું, પરંતુ ત્રણ સૈકામાં તે દેશ જેમાં શકસેનોનું રાજ્ય હતું, ત્યાં શ્રી મહાવીરની તપની ભાવનાએ મનુષ્યોના હૃદયનું આકર્ષણ કર્યું હતું. જેવી રીતે બ્રાહ્મણોના વિષ્ણુના સંપ્રદાયના મૂળસ્થાનમાં એટલે મથુરામાં જૈનોએ પોતાના ધર્મનું રક્ષણ કર્યું હતું, તેવી રીતે બ્રાહ્મણોના પાશુપત અથવા શૈવ સંપ્રદાયના નિવાસભૂત ઉજ્જયિનીમાં પણ તેમણે સ્વધર્મનું રક્ષણ કર્યું હતું. કાલિકાચાર્યના કથાનક ઉપરથી એટલું તો સમજાય છે કે તે વાતમાં કંઇક ઐતિહાસિક સત્ય છે. જૈન સાધુ કાલિકાચાર્યનું

માળવાના રાજા ગર્દભિલ્લે (ગંધર્વસેને) અપમાન કર્યું તેથી તે સાધુ "શાહાનુ શાહી" (રાજાના રાજા) શકદ્વીપના રાજ્ય તરફ ગયા. આ શાહાનુ-શાહી પદ સિક્કાઓ ઉપરથી કુશાન વંશના રાજાને લાગુ પડતું છે, અને તે રાજાઓની પંજાબ સિંધ વગેરે મુલક ઉપર સત્તા ઇ. સ. પૂર્વના પહેલા સૈકામાં હતી. આ શક જાતિના લોકોને બોલાવી લાવી ઉજ્જૈનમા ગર્દભિલના રાજ્યને કાલિકાચાર્યે ઉથલાવી નાખ્યું એવું કથાનક છે. પરંતુ તેના પુત્ર વિક્રમાદિત્યે શકોને હરાવી હાંકી કાઢયા, અને પોતાના રાજ્યની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરી. જૈનોનો ઉજ્જયિનીમા સબંધ હતો, તે કાલિકાચાર્યના કથાનકથી તથા તેઓ વિક્રમ સંવત્ પ્રમાણે ગણત્રી કરે છે તેથી સાબીત થાય છે.

ઇ. સ. ના પહેલા સૈકાથી પાચમા સૈકા સુધીમા જૈનધર્મના અને તેમના સંઘની પ્રવૃત્તિની ઐતિહાસિક માહિતી ઘણી થોડી છે. પરંતુ પાચમા છઠ્ઠા સૈકામા વલભીમા જૈનધર્મની પરિષદ્મા તેના સિદ્ધાતો સુગ્રથિત થયા.

જૈનધર્મના અનુયાયીઓની સંખ્યા ઓછી છતા તેઓ પોતાના ધર્મનું પ્રમાણ બળાત્કારથી અથવા વાદવિવાદથી કરતા નથી, છતાં તે ધર્મ અવિચ્છિન્ન શાંત જીવન ગાળતો હિંદુસ્થાનમા રહ્યો છે અને બુદ્ધધર્મ પોતાની જન્મભૂમિમાંથી લોપ પામ્યો તેના કારણોમા મુખ્ય કારણ જૈનોની શાન્ત સંઘની વ્યવસ્થા છે; અને તે સાથે પોતાના પુરાણા સિદ્ધાતો આચારો અને વિચારોને તેઓ આગ્રહપૂર્વક વળગી રહે છે આજથી બે હજાર વર્ષો ઉપર જે પ્રકારે જૈનધર્મનું પાલન થતુ હતુ, તેવુજ લગભગ તેમના યતિઓ પાળે છે. અને જો કે શ્રાવકોમા ધર્મશૈથિલ્ય આ જમાનામા છે, તો પણ ધર્મરક્ષણ કરવામા તેમના યતિઓ અને આર્યાઓ બળવાન છે.

(૪) જૈનધર્મના બે સંપ્રદાયઃ શ્વેતાંબર તથા દિગંબર.

ઉપર જૈનધર્મના બે સંપ્રદાય કેવા સંજોગોમા શી રીતે થયા તે જણાવવામાં આવ્યું છે. જૈનસિદ્ધાન્તમા આ બને સંપ્રદાયો એક છતાં ચાર મુદ્દામા વિચારભેદ જણાવે છેઃ (૧) દિગંબરોના અભિપ્રાય પ્રમાણે તીર્થંકરો અથવા કેવલી આહાર વિના જીવી શકે છે; શ્વેતાબરો આહારનો સંભવ સ્વીકારે છે, (૨) શ્વેતાબરો માને છે કે દેવનંદાના ગર્ભસ્થાનમાંથી મહાવીરનો

ગર્ભ ત્રિશલામાં સ્થાપવામાં આવ્યો હતો, આ મંતવ્યને દિગંબરો માનતા નથી. (૩) વસ્ત્ર તથા પરિગ્રહ કરનાર સાધુ કૈવલ્યને પામતો નથી એમ દિગંબરો માને છે. (૪) અને સ્ત્રીઓને મોક્ષનો અધિકાર નથી એમ દિગંબરો માને છે. બીજા મુદ્દા શિવાયના ત્રણ મુદ્દાઓમાં શ્વેતાંબરોના નિશ્ચયો સામાન્ય બુદ્ધિ સાથે બંધબેસતા છે, અને પરધર્મીઓ પણ સ્વીકારી શકે તેવા છે.

શ્વેતાંબરોના કહેવા પ્રમાણે દિગંબરોનો સંપ્રદાય શિવભૂતિથી (ઇ.સ. ૮૩) આરંભ પામ્યો, અને તે શ્વેતાંબરોના પ્રાચીન ધર્મમા પ્રથમ સાત વાર વિગ્રહ થયેલો તે પૈકી છેલ્લા વિગ્રહનો પરિણામ છે. દિગંબરો કહે છે કે પ્રાચીન ધર્મસાહિત્ય સર્વલોપ પામ્યું છે, તોપણ દિગંબરોએ શ્રી મહાવીરના સિદ્ધાંત પ્રમાણે આચાર જાળવી જાણ્યો છે; વળી શ્રી મહાવીરથી આઠમા ગણધર ભદ્રબાહુના સમયમા અર્ધફાલકની શાખા થઇ, તેમાથી ધર્મશૈથિલ્યને લક્ષમા લઇ શ્વેતાંબર મત ઈ. સ. ૮૦ મા સ્થપાયો. શ્વેતાંબરોના મૂલ ધર્મસાહિત્યને બાદ કરીએ તો દિગંબરોનુ કેટલુંક સસ્કૃત ભાષાનું સાહિત્ય ઘણું પુરાણું છે. શ્વેતાંબરોમા પાછળથી લગભગ ૮૪ પેટાપંથ પડ્યા છે, અને તેને ગચ્છ નામ આપવામા આવે છે. બંને સંપ્રદાયવાળાઓએ પોતાની ગુરુપરંપરા જાળવી રાખી છે. આ ગુરુપરંપરાના લેખને સ્થવિરાવલી, પટ્ટાવલિ અથવા ગુર્વાવલિ એવું નામ આપવામા આવે છે.

(૫) જૈનદર્શનનું પ્રમાણસાહિત્ય.

જૈનદર્શનના પ્રમાણ ગ્રંથોને ચૌદ પૂર્વ અને અગીઆર અંગ કહે છે. ચૌદ પૂર્વ ઘણું કરીને ભદ્રબાહુથી અવિચ્છિન્ન ચાલ્યા હતા. પછીથી તેનો લોપ થયો જણાય છે. અગીઆર અંગો જે હાલ ઉપલબ્ધ છે, તે જૈનસાહિત્યનો જૂનામાં જૂનો ભાગ છે. આ અગીઆર અંગોના નામ નીચે પ્રમાણે છે:

(૧) આચાર (૨) સૂત્રકૃત (૩) સ્થાન (૪) સમવાય (૫) ભગવતી (૬) જ્ઞાતધર્મકથા (૭) ઉપાસકદશા (૮) અંતકૃત દશા (૯) અનુત્તર ઔપપત્તિક દશા (૧૦) પ્રશ્ન વ્યાકરણ (૧૧) વિપાક.

આ પ્રધાન અંગો ઉપરાંત બાર ઉપાંગો છે.—(૧) ઔપપતિક (૨) રાજપ્રશ્નીય (૩) જીવાભિગમ (૪) પ્રજ્ઞાપના (૫) જંબુદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ (૬) ચંદ્ર-પ્રજ્ઞપ્તિ (૭) સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ (૮) નિગ્યાવલિ (૯) કલ્પાવતંસિકા (૧૦) પુષ્પિકા (૧૧) પુષ્પચૂલિકા (૧૨) વૃષ્ણિદશા.

આ અંગ અને ઉપાંગ ઉપરાંત દશ પ્રકીર્ણ[૧], ૭ છેદસૂત્ર[૨] નાન્દી, અનુયોગદ્વાર અને ચાર મૂલ સૂત્રો[૩] છે.

આ અગીઆર અંગો, બાર ઉપાંગો, પ્રકીર્ણ છેદસૂત્રો વિગેરે ધર્મ-સાહિત્ય હાલ જે રૂપમા ઉપલબ્ધ છે તે મૂલ નથી, અને તે મૂલ નામનું શ્વેતાંબરોએ ઉભું કરેલુ છે. એવું દિગંબરો કહે છે આ સાહિત્યની મૂલ ભાષા અર્ધમાગધી હતી. હાલ આપણે તેને જૈનપ્રાકૃત સંજ્ઞા આપીએ અને ત્યાર પછીના ગ્રંથો જૈનમહારાષ્ટ્રીમા છે.

આ મૂલ ધર્મસાહિત્ય ઉપર ટીકાઓની પરંપરા ચાલી છે. ઇતિહાસના ક્રમમા જૈનદર્શનનું નવું સાહિત્ય નીચે પ્રમાણે ગોઠવી શકાય છે—

(૧) ઉમાસ્વાતિનું "તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર" (સને ૧ થી ૮૫ સુધીમા)

(૨) સિદ્ધસેન દિવાકરનો "ન્યાયાવતાર" (ઈ. સ. ૫૩૩)

(૩) હરિભદ્રનુ ષડ્દર્શનસમુચ્ચય–જેમા જૈનમતનું સવિસ્તર વર્ણન છે (ઇ સ. ના પાચમા સૈકામા)

(૪) નેમિચંદ્રનો "દ્રવ્યસંગ્રહ" (ઈ. સ. ૧૧૫૦)

(૫) વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય.

(૬) તર્કવાર્તિક શાત્યાચાર્યની ટીકાવાળું.

---

[૧](૧) ચતુ શરણ, (૨) સસ્તાર (૩) આતુરપ્રત્યાખ્યાન, (૪) ભક્તપરિજ્ઞા, (૫) તંદુલવૈયાલિ, (૬) ચંદાવીજ, (૭) દેવેન્દ્રસ્તવ, (૮) ગણિવીજ (૯) મહાપ્રત્યાખ્યાન (૧૦) વીરસ્તવ–એ દશ પ્રકીર્ણ છે.

[૨](૧) નિશીથ, (૨) મહાનિશીથ, (૩) વ્યવહાર, (૪) દશશ્રુતસ્કંધ, (૫) બૃહત્કલ્પ (૬) પંચકલ્પ–એ ૭ છેદસૂત્રો છે.

[૩](૧) ઉત્તરાધ્યયન, (૨) આવશ્યક, (૩) દશવૈકાલિક, (૪) પિંડનિર્યુક્તિ–એ ચાર મૂલ સૂત્રો છે.

(૭) અનન્તવીર્યની પરીક્ષાસૂત્રલઘુવૃત્તિ (ઇ સ ૧૦૩૯)
(૮) હેમચંદ્રનું યોગશાસ્ત્ર (ઇ. સ ૧૦૮૮—૧૧૭૨)
(૯) દેવસૂરિનો પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકાર (ઇ. સ ૧૦૮૬ ૧૧૬૯)
(૧૦) મલ્લિષેણની સ્યાદ્વાદમંજરી (ઇ સ ૧૨૯૨)
(૧૧) ગુણરત્નની તર્કરહસ્યદીપિકા (ષડ્દર્શન સમુચ્ચય ઉપર) (ઇ સ. ચૌદમા સૈકામા)

કાવ્ય, અલકાર, ન્યાય કથાનક ઇત્યાદિ વિષયોમા જૈનસાહિત્ય ઘણુ મોટું છે, પરંતુ જૈનતત્ત્વજ્ઞાન સાથે તેનો સબંધ નહિ હોવાથી તે સબધી વિચાર કરવો ઉપયોગી નથી.

(૬) જૈનદર્શનનાં ત્રણ રત્નો—જ્ઞાન-શ્રદ્ધા-ચારિત્ર્ય.

જેવી રીતે બ્રાહ્મણોમા કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન, એ વૈદિક ધર્મના ક્રમશ નિઃશ્રેયસ્‌ના સાધનો છે, જેવી રીતે બૌદ્ધોના શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞા એ ત્રણ નિર્વાણના સાધનો છે, તેવી રીતે જૈનોના જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને ચારિત્ર્ય એ મોક્ષના સાધનો છે આ ત્રણ સાધનોને ત્રણરત્ન એવી સંજ્ઞા આપવામા આવે છે જૈનોના તત્ત્વદર્શનનો ઉદ્ભવ તેમના સિદ્ધાંત પ્રમાણે સર્વજ્ઞ તીર્થંકરોથી થયો છે. પરંતુ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી વૈદિકધર્મ સાથે તેનો સગાઇ સબધ ના કહી શકાય તેમ નથી "આ સમગ્ર જગત્ હિરણ્યગર્ભના પ્રાણથી ભરેલુ છે, આ સસાર નામનુ બ્રહ્મચક્ર 'સર્વજીવ' એટલે સર્વત્ર જીવતથી ભરપૂર છે, આ સસારી જીવ વાળના અગ્ર ભાગના સોમા ભાગ જેવો ઝીણો છે, અને મુક્ત દશામા અનન્ત થાય છે, તે જીવ પુરુષ સ્ત્રી અથવા નપુસક જાતિનો નથી પરંતુ જે જે શરીર ધારણ કરે છે તેવો તેવો થાયછે તેની ઉત્પત્તિ અથવા જન્મ સકલ્પવડે, સ્પર્શવડે, દૃષ્ટિના મેળવડે, વૃષ્ટિથી થતા અન્નના પરિપાકથી, તેના કર્મને અનુસાર જુદાજુદા રૂપમાં બિન સ્થાનોમા થાય છે, તે સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ રૂપોને પોતાના સત્ત્વાદિ ગુણોવડે ઢાકે છે, તેના કેટલાક ગુણો કર્મજન્ય છે અને કેટલાક તેના સ્વભાના છે,".. વગેરે ભાવવાળા શ્વેતાશ્વતર શાખાની મંત્રસહિતાના વાક્યોમા જીવનુ સ્વરૂપ, તેની સસારી અને મુક્ત અવસ્થા, તેનુ મધ્યમ પરિમાણ, તેની ઉત્પત્તિનો ક્રમ, તેના કર્મસ્થાનો, તેના ગુણસ્થાનો, કર્મથી થતો લેપ ઇત્યાદિ

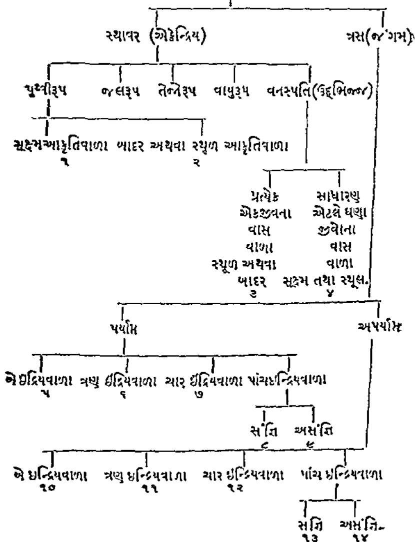
વિચારો જૈનતત્ત્વજ્ઞાન સાથે ઘણા મળતા છે બ્રાહ્મણોએ પ્રાણ ધારણ કરનાર જીવ ઉપરાંત આત્મવસ્તુની શોધ કરી ત્યારે જૈનોએ તે જીવની મુક્ત દશામાં તેનું સ્વરૂપ કેવું બ્રાહ્મણોએ જીવત્વ મિથ્યા અથવા કલ્પિત ગણ્યું, અને આત્મત્વ સત્ય અને અકલ્પિત ઠરાવ્યું, ત્યારે જૈનોએ જીવત્વની જાતિમાં મુક્ત અને સંસારી એવા ભેદ માની નિર્વાહ કર્યો બ્રાહ્મણોએ તત્ત્વજ્ઞાનવડે મિથ્યા જ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરી જીવનું સ્વાભાવિક શિવત્વ અનુભવવા ઉપર ભાર મૂક્યો અને જીવન વાસ્તવરીતે કર્માદિ બંધ નથી એવી સમજણને પ્રગટ કરવા આગ્રહ ધર્યો, ત્યારે જૈનોએ બંધમોક્ષ સાચા માની ચારિત્ર્ય ઉપર તત્ત્વજ્ઞાન જેટલો જ ભાર મૂક્યો, અને કર્મના લેપને દૂર કરવાની વાસ્તવિક અગત્ય છે તેવી વ્યવહાર ઉપયોગી સમજણ આપી

(૭) જૈનદર્શનનું તત્ત્વજ્ઞાન.

જૈનસિદ્ધાન્ત પ્રમાણે તત્ત્વો બે મુખ્ય વિભાગમાં પડે છે (૧) જીવતત્ત્વ (૨) અજીવતત્ત્વ તે ઉપરાન્ત જીવનો અજીવ સાથે સંયોગ વિયોગ કરાવનાર તત્ત્વો તે સંયોગજન્યબંધ અને વિયોગજન્ય મોક્ષ એ પ્રક્રિયામાં (૩) આસ્રવ, (૪) સંવર, (૫) નિર્જરા (૬) બંધ અને (૭) મોક્ષ એ તત્ત્વોનો સમાસ થાય છે એકંદર આ સાત તત્ત્વોનો જેવો છે તેવો સામાન્ય અને વિશેષ બોધ થવો તેનું નામ સમ્યગ્જ્ઞાન છે

(ક) જીવતત્વ.

જૈન સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે જીવો અનેક છે, આદિ તથા અંત વિનાના છે, સામાન્ય બોધ (દર્શન) અને વિશેષ બોધ (જ્ઞાન) તેમના સ્વભાવધર્મો છે, અને મુક્ત તથા સંસારી એવા બે મુખ્ય વર્ગમાં પડે છે મુક્ત જીવો એક સ્વભાવવાળા, જન્માદિ ક્લેશ વિનાના અનંતદર્શન, અનંતજ્ઞાન, અનંતવીર્ય અને અનંત આનંદવાળા છે સંસારી જીવોનું વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે થાય છે —

સંસારી જીવ
સ્થાવર (એકેન્દ્રિય)
ત્રસ(જંગમ)
પૃથ્વીરૂપ
જલરૂપ
તેજોરૂપ
વાયુરૂપ
વનસ્પતિ(ઉદ્ભિજ્જ)
સૂક્ષ્મઆકૃતિવાળા ૧
બાદર અથવા સ્થૂળ આકૃતિવાળા ૨
પ્રત્યેક એકજીવના વાસ વાળા સ્થૂળ અથવા બાદર ૩
સાધારણ એટલે ઘણા જીવોના વાસ વાળા સૂક્ષ્મ તથા સ્થૂલ. ૪
પર્યાપ્ત
અપર્યાપ્ત
બે ઇંદ્રિયવાળા ૫
ત્રણ ઇંદ્રિયવાળા ૬
ચાર ઇંદ્રિયવાળા ૭
પાંચઇન્દ્રિયવાળા
સંજ્ઞિ ૮
અસંજ્ઞિ ૯
બે ઇન્દ્રિયવાળા ૧૦
ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા ૧૧
ચાર ઇન્દ્રિયવાળા ૧૨
પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા
સંજ્ઞિ ૧૩
અસંજ્ઞિ ૧૪

ઉપરનાં ચૌદ જીવસ્થાનો છે. જૈનસિદ્ધાંત પ્રમાણે પૃથ્વી, જલ, તેજ અને વાયુના પરમાણુઓ અને સમૂહો પણ સજીવ વર્ગનાં છે. તેમનામાં એક ઇન્દ્રિય તે દ્રવ્યના ગુણને પ્રકટ કરનારી હોય છે; પણ તે અવ્યક્ત દશામાં હોય છે. સ્થાવર વનસ્પતિ જે ખનિજ વર્ગ કરતાં ચઢીઆતી જાતિ છે અને જેને ઉદ્‌ભિજ્જ સંજ્ઞા અપાય છે તે પ્રત્યેક એટલે એક જીવના વાસવાળા અને સાધારણ એટલે અનેક જીવના સંઘાદિ વાસવાળા હોય છે. પ્રત્યેક વનસ્પતિ એક અધ્યક્ષ જીવવાળું હોય છે. સાધારણ વનસ્પતિ સંઘમય અથવા ગણમય જીવનવાળું હોય છે.

ત્રસ જાતિમાં બે મુખ્ય વિભાગ છે. (૧) પર્યાપ્ત અને (૨) અપર્યાપ્ત. જે જીવનાં છ સાધનો પૂર્ણ હોય તે પર્યાપ્ત કહેવાય; જેમને છ સાધનો ખંડિત અથવા અપૂર્ણ હોય તે અપર્યાપ્ત વિભાગના ગણાય. આ છ સાધનો:—

(૧) દેહ, (૨) આહાર, (૩) ઇન્દ્રિયો, (૪) પ્રાણ, (૫) ભાષા, (૬) મન. તે તે જાતિનાં આ છ સાધનો પૂર્ણ અથવા અપૂર્ણ એમ સમજવાનું છે. એટલે કે બે ઇન્દ્રિયવાળા પર્યાપ્ત જીવોને સ્પર્શ તથા રસનું ભાન કરાવનારી ઇન્દ્રિયો હોય અને તે ઇન્દ્રિયોને યોગ્ય દેહ, આહાર વિગેરે સાધનો હોય તે પર્યાપ્ત કહેવાય. તેમાં કંઇ ખામી હોય તો તે અપર્યાપ્ત કહેવાય. બે ઇન્દ્રિયવાળા જીવનાં ઉદાહરણો કૃમિ શંખ વિગેરે છે. ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળી જીવજાતિનાં ઉદાહરણો લીખ, માકણ વિગેરે છે; ચાર ઇન્દ્રિયવાળી જીવજાતિનાં ઉદાહરણો પતંગ, મક્ષિકા, ભ્રમર, વિગેરે છે. પાચ ઇન્દ્રિયોવાળા જીવો શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધનું પ્રત્યક્ષ કરનારા બે પેટા જાતિમા પડે છે. જેઓ શિક્ષા, ઉપદેશ, અને આલાપને સમજી જાણે છે એટલે કે જેઓના પ્રાણ અને મન વ્યક્ત થયા છે, તેવા સંજ્ઞિ કહેવાય છે; જેઓને તેવી સંજ્ઞા એટલે બોધ અથવા સ્ફુરણ નથી તેઓ અસંજ્ઞિ કહેવાય છે; સર્વ જીવોને દેહ, આયુષ્, પ્રાણ તથા એકથી પાચ સુધીની ઇન્દ્રિયો હોય છે; વિકલેન્દ્રિયોને (એટલે કે, બે, ત્રણ અને ચાર ઇન્દ્રિયોવાળાને); અને અસંજ્ઞિઓને અમુક ભાષા અથવા વાણીનું ભાન હોય છે; પચેંદ્રિયને ભાષા અને તેને ઉકેલવાનું મન પણ હોય છે.

સચિ જાતિના પ્રાણીઓ નારકી, માનવ અને દૈવ, એ ત્રણ યોનિમાં હોય છે. તેમા દેવવર્ગ ઉપપાદથી ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે કે સંકલ્પવડે પોતાને યોગ્ય દેવાદિના અણુઓ મેળવી જન્મ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. નારકી યોનિ પણ તે તે લોકોને ઉચિત યાતના દેહ ગર્ભદ્વારથી મેળવી લે છે. મનુષ્ય જાતિના પ્રાણીઓ મૈથુન દ્વારા જરાયુજ થઇ જન્મે છે. યાતના દેહવાળા નારકી જીવો ઘણે ભાગે નપુંસક વર્ગના હોય છે. દેવોમા સ્ત્રી પુરૂષના ભેદ હોય છે. તેમને પણ ત્રણ જાતની વેદના હોય છે.

આ સર્વ પ્રકારના જીવો વ્યવહારિ એટલે સંસાર પ્રવાહમાં ચાલતા અને અવ્યવહારિ એટલે ઘોર અંધકારમા ડુબેલા અને ભવિષ્યમા જાગનારા હોય છે. આ અવ્યવહારિ જીવોને નિગોદ એવી સંજ્ઞા આપવામા આવે છે. જૈનો ચૌદ જીવસ્થાનોમા અનંત પેટા જાતિઓ સ્વીકારી જીવજાતિને ચોરાશી લાખમા વહેચે છે.

પ્રવાહ પતિત જીવોને "માર્ગણુ" કહે છે અને તેઓના ઉદયના ગુણસ્થાનો ચૌદ છે—(૧) મિથ્યાદષ્ટિ, (૨) આસ્વાદનવાળો સમ્યક્દૃષ્ટિ, (૩) મિશ્રદર્શન, (૪) અવિરત સમ્યક્દૃષ્ટિ, (૫) વિરતાવિરત, (૬) પ્રમત્તસંયત, (૭) અપ્રમત્તસંયત, (૮) નિવૃત્તબાદર, (૯) અનિવૃત્તબાદર, (૧૦) સૂક્ષ્મસંપરાય, (૧૧) પ્રશાન્તમોહ (૧૨) ક્ષીણમોહ, (૧૩) યોગવાન્, (૧૪) અયોગવાન્

મિથ્યાદર્શનવાળો મિથ્યાદષ્ટિ; સત્યદર્શનની વાસના જાગે અને મિથ્યાત્વની શમે અને સત્યદર્શનમા પ્રીતિવાળો થાય તે આસ્વાદન કહેવાય. સત્યત્વ અને મિથ્યાત્વના યોગવાળું જેનું દર્શન છે તે મિશ્રદર્શન કહેવાય; જેની સાચી દૃષ્ટિ ઢંકાતી નથી તે અવિરતસમ્યક્દૃષ્ટિ કહેવાય, જેની સાચી દૃષ્ટિ ઉઘડે અને બંધ થાય તે વિરતાવિરત કહેવાય; સંયમ સિદ્ધ કર્યા પછી પ્રમાદી રહે તે પ્રમત્તસંયત કહેવાય, સંયમસિદ્ધ કર્યા પછી અપ્રમાદી રહે તે અપ્રમત્તસંયત કહેવાય. જેના રાગદ્વેષાદિ કષાયોના અણુઓ અથવા સ્થૂલલેપ જતા રહ્યા છે તે નિવૃત્તબાદર કહેવાય; જેમના તે પ્રતિ

બંધો દૂર થયા નથી તે અનિવૃત્તબાદર કહેવાય, જેમનો લોભ રૂપ સંપરાયનો લેપ અથવા ચિકણતા ખસવા માંડી છે તે સૂક્ષ્મસંપરાય કહેવાય. જેમનો મોહ શમતો ચાલ્યો છે તે પ્રશાન્તમોહ કહેવાય. જેનો મોહ ક્ષય પામ્યો છે તે ક્ષીણમોહ કહેવાય, જે કેવલિ ઉપર કહેલા ઘાતિકર્મના નાશ પછી યોગના આશ્રય સાથે જીવે તે યોગવાન્ કહેવાય અને જે કેવલિને એવા યોગની અપેક્ષા ન રહે તે અયોગિકેવલિ કહેવાય

માર્ગણુ એટલે સંસાર પ્રવાહમાં પડેલા જીવોના કર્મો ફલ આપવાને તત્પર થાય અને જીવ તે ભોગને યોગ્ય ગુણવાળો થાય ત્યારે ઔદયિક એટલે ઉદય દશાવાળો કહેવાય, જ્યારે પ્રયત્નવડે કર્મના સંસ્કારો વિદ્યમાન છતાં ફલ આપતાં અટકાવી શકે ત્યારે તે જીવ ઔપશમિક અથવા કર્મનું ફલ શમન કરનારો કહેવાય જ્યારે કર્મસંયોગને ફલ આપતાં અટકાવાય એટલુંજ નહિ પણ નાશ કરવામાં આવે ત્યારે તે જીવ ક્ષયિક અથવા ક્ષપક કહેવાય કર્મસંસ્કારના ફલને ઉત્પન્ન કરનારી ઉદય દશા તેને અટકાવનારી શમ દશા, અને તેનો નાશ કરનારી ક્ષય દશા, ઉપરાન્ત ચોથી દશા સદ્ગુણવાળા જીવોની ક્ષયોપશમિક હોય છે. જેમાં નવા શુભ કર્મોના સંસ્કારોનો ઉદય હોય છે કેટલાક કર્મો પ્રતિબદ્ધ થાય છે અને કેટલાક નાશ પામે છે.

(ब) અજીવતત્વ

અજીવતત્વો –ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાલ, પુદ્ગલ જીવતત્વ સાથે આ પાંચે તત્ત્વો મળી ૭ દ્રવ્ય કહેવાય છે. કાલને બાતલ કરી શેષ રહેલા દ્રવ્યો દિગ્વ્યાપી એટલે નાના મોટા થાય તેવા છે. માત્ર જીવ દ્રવ્ય કર્તૃત્વ ધર્મવાળું ચૈતન્ય રૂપ છે, બીજા દ્રવ્યો અકર્તૃ અને જડ છે કાયવિનાના દ્રવ્યોને અસ્તિકાય એવું નામ આપવામાં આવે છે. અસ્તિકાય એટલે વસ્તુ છે (अस्ति) એવો જેના સંબંધમાં નિર્દેશ થાય અને જે પ્રદેશ રોકનારા (काय) હોય તે. અસ્તિ કાય એટલે પદાર્થ કહીએ તો ચાલે. પુદ્ગલ અમૂર્ત, બાકીના દ્રવ્યો મૂર્ત છે એટલે સ્થૂલ આકૃતિવાળા છે. આ સર્વ દ્રવ્યો ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયવાળા છે.

પુદ્ગલો રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, ધર્મવાળા છે, અને તેઓ પરમાણુ રૂપે અને સ્કંધરૂપે એટલે સમૂહ અવયવી રૂપે રહે છે અંધકાર, પ્રકાશ, વિદ્યુત છાયા, ઇત્યાદિ જડ પ્રતીતિઓ, શરીર, મન, વાણી કર્મ, ભાષા, ચેષ્ટા, જીવન, સુખ, દુઃખ, જન્મ, મરણ, વ્યાધિ, ઇત્યાદિ સચેતન પ્રતીતિઓ, આ પુદ્ગલોથી થાય છે ઘનરચના વડે અથવા અવકાશવાળી રચના વડે અણુ પુદ્ગલો વિચિત્રરૂપ ધારણ કરે છે વારવાર જવાના અને આવવાના સ્વભાવથી આ તત્વને પુદ્ગલ કહે છે એટલે કે તે ગળે છે અને પુરાય છે

પુદ્ગલોના જવા આવવાથી સ્કંધ અથવા અવયવીમા જો કે પરિણામો અથવા ફેરફારો થાય છે, અને તેમા કેટલાક ગુણો જાય છે અને કેટલાક નવા આવે છે, તોપણ સમાન રૂપતાને લીધે તે એક વ્યક્તિ રૂપે અનુભવાય છે અવયવી અથવા સ્કંધ ચિત્તના વ્યાપારથી ઉભુ થયેલુ બૌદ્ધો માને છે તેવુ માત્ર પરમાણુઓનું કલ્પિત રૂપ નથી તેમ સાખ્ય-યોગના અભિપ્રાય પ્રમાણે આડા તથા ઉભા અણુઓની રચના વિશેષ અથવા પરિણામજન્ય કાર્ય નથી પરંતુ આ સમાન રૂપતા અથવા એક વ્યક્તિત્વ સમાન રૂપવાળા પરમાણુઓના જવા આવવાથી ચાલુ રહેલુ વસ્તુગત તિર્યક્ સામાન્ય છે દેશગત વસ્તુનું એકત્વ જેવી રીતે તિર્યક્‌સામાન્યથી જળવાય છે, તેમ કાળનું એકપણુ ઉર્ધ્વ સામાન્યથી જળવાય છે પુદ્ગલો પરિણામ અથવા પ્રચયવડે અને ગુણોના જવા આવવાથી બદલાય છે અને તે દૃષ્ટિ બિન્દુથી તેઓ વિનાશી છે, પરંતુ સમાન રૂપ ધર્મવાળા દ્રવ્ય તરીકે નિર્વિકાર અથવા અવિનાશી છે *

સંસારી દશાવાળા જીવો જેમા ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય પામે છે તેને લોકાકાશ કહે છે, તેના ઉપરના આવરણને અલોકાકાશ કહે છે લોકાકાશમા ગતિ કરનાર દ્રવ્યને ધર્મ અસ્તિકાય કહે છે; અને તેમા સ્થિતિ કરાવનાર દ્રવ્યને અધર્મ અસ્તિકાય કહે છે. ધર્મ અને અધર્મ જેવી રીતે બ્રાહ્મણોના દર્શનોમા પુણ્ય અથવા પાપના વાચક છે. તેવો અર્થ જૈનોના આગમમા નથી જેમ મત્સ્યાદિ જલચર પ્રાણીઓને જલ કંઈ ગતિ અથવા સ્થિતિ કરાવતુ નથી, પરંતુ ગતિ કરવાના વેગવાળા

* આ જૈન સિદ્ધાન્ત સાથે સરખાવો અર્વાચીન Bactriology નો જીવાણુત્વ સિદ્ધાન્તો

ચાલિને તે સહકારી દ્રવ્ય થાય છે તે વિના જલચર પ્રાણી ગતિ કરી શકે નહિ. તેની રીતે ગતિ કરનાર જીવોને અને પુદ્ગલોને જે સહકારી સાધન થાય છે તે દ્રવ્યનું નામ ધર્મ છે, તેની રીતે સ્થિતિ કરનાર જીવોને અને પુદ્ગલોને બદ્ધ દશામા સહકારી દ્રવ્ય તે અધર્મ છે. આ ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્યની સામગ્રી માત્ર લોકાકાશમા છે, લોકાકાશમાથી પરદેશમાં એટલે અલોકાકાશમા ધર્મ અને અધર્મ બને નથી તેથી ત્યા મુક્ત જીવોનો વાસ છે. જીવોને, અજીવ પુદ્ગલોને, ધર્મને અને અધર્મને, પરસ્પર સબંધમાં આવવા દેનાર એટલે અવકાશ આપનાર તત્ત્વને આકાશ કહે છે

જેવી રીતે આકાશ પરિણામ અને પ્રચયમા સહકારી છે, તેમ કાળ ગુણ વિપાકમા સહકારી દ્રવ્ય છ લોકાકાશમા તે ખડકાલ ભાવોના પરિવર્તનો કરે છે. વર્તમાન પદાર્થોને અતીત દશામા, ભાવી પદાર્થોને વર્તમાન દશામા અને અતીત પદાર્થોને નવા વર્તમાન રૂપમા લાવી મૂકનાર દ્રવ્ય તે કાળની અદ્ભુત ક્રીડા છે.

(क. ख. ग) આસ્રવ (બધહેતુ), સવર-નિર્જરા (મોક્ષહેતુ)

જીવના મન, વાણી અને શરીરથી થતા કર્મો બે પ્રકારના હોય છે. શુભ કર્મો સુખવેદનાને ઉત્પન્ન કરે છે અશુભ કર્મો અશુભ વેદનાને ઉત્પન્ન કરે છે આ કર્મજન્ય સસ્કારો જીવને વળગે છે જીવમા કર્મની વર્ગણા (વગગણ), જે માર્ગથી પેસે છે, તે દ્વારને આસ્રવ કહે છે. કર્મના સસ્કારોના વાહક માર્ગો, અને કર્મના વિપાકજનક સસ્કારો બન્ને આસ્રવ કહેવાય છે. પ્રથમ માર્ગને ભાવાસ્રવ કહે છે, બીજાને દ્રવ્યાસ્રવ કહે છે. કર્મજન્ય દોષ ચિત્તની અમુક પ્રકારની સ્થિતિ અથવા ભાન હોય તો પેસવા પામે છે. અને દોષ લાવનાર મલના અણુઓ જીવમા ક્રિયાવડે પ્રવેશ પામે છે. +

+ ક્લેશ વડે કર્માશય વિપક્વ થાય છે એટલે ફળે છે, રાગ દ્વેષાદિ હોય તો મન વાણી અને શરીરની ક્રિયાઓ, જાતિ, આયુષ્ અને ભોગરૂપ વિપાકને પ્રકટ કરે છે, જેના ક્લેશો દગ્ધ થયા છે તેના કર્માશયો વિપાકને ઉત્પન્ન કરતા નથી-એવા પાતજલયોગના સિદ્ધાન્ત સાથે આ ભાવાસ્રવ અને દ્રવ્યાસ્રવનો જૈન સિદ્ધાન્ત ઘણો મળતો છે.

ભાવાસ્ત્રવો અથવા મન, વાણી અને શરીરના દોષો પાચ પ્રકારના છે. (૧) મિથ્યાત્વ, (૨) અવિરતિ અથવા સંયમનો અભાવ, (૩) પ્રમાદ (૪) યોગ, (૫) કષાય એટલે કે રાગદ્વેષાદિ ચિત્તના આવેગો. મિથ્યાત્વ પુનઃ પાંચ પ્રકારનું છેઃ–(૧) એકાન્ત ખોટો નિશ્ચય, (૨) વિપરીત એટલે અવળો નિશ્ચય (૩) ખોટા નિશ્ચયને જાણવા છતાં દુરાગ્રહથી વળગી રહેવું (વિનય) અથવા ખોટી ટેવ (૪) સંશય એટલે ખરા ખોટાના નિર્ણય કરવાની અશક્તિ અને (૫) અજ્ઞાન એટલે બુદ્ધિની જડતાને લીધે કંઇ પણ ન જાણવાનો સ્વભાવ.

અવિરતિ પણ હિંસા, અસત્ય, ચોરી, કામવાસના અને પરિગ્રહ અથવા લોભવાસના એમ પાંચ પ્રકારની છે. પ્રમાદ પણ પાચ પ્રકારનો છેઃ–(૧) વિકથા અથવા મિથ્યા પ્રલાપ (૨) ક્રોધાદિ કષાયોને વશ થવું, (૩) પાંચ ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ ન કરવો (૪) નિંદ્રા અને (૫) રાગ.

ઉપરના ભાવાસ્ત્રવો વડે કર્મના સંસ્કારો જીવમા પ્રવેશ પામે છે, પરંતુ જે પ્રકારનું દ્રવ્ય તે લાવે છે તે પ્રકાર ઉપરથી દ્રવ્યાસ્ત્રવોનાં નામ પડે છે. આ દ્રવ્યાસ્ત્રવ અથવા કર્મ સંસ્કારો (૧) જ્ઞાનનું આવરણ કરનાર **જ્ઞાનાવરણીય** (૨) દર્શનનું આવરણ કરનાર **દર્શનાવરણીય**, (૩) સુખાદિ વેદનાને ઉત્પન્ન કરનાર **વેદનીય** (૪) મોહને ઉત્પન્ન કરનાર **મોહનીય** (૫) આયુષ્યને ઉત્પન્ન કરનાર **આયુષ્ય** (૬) અમુક પ્રકારની યોનિમાં અમુક નામવાળા દેહને ઉત્પન્ન કરનાર **નામ**, (૭) અમુક કુટુંબ અથવા જાતિમાં ઉત્પન્ન કરનાર **ગોત્રીય** અને (૮) પ્રતિબંધ ઉત્પન્ન કરનાર **અંતરાય**. આ આઠ પ્રકારના ઘાતિકર્મો જીવમાં મલિન પુદ્ગલોને એટલે મલિન સંસ્કારોને લાવી સ્થાપે છે. પરંતુ ભાવબંધ હોય એટલે કે ભાવની અશુદ્ધિ હોય તો જ આ દ્રવ્યાસ્ત્રવ અથવા કર્મસંસ્કારો અથવા પુદ્ગલો જીવને વળગે છે નહિ તો વળગતા નથી. જ્યારે વળગે છે ત્યારે જીવમાં તે દ્રવ્યબંધ ઉત્પન્ન કરે છે. જેમ શરીર ઉપર તેલ ચોપડ્યું હોય તો રજકણો વળગે છે. નાહ તો શરીર દ્રવ્ય સાથે સંબંધમાં આવ્યા છતાં રજકણો ખરી જાય છે,

તેમ જીવમા ભાવબંધ હોય એટલે ભાવ મલિન હોય તો કર્મ પુદ્ગલો વળગે છે નહિ તો ખરી જાય છે.

દ્રવ્યાસ્રવ અથવા પાપ-પુણ્યના સંસ્કારો અથવા પુદ્ગલો ઉપર કહેલા આઠ પ્રકૃતિ રૂપ છે; એ પુદ્ગલો જેટલો કાળ વળગી રહે તે સ્થિતિ કહેવાય છે. જે વેગથી વળગી રહે તે અનુભાગ × કહેવાય છે, અને જેટલા અવયવને વળગે છે તેને પ્રદેશ કહે છે. જ્યારે દર્શનાવરણીયાદિ આઠ દ્રવ્યાસ્રવો પ્રકૃતિરૂપ છે, ત્યારે સ્થિતિ, અનુભાગ અને પ્રદેશ તે આસ્રવોની વિકૃતિઓ છે.

(ઘ) બંધતત્ત્વ

જીવની સ્વાભાવિક દર્શન, જ્ઞાન, વીર્ય અને સુખ સામગ્રીને પ્રતિબદ્ધ કરનાર આ ભાવાસ્રવો અને દ્રવ્યાસ્રવો મળી બંધહેતુઓ ઉભા થાય છે.

જેવા બંધહેતુઓ છે તેવા કર્મપાશમાથી છૂટવાના હેતુઓ પણ છે. અને તેને સંવર અને નિર્જરા એવા બે નામ આપવામા આવે છે. જેમ કર્મજન્ય પુદ્ગલોને જીવમા જે પ્રવેશાવે છે તેને **આસ્રવ** કહે છે. તેમ તેવા પુદ્ગલોને આવતા અટકાવે તે **સંવર**. તે પાપ પ્રતિબંધક કર્મના પણ ભાવસંવર અને દ્રવ્યસંવર એવા બે પ્રકાર છે. પેહેલા કર્મને કાઢનાર અથવા ગાળી નાખનાર કર્મને **નિર્જરા** કહે છે અને તે પણ ભાવનિર્જરા અને દ્રવ્ય-નિર્જરા એમ બે પ્રકારના હોય છે.

(ङ) મોક્ષતત્ત્વ

બંધહેતુ આસ્રવોના અભાવે, ઘાતિ કર્મનો ક્ષય થયા પછી, અઘાતિ કર્મ અથવા સંવરનો અભ્યાસ કર્યો પછી, અને શેષ કર્માશયોનો નિર્જરા વડે ક્ષય થયા પછી જીવને જે સ્વભાવસિદ્ધ સુખ પ્રકટ થાય છે તેને મોક્ષ કહે છે.

× ઔપનિષદ્દર્શનના "અનુશય" સાથે સરખા ભાવનો "અનુભાગ" શબ્દ છે.

જૈનશાસ્ત્રનું ઉપર વર્ણન કરેલું તત્ત્વજ્ઞાન અથવા પ્રથમ રત્ન પાંચ પ્રકારનું ગણાય છે –(૧) મતિજ્ઞાન, (૨) શ્રુતજ્ઞાન, (૩) અવધિજ્ઞાન, (૪) મનઃપર્યાયજ્ઞાન અને (૫) કેવલજ્ઞાન. સંસારી જીવને ઇન્દ્રિયો વડે જે લૌકિકજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તે મતિજ્ઞાન. જૈનશાસ્ત્રના પૂર્વ અંગ ઉપાંગ પ્રકીર્ણ વિગેરે ગ્રંથોના અધ્યયનથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાન. દેવાદિ જાતિનું જન્મસિદ્ધિવાળું તપ સમાધિ વિગેરે ઉપાયોથી ઉત્પન્ન થતું ઘણા વિશેષોને જણાવનારૂં અવધિજ્ઞાન. પારકા ચિત્તના પ્રવાહનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તે મનઃપર્યાય જ્ઞાન, અને અશેષ દ્રવ્યોનું અક્રમ એટલે એક સમયે થતું અપરોક્ષ જ્ઞાન તે કેવલજ્ઞાન. છેલ્લુ જ્ઞાન મોક્ષને પ્રગટ કરનાર છે એટલે કે તે વડે જીવના સ્વાભાવિક દર્શન, જ્ઞાન, વીર્ય, અને સુખ સર્વાંશ અભિવ્યક્ત થાય છે. સંસારી દશામાં નવા પરમાણુ અને ગુણોની આવજા થાય છે તેથી તે દ્રવ્ય રૂપે જોકે પરિણામી નિત્ય છે તોપણ ગુણે કરીને અનિત્ય અને વિકારી હોય છે. મુક્ત દશામાં દ્રવ્યનિત્યતા અને ગુણનિત્યતાને અનુભવી શકે છે. જીવમાં રહેલું સ્વાભાવિક વીર્ય જો કે કર્મના આવરણથી મર્યાદિત થાય છે, તો પણ અગ્નિના તણખા જેવું યોગ્ય પ્રયત્ન વડે સંસ્કારવનને બાળવા સમર્થ થઇ શકે છે. આથી બંધ અને મોક્ષ જીવના પોતાના પ્રયત્નનું ફલ છે.

(૮) જૈન આગમનું બીજું રત્ન–શ્રદ્ધા

જૈનશાસ્ત્રનાં તત્ત્વોમાં વિશ્વાસ અથવા આસ્તિક્ય બુદ્ધિને શ્રદ્ધા કહે છે. કેટલાક જીવોમાં તે સ્વાભાવિક હોય છે, કેટલાકમાં તે ગુરૂના ઉપદેશથી ઉત્પન્ન થઇ શકે છે.

(૯) જૈન આગમનું ત્રીજું રત્ન–ચારિત્ર્ય

જૈન આગમનાં સંવર અને નિર્જર તત્ત્વોમાં ચારિત્ર્યનો પાયો છે. જૈનશાસ્ત્ર સર્વ સામાન્ય પાંચ સદ્‌ગુણોના પાલન ઉપર ભાર મૂકે છે. આ

પાંચ સદ્ગુણો જૈને બ્રાહ્મણોના યોગ-દર્શનમાં યમ કહે છે તેને જૈનો મૂલ ગુણો કહે છેઃ- (૧) અહિંસા, (૨) સત્ય, (૩) અસ્તેય, (૪) બ્રહ્મચર્ય અને (૫) અપરિગ્રહ. આ પાચ મૂલ ગુણોને પાચ "સમિતિ" એટલે યોગ્ય ચેષ્ટાવડે અને ત્રણ ગુપ્તિ એટલે રક્ષણના ઉપાયો વડે જે ઉંચા પ્રકારના બનાવવા અને તેનું પાલન કરવું તેનું નામ સમ્યક્ચારિત્ર્ય છે.

પાચ સમિતિ એટલે યોગ્યચેષ્ટા -(૧) ગતિ (ઈર્યા) (૨) ભાષણ (૩) એષણા, (૪) આદાન નિક્ષેપ અને (૫) ઉત્સર્ગ-એમ પાંચ પ્રકારની છે. ઉદાહરણ તરીકે અહિંસાવ્રતની પાચસમિતિ આ પ્રમાણે સિદ્ધ થાય-ચાલતી વેળાએ સૂર્યના પ્રકાશવાળા પ્રદેશમા મુનિએ સાવધાનતાથી જીવની હિંસા ન થાય તેવી રીતે ગતિ કરવી, નિર્દોષ મિત વાણી પ્રિય અને હિતકર બોલવી, દોષરહિત ભિક્ષા લેવાની ઇચ્છા ન ગણવી; બેસવા ઉઠવાના સ્થાનો અને આસનોએ સંભાળીને બેસવું, આપણા શરીરનો મલ નિર્જંતુ સ્થાનમાં પડવા દેવો.

મન વાણી અને શરીરના સંયમોને ગુપ્તિ કહે છે. આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાન ન કરવું-એટલે દુઃખની મનોજાલ, અને પારકાને અનર્થ કરવાની મનોજાલ રચવી નહિ, ચિત્તને સમ પરિણામમા જવા દેવું; અને આત્મ સંબંધિ ધર્મ ધ્યાન કરવું-એ મનો ગુપ્તિ છે.

ગુપ્ત, નયન, ભ્રૂવિકાર, ચપટીઓ વગાડવી-વિગેરે સર્વ ચેષ્ટા વિરહિત વાણીનો સંયમ અથવા મૌનનુ પાલન કરવુ એ વાગ્ ગુપ્તિ છે. ઉપદ્રવ પ્રસંગે શીત ઉષ્ણાદિ સહન કરવા યોગ્ય શરીરને સ્થિર રાખવું અથવા આસન બદ્ધ થવુ તે કાયગુપ્તિ છે.

પાચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ વડે પાચ મૂલ ગુણોની પાંચ પાંચ ભાવનાઓ વડે દૃઢતા સર્વાંગ સાધવી તેને મહાવ્રત કહે છે, અને તે યતિઓનો ધર્મ છે, તે મૂલગુણોનું અંશે કરી પાલન કરવુ તેને અણુવ્રત કહે છે. ગૃહસ્થો અથવા શ્રાવકોને એ પાંચ અણુવ્રતો, ત્રણ ગુણ વ્રતો અને ચાર શિક્ષાવ્રતો મળી દ્વાદશાંગ ધર્મનું પાલન જૈન શાસનમા ગૃહમેધિના ચારિત્ર્ય રૂપે વિહિત થયું છે.

દિગ્વિરતિ એટલે અમુક દેશની મર્યાદામાંજ પ્રવૃત્તિ કરીશ એટલે હિંસાદિ મર્યાદિત થશે તે પ્રથમ ગુણવ્રત, ભોગ ઉપભોગની સામગ્રીની મર્યાદા બાંધી પ્રવૃત્તિ કરવી તે બીજુ ગુણવ્રત, અનર્થદંડવિરતિ–તે ત્રીજું ગુણવ્રત અનર્થદંડ ચાર પ્રકારનો છે (૧) અપધ્યાન, (૨) પાપોપદેશ, (૩) હિંસામાં ઉપકાર કરનાર ચીજોનું દાન (૪) પ્રમાદાચરણ જેવા કે નાચ રંગમાં ભાગ લેવો

રૌદ્ર અને આર્તધ્યાનનો ત્યાગ કરી મુહૂર્ત સુધી સમતા જાળવવી એ સામાયિક નામનું પ્રથમ શિક્ષાવ્રત, દિવસે અથવા રાત્રે અમુક મર્યાદા અથવા નિયમથી આવશ્યક કર્મ કરવું તે દેશાવકાશિ બીજુ શિક્ષાવ્રત અને અમુક પર્વમાં ઉપવાસ કરવો એ ત્રીજુ પૌષધ નામનું શિક્ષાવ્રત, ચાર પ્રકારના આહારનું, પાત્રનું, આચ્છાદનનું અને એવા ધર્મના ઉપયોગી પદાર્થોનું સાધુજનોને દાન આપવું એ ચોથુ શિક્ષાવ્રત કહેવાય છે

ઉપરના બારવ્રતો–પાંચ અણુવ્રત, ત્રણ ગુણવ્રત, અને ચાર શિક્ષાવ્રત–જો અતિચારવાળા એટલે મલિનતાયુક્ત હોય તો તે નિરર્થક છે ઉદાહરણ તરીકે પ્રથમના અહિંસા નામના અણુવ્રતના પાલનમાં ક્રોધ વડે સખત દોરડાથી કસીને પશુને બાંધીએ, પશુ ઉપર ગજા ઉપરાંત ભાર મૂકીએ, તેને પુષ્કળ મારીએ, અન્નપાન ન આપીએ, અથવા તેને વીંધીએ, તો તે અહિંસાના અણુવ્રતમાં પાંચ જાતનો અતિચાર કહેવાય તેવી રીતે મિથ્યા ઉપદેશ કરવો, અથવા ખોટા લેખ લખવા, ગુપ્ત વાતને પ્રકટ કરવી, મ ર્મ ભે કરવો વિગેરે સત્ય નામના અણુવ્રતના અતિચારો છે ચોરીનો માલ રાખવો, ચોરોને ચોરીમાં પ્રેરવા, વિરોધી રાજ્યમાં અથવા પરહદમાં ચોરીનો માલ ખસેડી નાખવો, ખોટા માપ અથવા કાટલા વાપરવા વિગેરે અસ્તેય નામના ગુણવ્રતના અતિચારો છે વળી વેશ્યાગમન કરવું, એક કરતા વધારે સ્ત્રીઓને પરણવું, સૃષ્ટિ વિરુદ્ધ વિષયો ભોગવવા વિગેરે બ્રહ્મચર્ય નામના ગુણવ્રતના અતિચારો છે. પ્રમાણ કરતા જાદે ધન, ધાન્ય, સુવર્ણ રૂપુ વિગેરે પદાર્થોનો સંચય કરી રાખવો એ અપરિગ્રહ નામના અણુવ્રતના અતિચારો છે આ રીતે ગુણવ્રત અને શિક્ષાવ્રતના પણ અતિચારો હોય છે

આ યતિજનોનાં મહાવ્રતો, અને ગૃહસ્થોનાં અણુવ્રત, ગુણવ્રત અને શિક્ષાવ્રતો દિવ્યભાવનાઓવડે પ્રકાશિત અથવા તેજસ્વી બનાવવામાં આવે છે. સર્વ પદાર્થોની અનિત્યતાની ભાવના; પ્રાણીમાત્ર જન્મમરણાદિ ભોગવનાર હોવાથી તેમની અશરણતાની ભાવના; પ્રાણીમાત્ર ગુણકર્મને અનુસાર એકલાજ ફળો ભોગવે છે એવી એકત્વ તથા અન્યત્વની ભાવના; દેહના વિકારોને લક્ષ્યમાં લઇ તેના અશુચિપણાની ભાવના, પાપકર્મથી બંધ દઢ થશે એવી આસ્રવભાવના; પાપકર્મના અવરોધથી બંધ શિથિલ થશે એવી સંવરભાવના; સંયમ સત્ય વિગેરે શુદ્ધ સદ્ગુણો વડે વિશ્વની વ્યવસ્થા જળવાય છે એવી ધર્મની સરી પ્રતિષ્ઠાની ભાવના; મૈત્રી આદિ ચિત્તનો પ્રસાદ લાવનારી ભાવના-વિગેરે ચારિત્ર્યની પદ્ધતિ જૈનોએ ઘણી સુંદર રચી છે, તેથી તેમના દર્શનમાં કેવળ અધ્યાત્મ વિચારો ઉપરાંત આચારનું અંગ વધારે ખેડાયલું જણાય છે.

(૧૦) જૈનોનો એકાન્તવાદ અથવા સપ્તભંગી સ્યાદ્વાદ

———:o:———

જૈનદર્શન વસ્તુવાદમા બૌદ્ધ અને વેદાન્તની વચ્ચેની કક્ષા સ્વીકારે છે. વસ્તુ પરમાર્થ સત્ એટલે ત્રણે કાળમા અબાધિત નિર્વિકાર અને કૂટસ્થ નિત્ય છે, અને દેખાતું વિશ્વ એ માત્ર વ્યાવહારિક સત્ છે અને વસ્તુ દૃષ્ટિથી માયિક છે, એવો વેદાન્તનો નિશ્ચય છે. બૌદ્ધો કહે છે કે વસ્તુ ક્ષણ સત્તાવાળી છે, અને ધારાવાહી અથવા સંતાનના રૂપમાં મિથ્યા સત્ હોય એવી ભાસે છે, પછી તે સંતાન અણુઓની ધારા હોય કે ચિત્તના પરિણામોની ધારા હોય. પરમ સત્ અને પરમ અસત્-પરમાર્થ અને શૂન્ય-એ બે વેદાન્તના અને બૌદ્ધના એકાન્ત સિદ્ધાન્તને જૈનો વળગી રહેતા નથી. તેઓ

જેવાને તેવા અવિકૃત નિત્ય રહેતા નથી, તેમ એકદમ વિકારી થઇ અનિત્ય થતા નથી, તેમનામાં કેટલાક ગુણોનો વ્યય થાય છે, અને કેટલાકનો ઉત્પાદ

ગોટલે ઉત્પત્તિ થાય છે, અને કેટલાક સ્થિર અથવા ધ્રુવ રહે છે. પરંતુ સમાન રૂપમાં જળવાઈ રહેવાથી દ્રવ્ય વ્યવહાર દૃષ્ટિથી નિત્ય છે. જ્યારે વેદાન્તિઓ વસ્તુ નિર્ણયમાં એકાન્ત અદ્વૈત અથવા અભેદવાદી છે, અને બૌદ્ધો એકાન્ત દ્વૈત અથવા ભેદવાદી છે, ત્યારે જૈનો અનેકાન્ત વાદી છે. તેઓ વસ્તુસ્વરૂપનો નિર્ણય દૃષ્ટિભેદને અનુસાર કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે એક સોનાનો ઘટ લઇએ. તે ઘટ સુવર્ણ દ્રવ્યના પરમાણુઓથી રચાયેલો હોવાથી દ્રવ્ય છે એમ કહેવાય. પરંતુ તે આકાશાદિ દ્રવ્યથી જુદું છે તેથી સર્વાશ દ્રવ્યત્વ તેમા નથી. વળી તે "પરમાણુઓના સંઘાતરૂપ છે" એમ કહીએ તો તે ખરૂં છે, પરંતુ તે વાક્યનો અર્થ એવો નથી કે સર્વ જાતના પરમાણુઓનો તે બનેલો છે. વળી "પૃથ્વીના પરમાણુઓનો બનેલો પદાર્થ છે" એમ કહીએ તો તે ખોટું નથી, પરંતુ માટીના ઢેફા જેવો ને પરમાણુ જન્ય પદાર્થ છે એમ નથી. "તે પૃથ્વીના ખનિજ પરમાણુઓનો બનેલો પદાર્થ છે" એમ કહીએ તો તે ખરૂં છે, પરંતુ તે સાવે ખાણમાથી કાઢેલું સોનું તે નથી; વળી "તે પૃથ્વીના સુવર્ણ નામના ખનિજ પદાર્થના પરમાણુઓથી બનેલો પદાર્થ છે"–એ વાક્ય ખરૂં છે, પરંતુ યજ્ઞદત્તે ઘડેલો તે ઘડો તે ન હોય પરંતુ દેવદત્તે ઘડેલો છે....આ પ્રમાણે એક ઘટરૂપ પદાર્થના સંબંધમા જે વાક્યાર્થ કહીએ તે અમુક દૃષ્ટિબિન્દુથી આપેક્ષિક સત્ય છે. પરંતુ બીજા દૃષ્ટિબિન્દુથી તે નિર્દેશ સત્ય નથી. આથી અનન્ત ધર્મવાળું વસ્તુનું સ્વરૂપ છે. અને તેના કેટલાક અંશો સંબંધમાજ આપણે વિધાન કરીએ છીએ. "ગરીબ માણસ અકિંચન છે" એ વાક્યનો અર્થ સર્વશૂન્ય છે, એમ નથી, પણ પૈસાદારની સરખામણીમા તે અકિંચન છે, પણ એક પશુની સરખામણીમા તે અમુક વસ્ત્રાદિ સામગ્રીવાળો છે. વસ્તુના સંબંધમા જે જે ગુણધર્મોનું આપણે વિધાન કરવા માગીએ તે તે ગુણધર્મના દૃષ્ટિબિન્દુને નય એવી પારિભાષિક સંજ્ઞા આપવામા આવે છે.

પદાર્થોને આપણે મુખ્ય બે દૃષ્ટિબિન્દુથી જોઈએ છીએ. ઉદાહરણ તરીકે એક પુસ્તક રૂપ પદાર્થને આપણે જોઈએ, ત્યારે પુસ્તક અને તેનાં

ધર્મો જાણે એકજ વસ્તુ હોય એમ સમજી વ્યવહાર કરીએ છીએ, એટલે કે પુસ્તકમાત્ર તેના લંબાઇ-પહોળાઇ-જાડાઇ-રંગ વિગેરે ધર્મોનો અંતર્ભાવ કરીએ છીએ. આ દૃષ્ટિબિંદુને દ્રવ્યનય અથવા દ્રવ્યપ્રધાન દૃષ્ટિબિન્દુ કહીએ. જ્યારે પુસ્તકની લંબાઇ-પહોળાઇ-જાડાઇ-રંગ વિગેરેનો જ વિચાર કરીએ ત્યારે દ્રવ્ય અથવા આધાર જાણે શૂન્ય હોય એમ સમજી તેના ગુણો અને ક્રિયાનોજ પૃથક્પણે વ્યવહાર કરીએ છીએ. આ દૃષ્ટિબિન્દુને પર્યાય નય એટલે ધર્મપ્રધાન દૃષ્ટિબિન્દુ કહે છે

ગુણ અને ક્રિયાના ભેદના આધારભૂત વસ્તુ અથવા અર્થને આપણે દ્રવ્ય કહીએ છીએ. આ દ્રવ્ય અથવા વસ્તુને આપણે સામાન્ય બુદ્ધિ અથવા લૌકિક જનની દૃષ્ટિથી જોઇએ, ત્યારે તેના સંબંધી વિચારો આપણા સ્પષ્ટ હોતા નથી. ઉદાહરણ તરીકે કૃષ્ણ આપેલા પુસ્તક સંબંધમાં-માણસ હાથમાં શું છે કે ખાલી?-એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહુ કે "માણસ હાથમાં કંઇક છે" અથવા માનુ હાથમાં પુસ્તક છે" એવો જવાબ આપવામાં "કંઇક છે" એ ઉત્તરમાં સર્વસાધારણદૃષ્ટિ જણાય છે, અને "પુસ્તક છે" એમ કહેવામાં કંઇ સવિશેષ દૃષ્ટિ છે હુ પુસ્તક વાંચુ છુ, એ વાક્યમાં જો કે પુસ્તકનું પાનું મારી નજર ઉપર છે, તોપણ આખા પુસ્તકનો હુ ઉલ્લેખ કરૂં છુ. પદાર્થોના સંબંધમાં આવું અર્ધસામાન્ય જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ અથવા દૃષ્ટિને નિગમ અથવા નૈગમદૃષ્ટિ કહે છે. કેવલ સાધારણ દૃષ્ટિવડે આપણે કંઇક વસ્તુ છે એમ કહીએ છીએ કેવલ અસાધારણ અથવા વિશેષ દૃષ્ટિથી આપણે પુસ્તક છે એવુ સ્પષ્ટ નામ માત્ર કહીએ છીએ. કેવલ સામાન્ય અથવા કેવલ વિશેષ ઉપર ભાર મૂકી જોવાનો નય તે નૈગમનય જગતનો અનુભવ ન્યાય તથા વૈશેષિક દર્શન વાળા આ નૈગમનયથી ઉકેલે છે.

વસ્તુ અથવા અર્થને કેવલ સત્તાની અથવા સત્વની પ્રધાનદૃષ્ટિથી જોવું તેને સંગ્રહનય કહે છે સર્વ ભેદવાળા પદાર્થો સત્ છે, બ્રહ્મરૂપ છે, અને ભેદો નામરૂપાત્મક દેખાવ માત્ર છે—એ દૃષ્ટિને સંગ્રહદૃષ્ટિ કહે છે, અને તેનો આશ્રય વેદાન્તીઓ કરે છે.

કેવલ સત્તાપ્રધાન નહિ, તેમ કેવલ સામાન્ય અથવા વિશેષપણાના ભાનવાળી લૌકિક દૃષ્ટિ પણ નહિ, પરંતુ સામાન્ય અને વિશેષવાળી દૃષ્ટિ તે વ્યવહારનય છે. કારણ દ્રવ્યથી પૃથક્ નહિ અને તેસાથે કાર્યના ખાસ વિશેષ ગુણોવાળું પદાર્થોનું સ્વરૂપ સ્વીકારવું તે વ્યવહારનય. જ્યારે ન્યાય વૈશેષિકની કાર્યપ્રધાન દૃષ્ટિ (નૈગમનય) છે; જ્યારે વેદાન્તની કારણપ્રધાન દૃષ્ટિ (સંગ્રહનય) છે, ત્યારે સાંખ્યયોગની કાર્યકારણ દૃષ્ટિ (વ્યવહારનય) છે.

દ્રવ્યનું અથવા વસ્તુનું સત્વ સ્વીકારનારા ન્યાય વૈશેષિક વિચારકો, વેદાન્ત વિચારકો, અને સાંખ્ય-યોગના વિચારકોની આ ત્રિધા દૃષ્ટિને દ્રવ્યનય કહે છે.

વસ્તુનું પ્રતીતિ ઉપરાંતનું વાસ્તવ સત્ત્વ નહિ સ્વીકારનારા બૌદ્ધો ક્ષણિકવિજ્ઞાનની ધારા-એજ વસ્તુ સ્વરૂપ છે. પ્રતિક્ષણે બદલાતી વિજ્ઞાનની ધારા-એજ વસ્તુ આ પહેલો પર્યાયનય છે. આને ઋજુસૂત્ર અથવા સીધી સૂત્રમયી દૃષ્ટિ કહે છે.

ત્રણ પ્રકારના દ્રવ્યનય અને પહેલા પ્રકારનો ઋજુસૂત્ર પર્યાયનય પદાર્થના સ્વરૂપને સ્પર્શ કરતા છે. બીજા ત્રણ પર્યાય નયો-શબ્દનય, સમભિરૂઢનય, અને એવં ભૂતનય એ માત્ર શબ્દશાસ્ત્રને લગતાં દૃષ્ટિ બિન્દુઓ છે. તેમનો વસ્તુતત્વના નિર્ણય સાથે સંબંધ નથી. જે દૃષ્ટિબિંદુથી અથવા નયથી વસ્તુનું સ્વરૂપ સમજાય તેજ પૂર્ણરૂપ છે એવું માનવું તે નયાભાસ છે.

વસ્તુનું સ્વરૂપ અમુક જ પ્રકારનું છે, એવો નિશ્ચય જણાવવો તે એકાન્તવાદ; દૃષ્ટિ ભેદને અનુસરતું વસ્તુનું સ્વરૂપ છે, એવો નિશ્ચય તે અનેકાન્તવાદ. આ ભિન્ન પર્યાયોનું એકજ વસ્તુ સંબંધમાં પ્રતિપાદન કરવું અને તે જણાવનાર સંભવનો બોધક શબ્દ સ્યાત્ "એમ પણ હોય"-વાપરવો તેને "સ્યાદ્વાદ" કહે છે. પદાર્થના સંબંધમાં સાત પ્રકારનું વિધાન સ્યાત્ શબ્દના ઉપયોગ સાથે થઇ શકે છે તેથી આ સ્યાદ્વાદનું બીજું નામ સપ્તભંગીનય પણ કહે છે. પદાર્થોના સંબંધમાં વિધાન અથવા પ્રતિપાદનના પ્રકારો સાત થઇ શકે છે.

"આ ઘડો છે"—એ વાક્યમાં ઘડાના સબધમા સત્તાનું વિધાન છે. આ વાક્ય વ્યવહાર પૂરતું ખરૂં છે, પણ ખરી રીતે ઘડો અને સત્તા એ બે સરખી વ્યાપ્તિના પદાર્થો નથી, કારણકે સત્તાનું વિધાન માટી, ઝાડ, વિગેરે અનન્ત પદાર્થોના સંબધમા થઈ શકે છે, તેથી ખરી રીતે **घटःस्यादस्ति**–ઘડો હોઈ શકે, સંભવિત છે એ પ્રકારનો શબ્દ પ્રયોગ જોઈએ

વળી "ઘડો છે"–એ વાક્ય ઘડાથી જુદા સર્વ પદાર્થના ગુણો અથવા ધર્મોના સ્પર્શ વિનાનો–સર્વ વિજાતીય ભેદવાળો–તે છે એવુ સમજીએ છીએ. એટલે કે ઘડા શિવાયના સર્વ પદાર્થોના ગુણધર્મો તેમા નથી એવો નિષેધ તેમા અન્તર્ગત હોય છે. એટલે "ઘડો અમુક છે"– એવા પર્યાય ઉપગત "ઘડો અમુક નથી"–એવો અર્થ અન્તર્ગત થાય છે. આ પર્યાય **घटः स्यान्नास्ति**–એ રીતે વર્ણવાય છે વળી ઘડો છે તે આ સ્થાનના સંબધમા ખરૂં છે, પણ તે સ્થાન સબધમા ખોટું છે–આ પ્રમાણે ઘડો (અત્ર છે) ખરૂં છે, અને (ત્યા) નથી તેથી તે **स्यादस्ति स्यान्नास्ति**–એવુ ત્રીજુ વિધાન થઇ શકે છે.

જ્યારે ઘડાનો સ્વપર્યાય ઉપર ભાર મૂકીએ ત્યારે **स्यादस्ति** અને જ્યારે તેના પર પર્યાય સબંધી ભેદ ઉપર ભાર મૂકીએ ત્યારે **स्यान्नास्ति**. જ્યારે તેના સત્વ અને અસત્વ ઉપર સમાન ભાર મૂકીએ ત્યારે **स्यादस्तिस्यान्नास्ति** કહેવાય, પરંતુ એક ઉપર ભાર મૂકયા વિના તે પદાર્થ વાણી વડે વ્યક્ત થઈ શકે તેવો નથી તેથી **स्याद् अवक्तव्य**–કહેવાય. ઘટ માટીનો ખરો, મૃત્તિકા ન હોય, પરંતુ ઘટ માટીનો ખરો. છતા માટીથી જે વ્યવહાર થાય તે ઘટથી થતો નથી, ઘટથી થાય તે માટીથી થતો નથી, આવુ કાર્ય કારણના ગુણધર્મોનું વિરોધીપણું તે આપણે **अवक्तव्य** એ શબ્દથી વર્ણવી શકીએ.

આ ચાર (૧) **स्यादस्ति**, (૨) **स्यान्नास्ति**, (૩) **स्यादस्तिस्यान्नास्ति** અને (૪) **स्यादवक्तव्य** એ ચાર પર્યાયો અથવા નયના ત્રણ મિશ્રણ (૫) **स्यादस्ति स्यादवक्तव्य** (૬) **स्यान्नास्ति स्यादवक्तव्य** અને (૭) **स्यादस्ति च स्यान्नास्तिच स्यादवक्तव्य** થાય છે. જેમા (૫) આ

પર્યાયમાં વસ્તુના અમુક પર્યાયોના હોવાપણા ઉપરાંત અમુક અંશમાં તેનું અનિર્વચનીય રૂપ હોય છે; તથા (૬)ઠ્ઠામાં વસ્તુ અમુક રૂપે નથી અને અમુક અંશમાં તે અનિર્વચનીય હોય છે, અને (૭)માંમાં અમુક અંશમાં છે અમુક અંશમાં નથી અને અમુક અંશમાં અનિર્વચનીય છે.

જૈનોના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે વસ્તુનિર્ણય કરવામાં વિચારનો અમુક કોટિ ઉપર ભાર મૂકે છે, અને તેથી એકાન્ત નિર્ણયના દુરાગ્રહમાં પડે છે. પરંતુ વસ્તુનું નિરપેક્ષ-એકાન્તિક સ્વરૂપ નથી. પરંતુ સાપેક્ષ એકાન્તિક સ્વરૂપ છે, જેવી રીતે વસ્તુનું સત્વ તથા અસત્વ અનેકાન્તિક છે, તેમ તેનું નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વ પણ અનેકાન્તિક એટલે સાપેક્ષ છે, તેનું સામાન્યત્વ અને વિશેષત્વ પણ અનેકાન્તિક છે, તેનું વાણીમાં સ્વરૂપ વર્ણન થઈ શકે તેવું, અને વર્ણન ન થઈ શકે તેવું પણ અનેકાન્તિક છે. ટુંકામાં સર્વ વસ્તુના સાધના નિર્ણયો સાપેક્ષ સત્ય છે એવું સમજી જે પ્રતિપાદન થાય અને તે જે દૃષ્ટિબિન્દુથી થાય તે સાચો નય કહેવાય, પરંતુ અમુક નિર્ણય નિરપેક્ષ સત્ય છે એવું સમજી પદાર્થોના સ્વરૂપ નિર્ણયમાં લગાડવામાં આવે તો તે નયાભાસ છે.

ઘડો—એ સામાન્ય અનુભવનો પદાર્થ સત્ય જ છે, પરંતુ મૃત્તિકાના પરમાણુ જેનો તે સત્ય નથી, તે પાર્થિવ પરમાણુનો છે તે ખરું છે, પરંતુ તે સાથે તેમાં બીજા ભૂતના પણ પરમાણુઓ છે અને તેથી પાર્થિવ નથી એ વાક્ય પણ ખરૂં છે, તે મૃત્તિકામય સામાન્ય દ્રવ્યના અમુક આકાર તથા અમુક ગુણવાળું વિશેષ દ્રવ્ય છે, તે કંઈ એકલી મૃત્તિકા જ નથી; તેની લંબાઈ-પહોળાઈ-ઉંચાઈ રંગ વિગેરે અમુક સ્વપર્યાયો અથવા ધર્મો આપણે જાણીએ છીએ, પરંતુ તેની ધાતુના ગુણદોષો, તે કેણે ક્યાં કર્યો ક્યા ઉત્પન્ન થયો તે આપણા અનુભવ બહાર છે તેથી તે પર્યાયો નથી વિજ્ઞાન દૃષ્ટિ વડે અમુક નિરોધો આપણને જણાય તો પણ વિશ્વના અનન્ત પદાર્થોથી તેના ભેદ કેવા પ્રકારના છે તે આપણી વાણી બહાર રહેવાના તેથી અવક્તવ્ય ગણાવાના.

(૨૧) બ્રાહ્મણો અને જૈનોની એકવાક્યતા.

જેવી રીતે બ્રાહ્મણોના વેદાન્તનાં માયાવાદની અનિર્વચનીયખ્યાતિનું સ્વરૂપ કેટલાક જૈનોને નહિ સમજાયાથી જૈનદર્શનમા વેદાન્તશાસ્ત્રનો

"મુક્તિમાં ભ્રાન્તિ, પ્રપંચ એટલે સંસારમાં ભ્રાંતિ, શાસ્ત્રમા ભ્રાંતિ, પ્રવૃત્તિમાં ભ્રાન્તિ,—એમ જેની મૂર્તિજ ભ્રાન્તિમય છે તેવા વેદાન્તિને શામાં ભ્રાંતિ ન કહેવાય" એ રીતનો ઉપહાસ થયો છે, તેવીજ રીતે જૈનદર્શનનુ અનેકાન્તવાદ અને સ્યાદ્વાદનું સ્વરૂપ વિચારશીલ બ્રાહ્મણોને પણ સ્પષ્ટ નહિ થવાથી, જૈનોનું શાસ્ત્ર એકાન્તનિશ્ચય જણાવનાર નહિ હોવાથી મત્તપ્રલાપ જેવું સ્વીકારવા યોગ્ય નથી—એવું ખોટું ખંડન કરવામા આવ્યુ છે. પરંતુ હરિભદ્રસૂરિ નામના જૈન વિચારકે પક્ષપાતરહિત બુદ્ધિથી બ્રાહ્મણોના દર્શનશાસ્ત્રના ભિન્ન ભિન્ન પ્રમેયો જેવી રીતે ઉકેલ્યા છે, તેવાજ દૃષ્ટિબિંદુથી જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના મર્મો પણ સમજવાની જરૂર છે ચિન્તન વિચારકોએ કહ્યું છે કે.—

> श्रोतव्यः सौगतो धर्मः कर्तव्यः पुनरार्हतः
> वैदिको व्यवहर्तव्यो ध्यातव्यः परमः शिवः ॥

બૌદ્ધધર્મ શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે; જૈનધર્મનુ ચારિત્ર્ય સેવવા યોગ્ય છે; વેદધર્મ વ્યવહારમા પાલન કરવા યોગ્ય છે; અને પરમશિવ અથવા પરમેશ્વર ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. દર્શનશાસ્ત્રો. પછી તે આસ્તિકમતના હોય કે નાસ્તિકમતનાં હોય, તે વસ્તુ સંબંધમા ભિન્ન ભિન્ન વિચારો દર્શાવે છે, પરંતુ સર્વની એકવાક્યતા હિંદના તત્વવેત્તાઓએ કરી છે, કારણ કે હિંદમા તત્વજ્ઞાન કેવલ બુદ્ધિના વિનોદ અથવા સંતર્પણ અર્થે નથી, પરંતુ આપણા પોતાના આત્માની પરમ મોક્ષરૂપ સંપત્તિ મેળવવા અર્થે છે.

ન્યાય–વૈશેષિક દર્શન

अतिविरसमसारं मानवार्ताविहीनम्
प्रविततबहुवेलप्रक्रियाजालदुःखम् ।
उदधिसममतन्त्रं तन्त्रमेतद्वदन्ति
प्रसलजडधियो येऽनुकंथ्यन्त एते ॥

ન્યાય–વૈશેષિક દર્શન

(૧) આસ્તિક ત્રયીદર્શન અને નાસ્તિક બૌદ્ધ અને આર્હત–દર્શન વચ્ચે ન્યાય–વૈશેષિકનું સ્થાન.

ત્રયીદર્શન અથવા બ્રાહ્મણોના વેદદ્વારા તત્ત્વજ્ઞાનની અધિભૂત, અધિદૈવ અને અધ્યાત્મ–એવી ત્રણ શાખાઓ ઉદય થવાનું આપણે પ્રથમ પ્રકરણમા વિચારી ગયા. તેમા પ્રધાનપણે અધિદૈવ–એટલે ઇન્દ્રિય દેવતાના પ્રાધાન્ય ઉપર ચાલવાથી જે શાખા પ્રકટ થઇ તે સાંખ્ય–યોગમાં જઇને વિરમી; તેના અધ્યાત્મ ભાગને અનુસરતી જે શાખા પ્રકટ થઇ તે મીમાંસા દર્શનમા જઇ વિરમી. આ અધિદૈવ અને અધ્યાત્મ–અસ્થિર બુદ્ધિદૈવત ઉપર અને સ્થિર આત્મદૈવત ઉપર બંધાયેલી–એ કોટિ વચ્ચે વેદના પ્રામાણ્યને ન સ્વીકારવાથી, બ્રાહ્મણો જેને નાસ્તિક દર્શનના વર્ગમાં મૂકે છે તેવા બે બૌદ્ધ–દર્શનના અને આર્હત અથવા જૈનદર્શનના તત્ત્વજ્ઞાનની વિચારશ્રેણીઓ ઉદ્દભવી.

પરંતુ બ્રાહ્મણોએ અધિભૂત શાખાનાં પરસ્પર સંબદ્ધ બે દર્શનો ઉત્પન્ન કર્યાં છે. આ દર્શનોની દૃષ્ટિ નથી ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદની કે નથી સ્થિર સર્વગ્રાહી આત્મવાદની, પરંતુ વાસ્તવ આરંભવાદની છે. આ દૃશ્ય જગત્ કેવલ વિજ્ઞાનનો વિલાસ નથી, અથવા સ્થિર અથવા કૂટસ્થ આત્મરૂપ

વસ્તુ ઉપર રચાયેલી માયામય રચના નથી, પરંતુ સાચી પરમાણુઓ વડે રચાયેલી સૃષ્ટિ છે. સાંખ્ય-યોગના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ જગત્ પ્રધાનનું અથવા પ્રકૃતિનું સંકોચ-વિકાસવાળું અને આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ પામતું સિદ્ધ અથવા સત્કાર્યરૂપ નથી, તેમ ઉત્તરમીમાંસા દર્શનના અભિપ્રાય પ્રમાણે આત્મરૂપ પરમાર્થ વસ્તુ ઉપર ઉભું થયેલું કલ્પિત નાટય અથવા વિવર્ત નથી; પરંતુ કારણદ્રવ્યમાં જે નહતું, કાર્ય-કારણના નિયમવડે નવા ગુણકર્મવાળું ઉત્પન્ન થતું, સાધ્ય એટલે નવું પ્રયત્ન વડે પ્રકટ થતું, સર્જન છે. વિશ્વસંબંધી આ ત્રણ ભાવનાઓ, પરિણામવાદની અથવા સત્કાર્યવાદની, આરંભવાદની અથવા અસત્કાર્યવાદની (ન હતું તે ઉદય થવુ એવા વાદની), અને વિવર્તવાદની અથવા અજાતિવાદની-બ્રાહ્મણોના તત્ત્વજ્ઞાનના ત્રણ પ્રયત્નો રચે છે. પરિણામવાદની અથવા સત્કાર્યવાદની ભાવના ઉપર સાંખ્ય-યોગનું તત્ત્વજ્ઞાન ઘડાય છે, અને વિવર્તવાદ અથવા અજાતિવાદની ઉપર ઉત્તરમીમાંસા અથવા વેદાન્તદર્શન ઘડાય છે. વચલા આરંભવાદ ઉપર અથવા અસત્કર્મવાદ ઉપર ન્યાય વૈશેષિક દર્શન ઘડાય છે.

(૨) ત્રયી દર્શન સાથે પ્રાચીન આન્વીક્ષિકી વિદ્યાનો સંબંધ. મીમાંસા સાથે ન્યાય સંબંધ.

આ દૃશ્ય જગત્ બુદ્ધિનો માત્ર વિલાસ નથી અથવા આત્મવસ્તુ ઉપર ઉભી થયેલી કલ્પનાજાલ નથી, પરંતુ સાચા અનુભવના વિષય રૂપ છે. આ જગતના સાચાપણાની દૃષ્ટિનું ઘણું પ્રાચીન નામ આન્વીક્ષિકી છે. જે વસ્તુ જે પ્રકારની છે તે વસ્તુને શરણ થઇ તેને પગલે પગલે ચાલી તેના સ્વરૂપનું શોધન કરવું તેનું નામ આન્વીક્ષિકી. ગૌતમ ધર્મસૂત્રમા રાજાના અભ્યાસના વિષયોમાં ત્રયી એટલે વેદ ઉપરાત તર્ક વડે ન્યાયનિર્ણય કરાવવામા સાહાય્ય આપનાર આન્વીક્ષિકીની ગણના છે. મહાભારતમા આન્વીક્ષિકી વડે વેદવ્યાસે ઉપનિષદોની ગોઠવણી કરી એવું વર્ણન છે. રામાયણમાં, "હેતુવાદથી ભરેલી હોવાથી ધર્મશાસ્ત્રમાં અશ્રદ્ધા ઉત્પન્નકરનાર આન્વીક્ષિકી વિદ્યા છે"-એવી નિન્દા છે. મનુ, જો કે હેતુશાસ્ત્ર મનુષ્યોને

તર્કમાં ગુંથે છે એમ જણાવે છે તો પણ શબ્દએ "આન્વીક્ષિકી આત્મવિદ્યા જાણવી જોઇએ એમ વિધાન કરે છે. ઋષિની આત્મવિદ્યા, શબ્દપ્રમાણ ઉપર ઘડાયેલી છે, ત્યારે "આન્વીક્ષિકી આત્મવિદ્યા" તર્કપ્રમાણ ઉપર ઘડાયેલી છે તેથી મનુ ભગવાન્ તે આત્મવિદ્યાને "આન્વીક્ષિકી" એવું વિશેષણ લગાડે છે.

વેદવાક્યોના નિર્ણય કરવાની પદ્ધતિનું પ્રાચીન નામ "ન્યાય" હતું તે ન્યાયપદ્ધતિ પ્રથમ વેદવાક્યોને લાગુ પાડી ધર્મ અને બ્રહ્મ—એ બે વસ્તુના નિર્ણયમાં લાગુ પાડવાથી જે શાસ્ત્રો ઉત્પન્ન થયાં તેનાં નામ (૧) પૂર્વમીમાંસા અથવા ધર્મમીમાંસા (૨) ઉત્તરમીમાંસા અથવા બ્રહ્મમીમાંસા એવાં પડ્યાં. હેતુવાદ ઉપર રચાયેલી સ્વતંત્ર આન્વીક્ષિકી વિદ્યા, જેનો આરંભમાં વ્યવહારમાં અથવા રાજ્યધર્મમાં ઉપયોગ થતો હતો, તે કાળે કરી અદૃષ્ટ ધર્મ અને બ્રહ્મવસ્તુના નિર્ણયમાં વપરાવા લાગી, અને તેમાંથી બે દર્શનો ઉત્પન્ન થયાઃ—(૧) પ્રમાણને લગતું પ્રધાન દર્શન તેનું સ્વતંત્ર નામ ન્યાયદર્શન પડ્યું. (૨) પ્રમેયને લગતું પ્રધાનદર્શન તેનું નામ વૈશેષિક પડ્યું. આ બન્ને દર્શનના વિચારો ગૌતમ બુદ્ધ પહેલાના હતા, જો કે શાસ્ત્રનું રૂપ તેમનું પાછળથી બંધાયું છે. જૂના પાલી ગ્રન્થમાં તક્કી (તર્કી), વિમંસી (વિમર્શી) એવા શબ્દો હેતુવાદીને લગતા વપરાય છે. વળી "કથાવત્થુ પ્રકરણ" માં પ્રતિજ્ઞા, ઉપનય, નિગ્રહ વિગેરે ન્યાયના પારિભાષિક શબ્દોનો ઉપયોગ આવે છે. વળી કનિષ્કના સમયમાં વૈશેષિક મતના અનુયાયીઓ વિદ્યમાન હતા. એવું બૌદ્ધોનું સાંપ્રદાયિક મન્તવ્ય છે.

ઇ. સ. ના પહેલા સૈકામાં થયેલી ચરક સંહિતામાં વૈશેષિક સૂત્રો પૈકી એક સૂત્રનો ઉલ્લેખ થયો છે, અને સૂત્રસ્થાન (૧-૩૫-૩૮) જોતાં જણાય છે કે ગુણોનું વર્ગીકરણ વૈશેષિક સૂત્રને અનુસરતું છે. એકંદર વિચાર કરતાં સમજાય છે કે પૂર્વમીમાંસામાંથી વૈશેષિક દર્શન મૂળ રૂપે ઉભું થયું હતું અને તેમાં ધર્મનું શુદ્ધ સ્વરૂપ શું એ જાણવાનું પ્રયોજન દાખલ થયું. પાછળથી પદાર્થશાસ્ત્ર સાથે ન્યાય અને વિચારણા (આન્વીક્ષિકી) જોડાવાથી તે સ્વતંત્ર દર્શન રૂપે પ્રકાશ્યું.

(૩) ન્યાય-વૈશેષિકના આદ્ય પ્રવર્તકો ગૌતમ અને કણાદ મહર્ષિઓ

ન્યાય દર્શનના આદ્ય પ્રવર્તક ગૌતમ મુનિ ક્યારે થયા તેની ખાત્રી લાયક હકીકત મળી આવતી નથી. તેમનું નામ અક્ષપાદ હતું, અને ગૌતમ કદાચ ગોત્ર નામ હશે. અક્ષપાદ નામ ઉપર એવી કલ્પના થઇ છે કે તે પોતાના પગ તરફ નીચી નજર નાંખી ફરતા હતા. તેવી રીતે વૈશેષિક દર્શનના આદ્યપ્રવર્તક કણાદ અથવા કણભુક્ કહેવાય છે. તેઓનું ગોત્રનામ કાશ્યપ હતું. તેમના દર્શનનું બીજું નામ ઔલુક્ય દર્શન છે, તે ઉપર કલ્પના થઇ છે કે શિવજીએ ઉલૂક એટલે ઘુવડનું રૂપ ધરી તેમને પરમાણુવાદ જણાવ્યો તેથી તેનું નામ ઔલુક્ય દર્શન કહે છે. *

ઇતિહાસ ક્રમથી વિચાર કરતાં વૈશેષિક સૂત્રોની રચના ન્યાયદર્શનનાં સૂત્રો પહેલાં થયેલી હશે એમ અનુમાન થાય છે.

---

* કણાદ મુનિ ઘણું કરીને શિવધર્મી અથવા પાશુપત હતા. તેમના પિતાનું નામ ઉલૂક ઋષિ હતુ, તેમના ગુરુનું નામ સોમશર્મા હતુ. કાઠીઆવાડના પ્રભાસ પાટણના તેઓ વતની "હતા. વાયુપુરાણના પૂર્વાર્ધના ૨૩મા અધ્યાય ઉપરથી પરંપરાગત માનવુ એવું છે કે વારાહકલ્પના સત્તાવીસમા દ્વાપરમાં જ્યારે વિષ્ણુના અંશથી જાતૂકર્ણ્ય વ્યાસ થયા ત્યારે શિવના અંશથી સોમશર્મા પ્રભાસ ક્ષેત્રમાં જન્મ્યા હતા. તે સોમશર્માના ચાર શિષ્યો, અક્ષપાદ, કણાદ, ઉલૂક અને વત્સ હતા. અઠ્ઠાવીસમા દ્વાપરમાં કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસ વિષ્ણુના અંશાવતાર થયા ત્યારે કાયારોહણ ક્ષેત્રમાં નકુલી (અથવા લકુલીશ) શિવના અંશાવતાર થયા. ભૃગુક્ષેત્રમા કાયારોહણ તીર્થ તે હાલના વડોદરા રાજ્યના ડભોઇ તાલુકાનું કારવણ ગામ છે; અને તે પશ્ચિમના પાશુપતના પ્રવર્તક લકુલીશનું જન્મસ્થાન છે.

* જુઓ પંડિત વિંધ્યેશ્વરી પ્રસાદની "કંદલી" ઉપરની પ્રસ્તાવના (પૃ૭-૮૦).

(૪) વૈશેષિક સૂત્રના પ્રતિપાદ્ય વિષયો

વૈશેષિક દર્શનમા પ્રતિપાદ્ય વિષયો નીચે પ્રમાણે છે.-

અધ્યાય	આહ્નિક	વિષય
૧	૧	વેદમૂલ ધર્મસ્વરૂપ. તેના અર્થે ૭ પદાર્થોની પરીક્ષા આવશ્યક ગણી દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ એ ત્રણ પદાર્થોનું નિરૂપણ.
,,	૨	દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મમા કાર્યકારણ ભાવની વ્યવસ્થા.
૨	૧	દ્રવ્ય વિભાગ. નવદ્રવ્યના લક્ષણો ઇશ્વર અને આકાશની સિદ્ધિ.
,,	૨	ગન્ધાદિ ગુણોના બે વર્ગ-સ્વાભાવિક અને ઔપાધિક
૩	૧	આત્મલક્ષણ, આત્મતત્ત્વ પરીક્ષા.
,,	૨	મનલક્ષણ-મનસ્તત્ત્વ પરીક્ષા હેતુ અને હેત્વાભાસના લક્ષણ.
૪	૧	શરીર અને તેને ઉપયોગી વસ્તુનુ વિવેચન. પરમાણુઓનું મૂલ કારણત્વ, પ્રકૃતિની મૂલ કારણતાનો નિરાસ.
,,	૨	કાર્ય દ્રવ્ય વિભાગ
૫	૧	કર્મપરીક્ષા. પ્રયત્નજન્ય કર્મ પરીક્ષા. ઉત્ક્ષેપણ, અપ્રયત્ન ઉત્ક્ષેપણ-પુણ્ય હેતુ કર્મ, પુણ્યકર્મ, પાપકર્મ ઉદાસીન કર્મ
,,	૨	પ્રેરણાદિ જન્ય કર્મ.
૬	૧	શ્રૌતધર્મ પરીક્ષા. સંસારના મૂલભૂત ધર્મ અને અધર્મની પરીક્ષા. ધર્મમૂલ વેદના પ્રામાણ્યની સ્થાપના અર્થે ધર્મમા ગુણજન્યત્વનું પ્રતિપાદન,
,,	૨	ધર્મની વિશેષ પરીક્ષા અર્થે દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ કર્મોના ફલનું વિવેચન.
૭	૧	ગુણ અને સમવાયનું પ્રતિપાદન. ગુણોનો ઉદ્દેશ અને લક્ષણ-

નિત્યગુણ પરીક્ષા, અનિત્યગુણ પરીક્ષા-પાકજ ગુણપરીક્ષા સંખ્યાદિ અનેકમા વર્તનારા ગુણોની પરીક્ષા-પરિણામ પરીક્ષા.

" ૨ એકવૃત્તિ એટલે એકમાં વસનાર ગુણોની પરીક્ષા, અનેકવૃત્તિ એટલે બહુમાં વસનાર ગુણોની પરીક્ષા-કેવળ અનેકવૃત્તિગુણો કયા ?-શબ્દાર્થ સંબંધ પરીક્ષા-વિશેષગુણ વિનાના વિભુસંયોગ સમવાયી કારણમાં વસનાર એકવૃત્તિ ગુણ પરીક્ષા-સમવાય પરીક્ષા.

૮ ૧ જ્ઞાનોત્પત્તિ અને જ્ઞાન કારણનું પ્રકરણ, બુદ્ધિપરીક્ષા, લૌકિક સંનિકર્ષ જન્ય સવિકલ્પ બુદ્ધિ (જ્ઞાન) અને નિર્વિકલ્પ બુદ્ધિ (જ્ઞાન)ની ઉત્પત્તિ.

" ૨ સંનિકર્ષજન્ય લૌકિક વિશિષ્ટ અને વૈશિષ્ટ્યવાળા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનું નિરૂપણ.

૯ ૧ બુદ્ધિવિશેષ અને જ્ઞાનવિશેષનું પ્રતિપાદન. પ્રત્યાસત્તિજન્ય લૌકિક અને અલૌકિક પ્રત્યક્ષનું નિરૂપણ

" ૨ અનુમાન ખંડ

૧૦ ૧ આત્મગુણોનું કારણવડે ભેદ નિરૂપણ. સુખદુઃખ પરીક્ષા.

" ૨ સમવાયી, અસમવાયી અને નિમિત્ત કારણોનું નિરૂપણ.

(૫) ન્યાયસૂત્રના પ્રતિપાદ્ય વિષયો

ન્યાય દર્શનના પ્રતિપાદ્ય વિષયો નીચે પ્રમાણે છે:-

અધ્યાય	આહ્નિક	પ્રકરણ
૧	૧	(૧) પ્રયોજન સહિત ષોડશ પદાર્થ ઉદ્દેશ, (૨) પ્રમા લક્ષણ, (૩) પ્રમેય લક્ષણ, (૪) ન્યાયપૂર્વાંગ, (૫) ન્યાયસિદ્ધાન્ત, (૬) ન્યાયસ્વરૂપ, (૭) ન્યાયઉત્તર.
"	૨	(૧) કથા, (૨) હેત્વાભાસ, (૩) છલ, (૪) દોષના લક્ષણ.

૨. ૧	૧	(૧) સંશય, (૨) પ્રમાણુસામાન્ય, (૩) પ્રત્યક્ષ, (૪) અવયવ (૫) અનુમાન, (૬) વર્તમાન (૭) શબ્દસામાન્ય, (૮) શબ્દ વિશેષની પરીક્ષા.
,,	૨	(૧) પ્રમાણુ ચતુષ્ટય, (૨) શબ્દનું અનિત્યત્વ, (૩) શબ્દ-પરિણામ (૪) શબ્દપરીક્ષા.
૩	૧	(૧) ઇન્દ્રિયભેદ, (૨) દેહભેદ, (૩) ચક્ષુરદ્વૈત, (૪) મનોભેદ, (૫) અનાદિનિધન (૬) શરીરપરીક્ષા, (૭) ઇન્દ્રિયપરીક્ષા, (૮) ઇન્દ્રિયનાનાત્વ (૯) અર્થપરીક્ષા.
,,	૨	(૧) બુદ્ધિનિત્યતા, (૨) ક્ષણભંગ, (૩) બુદ્ધિનું આત્મગુણત્વ (૪) બુદ્ધિનું ઉત્પન્ન થતું અપવર્ગિત્વ, (૫) બુદ્ધિશરીરગુણભેદ (૬) મન પરીક્ષા, (૭) દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ વડે શરીરની ઉત્પત્તિ,
૪	૧	(૧) પ્રવૃત્તિ દોષની સામાન્ય પરીક્ષા, (૨) દોષ પરીક્ષા, (૩) પ્રેત્યભાવ પરીક્ષા (૪) શૂન્યતાનું ઉપાદાન બની શકે નહિં, (૫) ઇશ્વરોપાદાનતાનું નિરાકરણ (૬) આકસ્મિકત્વ નિરાકરણ (૭) સર્વ અનિત્ય નિરાકરણ (૮) સર્વ નિત્યત્વનિરાકરણ, (૯) સર્વપૃથક્ત્વ નિરાકરણ (૧૦) સર્વ નિરાકરણ (૧૧) સર્વ શૂન્યતા નિરાકરણ (૧૨) ફલપરીક્ષા (૧૩) દુઃખ પરીક્ષા (૧૪) અપવર્ગ પરીક્ષા.
,,	૨	(૧) તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પત્તિ પ્રકરણ (૨) અવયવી પ્રકરણ (૩) નિરવયવ પ્રકરણ (૪) બાહ્યાર્થભંગ નિરાકરણ (૫) તત્ત્વજ્ઞાન વિવૃદ્ધિ, (૬) તત્ત્વજ્ઞાન પરિપાલન.
૫	૧	જાતિષટ્ક નિરૂપણ વિગેરે ૧૭ પ્રકરણો.
,,	૨	(૧) ન્યાયાશ્રિત નિગ્રહ પંચક (૨) અભિમત વાક્યાર્થ અપ્રતિપાદક ચાર નિગ્રહસ્થાનો (૩) પોતાના સિદ્ધાન્તને અનુરૂપ પ્રયોગાભાસવાળાં ત્રણ નિગ્રહસ્થાન, (૪) નિગ્રહસ્થાનાવિશેષ.

(૬) વૈશેષિક તથા ન્યાયના સૂત્ર પછીના સાહિત્યના પ્રવર્તકો-પ્રાચીન નૈયાયિકો.

પ્રશસ્તપાદ વૈશેષિક સૂત્રના સમર્થ ભાષ્યકાર થઇ ગયા છે, અને સ્વતંત્ર વિચારક જણાય છે, ઇ. સનના સાતમા સૈકામાં ઉદ્યોતકાર તેમનો પરમાણુ કારણવાદમાં અને ન્યાયમાં ઉલ્લેખ કરે છે. વળી શંકરાચાર્ય બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યમાં પરમાણુ કારણવાદના ખંડનમાં જો કે સ્પષ્ટ નામ દઇ પ્રશસ્તપાદનું વર્ણન કરતા નથી તોપણ પૂર્વપક્ષ શ્રેણી પ્રશસ્તપાદને અનુસરની પડે છે. તેથી પ્રશસ્તપાદ સાતમા સૈકા પહેલા થઇ ગયા જણાય છે. પ્રશસ્તપાદ બૌદ્ધન્યાયવિદ્ દિઙ્નાગ જેઓ ચોથા સૈકામા થઇ ગયા તેના મૂલ વિચારોનો ઉલ્લેખ કરે છે. તેથી પ્રશસ્તપાદ પાચમા સૈકામા થઇ ગયાનું અનુમાન થાય છે. પ્રશસ્તપાદના પણ પૂર્વભાગી વૈશેષિક વિચારકો હશે, કારણકે દિઙ્નાગ પ્રમાણસમુચ્ચયમાં કેટલાક ઉતારા આપે છે. પ્રશસ્તપાદ (ઇ. સ. ૫૦૦) અને શંકરાચાર્ય (૭૮૮-૮૨૦) વચ્ચે એક "રાવણ ભાષ્ય" થઇ ગયું જણાય છે. પરંતુ તે કણાદસૂત્ર ઉપરની ટીકા હતી કે પ્રશસ્તપાદના ભાષ્ય ઉપરની ટીકા હતી તે નક્કી થઇ શકતું નથી. પરંતુ ઉદયને કિરણાવલિમાં તેનો ઉપયોગ કર્યો છે એમ પદ્મનાભ પોતાના કિરણાવલિ પ્રકાશમા કહે છે તે ઉપરથી એ ગ્રન્થ વૈશેષિક સંપ્રદાયનેઅનુસરી હતો એમ અનુમાન થાય છે. સૂત્રકાર કણાદ કરતા પ્રશસ્તપાદે નીચેના મુદ્દામાં સ્વતંત્ર વિચારો જણાવ્યા છે; (૧) કણાદના ૧૭ ગુણોને બદલે તેમણે ૨૪ ગુણોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, (૨) સામાન્ય, વિશેષ, અને સમવાય એ પદાર્થો ઉપર તેમણે અધિક પ્રકાશ નાખ્યો છે, (૩) સૃષ્ટિ સંબંધમાં ઇશ્વરના કર્તૃત્વ ઉપર અપૂર્વ સંભાવના કરી-છે, અને (૪) હેતુ અને હેત્વાભાસનાં રૂપો સ્પષ્ટ કર્યાં છે.

વાત્સાયન ન્યાયસૂત્રના ભાષ્યકાર થયા છે. તેમનું બીજું નામ પક્ષિલસ્વામી હતું: પ્રશસ્તપાદના વૈશેષિક સૂત્ર ઉપરના સ્વતંત્ર ગ્રન્થ જેવું તેમનું ન્યાયદર્શન ઉપર ભાષ્ય નથી. તેમની ટીકા ઘણે ભાગે સૂત્રને વળગેલી

છે, અને નવા વિચારો તેમાં પ્રવેશ પામ્યા નથી. ઘણું કરીને વાત્સાયન ઈ. સ. ના ચોથા સૈકામાં થયેલા જણાય છે. અને તેમના ઉપર દિઙ્નાગે (બૌદ્ધ-ન્યાયવિદ્) બલવાન ન્યાય સંબંધી આક્ષેપો "પ્રમાણ સમુચ્ચયમાં" કર્યા જણાય છે. આ આક્ષેપોને લઈ પ્રશસ્તપાદે (ઈ. સ. ૫૦૦માં) પોતાના વિચારોમાં નવનના આણી જણાય છે, અને આક્ષેપોનું ખંડન ઉદ્યોતકારે (૭૦૦) માં ન્યાયવાર્તિકમાં કર્યું જણાય છે. બૌદ્ધન્યાયવિદ્ ધર્મકીર્તિ (ઈ. સ. ૬૩૦) ના વાદન્યાય અને વિનીત દેવની વાદન્યાય ટીકામાંથી ઉદ્યોતકાર ઘણાં વાક્યોનો ઉતારો કરે છે; અને તે સાથે ધર્મકીર્તિ પોતાના ન્યાયબિન્દુ, જેમાં દિઙ્નાગને અનુસરતી ન્યાયપદ્ધતિ ઘડી છે, તે ગ્રંથમાં લગભગ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ ઉદ્યોતકારનો કરે છે. આથી ધર્મકીર્તિ અને ઉદ્યોતકાર લગભગ સમકાલીન હતા એવું અનુમાન થાય છે. વળી સુબંધુ (સાતમા સૈકાના) પોતાની વાસવદત્તામાં ઉદ્યોતકારે ન્યાયઘટના બૌદ્ધ સામે કરી એવું જણાવે છે એ આ અનુમાનને ટેકો આપે છે. ઉદ્યોતકારના ન્યાયવાર્તિકમાં સ્રુઘ્નનું નામ આવે છે. તેથી શ્રી હર્ષવર્ધન (૬૦૮–૬૪૮) ના રાજ્યના સમયમાં થાણેસર (સ્થાણ્વીશ્વર)માં તેનો નિવાસ હતો એવું અનુમાન પણ નીકળે છે, જોકે સંપ્રદાયને અનુસરતું મંતવ્ય એવું છે કે માળવામાં આવેલા પદ્માવતી (હાલનું નરવર) નગર તેમનું જન્મસ્થાન હતું. આ સ્થાન એક શતક પછી ન્યાયવિદ્યાના પ્રસારનું કેન્દ્રસ્થાન બન્યું હતું.

ઉદ્યોતકાર પછી લગભગ બે સૈકા સુધી ન્યાય દર્શન ઉપર નવા લેખકો થયા જણાતા નથી. નવમા સૈકાના મધ્ય ભાગમાં ઉદ્યોતકારના ન્યાય વાર્તિક ઉપર તાત્પર્યટીકા વાચસ્પતિમિશ્રે લખી છે. વળી તેજ પંડિતવરે ગૌતમના સૂત્ર ઉપર ન્યાયસૂચિનિબંધ, અને ન્યાયસૂત્રોદ્ધાર નામના ગ્રંથો લખ્યા છે. સાંખ્ય-યોગમાં વાચસ્પતિમિશ્રના સંબંધી વર્ણન આવી ગયું છે. આ લેખક સર્વદર્શનમાં નિપુણ હતા. તેમના ન્યાય ઉપર ગ્રન્થો છે. એટલું જ નહિ પણ પૂર્વ અને ઉત્તર મીમાંસા ઉપર પણ ગ્રંથો છે. નૃગરાજાના સમયમાં મિથિલાના આ બ્રાહ્મણે ન્યાયસૂચિનિબંધ સંવત્ ૮૯૮માં રચેલો

હતો આ સવત્ વિક્રમનો છે. એવુ બીજા પ્રમાણોથી સાબીત થયું છે. તેથી ઇ. સ ૮૪૧મા વાચસ્પતિમિશ્રે ન્યાયદર્શન ઉપર તે ગ્રથ લખેલો સ્પષ્ટ થાય છે. આ સમય શ્રી શકરાચાર્ય (૭૮૮-૮૨૦) ના બ્રહ્મસૂત્રભાષ્ય ઉપરની ભામતી ટીકા વાચસ્પતિમિશ્રે કરી હતી તે માટે બંધ બેસતો આવે છે.

વાચસ્પતિમિશ્ર પછી દશમા સૈકાના આદિભાગમા **ન્યાયસારના કર્તા ભાસર્વજ્ઞ** થઇ ગયા જણાયછે ભાસર્વજ્ઞ ઉપર વૈશેષિક તેમ બૌદ્ધવિચારકોની અસર જણાય છે પરતુ તેના ઉપર પાશુપતમતની અથવા શૈવધર્મની ઉંડી અસર તરવરતી જણાય છે. ભાસર્વજ્ઞનો ગણકારિકા નામનો પાશુપત સપ્રદાયનો ગ્રન્થ "ગાયકવાડ ઓરીએન્ટલ સીરીઝમા પ્રસિદ્ધ થયો છે.

ન્યાય-વૈશેષિક ઉપર અધિક પ્રકાશ નાખનાર ઉદયનાચાર્ય (ઇ સ. ૯૮૪ મા થઇ ગયા છે તેમણે (૧) લક્ષણાવલિ, (૨) કિરણાવલિ, પ્રશસ્તપાદના ભાષ્ય ઉપરની (ટીકા) (૩) ન્યાય વાર્તિક તાત્પર્ય પરિશુદ્ધિ (ઉદ્યોતકરના ન્યાયવાર્તિક ઉપરની વાચસ્પતિની તાત્પર્યટીકા ઉપરની ટીકા), (૪) કુસુમાજલિ અને (૫) ન્યાય પરિશિષ્ટ નામના ગ્રન્થ લખ્યા છે. તે સર્વમા **કુસુમાંજલિ** નિબધ ન્યાય દર્શનમા ઇશ્વરસિદ્ધિનો અપૂર્વ ગ્રન્થ છે, અને વિશ્વસૃષ્ટિ સબધમા વૈશેષિક મતને અનુસરતો છે. ઉપરના પાચ પ્રમાણાત્મક ગ્રન્થો ઉપરાત બૌદ્ધો અને જૈનોના અનીશ્વરવાદના નિરાસ રૂપે છઠ્ઠો "આત્મતત્ત્વ વિવેક" અથવા 'બૌદ્ધાધિકાર" નામનો ખડનાત્મક ગ્રન્થ પણ તેમણે લખ્યો છે તેમના પ્રથમના ત્રણ ગ્રથ ઉપર ગગેશ ઉપાધ્યાયના પુત્ર વર્ધમાનની ટીકાઓ છે, અને 'નદીઆ" (નવીન ન્યાય) વિચારકોએ પણ ટીકાઓ લખી છે.

ઉદયન પછી પ્રશસ્તપાદના ભાષ્ય ઉપર "ન્યાય કદલી" નામની ટીકા લખનાર **શ્રીધર** ઇ સ ૯૯૧મા થઇ ગયા છે. રાજશેખરના અભિપ્રાય પ્રમાણે પ્રશસ્તપાદના ભાષ્ય ઉપર ક્રમશ, ટીકાઓ (૧) વ્યોમશિવની વ્યોમવતી (૨) શ્રીધરની ન્યાયકદલી (૩) ઉદયનની કિરણાવલિ (૪) શ્રી વત્સાચાર્યની લીલાવતી, એમ થયેલી છે. જોકે કિરણાવલિ ન્યાયકદલી પહેલાં

રચેલી ખરી રીતે જણાય છે. તે પણ વ્યોમવતી ઉદનાચાર્ય પહેલાં રચાયેલી હતી એમ વર્ધમાન ઈ. સ. (૧૨૨૫) પોતાના "ન્યાયનિબંધપ્રકાશ" જે કુસુમાંજલિ ઉપર ટીકા છે, તેમાં જણાવે છે. આ વ્યોમવતીના કર્તા વ્યોમશિવ અને સપ્તપદાર્થીના કર્તા શિવાદિત્ય એકજ વ્યક્તિ છે કે ભિન્ન પુરૂષ તે વિવાદનો વિષય છે. ઉદયનની કુસુમાંજલિ ઉપર વર્ધમાનના "પ્રકાશ" ઉપરાંત રચિદત્ત (ઇ. સ. ૧૨૭૫)ની "મકરંદ" નામની ટીકા છે.

પ્રાચીન ન્યાય પરંપરામાં છેલ્લું નામ ન્યાયમંજરી અને ન્યાયકલિકાના કર્તા જયંતભટ્ટ (ઇ. સ. ૮૮૦)નું આવે છે. તે ઘણું કરી કાશ્મીરના વતની હતા. તેઓ વાચસ્પતિમિશ્રનો ઉલ્લેખ કરે છે, અને તેમનો ઉલ્લેખ દેવસૂરિ (ઇ. સ. ૧૦૮૮-૧૧૬૯) કરે છે. ન્યાયમંજરી ઘણો સરલ અને વ્યાપક છે.

(૭) નવદ્વીપના (બંગાળાના) નવ્ય નૈયાયિકો

—:૦:—

ઉદયનાચાર્ય અને શિવાદિત્ય પછી બે સૈકામાં ન્યાયસંપ્રદાય પુનઃ નવા રૂપમાં પ્રકટ થયો છે. તે નવા સંપ્રદાયના પ્રવર્તક ગંગેશ અથવા ગંગેશ્વર પૂર્વબંગાળાના વતની હતા. તેઓના "તત્ત્વચિંતામણિ" નામના ગ્રંથ ઉપર ટીકા કરનાર જયદેવ સને ૧૨૦૦માં થયા છે. આ જયદેવ "પ્રત્યક્ષાલોકના "કર્તા અને" પ્રસન્ન રાઘવના કર્તા હતા. "પ્રત્યક્ષાલોક" તત્ત્વચિંતામણિ ઉપરની ટીકા છે. ગંગેશભટ્ટ ઘણું કરીને ૧૧૫૦-૧૨૦૦મા થઇ ગયા. તેમનો તત્ત્વચિંતામણિ નામનો નિબંધ સ્વતંત્ર ગ્રંથ છે. તેમાં સૂત્રના વિવાદવાળા ભાગનો ત્યાગ કરી પ્રમાણ ચતુષ્ટય ઉપર ચર્ચા કરી છે, અને જ્ઞાન નિષ્પત્તિ પ્રકરણની રચના એવી કરી છે કે બૌદ્ધ અને જૈન આક્ષેપો સાથે નૈયાયિકો ટક્કર ઝીલી શકે. આ ગ્રંથે એવી અસર કરી કે સૂત્ર ગ્રંથનું અધ્યયન અટકી પડયા જેવું થયું, અને તત્ત્વચિંતામણિ ગ્રન્થ ઉપર ગંગેશના અભિપ્રાયનું સમર્થન કરતી ઘણી ટીકાઓની પરંપરા ચાલી.

ગંગેશના પુત્ર વર્ધમાને પોતાના પિતાના ગ્રંથ ઉપર ટીકા લખી અને તેણે "ન્યાય પ્રકાશનિબંધ" નામની, ઉદયનાચાર્યની ન્યાયવાર્તિકતાત્પર્ય પરિશુદ્ધિ નામના ગ્રંથ ઉપર જે ટીકા લખી છે તેમાં પોતાના પિતાના વિચારોને ઉદયનથી ચઢીઆતા પ્રતિપાદન કરે છે.

ત્યારપછી હરિમિશ્ર અનુક્રમે સમયમાં થયા. તેમના ભત્રીજા જયદેવે તત્ત્વચિંતામણિ ઉપર આલોક (અથવા પ્રત્યક્ષાલોક) લખ્યો જયદેવના શિષ્ય રુચિદત્તે "કુસુમાંજલિ પ્રકાશ મકરંદ" નામની ટીકા વર્ધમાનની કુસુમાંજલિ ઉપરની ટીકા ઉપર ટીકા લખી.

તત્ત્વચિંતામણિ ઉપરની વ્યાખ્યા રચનાર વાસુદેવ સાર્વભૌમ જયદેવના સમકાલીન હતા. વાસુદેવના ચાર ઉત્તમ શિષ્યો હતા. (૧) ચૈતન્ય જેઓ બંગાળાના વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના પ્રવર્તક થયા. (૨) બીજા કૃષ્ણાનંદ જેઓ સ્વતંત્ર તાંત્રિક થયા, (૩) રઘુનંદન જેઓ સમર્થ ધર્મશાસ્ત્રી થયા, અને (૪) રઘુનાથ જેઓ અપૂર્વ નૈયાયિક થયા.

રઘુનાથે તત્ત્વચિંતામણિ ઉપર દીધિતિ લખી, અને વૈશેષિક મતના પદાર્થોનું ખંડન કરનારો અને ન્યાયસૂત્રના પદાર્થોનું પ્રતિપાદન કરનારો "પદાર્થખંડન" નામનો ગ્રન્થ લખ્યો. રઘુનાથના શિષ્ય મથુરાનાથ થયા, જેમણે પોતાના ગુરુના તથા પરમેષ્ઠિ ગુરુ ગંગેશભટ્ટના તત્ત્વચિંતામણિ ગ્રંથ ઉપર વિચારથી ભરપુર ટીકાઓ લખી. મથુરાનાથના શિષ્ય રઘુદેવ થયા જણાય છે. આ હકીકત ખરી હોય તો તે હરિહર તર્કાલંકારના સમકાલીન હતા કારણકે રઘુદેવ અને ગદાધરના હરિહર પ્રસિદ્ધ ગુરુ હતા. આ ત્રણે પંડિતોએ નવ્યન્યાયને અત્યન્ત ઝીણવટથી છોળ્યુ છે. અને તેમાંનો તત્ત્વસાર સામાન્ય જનોને ઉપયોગી નથી. આ પંડિતોના અવોમાં ન્યાયશાસ્ત્ર તર્કજાળમા એટલુ બધુ તો ગુંચાયુ કે તેમાથી બહાર નીકળી ખુલી હવા લેવા શ્રી શંકરમિશ્રે મૂળ વૈશેષિક સૂત્ર ઉપર આવી 'ઉપસ્કાર' નામની સ્વતંત્ર ટીકા કરી અને ઇ. સ. ૧૬૦૦મા આ મૂલ સૂત્ર તરફ વળવાનો ક્રમ શરૂ થયો, અને તેના પરિણામમાં ગૌતમનાં ન્યાયસૂત્ર ઉપર વિશ્વનાથની સ્વતંત્ર ટીકા થઇ. શંકરમિશ્રે કણાદરહસ્ય નામનો સ્વતંત્ર નિબંધ પણ લખ્યો છે.

(૮) પ્રાચીન અને નવ્ય ન્યાયનો યોગ—ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શનનું મિશ્ર સાહિત્ય

ન્યાયદર્શન અને વૈશેષિક દર્શનની સરિતાઓ એક તન્ત્ર રૂપે થયેલી પ્રથમ શિવાદિત્યના "સપ્તપદાર્થી" નામના ગ્રંથમાં જણાય છે. આ શિવાદિત્ય અને વ્યોમશિવ તે એક જ કે ભિન્ન વ્યક્તિઓ તેનો નિર્ણય થઇ શકયો નથી. શિવાદિત્યનો બીજો ગ્રન્થ "લક્ષણમાલા" છે. સપ્તપદાર્થી ઉપર જિનવર્ધન સૂરિની (ઇ સ. ૧૪૧૫) માધવસરસ્વતીની (ઇ.સ. ૧૫૨૩) અને શેષાનંતની (ઇ. સ. ૧૬૦૮ પહેલા) ની પ્રસિદ્ધ ટીકાઓ છે.

ન્યાય-વૈશેષિક દર્શનનો બીજો એકતન્ત્રાત્મક ગ્રન્થ કેશવમિશ્રની "તર્કભાષા છે." આ ગ્રન્થ ઉપરનો ટીકાકાર ચિન્નભટ્ટ વિજયનગર રાજ્યના વીરબુક્ક બીજાના ભાઈ હરિહરનો આશ્રિત પંડિત હતા, એટલે કે ચિન્નભટ્ટ ચૌદમા સૈકાના પહેલા અર્ધમાં થયા જણાય છે, એટલે કેશવમિશ્ર ઇ સ. ૧૩૦૦ પહેલા થયેલા એવું અનુમાન થાય છે. તર્કભાષા ઉપર ગોવર્ધન ગૌરીકાન્ત અને માધવદેવની ટીકાઓ ઇ. સ. ૧૫૭૮થી ૧૬૮૧ના વચલા ગાળામાં થયેલી છે.

એકતન્ત્રાત્મક ત્રીજો ગ્રન્થ લૌગાક્ષિભાસ્કરનો તર્કકૌમુદી નામનો છે. તે રુદ્રકવિના પૌત્ર અને મુદ્ગલના પુત્ર હતા. તેઓ કાશીના શૂલપાણિમિશ્રનો ઉલ્લેખ કરે છે. તેમણે વૈશેષિક અને મીમાંસા દર્શન ઉપર પણ ગ્રન્થ લખ્યા છે.

ચોથો ગ્રન્થ આ સાહિત્યમા જગદીશનો તર્કામૃત નામનો છે. તેઓ ઘણું કરીને ઇ. સ. ૧૬૦૦મા થયા હશે. કારણકે તેમના એક શિષ્ય ઇ. સ. ૧૬૪૯માં હયાત હતો. વિશ્વનાથ પંડિતે (ઇ.સ. ૧૯૦૪) ન્યાયસૂત્ર ઉપર ટીકા લખી છે, તે ઉપરાંત ન્યાય-વૈશેષિકના મિશ્ર સાહિત્ય તરીકે "ભાષા પરિચ્છેદ" લખ્યો છે. આ ગ્રન્થ કારિકા રૂપે લખ્યો છે અને તેના ઉપર વિવરણ રૂપે સિદ્ધાન્તમુક્તાવલિ પણ તેમણે જ લખી છે.

ઉદયનો આ મિશ્રસાહિત્યનો અગત્યનો ગ્રન્થ અન્નંભટ્ટનો "તર્કસંગ્રહ" અને તેના ઉપરની તેમની પોતાની તર્કસંગ્રહ દીપિકા છે. તેમણે રઘુનાથની દીધિતિનો ઉપયોગ કર્યો છે. તેઓ ગદાધરની પાછળનીવાળા હતા, અને તેથી ઇ. સ. ૧૬૦૦ પહેલાંના તે નથી. અન્નંભટ્ટના ગ્રન્થ ઉપરની ટીકાઓમાં ગોવર્ધનની "ન્યાયબોધની" કૃષ્ણધૂર્જટિનો "સિદ્ધાન્તચન્દ્રોદય", નીલકંઠની "નીલકંઠી", અને લક્ષ્મીનૃસિંહનો "ભાસ્કરોદય" જાણવા યોગ્ય ગ્રન્થો છે. નીલકંઠનો ગ્રન્થ ઇ. સ. ૧૮૪૦મા થયો છે.

(૯) સામાન્ય સંસપદાર્થ વિજ્ઞાન

કણાદમુનિના અભિપ્રાય પ્રમાણે જગતનું પૃથક્કરણ કરતા ૭ પદાર્થોમાં સઘળું બાહ્ય રૂપ વિશ્વ સમાઇ જાય છે તે પદાર્થોના સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્ય વડે જે આત્માનું તત્ત્વજ્ઞાન પ્રકટ થવું તે મોક્ષનું કારણ થાય છે. આ તત્ત્વજ્ઞાન કેવળ બુદ્ધિના વિલાસ રૂપ નહિ, પરંતુ ધર્મવિશેષ વડે, એટલે નિવૃત્તિરૂપ ધર્મ વડે, જે ઈશ્વરપ્રસાદ ઉત્પન્ન થાય તેથી ચિત્ત વીતરાગ અને અને તેમ થયા પછી વસ્તુનું સત્યજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ જીવાત્માને મોક્ષ આપે છે. કેવળ તત્ત્વજ્ઞાન અને ઈશ્વરપ્રસાદજન્ય તત્ત્વજ્ઞાન એ બેમાં પાયામા ભેદ છે. એક કેવલ તર્કજન્યજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે, પરંતુ બંધનાં કારણોનો ઉચ્છેદ કરતુ નથી, બીજુ ઈશ્વરના અનુગ્રહ વડે બંધકારણોની પરંપરાનો ઉચ્છેદ કરે છે.

કણાદમુનિ પોતે "અર્થ" શબ્દ વડે દ્રવ્ય, ગુણ, અને કર્મ એ ત્રણ વસ્તુનો ઉલ્લેખ કરે છે, અને સામાન્ય અને વિશેષ એ બુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થો છે અને સમવાય પણ એવોજ બૌદ્ધ પદાર્થ છે, એવું માને છે. આથી વસ્તુભૂત પદાર્થો એટલે સ્વતંત્ર અસ્તિત્વવાળા પદાર્થો દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ છે, અને બુદ્ધિ વડે ઉપસ્થિત થનારા પદાર્થો સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય છે. પરંતુ પાછળથી સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય

એ સ્વતંત્ર બાહ્યાર્થ છે એવો સિદ્ધાન્ત દાખલ થયો છે. વળી કણાદમુનિ માત્ર ૭ પદાર્થોનો નિર્દેશ કરે છે. અને પાછળથી સાતમો અભાવ પદાર્થ તેમના દર્શનમા પ્રવેશ થયો છે. વિશ્વના સઘળા પદાર્થો કાર્યરૂપ હોય અથવા કારણ રૂપ હોય તે સર્વ આ સાત પદાર્થોમા અન્તર્ગત થાય છે.

જે પદાર્થ ગુણવાળો અને ક્રિયાવાળો હોય અથવા જે સમવાયિકારણ અથવા ઉપાદાન કારણ થઇ શકે તે દ્રવ્ય. જે પદાર્થ દ્રવ્યમાં આશ્રિત થઇ રહે, સંયોગ અને વિભાગનુ કારણ બને નહિ, અને બીજા ગુણને ધારણ કરે નહિ તેનું નામ ગુણ જે પદાર્થ એકજ દ્રવ્યમાં આશ્રય પામી રહે, પોતે ગુણ વિનાનો હોય, અને સયોગ તથા વિભાગમાં પોતે પ્રત્યક્ષ કારણ થાય તે કર્મ. ગુણમા અને કર્મમા બે ભેદક હેતુઓ જણાય છે. સયોગ તથા વિભાગમાં ગુણ કારણ થતુ નથી, ત્યારે કર્મ કારણ બને છે. ગુણ દ્રવ્યમાં સદા આશ્રિત હોય છે, કર્મ, નિત્ય આશ્રિત હોતું નથી.

દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ, અને કર્મત્વ, એ ત્રણ સામાન્ય સમૂહને પરમ સત્તા અથવા પરજાતિ કહે છે. દ્રવ્યના, ગુણના અને કર્મના પેટા વિભાગને અપર જાતિ કહે છે.

દ્રવ્યના પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાલ, દિક્, આત્મા અને
૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮
મન એવા નવ ભેદ છે. તેમાં પ્રથમ ચાર પરમાણુ રૂપ છે અને મન પણ
૯
પરમાણુ રૂપ છે. આકાશ, કાલ, દિક્, અને આત્મા વિભુ દ્રવ્યો છે

કણાદ મુનિના સૂત્રમા ગુણોની સંખ્યા સત્તર આપી છેઃ—

(૧) રૂપ, (૨) રસ, (૩) ગંધ, (૪) સ્પર્શ, (૫) સંખ્યા, (૬) પરિમાણ, (૭) પૃથક્ત્વ, (૮) સયોગ, (૯) વિભાગ, (૧૦) પરત્વ, (૧૧) અપરત્વ, (૧૨) બુદ્ધિ, (૧૩) સુખ (૧૪) દુઃખ, (૧૫) ઇચ્છા (૧૬) દ્વેષ (૧૭) પ્રયત્ન આ સત્તર ગુણોમા સાત ગુણો પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યા છે અને તે (૧) ગુરુત્વ, (૨) દ્રવત્વ, (૩) સ્નેહ, (૪) શબ્દ, (૫) ધર્મ, (૬) અધર્મ, અને (૭) સંસ્કાર.

આ ગુણોનું વર્ગીકરણ સામાન્ય અને વિશેષ ભાવે પણ થઈ શકે છે-શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગન્ધ, અનુક્રમે પાંચ પૃથ્વી આદિ દ્રવ્યોના અસાધારણ વિશેષ ગુણો છે. સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ, —એ પાંચ સર્વ દ્રવ્યોના સાધારણ ગુણો છે. પરત્વ, અપરત્વ, એ ગુણો દિક્ અને કાલને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે. અને મૂર્તદ્રવ્યમાં રહી શકે છે. બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, ધર્મ, અધર્મ, પ્રયત્ન અને ભાવના રૂપ સંસ્કાર એ નવ આત્માના વિશેષ ગુણો છે; ગુરુત્વ પૃથિવી અને જલમા છે. દ્રવત્વ અને સ્નેહ માત્ર જલના ધર્મો છે. આ પ્રમાણે ચોવીસ ગુણોની સામાન્ય સમજણ છે.

કર્મ પદાર્થ પાચ પ્રકારનો છે. ઉત્ક્ષેપણ એટલે ઉંચી ગતિ, અપક્ષેપણ અથવા નીચી ગતિ, આકુંચન, પ્રસારણ, અને ગમન.

સામાન્ય એટલે અનેક વસ્તુમા પ્રવર્તતો સામાન્ય ધર્મ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પર અને અપર એમ બે પ્રકારનો છે. પરસામાન્ય અથવા પર જાતિ તે સત્તા કહેવાય છે, અને તેમા સર્વ દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મનો સમાસ થાય છે. અપર સામાન્ય દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મના વિભાગોને લગતુ છે.

નિત્ય દ્રવ્ય એટલે પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુના પરમાણુઓ, આકાશ, કાલ, દિક્, આત્મા અને મનનો પ્રત્યેકનો સ્વતંત્ર ભેદક ધર્મ તે વિશેષ અને તે અનંત છે.

અભાવ બે પ્રકારનો છે, (૧) અન્યોન્યાભાવ. (૨) સંસર્ગાભાવ ઘડો તે વસ્ત્ર નહિ. એ અન્યોન્યા ભાવ-અને તેથી જુદો અભાવ તે સંસર્ગાભાવ. આ બીજો અભાવ ત્રણ પ્રકારનો હોઇ શકે છે. ઘડાની ઉત્પત્તિ પૂર્વે ઘડાનો અભાવ તે પ્રાગભાવ કહેવાય, તેનો વિનાશ થયા પછી જે અભાવ રહે તે પ્રધ્વંસાભાવ કહેવાય, અને ત્રણે કાલમા પદાર્થનો સંભવ નથી એવું જણાવનરો અભાવ તે અત્યન્તાભાવ

(૧૦) પરમાણુ કારણવાદ

ન્યાય-વૈશેષિક દર્શનમાં હિન્દુસ્થાનના 'ભૌતિકશાસ્ત્રનો પ્રથમ પાયો નંખાયો એમ કહીએ તો ચાલે. તે દર્શનના ઉદય પહેલાં કાર્ય કારણની આરંભવાદની પ્રક્રિયા સ્પષ્ટ ન હતી, તેમ પરમાણુ કારણવાદની પ્રક્રિયા પણ આરંભવાદને બંધ બેસે તેવી ન હતી. બૌદ્ધ દર્શનના સર્વાસ્તિવાદમાં ભૂત ભૌતિક રૂપ બાહ્યાર્થ અને ચિત્ત-ચૈતરૂપ આંતર અર્થનો સ્વીકાર છે, અને પંચ સ્કંધરૂપ સંઘાત અથવા શરીરના ઘટક અવયવોમાં રૂપ સ્કંધમાં પરમાણુની પ્રક્રિયા* આવે છે. જૈન દર્શનમાં પણ અજીવતત્ત્વના વર્ગમાં પુદ્ગલો રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ ધર્મવાળા છે. અને તે પરમાણુરૂપ અને સંઘાતરૂપ હોય છે, એવું પ્રતિપાદન+ છે. વળી સાંખ્યયોગ દર્શનમાં દ્રવ્ય સામાન્ય-વિશેષ રૂપવાળું સ્વીકાર્યું છે, અને ગુણ-ગુણીનો અભેદ સ્વીકાર્યો છે, તેમાં જ્યારે પ્રધાન અથવા પ્રકૃતિનું દ્રવ્ય ક્રમશઃ અલિંગ, લિંગ, અને અવિશેષ કક્ષાની નીચે ઉતરી કેવળ વિશેષ કક્ષાવાળું થાય છે ત્યારે પરમાણુનું અને પરમાણુઓના સમૂહનું રૂપ પકડે છે, એવું પ્રતિપાદન છે પરંતુ આ ત્રણે દર્શનોમાં જગતની ઉત્પત્તિ પરમાણુઓ વડે થાય છે એવો સિદ્ધાન્ત નથી. કારણ દ્રવ્ય કાર્યાકાર થયા પછી તેમાં પ્રથમ ન હતા એવા ગુણો જાગે છે. આ અસત્કાર્યવાદ અથવા આરંભવાદમાં ન્યાય વૈશેષિકને પરમાણુકારણવાદની આવશ્યકતા જણાઇ છે.

ઉપરના નવમા અંશમાં આપણે વિચારી ગયા છીએ કે દ્રવ્યો નવ પ્રકારના છે, અને તેમાં પૃથ્વી, જલ, તેજ અને વાયુ કાર્ય એટલે અવયવી અને કારણ એટલે અવયવરૂપે વિદ્યમાન હોય એ. આકાશ, કાલ, દિક્ અને આત્મા એ ચાર, વિભુ દ્રવ્યો છે મન એ કેવલ પરમાણુરૂપ છે. આ

* જુઓ બૌદ્ધદર્શનના સર્વાસ્તિવાદી વિચારકોના (૧૪) માં અંશ. પૃ ૧૫૪

+ જુઓ જૈન દર્શન પૃ. ૨૦૬

પ્રક્રિયામાં પરિમાણની બે કોટિઓ એક અણુ અને બીજી મહત્ પરમ મહત્ પરિમાણવાળાં દ્રવ્યો આકાશાદિ ચાર અને પરમ અણુ પરિમાણવાળાં દ્રવ્યો તે પરમાણુઓ જેનું પારિભાષિક નામ " પરિમંડળ " છે. આ બે વચલાં પરિમાણો તે દીર્ઘ અને હ્રસ્વ. કોઈ પણ અવયવી પદાર્થનો વિભાગ કરતાં છેવટનું અવિભાજ્ય મૂર્તરૂપ રહે તેનું નામ પરમાણુ. આ નિત્ય દ્રવ્ય કહેવાય છે, અને તે પૃથ્વી, જલ, તેજ અને વાયુનાં જુદાં જુદાં હોય છે.

સંસારકાળે આ બધાજ ચાર ભૂતોના પરમાણુઓ કી રીતે સંયુક્ત થઇ સૃષ્ટિનો આરંભ થાય છે તે બાબતમાં મૂળ સૂત્રકાર કણાદનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય જણાતો નથી. હાલના પરમાણુ કારણવાદમાં આદ્યશક્તિ સૃષ્ટિનો આરંભ કરનારી સ્વતઃ જાગે છે, અને તેને Natural એટલે નૈસર્ગિક સૃષ્ટિક્રમ કહે છે, બીજી પ્રક્રિયા Spiritual Creation એટલે ઇશ્વર સંકલ્પથી સૃષ્ટિ થાય છે એવી છે નૈસર્ગિક સૃષ્ટિ અને ઇશ્વરેચ્છાજન્ય સૃષ્ટિ–એ બન્ને પ્રક્રિયામાં ન્યાય-વૈશેષિક દર્શનમાં બીજો મત સ્વીકારાયેલો જણાય છે. જુનામાં જુના પ્રશસ્તપાદ ભાષ્યમાં વિદ્યમાન કાર્યકારણ સૃષ્ટિનો સર્જન અથવા સંહાર ક્રમ નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યો છે.

બ્રહ્માના શતવર્ષના અન્તમા તેમના મોક્ષ સમયે સંસારમાં વહેતા અને ખેદ પામેલા સર્વ પ્રાણીઓના વિશ્રામ અર્થે સકળ ભુવનના અધિપતિ મહેશ્વરની, સંહારની ઇચ્છાનો, સમકાલે ઉદય થાય છે. તે સમયે શરીર, ઇન્દ્રિયો અને બાહ્યવિષય રૂપ મહાભૂતોના સંયોગ કરનાર ધર્મ અને અધર્મરૂપ અદૃષ્ટો, જે તે તે પ્રાણીઓના આત્મામાં સમવાય સંબંધથી રહેલા હોય છે, તેની શક્તિનો પ્રતિબંધ થાય છે, અને મહેશ્વરની ઇચ્છા વડે તે તે આત્માઓના અણુઓ સાથેના સંયોગો છૂટી જાય છે, અને તે વડે તે તે પ્રાણીઓના શરીર તથા ઇન્દ્રિયોના ઘટક અણુઓનો પરમાણુ પર્યન્ત વિભાગ થઈ જાય છે, તેવીજ રીતે પૃથિવ્યાદિ ચાર મહાભૂતના વિષયો પણ વિભક્ત થઇ પરમાણુ

પર્યન્ત જઇ અટકે છે. આ સંહાર કાલમા શરીર ઇન્દ્રિય અને વિષયોનાં પરમાણુઓ રહે છે, અને તે તે આત્માઓના ધર્માધર્મ અને સંસ્કારો તે તે આત્મામા વસેલા રહે છે. આ પ્રમાણે પૃથિવ્યાદિ ચાર મહાભૂતના પરમાણુઓ, આકાશ, કાલ, દિક્, ધર્માધર્મ સંસ્કારવાળા આત્માઓ, અને તેમના પરમાણુરૂપ મનો-એ નિત્ય દ્રવ્ય વર્ગ સંહાર સમયે સુપ્તવત્ રહે છે. આ કાલના અવધિએ તે તે પ્રાણીઓના ભોગના સંસ્કારોનો પરિપાક થવાથી મહેશ્વરમા સર્જન ઇચ્છા થાય છે; અને તે ઇચ્છા અથવા સંકલ્પ-વડે સર્વ જીવાત્માઓના અદૃષ્ટો જાગે છે, અને તે અદૃષ્ટવડે સંયોગમા રહેલા વાયુના પરમાણુઓનો પ્રથમ ક્ષોભ થાય છે, અને તે ક્ષોભવડે તે તે પરમાણુઓ સંબંધમા આવી બે પરમાણુવડે એક દ્વયણુક, ત્રણ દ્વયણુકવડે એક ત્ર્યણુક અને એ ક્રમથી ચતુરણુકવડે ઉત્પન્ન થયેલો મહાવાયુ આકાશમા જાગે છે. તે મહાવાયુ મંડળમા ઉપર કહેલા ક્રમવડે જલ સમૂહ જાગે છે, તે જલ મંડલમા તેજ ક્રમથી મહા પૃથ્વીમંડળ જાગે છે. ત્યાર પછી આ વાયુમંડળ, જલમંડળ, અને પૃથ્વીમંડળના મહાસમુદ્રમા ઉપરના ક્રમથી મોટો તેજો રાશિ જાગે છે, અને આ તેજો રાશિના પરમાણુઓવડે મહેશ્વરની ઇચ્છા માત્રથી તે મહાભૂતોનો સમુદ્ર પાકે છે, અને તેમાથી એક મોટું અંડ ઉત્પન્ન થાય છે. તે બ્રહ્માંડમા સર્વ લોકના પિતામહ બ્રહ્મા આદિ પુરુષ તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેને સર્ગ ક્રિયામા મહેશ્વર પ્રેરે છે. આ આદ્ય પ્રજાપતિ પરમેશ્વરના સંકલ્પને અનુસરી પોતાના જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યના અતિશયથી પ્રાણીઓના અદૃષ્ટ કર્મોના વિપાકને જાણી કર્મને અનુસરી જ્ઞાન, ભોગ અને આયુષવાળા પ્રથમ પોતાના માનસ પુત્રો તરીકે દક્ષાદિ પ્રજાપતિઓને, સ્વયંભુવાદિ મનુઓને, આદિત્યાદિ દેવોને, ગૌતમાદિ ઋષિઓને, કવ્યવાહનાદિ પિતૃઓને ઉત્પન્ન કરે છે. ત્યાર પછી પોતાના મુખ, બાહુ, ઉરુ અને પાદરૂપ અવયવમાંથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર જાતિના પ્રાણિવર્ગને, અને તિર્યક્ અને નાગરિ વર્ગને-અને એમ ઉંચાં નીચાં પ્રાણીવર્ગને તે તે આત્માના કર્મ

અને જ્ઞાનની વાસનાને અનુસરતા વેગવાળા ધર્મ જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યની કલાઓથી યુક્ત પ્રકટ કરે છે.

આ સૃષ્ટિ અને સંહારની પ્રક્રિયામા ઇશ્વરાત્મા અથવા મહેશ્વરની ઇચ્છાને પ્રેરક હેતુ માનવામાં આવે છે, અને સૃષ્ટિનું ઉપાદાન અથવા સમવાયિ કારણ પૃથિવ્યાદિનાં પરમાણુઓ માનવામા આવે છે.

આ પરમાણુકારણવાદની પ્રક્રિયામા જીવોનાં અદૃષ્ટ એટલે ધર્મ અને અધર્મ તથા સંસ્કારોના નિમિત્ત-એ પૂર્વમીમાસા દર્શનની અપૂર્વ અથવા અદૃષ્ટની છાયા છે. પરમાણુઓ સ્વત જડ હોવાથી અને આરંભવાદ સ્વીકારેલો હોવાથી સાખ્યની પ્રકૃતિની પેઠે પોતાની મેળે પ્રવૃત્ત થવાનો સંભવ નહિ હોવાથી પરમેશ્વરની ઇચ્છાને અથવા સંકલ્પને પ્રેરક માની વ્યવસ્થા કરવામા ઉત્તરમીમાસાના પૂર્વભાગી ઔપનિષદ્ દર્શનની છાયા છે. પરમાણુઓ વડે આરંભ થવામા બૌદ્ધના સ્પરકંધ, અને જૈનોના પુદ્ગલોના સિદ્ધાન્તોનુ સામ્ય છે. પરંતુ ન્યાય-વૈશેષિકના દર્શનમા ઇશ્વરનું કેવલ નિમિત્ત કારણપણું છે, ત્યારે શ્રૌત ધર્મમા પરમેશ્વરનું અભિન્ન નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણપણું છે, એટલે પરમેશ્વરના પોતાના સ્વરૂપનોજ આ જગત્ કાર્યાકાર વિલાસ છે એવું મન્તવ્ય છે.

, ત્રણ દ્વયણુકથી ઘડાયેલો અથવા છ પરમાણુઓથી રચાએલો અવયવી તે ત્ર્યણુક, અને તે જાળીમા થઇ આવતા સૂર્ય કિરણમા તરવરતો રજકણ દેખાય તેના જેવો હોય છે. ત્ર્યણુક સામાન્ય ચક્ષુર્ગ્રાહ્ય હોય છે, પરંતુ તેના ઘટક દ્વયણુક દૃષ્ટિગોચર નથી. દ્વયણુકના ઘટક પરમાણુઓ અતીન્દ્રિય હોય છે. પરંતુ તેના સદ્ભાવમા શંકા થઇ શકે તેમ નથી. જો આ છેવટનો ઘટક અવયવ ન હોય તો મેરૂ અને સર્ષપનો દાણો સમાન અનવધિ અથવા અનંત અવયવોથી રચાયેલા હોઇ સમાન પરિમાણવાળા થાય, જે અસંભાવ્ય સ્થિતિ છે. જેથી છેવટના પરમાણુઓ સ્વીકારવાં પડે છે. પરમાણુનું પરિમંડળ અથવા છેવટનું અણુ પરિમાણ કહેવાય છે; દ્વયણુકનું હ્રસ્વ, એમ ત્ર્યણુકનું મહત્ અને ચતુરણુક વિગેરેનું દીર્ઘ કહે-

થાય છે. પરિમાણ સંખ્યાજન્ય હોય, પરિમાણજન્ય હોય અથવા પ્રચય એટલે શિથિલ સંપર્કવડે ઉત્પન્ન થાય છે. દ્વ્યણુકનું પરિમાણ પરમાણુની બે સંખ્યાવડે એટલે દ્વિત્વવડે ઉત્પન્ન થાય છે, ત્ર્યણુકનું પરિમાણ દ્વ્યણુકની ત્રણ સંખ્યાવડે ઉત્પન્ન થાય છે. ચતુરણુક વિગેરેનું પરિમાણ ત્ર્યણુકના મહત્ પરિમાણવડે ઉત્પન્ન થાય છે, અને આ મોટા ઢગલાનું પરિમાણ પ્રચયવડે ઉત્પન્ન થાય છે. તે તે દ્રવ્યના પરમાણુઓ સમાન ગુણવાળા છતાં તેના અંતર્ગત વિશેષવડે ભિન્ન હોય છે.

(૩૧) પરમાણુ કારણવાદના ઉદયના ઐતિહાસિક કારણો

જો કે પરમાણુઓનો સ્વીકાર સાંખ્યયોગમાં પણ છે, જૈનોમાં પણ છે, અને બૌદ્ધોના સર્વાસ્તિવાદીના મતમાં પણ છે, છતાં ન્યાય-વૈશેષિક દર્શનમાં પરમાણુઓ વડે બાહ્ય જગત્-શરીર ઇન્દ્રિય અને વિષયરૂપ-ઉત્પન્ન થયું છે એવી વિશિષ્ટ પ્રક્રિયા શાથી ઉદય થવા પામી એ સંબંધમાં કેટલાક વિચાર કરવા યોગ્ય છે. જૈનોના આગમમાં પરમાણુઓનો સ્વીકાર છે, પરંતુ તેમાં ભૂતના સ્વતંત્ર પરમાણુઓ બાબત ખાસ પ્રક્રિયા નથી, સાંખ્ય-યોગના વિચારકોમાં પ્રકૃતિના અવિશેષ સ્વરૂપમાંથી વિશેષ રૂપે પરમાણુઓ પ્રગટે છે એવો સ્વીકાર છે, પરંતુ મૂળ તત્ત્વ એક જ છે એવો સાથે સાથે સ્વીકાર છે. પૃથિવ્યાદિ ચાર ભૂતો સ્વતંત્ર પરમાણુઓરૂપ દ્રવ્ય છે, એ પ્રક્રિયા ન્યાય વૈશેષિક અને તેમાં મુખ્યત્વે કરીને વૈશેષિક દર્શનની સ્વતંત્ર છે. મને લાગે છે કે પદાર્થોના વિકાસના ક્રમમાં કંઈક કંઈક ઐતિહાસિક સત્ય છે. જ્યારે જૂનામાં જૂના શ્રૌત અથવા ઔપનિષદ દર્શનમાં એક અદ્વિતીય બ્રહ્મવડે વિશ્વ વ્યવસ્થા થઈ હતી, ત્યારે સાંખ્યમાં પુરુષ અને પ્રકૃતિએ બે પદાર્થોવડે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. યોગમાં ઈશ્વરરૂપ તત્ત્વનો સ્વીકાર છે, પરંતુ તે સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી, પરંતુ "પુરુષ વિશેષ" એટલે એક જાતિનો પુરુષ છે એવો સ્વીકાર હોવાથી તે દર્શન પદાર્થ ત્રયને સ્વીકારતું નથી, પણ બે પદાર્થવાદી છે. તેના મતે કણાદની

પ્રાચીન મીમાંસાની યજ્ઞક્રિયામાં દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મનો સ્વીકાર થયો છે, અને કર્તા ચેતનનો પણ સ્વીકાર છે. એટલે કે જડ પદાર્થો ત્રણ વ્યૂહમાં અને અજડ પદાર્થ એક આત્મા નામના વ્યૂહમાં પડે છે, અને આ કર્મ મીમાંસામાંથી ઉદય પામેલી "આન્વીક્ષિકી" અથવા ન્યાય જેમાંથી પાછળનું ષોડશ પદાર્થવાદી ગૌતમનું ન્યાયદર્શન ઉદય પામ્યું, તેમાં ખરી રીતે પ્રમાતા, પ્રમાણ અને પ્રમેય એ ત્રણ તત્ત્વોનો સ્વીકાર છે. આ ત્રણમાં કર્તા, કરણ અને કાર્યમાં સઘળો ભેદરાશિ દાખલ કરી ત્રણ પદાર્થોવડે જગદ્વ્યવસ્થા થઇ શકે છે. પરંતુ આ બહુ કર્તાઓ, બહુ કરણો, અને બહુ કાર્યમાં એકપણું દેખાડનાર પદાર્થનો સ્વીકાર કર્યા વિના ચાલે તેમ ન હોતું, તેથી "સામાન્ય" નામનો, ભેદોમાં અભેદ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરનાર ચોથો પદાર્થ સ્વીકારવામા આવ્યો. સાંખ્યશાસ્ત્રમાં મૂલ પ્રકૃતિદ્રવ્ય સત્ત્વ રજસ્ અને તમસ્ નામના ત્રણ ગુણો વડે ઘડાયેલું છતાં પ્રકૃતિ અથવા "પ્રધાન" એક છે.—એ ભાવનામાં "સામાન્ય" પદાર્થનો સ્વીકાર થયો. આખરે તે તે પદાર્થોના ગુણવડે અને કર્મવડે ભેદ થયા છતાં અને તે તે દ્રવ્યને, ગુણને, અને કર્મને સામાન્યવડે એટલે પૃથિવ્યાદિ જાતિવડે અભેદભાવે ઓળખ્યા છતા પરમાણુઓ, આકાશ, કાલ, દિક્, આત્મા અને મન વિગેરે નિત્યવર્ગમાં ભેદક હેતુ શો એના નિવારણ અર્થે "વિશેષ" નામનો પાંચમો પદાર્થ પેઠો, અને તે વિશેષો અને નિત્ય દ્રવ્યોનો કદી ન ભેદાય તેવો એટલે અયુતસિદ્ધ સંબંધ દર્શાવનાર "સમવાય" નામનો છઠ્ઠો પદાર્થ સ્વીકારવો પડ્યો. આ ષટ્પદાર્થનો બ્રાહ્મણોના ધર્મમાં ઉદય થયો, તે કાળક્રમમાં બૌદ્ધોએ બ્રાહ્મણ વિચારકોના સ્થિર ચૈતન્યરૂપ આત્મવાદને અને અવિભાજ્ય નિત્ય જડ પરમાણુવાદને ઠગારી મૂક્યો. બૌદ્ધોએ એક તરફ આંતરનિત્ય વસ્તુ આત્માને "શૂન્ય" કર્યો, બાહ્ય નિત્ય વસ્તુને ક્ષણિક "વિજ્ઞાન" અથવા બુદ્ધિના ચણગારારૂપ બનાવી દીધી. બૌદ્ધોની શૂન્ય કોટિ અથવા ક્ષણિકવિજ્ઞાનની કોટિ વચ્ચે જગતના સઘળા વ્યવહાર ખોટા છે એવી અવિશ્વાસવાળી, પરીક્ષકોએ ઉભી કરેલી, માનસડોલાવાળી સ્થિતિને સામાન્ય બુદ્ધિએ સ્વી-

કારી નહિ. સામાન્ય બુદ્ધિ વ્યવહારની સાબીતી કરનાર કોઇ સ્થિર (પછી તે ભલે આપેક્ષિક સ્થિર હોય) પદાર્થની જરૂર માને છે. જૈનોના સ્યાદ્‌વાદ અથવા અનેકાન્તિકવાદમાં સમાયેલી આપેક્ષિક સત્યતાની બુદ્ધિ વિચારકોને રમણીય લાગી, પરંતુ વ્યવહાર ઉપર ભરોંસો ઉત્પન્ન કરવાને તે સમર્થ ન થઇ. વ્યવહાર દૃષ્ટિવાળી માતને આ જગતની પીઠમાં જડ પરમાણુઓની નિત્યતા અને તેના પ્રેરક પરમેશ્વરનો સદ્‌ભાવ બંધબેસતો લાગ્યો અને તેથી આ વૈશેષિક મત બળવાન્ વૈનાશિક મતનો પ્રતિપક્ષી ઉભો થયો. આ મતમાં અર્ધવૈનાશિકપણું છે એટલે બૌદ્ધમત અને વેદાન્તમત વચલો પ્રદેશ તેને સ્વીકૃત છે, એવું શ્રી શંકરાચાર્યના બ્રહ્મસૂત્ર ભાષ્ય ઉપરથી આપણે પાછળથી જોઇ શકીએ છીએ. ગમે તેમ હોય તોપણ વૈશેષિક દર્શનના આદ્ય સંસ્થાપક કણાદ મુનિના મત ઉપર એકતરફ પતંજલિના યોગશાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદિત થયેલા પરમેશ્વરના સ્વીકારની અને બીજી તરફ બૌદ્ધોના ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદવાળા યોગાચારમતની ઉંડી અસર હતી તેવું શ્રી પ્રશસ્તપાદના ભાષ્યનો અંતિમ શ્લોક સાબીત કરે છેઃ—

योगाचारविभूत्या यस्तोषयित्वा महेश्वरम् ।
चक्रे वैशेषिकं शास्त्रं तस्मै कणभुजे नमः ॥

યોગાચારની વિભૂતિથી જેણે મહેશ્વરને પ્રસન્ન કરી વૈશેષિકશાસ્ત્ર રચ્યું તે કણાદ મુનિને નમસ્કાર.

આ શ્લોકમાં સમાયેલા " યોગાચાર " શબ્દ ઉપર મારૂં ખાસ લક્ષ ગયું છે, અને તે ઉપરથી એવા અનુમાન ઉપર આવી શકાય છે કે વૈશેષિક સૂત્રોનો જન્મ ઘણે ભાગે યોગાચાર મત પછી થયો હોવો જોઇએ. પછી આ યોગાચાર, તે ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકામાં રચેલા બૌદ્ધ ગ્રંથકાર અસંગના " યોગાચાર ભૂમિશાસ્ત્ર "માં સમાયેલો, કે પાશુપતોનો યોગ અને ચર્યા કાંડનો, તે સ્પષ્ટ થઇ શકે તેવાં સાધનો નથી. કદાચ પાશુપતદર્શન જેમાં કાર્ય (પશુ) કારણ (પશુપતિ) યોગ, વિધિ અને દુઃખાન્ત એ પંચ પદાર્થોનો સ્વીકાર છે તેવા ઇશ્વરવાદનો સ્વીકાર કરી પરમાણુ કારણવાદ કણાદ મુનિએ સ્વતંત્રશાસ્ત્ર રૂપે ઘડયો હોય, અથવા વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધના યોગાચા-

મનનો ઉપયોગી અંશ સ્વીકારી વૈશેષિક શાસ્ત્ર ઇશ્વરવાદને અવલંબી ઘડયું હોય. વળી કણાદે પાશુપતમતના પાંચ પદાર્થમાં "વિશેષ "પણ ઉમેરી ષટ્ પદાર્થી તન્ત્ર ઘડયું હોય, અને યોગનો આધાર જે બ્રાહ્મણો, બૌદ્ધો અને જૈનો ત્રણ ધર્મના અનુયાયીઓને સ્વીકૃત છે તેનો ખાસ ઉપયોગ કર્યો હોય એ પણ સંભવિત છે.

(૧૨) ન્યાય-વૈશેષિકમતમાં આકાશ સ્વરૂપ

શ્રૌતદર્શનમાં જ્યારે આત્મતત્ત્વમાંથી પ્રથમ આકાશ * તત્ત્વની ઉત્પત્તિ માની છે, જ્યારે સાંખ્ય-યોગમાં ભૂતાદિ અહંકાર[1] દ્રવ્યના શબ્દતન્માત્રામાંથી આકાશનો જન્મ માન્યો છે; જ્યારે બૌદ્ધ મતમાં[2] આકાશનો "અસંસ્કૃત ધર્મ " તરીકે એટલે વિજ્ઞાનના પ્રસવમા અન્તરાય ન લાવે તેવા અભાવ પદાર્થ રૂપે સ્વીકાર છે; અને જૈનમતમાં[3] અન્તરાયના અભાવ રૂપે અથવા પરિણામ અને પ્રચયમા સહકારી દ્રવ્ય રૂપે આકાશનો સ્વીકાર છે, ત્યારે ન્યાય-વૈશેષિકમા તેનું સ્વરૂપ કંઇક વિલક્ષણ સ્વીકાર્યુ છે, તે કાર્ય પૃથ્વી વિગેરે જેવું જન્યદ્રવ્ય નથી, તેમ પરમાણુઓથી રચાયેલું પણ નથી. તેમાં શબ્દ નામનો ગુણ આશ્રિત થઇ રહે છે, પણ શબ્દ તેનો વિશેષ ગુણ નથી; તે સર્વ મૂર્ત દ્રવ્યો એટલે ક્રિયાવાળાં મર્યાદિત પરમાણુ આદિ દ્રવ્યોના સંયોગમાં આવવા છતાં નિષ્ક્રિય વિભુદ્રવ્ય છે. અને તે સાથે જ્યારે કર્ણેન્દ્રિયથી અવચ્છિન્ન થાય છે ત્યારે શબ્દનું પ્રત્યક્ષ કરાવી શકે છે. પૃથ્વી, જલ, તેજ અને વાયુનાં પરમાણુઓ ક્રમશ ગંધ, રસ, રૂપ, અને સ્પર્શ નામના ખાસ વિશેષ ગુણોવાળાં છે, અને તેની ગ્રાહક ઇન્દ્રિયો પણ તે તે દ્રવ્યનાં પરમાણુઓથી ઘડાયેલી છે, ત્યારે આકાશ દ્રવ્ય કર્ણની મર્યાદાવડે

* જુઓ તૈત્તિરીયોપનિષદ્ બીજી વલ્લી, અનુવાક ૧. જુઓ સાંખ્ય-યોગ પૃ. ૬૦-૬૧. ૨. જુઓ બૌદ્ધદર્શન પૃ. ૧૫૮ ૩. જુઓ જૈન દર્શન પૃ; ૨૦૬-૨૦૭

અવચ્છિન્ન થતાં પૃથિવ્યાદિથી ઉત્પન્ન થતા શબ્દનો આશ્રય બને છે, અને મન સાથે સંબંધમા આવી, તે મનનો આત્મા સાથે સંબંધ કરાવી શબ્દજ્ઞાનમાં સહકારી થાય છે. આકાશ પોતે અતીન્દ્રિય છે તોપણ તે સઘળાં મૂર્તદ્રવ્યોની ગતિવડે ઉત્પન્ન થતા શબ્દ ગુણનો આશ્રય થઈ કર્ણેન્દ્રિય રૂપ અવચ્છિન્ન પ્રદેશમા શબ્દ પ્રત્યક્ષ કરાવી શકે છે. તે વિભુ હોઇ નિત્ય છે, જ્યારે પૃથિવ્યાદિ ચાર પરમાણુ રૂપે નિત્ય છે. જ્યારે પૃથિવ્યાદિ દ્રવ્યો કર્મના આશ્રય બને છે, ત્યારે આકાશ કર્મનો આશ્રયભૂત બનતું નથી. આ પ્રકારનું સર્વ મૂર્તદ્રવ્યો સાથે સ્થિર સંબંધમા રહેનાર ઉપરની શબ્દપ્રતીતિ કરાવવામા ઉપકારક, નિત્ય, વિભુ, અને નિષ્ક્રિય દ્રવ્ય તે આકાશ છે. અર્વાચીન પદાર્થ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં જ્યારે મૂલતત્ત્વો ઘણાં સાબીત થયાં છે, અને તેમનું ગુરુત્વાદિ સાબીત થયું છે, ત્યારે આપણા પ્રાચીન દર્શનોમા અને મુખ્યત્વે કરીને ન્યાય-વૈશેષિકમાં આ પાચભૂતોમાં સર્વ દ્રવ્યોનો સદ્ભાવ કેમ સ્વીકાર્યો હશે, અને તેમાં અપૂર્ણતા ઉઘાડી છે એવી શંકા અર્વાચીન સંસ્કૃતિવાળાને થાય તેમ છે. પરંતુ પ્રાચીનોની આ ભૂત સંબંધી ભાવના સ્પષ્ટ ન રહેવાથી આ ભ્રમ ઉત્પન્ન થાયછે. અર્વાચીન પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં પણ રાસાયનિક તત્ત્વો તે મુળ તત્ત્વો નથી પરંતુ આકાશ (ઇથર) તત્ત્વમાથી મૂર્તભાવે પ્રકટ થયેલાં છે, અને તે તે દ્રવ્યના પરમાણુઓ પણ વિદ્યુત્ શક્તિવડે વિભાગને પામી તત્ત્વાન્તર અથવા દ્રવ્યાન્તર પરિણામને પ્રકટાવે છે, એવું સાબીત થયું છે. ત્યારે પ્રાચીનોએ સઘળા નામ અને રૂપને વહન કરતા આકાશ નામના વિભુ અને સર્વ મૂર્તદ્રવ્યના સંયોગમા રહેનાર અને શબ્દબોધક તત્ત્વનો સ્વીકાર કરી અર્વાચીન "ઇથર"ની સંભાવનાને પ્રતિભાવડે ઉદય કરી છે. આ આકાશ દ્રવ્યમાં જે અવિભાજ્ય ગણાતાં પરમાણુઓ ગતિવાળાં થઇ શબ્દને ઉત્પન્ન કરે તેને તે વિભુ આકાશ ધારણ કરે છે; અને જ્યાં જ્યા યોગ્ય એટલે ઉપલબ્ધિ કરાવે તેવાં અદૃષ્ટથી યુક્ત -કર્ણેન્દ્રિયથી મર્યાદિત આકાશ હોય ત્યા ત્યાં તે તે શબ્દનું ભાન કરાવે છે. શબ્દ ન્યાય-વૈશેષિકમા પ્રમાણજન્ય અને તેથી અનિત્ય છે, અને મીમાંસામા તે નિત્ય મનાય છે, પરંતુ આ અવાન્તર ભેદ બાજુ ઉપર મૂકીએ તોપણ

જન્ય વા અજન્ય, અનિત્યવા નિત્ય, શબ્દનું ધારણ કરનાર દ્રવ્ય નિત્ય અને વિભુ આકાશ છે, અને તેથી દૃશ્યત્વબુદ્ધિ શક્તિ આપણી સમજી શકે છે તેની આ પ્રક્રિયામા સાબીતી છે. જે પરમાણુઓ કાર્યક્રમમા દ્વયણુકાદિ વડે સ્પર્શજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે તે વાયુ પરમાણુઓ કહેવાય, જે રૂપજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે તે તેજના પરમાણુઓ કહેવાય, જે રસજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે તે જલના પરમાણુઓ કહેવાય, અને જે ગંધજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે તે પૃથ્વીના પરમાણુ કહેવાય. આ ચાર વિશેષ ગુણોને ગ્રહણ કરનાર ઇન્દ્રિયો પણ તે તે દ્રવ્યની બનેલી સ્વીકારવામા આવે છે, પરંતુ ગંધાદિ ગુણો મનના નથી, તેમ બુદ્ધિના એટલે જ્ઞાનના પણ નથી, તેમ આત્માના નથી, પરંતુ પૃથિવ્યાદિ દ્રવ્યમા રહેલા છે, એટલે બાહ્ય સ્વતંત્ર વસ્તુમા રહેલા છે, એ સિદ્ધાન્તમા વસ્તુવાદનો (Realism) નો પાયો છે, અને તેને લીધે વિજ્ઞાનવાદ (Idealism) નો આ સિદ્ધાન્ત પ્રતિપક્ષી છે સારાંશ અર્વાચીન રસાયનિક તત્ત્વો બાબત પ્રાચીન વિચારકો એવી સમજણ આપે છે કે જે દ્રવ્ય–પછી તે ઘન હોય, પ્રવાહી હોય કે વાયુરૂપમા હોય–ગંધજ્ઞાનજનક હોય તે પૃથ્વીમા પડે છે, જે રસજ્ઞાનજનક હોય તે જલમા પડે, જે રૂપજ્ઞાનજનક હોય તે તેજમા પડે છે, જે સ્પર્શજ્ઞાનજનક હોય તે વાયુમા પડે, અને જે શબ્દબોધક હોય તે કર્ણેન્દ્રિયથી મર્યાદિત આકાશમા હોય, આ કારણથી પ્રાચીનો દ્રવ્ય વિભાજક નિમિત્ત તેની જ્ઞાનજનક સામગ્રી ગણે છે હાલની વિજ્ઞાન પદ્ધતિ પ્રમાણે જલ એ મિશ્રતત્ત્વ છે તેમા પ્રાચીનોને વિરોધ નથી

(૧૩) આત્મ–સ્વરૂપ–જીવાત્મ વર્ણન.

સર્વ આસ્તિક દર્શનો આત્મપદાર્થનો સ્વીકાર કરી પ્રવૃત્ત થાય છે. આપણે સામાન્ય રીતે આત્મપદાર્થને ત્રણ રૂપવાળો સમજીએ છીએ (૧) કર્તા, (૨) ભોક્તા, અને (૩) દ્રષ્ટા ન્યાય વૈશેષિક દર્શનમા આત્મા આ ત્રણ ધર્મવાળો સ્વીકાર્યો છે, સાંખ્ય યોગમા કર્તૃત્વ પ્રકૃતિના ધર્મ ગણી આત્માને કર્મનો ભોક્તા સ્વીકારી દ્રષ્ટાન તેનો સ્વભાવસિદ્ધ ધર્મ

માનવામાં આવ્યો છે; અને વેદાન્ત દર્શનમાં તેના કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વના ધર્મોને અંતઃકરણાદિ ઉપાધિમાં નાખી આત્માનું સ્વયં જ્ઞાનસ્વરૂપ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. આવું આત્માનું શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ નિર્ણય થયા પછી આત્માના ભેદની સિદ્ધિ ટકી શકતી નથી, તેથી વેદાન્ત દર્શનમાં એકજ શુદ્ધ આત્મરૂપ સત્ય પદાર્થરૂપે સ્વીકારી ભેદવાળા સચેતન જીવો (વિજ્ઞાનમય) વ્યવહાર ભૂમિકામાં ઔપાધિક સ્વીકારવામાં આવે છે.

ન્યાય વૈશેષિકની દૃષ્ટિ લોકાયત મતની દૃષ્ટિ કરતાં ચઢીયાતી છે, અને સામાન્ય લૌકિક બુદ્ધિ શરીર, ઇન્દ્રિય અને મનથી ભિન્ન કોઇ આત્મરૂપ પદાર્થ નથી એવું માને છે તેનું મિથ્યાપણું સાબીત કરે છે. " હું છું " —એ પ્રકારનો અહંપ્રત્યય અથવા પોતાના હોવાપણાનું જ્ઞાન કોને વિષય કરે છે ? શરીર, ઇન્દ્રિયો અને મન–પોતે જડ હોવાથી પોતાનું ભાન કરી શકે તેમ નથી. હું છું–એ પ્રકારનું જ્ઞાન ગુણ છે અને તેથી આશ્રયની પણ અપેક્ષા રાખે છે. આ જ્ઞાન ધર્મ અથવા બુદ્ધિરૂપ ગુણ શરીરનો ધર્મ નથી આપણું જ્ઞાન વિષયોને સ્પર્શ કરે છે, અને તે સાથે આશ્રયને પણ સ્પર્શ કરે છે. બાહ્ય પદાર્થોને પ્રકાશિત કરે છે, અને તે સાથે તે પદાર્થોના અસ્તિત્વનું ભાન પ્રકટ કરે છે. આ ચૈતન્ય ધર્મ પૃથિવ્યાદિ ભૂતોથી ઘડાયેલા દેહનો ધર્મ નથી, કેમકે મૂલ પરમાણુઓમાં આવો ચેતન ધર્મ નથી. કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે આરંભવાદના નિયમ પ્રમાણે કારણમાં જે ધર્મ ન હોય તે કાર્યમાં નવો ઉત્પન્ન થાય છે, જેમકે કાથો અને ચૂનો ભેગો થવાથી લાલ રંગ થાય છે; જેમ માદક પદાર્થોને કહોવડાવવાથી મદશક્તિ જાગે છે; તેમ દેહના પરમાણુઓ સતત જડ છતાં અમુક રચનામાં ગોઠવાય છે ત્યારે તેમાં ચૈતન્ય ધર્મ જાગે છે; એટલે કે ચૈતન્યશક્તિ જેમાં જાગી છે તેનો દેહ એજ આત્મા છે. તે દેહથી ભિન્ન કોઇ સ્થિર આત્મ પદાર્થ નથી. આનો ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે શરીરનો વિશેષ ગુણ ચૈતન્ય હોય તો ગુણો યાવદ્ દ્રવ્ય ભાવિ હોવાથી એટલે જ્યાં સુધી દ્રવ્ય હોય ત્યાં સુધી ગુણ તેમાં આશ્રિત રહે છે તેથી દેહ પ્રતીતિ રહે ત્યાં સુધી જેમ

રૂપ ગુણનું પ્રત્યક્ષ થાય છે તેમ ચૈતન્ય પણ અનુભવાવું જોઇએ. પરંતુ મૃત શરીરમાં રૂપાદિ ગુણો જણાય છે, પરંતુ ચૈતન્ય જણાતું નથી. આથી રૂપાદિ જેવો ચૈતન્ય દેહધર્મ નથી. ચૈતન્ય અથવા જ્ઞાન એવો વિલક્ષણ ધર્મ છે કે તે ભૂત અને ભૌતિક-પદાર્થોને વિષય રૂપે પકડે છે, અને રૂપાદિ ધર્મો પોતાને અથવા પર પદાર્થને વિષય રૂપે પકડતા નથી. ચૈતન્યવડે પદાર્થોના ભાવ અને અભાવ સમજાય છે. અને તેથી તે સ્વતંત્ર વિશેષ ગુણ છે અને તે જેમાં આશ્રિત થઇ રહે છે તે દ્રવ્યને આત્મા કહે છે. વળી આવશ્યક સાધનોવડે સમજાતાં સાધ્યો સાધન રૂપ નથી. જેમ પ્રદીપ વડે પદાર્થો પ્રકટ થાય છે તેથી પ્રદીપ અને પદાર્થ એક નથી, તેમ દેહના સબંધ વડે ભાન થાય છે તેથી દેહ અને ભાન એકજ પદાર્થ ગણાય નહિ વળી દેહનું અસંત અભાન છતાં સ્વપ્નમા નાના પ્રકારનું ભાન આપણને થાય છે તેથી દેહના સદ્‌ભાવેજ જ્ઞાન થાય છે, એ નિયમ નિતાન્ત સત્ય નથી.

વળી એમ કહેવામાં આવે કે દેહ× ઇન્દ્રિયો × મન-એ ત્રણે સંયુક્ત થઇ ચેતન ગુણને પ્રકટ કરે છે. હાલના શારીરશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે ચૈતન્ય-ધર્મ મગજ અને મજ્જાવ્યૂહનો પરિણામ છે એમ માનવામાં શો બાધ છે? આના ઉત્તરમાં પણ જણાવવાનું કે ચૈતન્ય શાથી પ્રકટ થાય છે એ પ્રશ્ન નથી, પરંતુ તે ધર્મ કોનો છે અર્થાત્ તેનો આશ્રયી અથવા અધ્યક્ષ કોણ? ઉપકરણમા અને સ્વામીમાં ઘણો ફેર છે. આપણાં નેત્ર સારાં હોય ત્યારે જોઇ શકે છે, અને આંખો આવી હોય ત્યારે જોઇ શકાતું નથી, તેથી દૃષ્ટિ શું નેત્રનો સ્વધર્મ ગણાય? તેવીજ રીતે મગજ અથવા મજ્જાવ્યૂહ સારા હોય ત્યારે આપણું જ્ઞાન વિશદ અથવા સ્પષ્ટ હોય, તે બગડેલા હોય ત્યારે આપણું જ્ઞાન ઝાખું અથવા અસ્પષ્ટ હોય તેથી જ્ઞાન શું મગજની માલકીનો ગુણ કહેવાય?

આથી ચૈતન્ય અથવા જ્ઞાનનું આધારભૂત દ્રવ્ય તે આત્મા છે. તે ચૈતન્ય અથવા જ્ઞાનનું એકીકરણ કરે છે, અનુસંધાન કરે છે, ભૂતકાલની સ્મૃતિ કરે છે, અને ભાવિની કલ્પના કરે છે, શરીર, ઇન્દ્રિય અને મનનાં

વિકારો અને ગતિ આગતિને તે સાથે તે ત્રણ સાધનોને તે સ્વેચ્છાથી પ્રેરે છે અને સ્વેચ્છાથી તેને નિવૃત્ત કરે છે. પોતાની બુદ્ધિ, અથવા ચેતન ધર્મવડે તે હિત શુ અને અહિત શુ તે જાણે છે. તે હિત સાધન વડે સુખને પોતામા પ્રકટ કરે છે, અને અહિત સાધનથી ઉત્પન્ન થતા દુઃખથી બચવા નિવૃત્ત થાય છે તે સુખને ઇચ્છે છે અને દુખનો દ્વેષ કરે છે. સુખની ઇચ્છા કરી તે મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે દુ ખથી ત્રાસી તેનાથી દૂર રહેવા પ્રયત્ન કરે છે. આ પ્રયત્ને વડે થતા શરીર, ઇન્દ્રિય અને મનના કર્મવડે તે ધર્મ અને અધર્મને પ્રાપ્ત કરે છે, અને તે ધર્માધર્મ વડે સુખ અને દુ ખના ભાવિસાધનોનો સચય કરે છે આ ધર્માધર્મ વડે સચિત થયેલા કર્માશયો એકજ દેહમા ભોગવાતા નથી, તેથી જન્મ મરણાદિ પર-પરામા (પ્રેત્ય-ભાવમા) તે ગુચાય છે, અને ભાવના નામના સસ્કારને ધારણ કરી, જ્ઞાનની તેમ ક્લેશની સ્મૃતિ કરી શકે છે. આ સસારી આત્માના આ પ્રમાણે (૧) બુદ્ધિ, (૨) સુખ, (૩) દુઃખ (૪) ઇચ્છા, (૫) દ્વેષ, (૬) પ્રયત્ન (૭) ધર્મ, (૮) અધર્મ અને (૯) સસ્કાર-એવા ખાસ નવ વિશેષ ગુણો છે, સખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સયોગ અને વિભાગ-એ પાચ ગુણો બીજા દ્રવ્યો સાથે સમાન હોઇ શકે છે.

આત્માના નવ વિશેષ ધર્મોનું આપણે પૃથક્કરણ કરીએ તો તે ત્રણ કોટિમા પડે છે —

(૧) ભોક્તૃત્વમા—સુખ અને દુ ખ, (૨) કર્તૃત્વમા—ઇચ્છા દ્વેષ અને પ્રયત્ન (૩) જ્ઞાતૃત્વમા બુદ્ધિ, ધર્મ અધર્મ અને સસ્કાર, અથવા હાલના વિજ્ઞાન શાસ્ત્રની પરિભાષામા કહીએ તો (૧) Feeling or Emotion, (૨) Will or Volition (૩) Thought or Knowledge.—આ ત્રણ વ્યૂહમા આપણુ આત્મસ્વરૂપ રહેલુ છે

સાખ્ય-યોગનું પ્રકરણ પાછળનુ સ્મૃતિમા લાવતા સમજાશે કે તે શાસ્ત્રમા આત્મા અથવા પુરુષને કેવળ ચિતિસ્વરૂપ એટલે જ્ઞાતા માન્યો છે; અને તે સાથે તેના સ્વભૂત એટલે તેની માલકીના ચિત્તના પ્રદેશમા ઉપરના

કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વ કોટિના ધર્મો ગ્રહેલા માન્યા છે, પરંતુ તે સાથે તે ચિત્ત સ્વયં જડ હોવાથી સુખ દુઃખનો સાક્ષાત્કાર પુરુષમાં ફલરૂપે અર્પાય છે એવો સ્વીકાર છે અને આ ચિત્તનો અને તેના સ્વામીનો સંબંધ ભોગ અર્થે અને અપવર્ગ અર્થે છે. ભોગ અવિદ્યાના બંધનથી છે, અને અપવર્ગ વિદ્યાના ઉદયથી છે.

જ્યારે ન્યાય-વૈશેષિકમાં કર્તા-ભોક્તા અને જ્ઞાતા આત્માનું સંસરણ છે, ત્યારે સાંખ્ય-યોગમાં ચિત્તનું સંસરણ છે, અને તે વડે પુરુષમાં સંસરણનો અનાદિ અવિદ્યાજન્ય મત્યવત્ થઇ ગયેલો આભાસ છે.

ન્યાય વૈશેષિકમા આત્માનું કર્તા, ભોક્તા અને જ્ઞાતાપણાનું સ્વરૂપ સ્વીકારાયેલું હોવાથી એ ત્રણ પદનો જે અનુભવ કરે, તેમા તેના સંસ્કાર રહે, અને તેનેજ એ ત્રણ પદની સ્મૃતિ રહે એ નિયમ સ્થાપવો પડ્યો છે. સારાંશ અનુભવ-સંસ્કાર-સ્મૃતિ પુનઃ નવો અનુભવ-સંસ્કાર-સ્મૃતિ એ રીતે વિશેષ ધર્માકૃતિવાળું આત્મદ્રવ્ય હોય છે અને આવા અનંત વિશેષોવાળા એક આત્મરૂપ વ્યક્તિ બીજાથી જૂદી છે એ સિદ્ધાન્ત સ્વીકારવો પડ્યો છે. સંસારી અને મુક્ત એ ભેદવ્યવસ્થા સારૂ, ઇશ્વર અને અનીશ્વર પદની વ્યવસ્થા સારૂ, અને સુખ દુઃખની વ્યવસ્થા સારૂ ન્યાય-વૈશેષિકમા આત્મભેદ માંયાનો સિદ્ધાન્ત છે.

(૧૪) આત્મ-સ્વરૂપ-પરમાત્મ વર્ણન.

સામાન્યવિશેષવાળા જ્ઞાનાદિ ધર્મવાળા આત્મદ્રવ્યના મુખ્ય બે ભેદ પડે છે,-એક ક્ષેત્રજ્ઞ, અને બીજો સર્વજ્ઞ. ક્ષેત્રજ્ઞ એટલે પિંડનો અભિમાની જીવાત્મા, અને સર્વજ્ઞ એટલે સર્વ જગતના જ્ઞાનવાળા પરમેશ્વર-જીવાત્મા અનંત છે, ત્યારે પરમાત્મા અથવા પરમેશ્વર એક છે.

પરમેશ્વરના સદ્ભાવના સ્થાપક અનુમાનો ત્રણ વ્યૂહમા પડે છે-(૧) કાર્યલિંગક અનુમાન, (૨) જ્ઞાનલિંગક અનુમાન, (૩) ફળલિંગક અનુમાન. આ પૃથિવ્યાદિ જગત્ કાર્ય છે; જે જે કાર્ય છે તે તે કર્તૃત્વજન્ય છે માટે પૃથિવ્યાદિનો કર્તા કોઇક છે. આ કર્તા તે પરમેશ્વર છે. વળી આ જગત્

નિયત પ્રવૃત્તિવાળું છે. દેવ ગંધર્વ યક્ષ રાક્ષસ પિતૃપિશાચાદિ અનંત પ્રાણીવર્ગથી ભરપૂર છે; પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને દ્યુલોકના અદ્ભુત પદાર્થોથી ભરપૂર છે; તે તે પ્રાણીપદાર્થો નિયતભોક્તા અને ભોગ્ય સંબંધથી જોડાયેલાં છે; તે તે પ્રાણીઓનાં કર્મો નિયતદેશ; નિયતકાલ, અને નિયત નિમિત્તથી ફળે છે; આવું જગતરૂપ કાર્ય અનંત ભોક્તાઓનાં કર્મનાં કયાં અને કેવી રીતે ફળ આપવાં એવી સર્વજ્ઞ વ્યવસ્થાપક બુદ્ધિ વિના ઉત્પન્ન થઇ શકતું નથી. કર્તા આત્મા ઉપરાંત ફળપ્રવર્તક આત્મા ચઢીઆતી બુદ્ધિ શક્તિવાળો અને વધારે સ્વતંત્ર હોય છે. આવી જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિની પરાકાષ્ઠા જ્યાં જઇ અટકે છે તેવા આત્માને પરમાત્મા અથવા પરમેશ્વર એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે.

એકલાં પ્રાણીના કરેલાં કર્મ વડે ફળપ્રવૃત્તિની વ્યવસ્થા બનતી નથી. પ્રાણીઓ પોતાનાં શરીર, ઇન્દ્રિય અને મન વડે કર્મ કરી નિવૃત્ત થાય છે, અને ફળ ભિન્ન દેશમાં અને ભિન્ન કાળમાં મળે છે. કર્મ પોતે જડ હોવાથી કર્તાને યોગ્ય દેશકાળમાં પોતાનું ફળ પ્રવર્તાવશે એ અનુમાન ટકી શકે એમ નથી. કર્તા પોતે કર્મ કરી તે કર્મના ફળને પ્રવર્તાવશે—એવી કલ્પના પણ આધાર વિનાની છે, કારણ કે કર્તા પુરુષ યોગ્ય દેશકાલની સામગ્રીના યથાર્થજ્ઞાન વિનાનો ઘણે ભાગે હોય છે, અને કદાચ ન્યૂનાધિક અંશે જાણતો હોય તો તે કદી અનિષ્ટફળનો પ્રયોક્તા થાય નહિ. વળી કર્મ જ્યારે પોતાની મેળે ફળતું નથી, અને કર્તા પુરુષમાં રહી યોગ્ય દેશકાળમાં ફળે એ વિચાર બંધબેસતો નથી, ત્યારે આ બાહ્યવિશ્વમાં પૃથિવ્યાદિ ભૂતોમાં તે સંસ્કાર રૂપે રહી કુદરતી રીતે અથવા સ્વભાવબળથી જેમ વૃક્ષો ફળે છે એમ ફળતું હશે? આ સ્વભાવપ્રકૃતિવાદ અથવા પ્રકૃતિપ્રસર્વવાદ તત્કાળ ફળતાં કર્મમાં કદાચ બંધ બેસે; પરંતુ ભાવિમાં ફળનારા કર્મોના સંબંધમાં બંધબેસતો નથી; આપણી ક્રિયાઓ દૃષ્ટફળા અને અદૃષ્ટફળા એમ બે પ્રકારની હોય છે. તેમા જેમ ખોરાક ખાધા પછી તરત તૃપ્તિ થાય; અમુક સ્થાને ગયા પછી તે સ્થાનની તરત પ્રાપ્તિ થાય, એવી ક્રિયાઓ દૃષ્ટફળવાળી ગણાય છે. પરંતુ ખેતી અથવા સેવા જેવી ક્રિયાઓ પોતે કર્તા

પુરુષાથી પૂરી થઈ જાય છે, અને તે ભિન્ન કાળમાં અને ભિન્ન રીતે ફળે છે. આ ક્રિયાઓના ફળમાં તારતમ્ય હોય છે. આ તારતમ્યનો ખુલાસો અને ભાવિફળ મળશે, એ વિશ્વાસનો ખુલાસો, કર્તા (પુરુષોનાં કર્મ અને તેનાં ફળને ક્યાં કેરી રીતે પ્રેરવા તેના નિયમોને જાણનાર પ્રેરક) આત્માથી જ થઇ શકે છે. આથી પ્રકૃતિમાં પડેલા કર્મોના સંસ્કારો પણ આ પ્રેરક પરમેશ્વરની બુદ્ધિને ક્ષોભ આપી તેના સિદ્ધ નિયમોને અધીન રહેનાર અનંત નિમિત્તો વડે સુખદુ:ખાદિ ભોગને ઉત્પન્ન કરે છે. આ નિમિત્તો સચેતન હોય અથવા અચેતન હોય. પરમેશ્વરના ફળપ્રવૃત્તિના નિયમને જાણીને પ્રવૃત્ત થતા હોય કે વગર જાણ્યે પ્રવૃત્ત થતા હોય, ગમે તેમ હોય તોપણ તે સર્વજ્ઞ પરમેશ્વરની શુભ ફળપ્રવર્તક સત્તાને વશવર્તી પ્રાણીઓ પોતાનાં શુભાશુભ કર્મના ફળને યોગ્ય દેશકાલમા મેળવે છે.

આ સર્વજ્ઞ અને સર્વકર્તા અને સર્વ ફળપ્રવર્તક પરમાત્મા જીવાત્માથી જ્ઞાનના પ્રકારભેદથી, શક્તિના ભેદથી, કર્મના ભેદથી, ઉપાસ્ય ઉપાસક ભાવભેદથી, શુદ્ધિ અશુદ્ધિ ભેદથી, મુક્ત અને અમુક્તભેદથી, અત્યંત ભિન્ન છે, એવું આ શાસ્ત્રનું મંતવ્ય છે. ઈશ્વરનું જ્ઞાન જ્યારે નિત્ય અને સર્વ વિષયને લગતુ સવિતા જેવું હોય છે, ત્યારે જીવનુ જ્ઞાન અનિત્ય અને અલ્પવિષયને લગતુ આગીઆ કીડાના ચળકાટ જેવુ હોય છે, ઇશ્વરની શક્તિ સર્વ પ્રાણી પદાર્થોના ગુણધર્મને પ્રકટ કરનારી, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરનારી હોય છે ત્યારે જીવની શક્તિ ઘણી ક્ષુદ્ર બળવાળી હોય છે, પરમેશ્વર સંકલ્પમાત્રથી કાર્ય કરી શકે છે, ત્યારે જીવને ઘણાં સાધનોનો આશ્રય લેવો પડે છે. પરમેશ્વર સર્વોત્તમ ગુરુ અથવા રાજાની પેઠે ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે, ત્યારે જીવ સેવક થવા યોગ્ય છે; પરમેશ્વર જ્યારે નિત્ય શુદ્ધ છે, ત્યારે જીવ પાપપુણ્ય વડે પાપી અને પુણ્યવાન્ થએલો હોય છે; પરમેશ્વર જ્યારે નિત્ય મુક્ત છે, ત્યારે જીવ સસારી અથવા બદ્ધ હોય છે, અને જ્ઞાને કરીને મુક્ત થાય છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનાદિ ભેદો વડે પરમેશ્વર જીવોથી ભિન્ન છે. આ જીવ અને ઇશ્વરભેદનો સિદ્ધાન્ત વ્યવહાર ભૂમિકામાં

વેદાન્તશાસ્ત્રને પણ માન્ય છે, માત્ર પરમાર્થ ભૂમિકામાં એક સત્ય ઇશ્વરાત્માનો સ્વીકાર છે એવું વિશેષ મંતવ્ય તે શાસ્ત્રનું છે.

(૧૫) આત્મદૃષ્ટિભેદ.

ઔપનિષદ દર્શનથી માંડી ન્યાય વૈશેષિક દર્શન સુધીમાં હિન્દુસ્થાનના તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસની સર્વ આત્મભાવનાઓ ખપી જાય છે, આત્માનું સામાન્ય સ્મૃતિઓમાં આપેલું લક્ષણ આ સર્વ ભાવનાથી ભરપૂર છે:-

यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह
यच्चास्य सततोभावस्तस्मादात्मेति कीर्त्यते ॥

જે પદાર્થ પોતાથી ભિન્ન વસ્તુને મેળવે છે, જે તેને પકડે છે, જે તે વિષયોનો પોતામાં હોમ કરે છે અથવા ખાઈ જાય છે, અને જે અખંડ રૂપે દેખાય છે તેનું નામ આત્મા.

આ લક્ષણમાં ભૂતાત્મા અથવા શારીરાત્મા, વિજ્ઞાનાત્મા અથવા માનસાત્મા, અને શુદ્ધાત્મા અથવા પરમાત્મા એ ત્રણે ભાવોનો સમાસ થાય છે. અન્નમય અથવા દેહમય આત્મા પણ અન્નાદિને મેળવે છે, તેને પકડે છે, તેને ખાય છે, અને તેના પરિણામરૂપ દેહનો સંતતભાવ અથવા જીવન પ્રકટ કરે છે, વિજ્ઞાનમય આત્મા પણ શબ્દાદિ વિષયોને ઇન્દ્રિયોના દ્વારથી મેળવે છે, મનવડે પકડે છે, બુદ્ધિમાં એકરસ કરે છે, અને "હું તે તે વિષયોને જાણું છું, મેં જે અનુભવ કર્યો તેજ હું સ્મરણમાં લાવું છું."—એ પ્રકારનું પોતાનું અખંડપણું અભિમાન વડે જણાવે છે, તેરીજ રીતે શુદ્ધાત્મા પણ શારીરાત્મા અને માનસાત્માના સર્વ ભોગના અને અનુભવના સંસ્કારને પોતાના જ્ઞાનાગ્નિમાં શમાવી ચિત્તની જ્ઞાત અને અજ્ઞાત અવસ્થાઓનો કાયમનો જ્ઞાતા અથવા સાક્ષી થઈ ઉભો રહે છે.

વિષયોને મેળવવાની, તેને પકડવાની, તેનો ભોગ કરવાની, અને તેને એકરસ બનાવવાની શક્તિમાં આત્માનું આત્મત્વ રહેલું છે. પરંતુ આ સામાન્ય આત્મલક્ષણ લૌકિકજનોને અર્થે છે, તેનું તાત્ત્વિક લક્ષણ સિદ્ધ કરવા પરીક્ષકો મથે છે આત્મસ્વરૂપ સંબંધી તાત્ત્વિક ભાવના આપણા દેશમાં તેમ પશ્ચિમના વિચારકોમાં ત્રણ પ્રકારની ઘડાઇ છે —

(અ) જ્ઞાનાદિગુણોના આધકરણરૂપ આત્મભાવના.
(Spiritualistic Theory.)
(બ) જ્ઞાનાદિધર્મોના સંતાનરૂપ ભાવના.
(Associationist Theory.)
(ક) સ્થિરજ્ઞાન સ્વરૂપની ભાવના.
(Transcendental Theory.)

આત્મા કોઇ દ્રવ્ય છે, અને તેમા જ્ઞાનાદિધર્મો અથવા ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે, અને આત્મા તેના ઉપર સ્વામિત્વ ધરાવે છે, એ પ્રકારની ભાવના ન્યાય-વૈશેષિકની છે. આ ભાવના દેહમય અથવા પ્રાણમય આત્માની લૌકિક ભાવના કરતા ચઢીયાતી છે. પશ્ચિમના Plato અને Aristotle આ આત્મતત્ત્વની જ્ઞાનગુણના અધિકરણની ભાવના સ્વીકારે છે. Hobbes, Descartes, Locke, Leibnitz, Wolf, Berkeley વિગેરે સર્વ પશ્ચિમના તત્વચિંતકો દ્વૈતવાદનો આશ્રય કરનાર જ્ઞાન, ઇચ્છા અને ક્રિયા શક્તિ અને તેના પરિણામોનો આત્મા આશ્રય છે એવુ માની પ્રવૃત્ત થાય છે. કણાદ અને ગૌતમ મુનિ પણ આ જ્ઞાનાધિકરણ આત્માનો સ્વીકાર કરી જગત્ વ્યવસ્થા પોતાના દર્શનમા કરે છે.

જ્ઞાનાદિ ગુણો ક્ષણભંગુર હતા તેના તણખા ગમે ત્યારે અને ગમે તેવી રીતે ઉડતા નથી, પરંતુ તેના ઉદય અને અસ્તની વિશિષ્ટ રચના હોય છે. જેમ સામાન્ય સળગતા અગ્નિના તણખામા અને દારૂખાનાના તણખાની રચના અને વ્યૂહમા ફેર હોય છે તેમ વિજ્ઞાનના તણખામા પણ ફેર હોય છે. પચરકધી રૂપ એક ધારા અથવા પ્રવાહ રૂપે જે જણાય તે એક વ્યક્તિ અથવા આત્મા કહેવાય, અને જે સંઘાતમા ન રહે તે વિષય વિજ્ઞાન કહેવાય છે બૌદ્ધો સ્થિર દ્રવ્યરૂપ એટલે જ્ઞાનાદિ ગુણોના આધાર રૂપ આત્માને માનતા નથી પરંતુ વિજ્ઞાન સતાનમા જ છેલ્લો સંતાની તે પાછલા સર્વ સતાનનો વારસો લઇ "હું છુ"—એ પ્રકારે સદા વર્તમાન ઉભો રહે છે, અને તેને ભ્રાંતિથી આપણે સ્થિર આત્મા માનીએ છીએ. અર્વાચીન James વિગેરે માનસશાસ્ત્રીઓની વિચારશ્રેણી આ પ્રકારના આત્માના અસ્તિત્વને સ્વીકારે છે જ્યારે બૌદ્ધોના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ

સંતાન નિર્વાણ પર્યંત ચાલુ રહે છે, અને નવા નવા પંચ સ્કંધને ઉત્પન્ન કરે છે એટલે સંસારધારા ચાલે છે, ત્યારે અર્વાચીન માનસશાસ્ત્રીઓએ જન્માન્તર પરિણામ બાબત ઊંડો વિચાર કર્યો નથી, પરંતુ એક સંતાનનો જ્ઞાનાદિનો વાસ્તો તેનાં મરણ પછી આ સૃષ્ટિની મનુષ્યત્વાદિ જાતિમા લીન થાય છે, અને તે જાતિનો ઉત્કર્ષ અથવા અપકર્ષ કરે છે. આ વિજ્ઞાન સંતાન કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, કેવી રીતે લીન થાય છે, જાતિમા તે શો ઉપકાર અથવા અપકાર કરે છે—એ પ્રશ્નો અનુભવ મર્યાદાનું અતિક્રમણ કરતા હોવાથી જેવી રીતે મહાત્મા ગૌતમ બુદ્ધ આત્મ સંબંધમા મૂક ભાવ સેવે છે, તેમ હાલના માનસ વિજ્ઞાનવાદીઓ પણ મૌન સેવે છે. પ્રોફેસર જેમ્સ કહે છે કે—

"આ ક્રમપૂર્વક વહેતી "હુંપણા" ની ધારા પોતાના સર્વ પૂર્વજોનો વાસ્તો કેમ મેળવે છે, અથવા "હુંપણાનું ભાન" અને મગજની અમુક પ્રકારની સ્થિતિ શા કારણથી સમનિયમમા વહે છે તેનો ખુલાસો હું આપતો નથી એમ કોઇ આક્ષેપ કરે તો તેનું સમાધાન એ છે કે આ પ્રશ્નનું ઉત્તર આ વિશ્વની સમગ્ર સત્તાનું પ્રયોજન અથવા હેતુ જેમા ગુપ્ત રહ્યા છે તેમાં સમાયેલું છે. આવો હેતુ અથવા પ્રયોજન જે વસ્તુમા રહેલાં હશે (અને આવું હોવામા મને શ્રદ્ધા છે) તે વસ્તુજ મગજની અમુક પ્રકારની સ્થિતિ અને વિજ્ઞાનનો અમુક પ્રકારનો પ્રવાહ શા સારૂ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો ખુલાસો કરી શકે, માનસશાસ્ત્રની નૈસર્ગિક વિજ્ઞાનપદ્ધતિ જ્ઞાનોદય કેવી રીતે થાય છે એટલામા પરિસમાપ્ત થવી જોઇએ. જો પ્રત્યક્ષ અનુભવાતો અહંપ્રત્યય અથવા હુંપણાનો અનુભવ સાક્ષાત્કાર રૂપ હોય, અને સર્વ વિચારો આ સાક્ષાત્ અહંપ્રત્યય અથવા હુંપણાનું ભાન પોતેજ વિજ્ઞાતા છે એવો સ્વીકાર કરી વિરમે છે, તો માનસ શાસ્ત્રે પણ ત્યાંજ અટકવું જોઇએ આ વિજ્ઞાતા—અભિમાની—કર્તા ચઢીઆતો સાક્ષી આત્મા છે એવું સ્વીકારવામા "અહંપ્રત્યય"—એ માત્ર કલ્પના છે અને પ્રત્યક્ષ અનુભવ નથી એવું માનવું પડે એમ છે. આ પ્રત્યક્ષ વિજ્ઞાતાનો જાણનારો કોણ—એ માનસશાસ્ત્રનો વિષય નથી, પરંતુ અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો વિષય છે."

વિષય અને વિષયીનું એકપણું જેમાં સમાય છે એવા અભિમાની અથવા "હુંપણાના" અનુભવમાં સાંખ્ય-યોગને સમાધાન થતું નથી. તેઓ સઘળા "મમ" પણાનો વાસ્મો ચિત્તમાં અથવા મત્તર તત્ત્વોથી ઉત્પન્ન થયેલા લિંગાત્મામાં મૂકે છે અને તેની પીડમાં એક સ્થિર સ્વામી દ્રષ્ટા તરીકે રહે છે, અને તેની છાયા ચિત્તમાં અને ચિત્તના વિકારોની છાયા તે પીડમાં પડે છે અને તેથી આ સંસારભ્રમ "સીનેમા" જેવો જણાય છે. જેટલા જેટલા અંશમાં હું પોતાને વિષયરૂપે ઓળખું છું, તેટલા તેટલા અંશમાં "હું" લિંગાત્મા અથવા ચિત્તનો પક્ષપાતી છું, અને સર્વ વિશિષ્ટ દૃષ્ટિના અવધિએ જે ચૈતન્ય બાકી રહે છે, તે મારું સત્ય સ્વરૂપ છે, તેને "હું" એ શબ્દથી ઓળખાવવામાં આવે છે " " વડે તેનો જે વાચ્યાર્થ થાય છે, તે સંસારી છે, " " વડે તેનો જે લક્ષ્યાર્થ છે તે અસંસારી મુક્ત રૂપ છે જ્યાં સુધી ચિત્તનો અને તેના અધ્યક્ષ પુરુષનો સ્વ-સ્વામીભાવ સંબંધ છે ત્યાં સુધી સંસાર છે. જ્યારે તે સંબંધ છૂટે છે ત્યારે હું શુદ્ધ દૃષ્ટિરૂપે સ્થિત થાય છે, અને તેનું નામ મોક્ષ અથવા નિઃશ્રેયસ છે. આ સાંખ્ય મતમાં આત્મા સ્વયંદૃષ્ટિ અથવા સ્વયંપ્રભ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. તેની ક્રિયા અને ઇચ્છાશક્તિ અને તેના વિશેષ ગુણો સુખદુઃખ, ઇચ્છા દ્વેષ, પ્રયત્ન, ધર્માધર્મ, સંસ્કાર-એ સર્વ ચિત્તમાં અથવા 'લિંગાત્મામાં' પડે છે, અને ન્યાય-વૈશેષિકનો આત્માનો જ્ઞાન અથવા બુદ્ધિરૂપ ખાસ ગુણ આત્માનો સ્વભાવ મનાય છે

આત્મામાંથી આ સર્વ વિશેષ ગુણો ક્રિયા અને ઇચ્છાશક્તિના મંડળના કાઢી લેતા, અને કેવલ જ્ઞાનગુણને સ્વભાવધર્મ માની આત્માનું દૃષ્ટિ સ્વરૂપ તારવવામાં ઔપનિષદ દર્શન આત્મભેદને તિલાંજલિ આપે છે, અને જણાવે છે કે આ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મામાં અ,બ,ક-ઇત્યાદિ ભિન્ન વ્યક્તિઓનો ભાવ સાબીત થઇ શકે તેમ નથી સુખદુઃખાદિ વિશેષ ધર્મો જેવી રીતે લિંગાત્મામાં નાખી સાંખ્ય, દ્રષ્ટા આત્માને, છુટો પાડે છે, તેવી રીતે વ્યક્તિપણાના અભિમાનવાળા દષ્ટત્વને પણ ઉપાધિની કોટિમાં નાખી શકાય તેમ છે, તે ભેદભાનવાળા વિજ્ઞાનમયની પીડમાં ગર્ભરૂપે અભેદભાવે રહેલો શુદ્ધ બ્રહ્માત્મા

છે, અને તેજ સત્ય આત્મા છે; અને તે એકાત્મ પ્રત્યયના સારરૂપ છે. Synthetic unity of apperception અર્થ પ્રત્યક્ષ અનુભવના અભિમાનનું-અનુવ્યવસાયનું જ્યાં એકીકરણ થાય છે તે પદ તે શુદ્ધાત્મા છે અને તે અનંત અને અખંડ એકરસ છે. તેમાં આ ભેદભાવવાળી ભિન્ન ભિન્ન અભિમાનીની વિજ્ઞાનમય મૂર્તિઓ પ્રતિબિંબ રૂપે ઝળકે છે, અને તે સંસારીજીવ છે. આ ઔપનિષદ દૃષ્ટિ આત્મ સંબંધની છે, અને તેનું સ્પષ્ટીકરણ વેદાન્ત દર્શન કરે છે. પશ્ચિમમાં આ દૃષ્ટિ ઉપર Kant ની અને તેના અનુયાયીઓની તત્ત્વવિદ્યાની પદ્ધતિ રચાઇ છે. આ દૃષ્ટિમાં પરમાર્થ આત્મા અને વ્યાવહારિક આત્માનો વિવેક છે; અને વ્યાવહારિક આત્મા તે કેવલ બુદ્ધિનો પ્રતિભાસ નહિ, પરંતુ યોગ્ય અર્થક્રિયા કરનારો, જેવું જગત સત્ય છે તેવી સત્યતાવાળો જીવાત્મા.

(૧૬) જ્ઞાનોત્પત્તિ અને જ્ઞાનપ્રકાર.

ન્યાય વૈશેષિક દર્શનમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જ્ઞાન-બુદ્ધિ-પ્રત્યય-બોધ વિગેરે શબ્દથી સમજાતો ધર્મ આત્મામાં ઉદય પામે છે. એટલે કે આત્મા ગુણી છે, અને જ્ઞાન ગુણ છે એવો સ્વીકાર છે. આ વિચાર સામાન્ય લૌકિક અનુભવને અનુસરતો છે. જ્ઞાન અનેક પ્રકારનું ઉત્પન્ન થાય છે કારણ કે જેટલા અર્થો છે તેટલાં જ્ઞાન છે, અને પ્રત્યેક અર્થને લગતુ જ્ઞાન જુદા જુદા પ્રકારનું હોય છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાન જો કે અનંત પ્રકારનું છે તો પણ તેના બે મુખ્યભેદ પ્રાચીન આચાર્યો માને છેઃ- (૧) વિદ્યા એટલે સત્યજ્ઞાન અને (૨) અવિદ્યા એટલે મિથ્યાજ્ઞાન. આ બે શબ્દો સૂચવે છે કે પ્રાચીન વૈશેષિકો ઇશાવાસ્યાદિ ઉપનિષદ્‌ની પરિભાષાને અનુસરે છે. તે ઉપનિષદ્‌માં અવિદ્યા એટલે કર્મ અને વિદ્યા એટલે ઉપાસના, એવો રૂઢ અર્થ વેદાન્તના આચાર્યોએ પાછળથી દાખલ કર્યો છે. પદાર્થોને તથા આત્મદેવને લગતું સાચું જ્ઞાન તે વિદ્યા; અને પદાર્થોને લગતુ અવળું જ્ઞાન તે અવિદ્યા, એવો ભાવ તે મૂલનો છે. યથાર્થ જ્ઞાન તે વિદ્યા અને અયથાર્થ જ્ઞાન તે -અવિદ્યા, એવા બહોળા અર્થમાં શ્રી પ્રશસ્તપાદ બુદ્ધિના વિભાગ કરે છે. અવિદ્યા

(૧) સંશય, (૨) વિપર્યય (અયથાર્થ જ્ઞાન) (૩) અનધ્યવસાય (અનિશ્ચય), (૪) સ્વપ્ન. એમ ચાર પ્રકારની છે. ત્યાં ઘણા વિશેષોવાળા પદાર્થોમાં સાદૃશ્ય દર્શનવડે આ કે તે એવા ભાવનું દોલાયમાન જ્ઞાન તે સંશય તે જ્ઞાતાના ધર્મને લગતો હોય ત્યારે અંતઃસંશય, અને જ્ઞેયને લગતો હોય ત્યારે બહિઃ સંશય. "હું આ દેખું છું તે ખરું છે કે ખોટું."-એ પોતાના જ્ઞાતૃત્વને લગતો સંશય તે અંતઃસંશય. આ થાંભલો છે કે પુરુષ.-એવો જ્ઞેયને લગતો સંશય તે બહિઃસંશય. વિપર્યય એટલે શંખ પીળો છે એ, પ્રકારનું ઇન્દ્રિયદોષથી ઉત્પન્ન થતું અયથાર્થ જ્ઞાન વળી અપ્રત્યક્ષ પદાર્થમાં પ્રત્યક્ષ અભિમાન ઉત્પન્ન થવું તે પણ વિપર્યય છે. જેમકે અપ્રત્યક્ષ આકાશ તે કાળું છે એવું ભાન થવું તે પણ વિપર્યય અથવા ભ્રમ છે. આ વિપર્યય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનને લગતું હોય છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ અનુમાન જન્ય જ્ઞાન પણ વિપરીત હોય છે અને શાબ્દજ્ઞાન પણ વિપરીત હોય છે. શરીર, ઇન્દ્રિય અને મનમાં આત્મપણાનું ભાન પણ વિપર્યય છે. અનિત્યમાં નિત્યબુદ્ધિ, કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિનું જ્ઞાન, હિત જણાવનાર વાક્યમાં અહિતપણાનું ભાન-એ સર્વ વિપર્યયના દૃષ્ટાંતો છે.

પ્રત્યક્ષ વિષયમાં આ કંઈક છે એટલુંજ માત્ર જ્ઞાન તે અનધ્યવસાય. તદ્દન નવી જાતનું પ્રાણી જોઈ તેની સંજ્ઞા વિગેરેનો નિર્ણય ન કરી શકાય તેવું પ્રાથમિક જ્ઞાન તે અનધ્યવસાય. આ મિથ્યાજ્ઞાન સંશયથી જુદું છે. કારણ કે સંશયમાં બે કોટિનું ભાન ઉભું થાય છે અને નિર્ણય થતો નથી કે, આ કે તે.

ઇન્દ્રિયો અર્થથી છૂટી પડયા પછી અને મનનો સ્વપ્નવહા નાડીમાં લય થયા પછી, ઇન્દ્રિયદ્વારાથી જ માનસ અનુભવ થયો તે સ્વપ્ન નામની અવિદ્યા છે. આ સ્વપ્ન નામનું મિથ્યાજ્ઞાન પ્રસંગે સંસ્કારની તીવ્રતાથી થાય છે પ્રસંગે શરીરના ધાતુના દોષ વડે થાય છે, અને પ્રસંગે ધર્માધર્મ રૂપે અદૃષ્ટથી થાય છે અત્યંત કામાસક્ત પુરુષ અથવા ક્રોધાવિષ્ટ પુરુષ કામ

અને ક્રોધના સંસ્કારની૫ટુતાને લીધે પ્રષ્ટકામિનીને અથવા અનિષ્ટ શત્રુને પ્રત્યક્ષ જોઇ વ્યવહાર કરે તે સંસ્કારતીવ્રતાજન્ય સ્વપ્ન છે. વાતના દોષવડે આકાશાદિ ગમનના સ્વપ્ન આવે; પિત્તોષ વડે અગ્નિ પ્રવેશ સુવર્ણ પર્વતાદિના દર્શન થાય; કફદોષવડે નદીમાં સમુદ્રમાં તરતો પોતાને અનુભવે, અથવા હિમ પર્વતમાં પોતાને ફરતો જુએ. પ્રાચીન જન્મના ધર્માધર્મના સંસ્કાર બલ વડે ભાવિ શુભને જણાવનાર અથવા ભાવિ અશુભને જણાવનાર સ્વપ્ન આવે તે અદૃષ્ટજન્ય સૂચક સ્વપ્નો છે.

વિદ્યાના પણ પ્રત્યક્ષ, (૨) અનુમાન (લૈંગિ), (૩) સ્મૃતિ, અને (૪) આર્ષ—એવા ચાર પ્રકાર છે.

તે તે ઇન્દ્રિયો પ્રતિ જઇ જે જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તે પ્રત્યક્ષ. ચક્ષુ, શ્રોત્ર, ત્વક્, જીહ્વા ઘ્રાણ અને મન—એના ૭ ઇન્દ્રિયો વડે ૭ પ્રકારનાં પ્રત્યક્ષ થાય છે, અને તે ઇન્દ્રિય અને અર્થના સંનિકર્ષવડે ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે સામાન્ય અને વિશેષ ઉભયને સ્પર્શ કરે છે. આ જ્ઞાન ધર્મની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર એવો છે કે—અર્થ પ્રથમ ઇંદ્રિય સાથે સંબંધમાં આવે છે. ઇન્દ્રિય મન સાથે સંબંધમાં આવે છે, અને મન આત્મા સાથે સબંધમાં આવે છે ત્યારે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે. આ ઇન્દ્રિયાર્થ સંનિકર્ષ બે પ્રકારનો છે. (૧) લૌકિક અને (૨) અલૌકિક. તેમાં લૌકિક સંનિકર્ષ (૧) સંયોગ, (૨) સંયુક્ત સમવાય, (૩) સંયુક્ત સમવેત સમવાય, (૪) સમવાય, (૫) સમવેત સમવાય, અને (૬) વિશેષણ વિશેષ્ય ભાવ—એમ ૭ પ્રકારનો છે સંયોગ વડે દ્રવ્યોનું ભાન થાય છે; સંયુક્ત સમવાય વડે દ્રવ્યગત જાતિનું એટલે પૃથિવ્યાદિનું, ગુણોનું અને કર્મનું જ્ઞાન થાય છે. સંયુક્ત સમવેત સમવાય વડે ગુણ અને કર્મની જાતિનું એટલે રૂપત્વાદિ અથવા કર્મત્વનું ભાન થાય છે; સમવાય વડે શબ્દનું જ્ઞાન થાય છે, સમવેત સમવાય વડે શબ્દત્વનું અથવા કત્વ ગત્વ તત્વાદિ વર્ણ જાતિનું ભાન થાય છે. અને વિશેષણ વિશેષ્યભાવવડે અભાવનું ભાન થાય છે. અલૌકિક સંનિકર્ષ ત્રણ પ્રકારનો છે. (૧) સામાન્યલક્ષણ

એટલે કે ઘટત્વના જ્ઞાન વડે સર્વ ઘટનું સામાન્ય માનસ પ્રત્યક્ષ થાય તે (૨) જ્ઞાનલક્ષણ એટલે કવિજનોનું સર્વ વિષયોના સંસર્ગનું માનસ પ્રત્યક્ષ જે આંતર આલોચન વડે થાય છે તે,અને (૩) યોગજ ધર્મ એટલે યોગબલ વડે જે યોગિજનોનું પરમાણુ પર્યંતનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે તે.

ધૂમાદિ લિંગ વડે અગ્નિના સદ્ભાવનું ભાન થવું તેને અનુમિતિ અથવા લૈંગિકી વિદ્યા કહે છે. આ અનુમિતિને લગતું સઘળું પ્રકરણ કેવલ ન્યાયશાસ્ત્રનો વિષય હોવાથી તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં ખાસ વિચારવા યોગ્ય નથી.

સંસ્કારજન્ય જ્ઞાન તે સ્મૃતિ નામની વિદ્યા છે. આ સ્મૃતિ પ્રત્યક્ષ સંસ્કાર વડે, અથવા ધૂમાદિ લિંગ સંસ્કાર વડે આત્મા અને મનનો સંયોગ-વિશેષ થાય છે તેથી ઉત્પન્ન થાય છે; અને તેમાં અભ્યાસ, આદર વિગેરે ઉત્કર્ષક હેતુઓ હોય છે. આ સ્મૃતિ, દૃષ્ટ, શ્રુત અથવા અનુભૂત વિષયને લગતી હોય છે.

શાસ્ત્ર પ્રણેતા એટલે આમ્નાયને રચનારા ઋષિઓનું, જે ધર્માદિ અતીન્દ્રિય પદાર્થો છે તેના સંબંધનું, ભૂત, ભાવિ અને વર્તમાન અવસ્થાનું, આત્મા અને મનના ધર્મ વિશેષવડે ઉત્પન્ન થતા વિલક્ષણ સંયોગોથી ઉત્પન્ન થતું પ્રતિભામય જ્ઞાન તે આર્ષવિદ્યા છે. આ આર્ષદર્શન કેટલીક વખતે સરળ અને નિષ્કપટ હૃદયવાળાં લૌકિકજનોને અને બાલકોને પણ પ્રતિભામાં થાય છે.

પૂર્વાર્દ્ધ સમાપ્ત.

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૧૫	આડા	આઠા
૫	૯	ગ્રાહ	ગ્રાહિ
,,	૧૬	આગનના	અગ્નિના
૭	૨૧	તેના	તેના
૧૦	૧૭	માહમા	મહિમા
૧૩	૨૪	અથર્વવે	યજુર્વેદ
૧૪	૨૭	નૃાસહ	નૃસિંહ
૧૫	૧૩	ગણુાવા	ગણુાવા
૨૬	૨૧	કાકા	મામા
૩૦	૬	याज्ञयल्क्यं ।	याज्ञयल्क्यो
૩૦	૭	ब्रंह्म	ब्रंह्म
૩૨	૪	ઉપાનષદ્	ઉપનિષદ્
૩૬	૪	रघि	रपि
,,	૫	पस्पति	पश्यति
૩૮	૧૩	सन्य	सत्य
૪૩થી૧૬૩	૧	"શ્રૌતકાલનો"	આ શબ્દ કાઢી નાખવો.
૪૫	૪	માપર	માઠર
,,	૫	માપર	માઠર
૪૭	૭,૨૦,૨૪	કારણુ	કરણુ
,,	૨૭	અચિંત્ય	ચિંત્ય,
૫૦	૭	બને	બને

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
,,	૨૨	પામે	પામી
૫૩	૧૭	પૂર્વ	પૂર્વે
૫૫	૩	૧૦૦	૪૦૦
૫૬	૪	દ્દેશ	દ્વેષ
,,	૮	ઘટિ	ઘટી
,,	૨૭	અંતર્ગત્	અતર્ગત
૫૯	૨૨	ભાવિષ્ય	ભવિષ્ય
૬૦	૨	માત્રઓ	માત્રાઓ
૬૪	૧૦	વૈવે	વેવોમા
,,	૧૪	દર્પણુમા	દર્પણુમા
,,	૧૫	દ્રવ્યોના	દ્રવ્યોમા
,,	૧૯	ચણુમારા	ચણુગારા
,,	૨૨	વિવે	વિવેક
,,	૨૪	પરિણામોના	પરિણામોમા
,,	૨૫	પુરુત્ર	પુરુષ
૬૫	૧૯	પરીણામ	પરિણામ
૭૧	૮	તંદાકાર	તદાકાર
૭૨	૮	બ્રમ	ભ્રમ
૭૫	૫	પ્રતિકા	પ્રતીક
,,	૧૩	વગ	વેગ
૮૩	૩	આયતનથી	આયતનમા
૮૪	૨૦	ઉત્ક્રમ	ઉત્ક્રમણુ
૮૭	૧૯	દ્વૈષી	દ્વેષી
૯૨	૧૯	વોર્ફ	વોદ
૯૩	૭	શતિ	શાતિ
,,	૧૭	કાપિલને	કપિલને

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૯૪	૨	" આસુરી " પછી	"તથા પંચશિખ" એટલા શબ્દો ઉમેરવા
,,	૧૫	પ્રવૃત્તિ	પ્રશ્નત્તિ
૯૫	૧૫	દ્રવ્ય	દ્રવ્ય
૯૬	૧૬	૪૫૦.	૪૦૦
૯૮	૨૭	થવાથી	અદ્યાપિ
૧૦૬	૧૨	નત્ત્વ	વત્ત્વ
૧૧૦	૪	ધરાન.	ધરાય
૧૧૨	૪	પડેલાનો	પડેલાંનો
૧૧૫	૧૦	મદ્ય	મદ્ય
,,	૧૪	વાઙ્‌મય	વાઙ્‌મય
૧૧૮	૫	વેદાન્ત	વેદાંત.
,,	૨૪	જીવનને	જીવને
૧૧૯	૧	બૌધ	બૌદ્ધ
૧૨૦	૧૪	ગાક્ય	શાક્ય
૧૨૧	૧૬	" બાધવ " ને	" બોધિ " વડે
,,	૨૧	પરિષદ્	એ શબ્દ કાઢી નાંખવો
૧૨૩	૬	બુદ્ધઘોષ તેમણે	બુદ્ધઘોષે
,,	૧૧	મહાયાન	મહાયાન
૧૨૪	૯	યગ્ના	ભગ્ના
૧૨૭	૨૧	ઘટે	ઘડે
૧૩૧	૮	અભજ્ઞાન	અભિજ્ઞાન
૧૩૩	૨	સ્થાયિ-	સ્થાયિ
,,	૧૪	ભવચક્ર	ભવચક્ર
૧૪૪	૬	નિવૃત્તિ	નિવૃત્તિ
૧૪૮	૧૪	બૌદ્ધ	બૌદ્ધ

[illegible]	પંક્તિ		
૧૫૦	૧૨	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૫૨	૪	સોકા	સેકા
૧૫૭	૨૧	વમુગાંગ	વમુગંધુ
"	૨૭	વિકામ	વિકામને
૧૮૬	૭	પ્રગતિ	પ્રગતિ
૧૮૯	૧	'જૈનદર્શન" શબ્દ ઉપર	"પ્રકરણું ૬" એ શબ્દ ઉમેરો
"	૨૬	જેનદર્શન	જૈનદર્શન
૧૯૨	૨૭	ચેટકના	ચેટકનાં
૨૦૧	૮	ભાવનાને	ભાવનાનો
૨૦૬	૨૯	ઉવન	ઉવને
૨૧૩	૧૪	Bactriology	Bacterolog
૨૧૯	૧૩	એકાનીવાદ	અનેકાન્તિવાદ
૨૨૦	૨	મર્ગો	મર્ગો
૨૨૩	૧૬	...	"પ્રકરણ પાચમું" એટલા શબ્દો ઉમેરવા
૨૨૭	૧૮	પૂર્વોધ	પૂર્વાર્ધ
૨૩૨	૧૮	સંપ્રદ્યા	સંપ્રદાય
૨૩૫		"	આ ચિન્હો "અં- ત્યક્ષાલોક" શબ્દ ઉપર મૂકવાં અને "કર્તા અને" ને લગતાં કાઢી નાખવાં
૨૩૮	૨૧	અન્યોન્યા ભાવ	અન્યોન્યાભાવ
૨૪૦	૧૭	સમુંદ્ર	સમુદ્ર
૨૪૨	૨	પરિણામ	પરિમાણ
	૬	માત	મતિ